

BIBLIOTEKA PROMETEJ

PIERRE-JOSEPH PROUDHON

Što je vlasništvo?

i drugi spisi

Izbor i predgovor
RADULE KNEŽEVIĆ

Urednici
BRANKO CARATAN
RADE KALANJ
VJEKOSLAV MIKECIN

Radule
GLOBUS / ZAGREB

Sadržaj

Prijeporni Proudhon (R. Knežević) / VII—XXXIII

Što je vlasništvo / 1

I. Metoda primijenjena u ovom radu — ideja o revoluciji / 3

II. O vlasništvu promatranom kao prirodno pravo. O zauzimanju i o građanskom pravu, kao pravnim uzrocima vlasništva / 25

III. O radu kao najdjelatnijem uzroku vlasništva / 58

IV. Vlasništvo nije moguće / 107

V. Psihološko izlaganje ideje o pravdi i nepravdi i određivanje načela vlasti i prava / 160

Drugi spisi / 209

Sustav ekonomskih proturječja ili filozofija bijede / 211

Opća ideja revolucije u 19. stoljeću / 235

Politička sposobnost radnih klasa / 268

Bibliografija / 371

Kazalo imena / 375

Preveli:

Sofija Knežević,
Marijan Hanžeković,
Jasna Tkalec

Prijeporni Proudhon

Pierre-Joseph Proudhon jedan je od onih mislilaca čija se aktualnost, i danas, u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, »nameće sama po sebi«.¹ Međutim, prijeporno je u čemu se ta aktualnost iskazuje i kakvo značenje ima u suvremenoj epohi. Postavljaju se, dakle, i danas, ista ona pitanja koja Proudhonovo djelo, njegove poruke i pouke prate od vremena njegova objelodanjivanja.²

Otuda kritička valorizacija Proudhonove socijalno-političke doktrine ne može biti izvedena iz perspektive suvremenosti, već iz njezina situiranja u historijsku zbilju i teorijske i ideologijske okvire njegova doba, društva njegova doba. A to iziskuje: prvo, preispitivanje društveno-historijskih i metodologijskih pretpostavki; drugo, vrednovanje rezultata analize kapitalističkog društva, osobito analize ekonomske sfere; i, treće, promišljanje konzekvencija što iz Proudhonove kritike građanskog svijeta proizlaze i koje tvore njegovo poimanje pravednog društva, odnosno principe i mogućnosti ozbiljenja novoga svijeta.

Razjašnjavanje Proudhonova djela i njegovih poruka jest, dakle, ishodište i pretpostavka uviđanja da li nas ono, po čemu, i kako, situira u neke obzore i dileme suvremenosti. I, drugo, tim i takvim izlaganjem i kritičkom valorizacijom Proudhonova djela moguće je izbjeći skolastička umovanja: je li Proudhon proturječan, raznovrstan i zbrkan pisac, ili

¹ Georges Gurvitch, *Proudhon. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie*, Paris, 1965. str. 70.

² Vidi J. Bancal, *Proudhon, pluralisme et autogestion*, Paris, 1970., G. Gourvitch, *Proudhon et Marx: une confrontation*, Paris, 1964, A. Cu villier, *Proudhon*, Paris, 1937, N. Zastenker, *Marx et Proudhon aujourd'hui*, »Cahiers du comunisme«, Février 1969, D. Guérin, *Anarhizam*, Zagreb, 1980. Sainte-Beuve, Charles-Augustin, *P.-J. Proudhon*, Paris, 1873.

je, pak, njegova misao jedna konzistentna doktrina;³ što je temeljna jezgra njegove misli, da li je to načelo pravde, ideja slobode, rad, ili pak revolucija; postoje li dva Proudhona, jedan iz kritičkog, a drugi iz pozitivnog perioda, itd.⁴

Taj put studija i sistematizacija vodi nas, istodobno, preko onih jednostranih pristupa koji završavaju u »slavljenjima« ili »negiranjima«; mimo popularnih fraziranja o Proudhonovu djelu koja se ne upućuju u mukotrpano čitanje i valorizaciju njegovih spisa već nekritički i apodiktički ponavljaju Proudhonove maksime od one »vlasništvo je krađa«, preko one »bog to je zlo«, do one koju je Proudhon iskazao u jednoj jedinoj riječi: »anarhija«.

1.

Francuska je revolucija bila »divni izlazak sunca« modernoga doba: građanskoga društva i političke države. Njegovo su konstituiranje i razvoj, kao vanjski izrazi dubokih unutarnjih proturječnosti interesa, nadanja, htijenja i moći, pratili burni događaji: revolucija odozgo, liberalna revolucija, demokratska revolucija i revolucionarna vlada, Napoleonovi ratovi, restauracija, julska revolucija, 1848. državni udar L. Napoleona, Drugo carstvo, itd.

Ekonomskom i političkom uobličavanju trijeznog kraljevstva buržoaske klase, svojim principima, moralnim činom i revolucionarnom akcijom suprotstavlja se plebejsko krilo francuskoga društva koje ima svoje tribune u Babeufu a poslije u Blanquiju, zalažući se za permanentno revolucioniranje sve do ostvarivanja sretnog kraja revolucije, to jest ukidanja privatnog vlasništva i ostvarivanja jedinog dobra — komunističke zajednice.⁵

Suprotno tim revolucionarnim i misaonim okvirima koji se u osnovi kreću i završavaju u domeni države i političkog revolucioniranja, nastavljaajući se na nedosljednost revolucije, razvija se i druga misaona orijentacija koju oličavaju Saint-Simon, Fourier i Proudhon, a koja smatra da je političko revolucioniranje besmisleno i ozbiljenje novog po-

³ Usp. A. Desjardins, *P.-J. Proudhon*, Paris, 1896, i, *L'actualité de Proudhon*, Bruxelles, 1967.

⁴ *L'actualité de Proudhon*, Institut de Sociologie de l'Univ. libre de Bruxelles, 1967.

⁵ Babeuf i Bounarroti, *Izbor*, Kultura, Zagreb, 1955, str. 147. i 182.

retka i smisao revolucije vidi u sklopu socijalnih reformi i mijena.

Saint-Simonova sistematizacija kapitalističkog svijeta jedan je od izvora Proudhonove političke doktrine, iako je nastala u drugačijim socijalnim i ekonomskim uvjetima društvenog razvoja.⁶

Nedosljednost francuske revolucije, te užasavajuće eksplozije i najvećeg od svih bičeva, zapravo katastrofa iz 1793. i kasniji tok historijskog razvoja, vratili su društvo, smatra Saint-Simon, u stari poredak, otvarajući time sveopću krizu.⁷ Izvor i objašnjenje neuspješnog ishoda revolucije Saint-Simon nalazi u metafizičkim učenjima predstavnika nevjerodostojnih znanosti — legista, te u neukosti klase koja vodi borbu s klasom vlasnika, klase koja nema vlasništva.

Rezime dotadašnjeg razvoja za Saint-Simona jest politika (vlast čovjeka nad čovjekom; vladavina manjine nad većinom; parazitizam) i metafizika, te on budućnost vidi u pozitivnom sistemu (industrijskom društvu) i vjerodostojnosti znanosti. Jer, svrha je društvene organizacije proizvodnja, a odatle proizlazi primarni položaj proizvođača (industrijalac-zemljovlasnika, tvorničara i trgovaca) koji oni trebaju imati u društvu. Najistaknutiji industrijalci trebaju preuzeti upravu nad društvenim poslovima, uzimajući time društvenu vlast iz ruku mase parazita.⁸ Time industrijalci, kao prirodni predstavnici svih trudbenika, među kojima najznačajniju ulogu igraju bankari, budući da je riječ o upravljanju općim imetkom, konstituiraju industrijski sistem, zajednicu rada i svojine, mira i reda.⁹ Budući da su nasilna sredstva dobra samo za obaranje i razaranje, to će se ta društvena promjena moći ostvariti, smatra Saint-Simon, miroljubivo — taktičkim

⁶ Saint-Simonova kritika nedosljednosti francuske revolucije, osvjetljavanje značenja socijalne ekonomije i rada za analizu društva, lociranje temeljne historijske polarizacije na svijet radnih i svijet povlaštenih, shvaćanje novoga svijeta i revolucije kao djela radnih dijelova društva, identifikacija političkog i militarnog, i tumačenje historijskog razvoja kao modernog doba trijumfa znanosti, one su točke iz kojih se, na razini motiva i ideja, razvijaju povezujuće sponne između Saint-Simonove i Proudhonove misli. Stanovište koje je iz toga izveo Plehanov da je »otac prudonističke anarhije nitko drugi nego Saint-Simon« jest doktrinarna konstrukcija. (Vidi, G. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, Beograd, 1961, str. 67).

⁷ *Izbor iz djela Saint-Simona i Fouriera*, Zagreb, 1952, str. 117.

⁸ Ibidem, str. 74—75.

⁹ Ibidem, str. 77.

ponašanjem glavnih predstavnika trudbenika, to jest raspravljanjem, objašnjavanjem i uvjeravanjem.¹⁰

Ta se društvena promjena odvija po općem cilju koji omogućuju, definiraju i u skladu s njim prosvjećuju, i razvijaju svijest, vjerodostojne znanosti. Država se time rastvara u ekonomiji. Politika mijenja svoje značenje i ulogu, postaje sekundarna. U daljnjem historijskom razvoju koji se odvija po općem cilju ona iščezava.¹¹ Ostaje samo upravljanje stvarima.

Uočavajući suprotnosti dokonih i trudbenika, sensimonisti će, nastavljajući misao svoga učitelja, cilj društvenog razvoja vidjeti u uklanjanju tog klasnog antagonizma i ostvarenju asocijacije izmirenjem klasa. Mirno i postupno, isključujući političku akciju kao besmislenu, jer ona vodi ponovnoj konstituciji starog poretka.¹²

Slična stajališta susrećemo i kod Fouriera i furijerista. Prosvjetiteljska je filozofija, smatra Fourier, pripremila i izazvala erupciju vulkana iz 1789. i u vremenu do katastrofe (1793) kada je bankrotirala, pokušala je riješiti dileme i pitanja koja je pokrenula revolucija. Poslije 1793. iluzije su se raspršile, jer ni jedno pitanje, pa čak ni sprečavanje siromaštva, nije bilo riješeno. Polazeći od apsolutne sumnje, Fourier dolazi do zaključaka da društveni odnosi u civiliziranom svijetu moraju ustupiti mjesto drugim formama društvene zajednice, a rukovođen svojim drugim metodološkim pravilom — apsolutnim skretanjem, zaključuje da se oni mogu ostvariti s one strane dosadašnjih odlučujućih društvenih i teorijskih činilaca: politike i religije, kojima su se do

¹⁰ Ibidem, str. 78.

¹¹ Ibidem, str. 56. i 89.

¹² Buržoaziji govorimo: »Mi smo glas naroda koji zahtijeva svoj dio u asocijaciji, glas energičan, jer je zahtjev pravedan, ali miran, jer mi, glasnici budućnosti, znamo, od svoga učitelja, da je nasilje retrogradno i da njegovo carstvo pripada prošlosti. Narodu govorimo i ponavljamo svaki dan: Mi smo glas buržoazije; svi vi patnici zahtijevate opću asocijaciju i vi ćete je dobiti jer nju hoće bog. Ali, ona će vam biti dana samo ako budete zahtijevali mirno i postupno. Ako pak pokušate da nasilno istrgnete oruđa rada iz ruku sadašnjih vlasnika, onda imajte na umu da jaki ljudi koji će rukovoditi vašim gnjevom neće propustiti da se nastane u vilama i palačama koje su oduzeli starim vlasnicima, i stvar će se za vas svesti na promjenu gospodara.« (E. Flachet, *Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin*, IV, Paris, 1865, str. 70, 71, 72, cit po G. V. Plehanov, *Od idealizma ka materijalizmu*, Kultura, Beograd, 1964. str. 67, vidi i: *Doktrina Sen-Simona*, Kultura, Beograd, MCMLIII.)

sada najviše bavile neproduktivne znanosti, to jest filozofija. Otuda Fourier ostvarivanje najvećeg zakona, dobra naroda, vidi u takvim mjerama koje nemaju ništa zajedničko s administracijom i svećenstvom, već se protežu samo na industriju i kućni život i nespojive su sa svakom vladom i vladanjem, jer za njom i njenim intervencijama nemaju potrebe. U egzaktnoj znanosti o industrijskom sistemu i o sudbini društva Fourier vidi ne samo mogućnosti ostvarivanja novog poretka — općeg blagostanja i dobrih običaja već i sprečavanje pobuna, zavjera i revolucija koje potresaju poredak.¹³

Nastavljajući se na ideje svoga učitelja Fouriera, Considerant pokazuje da se društvene proturječnosti i klasne suprotnosti mogu riješiti samo povezivanjem klasnih interesa. Jer, to je najbolje sredstvo za ostvarivanje posebnih interesa svake klase. Bilo kakvo suprotstavljanje i borba pojedinih dijelova društva ili klasa neopravdani su: opravdan je samo sklad, harmonija, potpun i slobodan razvitak poretka. Uviđajući taj put i način ostvarivanja ljudske sreće, društvo, smatra Considerant, izlazi polako iz sadašnjeg neprirodnog stanja. Otuda se za ozbiljenje nove zajednice ne treba tući, već samo popravljati, organizirati.¹⁴ Samo se time može spriječiti uništavanje srednjih slojeva i podjela društva na dvije klase: na mali broj onih koji imaju sve i veliki broj onih koji nemaju ništa.¹⁵

Međutim, osnova za razumijevanje i valorizaciju Proudhonove doktrine nalazi se, kako je to Marx pokazao, u djelima engleskih ekonomista J. F. Braya i J. Graya.¹⁶

U svojem djelu *Patnje radnika i lijek za njih* Bray pokazuje da je nejednakost razmjene uzrokovana nejednakošću posjeda iz čega proizlaze društvene nejednakosti i proturječnosti. Da bi se uspostavio sistem društvene jednakosti, treba organizirati sistem ekvivalentne razmjene. Budući da samo rad stvara vrijednost, vrijednost proizvoda određena je radnim vremenom. Otuda proizlazi da svaki proizvođač u pravednoj razmjeni dobiva puni proizvod svoga rada. Ali, zato svi ljudi moraju raditi kako bi se mogle razmjenjivati jednake vrijednosti za jednake vrijednosti, i time ostvariti

¹³ Usp. *Izbor iz djela Saint-Simona i Fouriera*, str. 257 i dalje.

¹⁴ Vidi G. V. Plehanov, *Od idealizma ka materijalizmu*, str. 64.

¹⁵ Ibidem, str. 87.

¹⁶ K. Marx, *Bijeda filozofije*, Kultura, Zagreb, 1964, str. 63.

uzajamna i jednaka korist u razmjeni. Time se ukida eksploatacija, to jest profit, interes i renta.

Politička jednakost kao cilj jest zabluda, štoviše ona je zabluda i kao sredstvo. Društvena organizacija bi počivala na porodicama kao obliku grupiranja pojedinaca i općinama kao obliku grupiranja porodica itd. Utvrđivanje potreba za proizvodnju i određivanje relativne vrijednosti svakog proizvoda obavljalo bi se preko općinskih i mjesnih ureda.¹⁷

Brayevo izvođenje organizacije razmjene kao oblika ukidanja eksploatacije slijedi, odnosno nastavlja Proudhon.

U svom dijelu *Socijalni sistem* (1831) Gray je prvi sintetički izložio teoriju o radnom vremenu kao neposrednoj jedinici mjere novca. Radno vrijeme sadržano u robama on pretpostavlja kao neposredno društveno i ono je unutarnja mjera vrijednosti. Otuda se robe jedne prema drugima trebaju neposredno odnositi kao proizvodi društvenog rada. Jedna centralna nacionalna banka izdavala bi potvrde o radnom vremenu koje je utrošeno na proizvodnju različitih roba. Proizvođač prima u razmjenju za robu ispravu o vrijednosti i te banknote od jednog radnog tjedna, jednog radnog dana itd. služe u isti mah kao uputnica na ekvivalent u svim drugim robama koje se nalaze u bančinih skladištima. Time je svaka roba neposredno postala novac. Plemeniti metali tako gube svoju povlasticu prema drugim metalima i zauzimaju na tržišnici mjesto koje im pripada, pokraj maslaca i jaja. Banka svojim ukupnim mehanizmom regulira i samu proizvodnju.

Poslije februarske revolucije u Francuskoj Gray je poslao francuskoj vladi memorandum u kojem poučava da Francuskoj nije potrebna organizacija rada, već organizacija razmjene, čiji se potpuno razrađen plan nalazi u novčanom sistemu koji je on izmislio.¹⁸

¹⁷ U ovim rezoniranjima Marx nalazi »ključ za prošle, sadašnje i buduće spise P. J. Proudhona«. Vidi: K. Marx, *Bijeda filozofije*, Kultura, str. 63—69.

¹⁸ »Svaka roba je neposredno novac. To je Grayeva teorija, izvedena iz njegove nepotpune i stoga pogrešne analize robe. »Organska« konstrukcija »radnog novca« i »Nacionalne banke« i »robnih stovarišta« samo je priviđenje u kome dogma pristaje kao sveopći zakon koji vlada svijetom. Dogma po kojoj je roba neposredno novac, ili u njoj sadržani posebni rad privatne individue — neposredno društveni rad, ne postaje, naravno, istinita time što jedna banka vjeruje u nju i prema njoj postupa. U takvom slučaju bi, štoviše bankrotstvo preuzelo ulogu praktične kritike. Ono što je kod Graya skriveno i što i za njega samog ostaje

Na te ideje o radnom novcu i ulozi banke kao institucije za organizaciju pravedne razmjene nastavljaju se Rodbertus u Njemačkoj (1842) i Proudhon u Francuskoj (1846).

Međutim, iako se Proudhon nadovezuje na misao Saint-Simona i Fouriera te na ideje Braya i Graya, razvoj francuskog društva poslije julske revolucije jest društveno-historijsko obzorje u kojem se formira Proudhonova socijalno-politička doktrina.

Julska revolucija označava konačnu pobjedu buržoazije nad feudalizmom i početak bržeg industrijskog razvoja u Francuskoj. Otpočinje koncentracija kapitala koja će se izvršiti tek poslije 1850. godine. Nadmašivanje zanatske i sitne industrije označava ujedno i propadanje zanatlija, malih industrijskih poduzeća i sitnog posjeda uopće.¹⁹ Postupno Francuska prestaje biti zemlja sitnih vlasnika i sitne buržoazije. Sitna se buržoazija koleba nalazeći se u suprotnosti s dvjema osnovnim klasama koje vode stvarnu klasnu borbu: buržoazijom i proletarijatom. Industrijska je buržoazija sve do 1848. godine pod vlašću financijske oligarhije koja čini usku socijalnu osnovu državne strukture. Pađ akcionarskog društva i vlast industrijske buržoazije privremeno biva prekinuta vladavinom L. Napoleona, pred čijim su kundakom sve klase, razvlašćene i nemoćne, klečale na koljenima. Koncentracija kapitala i centralizacija industrije i cjelokupnog društvenog organizma poslije 1850. godine ujedno označava definitivnu pobjedu i vlast industrijske buržoazije.

Iz rezultata februarske revolucije i julskog ustanka sitna buržoazija zaključuje da se političkim sredstvima društveni problemi ne mogu riješiti, a pogotovu da ona ne može poboljšati svoj položaj. Pobjeda industrijske buržoazije razbila je sve njene iluzije. Apeli na staro jedinstvo buržoaske klase ostaju nezamijećeni i sitna buržoazija pokušava da za sebe

tajna, naime da je radni novac ekonomski zvučna fraza za skromnu želju da se odbaci novac, s novcem razmjenska vrijednost, s razmjenskom vrijednošću roba, a s robom buržoaski oblik proizvodnje, to otvoreno kaže nekolicina engleskih socijalista koji su pisali djelomično prije a djelomično poslije Graya. A gospodinu Proudhonu i njegovoj školi ostavljeno je da degradaciju novca i uznesenje robe ozbiljno propovijedaju kao jezgro socijalizma i tako socijalizam svedu na elementaran nespornost u pogledu nužne veze između robe i novca.« (K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, drugi deo, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 20. str. 382—383.)

¹⁹ R. Pavičević, *Država kao konfederacija komuna*, IMRP, Beograd, 1969. str. 211.

razuman poredak traži u projektima ekonomskih reformi nadajući se da će ih buržoazija ipak blagosloviti, čime bi se omogućilo konstituiranje razumnog, pravednog i slobodnog poretka.

Pierre-Joseph Proudhon rodio se 1809. u Besançonu, mjestu vinogradara, sitnih vlasnika i obrtnika. Kao sin propalog sitnog seljaka koji nakon likvidacije posjeda — progutala ga hipoteka — postaje bačvarskim obrtnikom, on će cijelog svog života osjećati nostalgiju za izgubljenim posjedom. Ne mireći se s propadanjem tog socijalnog sloja koji, kako to kaže Proudhon, živi isključivo od svoga rada i nikoga ne eksploatira, on postaje i ostaje njegov ideolog.²⁰

Prvo značajnije Proudhonovo djelo *Qu' est ce que la propriété?* pojavilo se 1840. a zatim slijede: *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* (1846) *Les Confessions d'un Revolutionnaire* (1849), *Idée générale de la Révolution au XIX siècle* (1851), *De la Justice dans la Révolution et dans L'Eglise* (1858), *De la Capacité politique des classes ouvrières* (1865) i *Théorie de la propriété* (1866).

Proudhonova shvaćanja imala su, još za vrijeme njegova života, veliki utjecaj, ne samo u Francuskoj već i u drugim evropskim zemljama, osobito u Španjolskoj, Italiji i Švicarskoj. I to ne samo na pristalice idejne i teorijske orijentacije kojoj je on rodonačelnik — anarhizma — već i na takve proletherske borce i mislioce kao što su Blanqui i Lafargue.²¹

Utjecaj Proudhonovih ideja bio je najjači za vrijeme Prve internacionale. Jedna od glavnih idejnih borbi u Internacionali vodila se između marksizma i prudonizma. Poslije kongresa u Bruxellesu (1868) utjecaj prudonizma u Internacionali znatno opada.

Pobjeda marksizma nad prudonizmom u radničkom pokretu Francuske uslijedila je tek stvaranjem Francuske radničke partije 1879. na kongresu u Marseilleu, odnosno usvajanjem njenog programa u Havreu 1880, programa čija su obrazloženja pisana Marxovom rukom.²² Najveći utjecaj pru-

²⁰ R. Garaudy, *Karl Marx*, Školska knjiga, Zagreb 1976., str. 167 do 168.

²¹ Vidi, M. Vojnović, *Socijalizam i revolucionarna akcija*, IMRP, Beograd, 1975, str. 87 i M. Joka, *Paul Lafargue*, IMRP, Beograd, 1974, str. 18.

²² R. Garaudy, cit. djelo. str. 186.

donizam je u Francuskoj imao neposredno prije i za vrijeme Pariške komune, čiji je poraz na određeni način i poraz prudonizma. Međutim, i ona suvremena teorija koju francuski sociolog Bougeat naziva francuski socijalizam ima svoj izvor i ishodište u Proudhonovoj doktrini.

Proudhon nije samo rodonačelnik anarhizma, premda se njegov individualistički anarhizam bitno razlikuje od onog koji ga slijedi, to jest kolektivističkog (Bakunjin, Kropotkin), već i začetnik reformizma u radničkom pokretu.

2.

Na tragu utopista i francuske filozofije XVIII stoljeća Proudhon smatra da društvo i odnose u njemu treba urediti prema ljudskoj prirodi. Vrhovni je princip čovjekove prirode za Proudhona pravda i otuda je ona ne samo osnova za vrednovanje sadašnjosti i budućnosti, već i princip na kojem se treba organizirati novi poredak.²³ Princip pravde imanentan je svakom individumu, on je njegova unutar-nja snaga, a ne neka vanjska sila. Pravda, dakle, ne proizlazi izvana nametnutim autoritetom niti iz društva i odnosa u njemu, i otuda je bit čovjeka i njegove društvenosti u njemu samom. Drugo je bitno svojstvo čovjeka rad. Kao i pravda, i rad je apsolutno dan. To znači nepromjenljiv je i vječan.

²³ »Središnja zvijezda oko koje se okreće sva« Proudhonova misao jeste pravda. (G. Gurvitch, *Les fondateurs français de la sociologie contemporaine*, Paris, 1955, str. 1). Pravda kao unutrašnji pokretač, opći zakon imanentan prirodi i čovječanstvu, vječna ideja koja se u historiji ne mijenja, na moralnom je planu izvor čovjekove sposobnosti da se na temelju razuma afirmira kao jedinka i vrsta. Temelj poštovanja ljudske organske pozitivne sposobnosti i osobenosti. Ona je zato, a ne interes ni egoizam, osnovni pokretač čovječanstva. Na razini konstitucije društva pravda je poredak zasnovan na ravnoteži snaga, odnosa i sredstava. Njezin mutualistički i komutativni princip osnova je socijalnog poretka »slobodnih transakcija i uzajamnog jamstva«. U slijedu toga, na socijalnom planu, pravda je nešto više od »interesa i računa«, ona je snaga duše koja realizira pravo; osnov ljudskog društva, društvene kohezije i zajedničkog života.

Pravda je, dakle, legitimacija opće svijesti i opće savjesti nove revolucije. Pravda primijenjena na ekonomiju jest socijalizam. Pravda je, u Proudhona, ne samo sintetička kategorija za poimanje čovjeka i društva već i zakon univerzuma. Filozofija, logika, etika, estetika itd. onoga što je bilo i onoga što će biti. (Vidi, *De la Justice*... t. I. str. 80, 124, 225, *La Guerre*... t. II. str. 153.)

Pravda i rad su, dakle, bitna svojstva čovječanstva, svojstva koja se ne ukidaju i ne mijenjaju, koja traju vječno.

Otuda stvarnost, to jest društvo, »treba mjeriti prema principu pravde.«²⁴ Pravda i dostojanstvo su u nama samima; oni su identični i solidarni. Spoznaja, poštovanje i obrana dostojanstvena u sebi samome i u osobi drugoga jest pravda. Spoznaja pravde, a time i afirmacija čovjeka kao individua i vrste, ostvaruje se preko razuma.²⁵

Ali temeljna pretpostavka pravde jest sloboda i to sloboda kao slobodni individuuum koji podrazumijeva poštovanje dostojanstva drugoga i principa solidarnosti u društvenom životu.²⁶ Poredak koji iz tih svojstava čovjeka proizlazi jest efekt individualne volje, rada i razuma.²⁷ Njegov je jedini princip slobodni individuuum. Individuum je pak slobodan kad spozna pravu prirodu i postupa u skladu s njom. Sloboda individuuma nespojiva je bilo s kakvim autoritetom, nasiljem i ugnjetavanjem. To znači da slobode nema ondje gdje postoji nejednakost. Jer, jednakost proizlazi iz pravde, iz urođenih osobina ljudi, iz identičnosti razuma i težnje za očuvanje dostojanstva.²⁸ Ona se očituje u pravu individua da raspolaže cjelokupnim proizvodom svoga rada, to znači njena je bit u socijalnoj slobodi čovjeka kao privatnog vlasnika, privatnog proizvođača, to jest privatnog individua.

²⁴ P.-J. Proudhon, *De la Justice dans Révolution et dans L'Eglise*, Paris, 1930. t. I. str. 413.

²⁵ Ibidem, 423.

²⁶ Polazište i princip organizacije društva, u Proudhona, jest sloboda. Sloboda ograničena slobodom: uzajamnost i recipročnost, ravnoteža. Princip slobode ostvaruje se, dakle, u socijalnoj zbilji. Intervencijom kolektivnog razuma, koji je sloboda sama, u socijalnu ekonomiju; izbacivanjem »socijalnih posljedica« iz kapitalističkog procesa razmjene; organiziranjem društva na principu slobode — federalizma.

²⁷ P.-J. Proudhon, *Idée générale de la Révolution au XIX siècle*, Paris, 1924. str. 203.

²⁸ *De la Justice*... t. I. str. 423.

Iz identičnosti razuma u svih ljudi i osjećaja poštovanja dostojanstva proizlazi jednakost. Čovjekova sklonost za privajanje kao i dostojanstvo čovjeka, apsolutna je. Zbog toga, unatoč svim prividnim kolebanjima, Proudhon ostaje na stanovištu privatnog vlasništva i privatnih interesa. Uzajamno poštovanje interesa i dostojanstva; poštovanje za poštovanje, jamstvo za jamstvo, usluga za uslugu — mutualizam, jest jednakost. Jednakost vlasništva i interesa — ostvarivanje morala — pravde u socijalnoj zbilji.

Sadašnji društveni poredak nije, pokazuje Proudhon, poredak pravde, slobode i jednakosti, već poredak općeg i progresivnog zla. Da bi se stvorio pravedan poredak, društvo treba organizirati na njegovim prirodnim principima. Put k tome jest uklanjanje proturječnosti sintezom ili uravnoteženjem dvaju proturječnih elemenata koji postoje u društvu: pozitivnih — prirodnih principa i negativnih — proizvoda ljudske konstrukcije, odnosno sinteza ili uravnoteženje između društvene i političke konstitucije.

Francuska revolucija nije uspjela, smatra Proudhon, ostvariti poredak pravde i slobode. Rušeći feudalni poredak, ona je veliki pohod završila u političkoj konstituciji, to jest u bankrotu revolucije i revolucionara.²⁹ Ekonomska organizacija društva ostala je netaknuta. Politika je nadvladala ekonomiju, konstituirajući proturječnost između rada i autoriteta, slobode i poretka, to jest političke ekonomije i politike. Smisao revolucioniranja i društvenog razvoja Proudhon ne vidi u sferi politike, već u domeni socijalne ekonomije, to jest ostvarivanja društvene konstitucije. Politička je konstitucija, smatra Proudhon, pogrešan proizvod ljudskog uma.³⁰ Ona počiva na principu autoriteta, suvereniteta i nasilja nad pojedincima. Tražiti njenu bit bespredmetno je, jer je autoritet kao i božanstvo stvar vjere, a ne stvar spoznaje. Politički princip — država, izgrađen je, pokazuje Proudhon, u *Idée générale de la Révolution au XIX siècle*, na ovim dogmama: prvobitna pokvarenost ljudske prirode; bitna nejednakost života, vječni karakter suprotnosti i ratova i fatalnost bijede.

Iz tih dogmi nužno slijedi: neophodnost države, to jest pokornost, rezignacija i vjera. A otuda proizlazi podjela naroda na klase ili kaste koje su jedna drugoj podređene, svrstane i pretvorene u piramidu na čijem se vrhu nalazi vlast; administrativna centralizacija; pravosudna hijerarhija; policija; vjerski obredi. U zemljama gdje postoji, odnosno gdje prevladava demokratski princip, tome se još može po Proudhonu dodati: podjela vlasti; intervencija naroda u vlasti preko parlamentarne demokracije; brojne varijacije izbornih sistema; dvodomni sistem, izglasavanje zakona i potvrda fiskalne politike u narodnim skupštinama; i prevlast većine.

²⁹ *Idée*... str. 127.

³⁰ P.-J. Proudhon, *Les Confessions d'un Révolutionnaire*, Paris, 1929. str. 218.

Taj sistem vlade — države — političke konstitucije ima težnju da se sve više komplicira, ali on time ni osobama ni vlasništvu ne pruža veće garancije niti ne postaje moralniji. Njegov je cilj: prosvjećivanje i opravdanje pokornosti građana državi; pokornost siromaha bogatašu; običnog čovjeka plemiću; radnika parazitu; laika svećeniku; buržuja vojniku. Zato je prvi član tog sistema očaj, a posljednji smrt.

Država je, dakle, organizam za održavanje nejednakosti, potčinjavanje i ugnjetavanje ljudi. To nije prirodni red stvari koji treba postojati u skladu sa svojstvima čovjeka. Ona je zato kočnica da se organizira pravedni poredak. Ali ako država proizlazi iz ekonomske nejednakosti i neravnoteže interesa, ona je u isto vrijeme organ eksploatacije, potčinjavanja i nasilja. Međutim, društvena je nejednakost, kao i država, slučajnost, a ne zakon društvenog razvoja. Zbog toga nije dovoljno reći da je država nužno zlo, već i to da zlo treba ukloniti i dati odgovor na pitanje kako to učiniti. Dosadašnji tok historije pokazuje, smatra Proudhon, da se to ne može ostvariti sredstvima političkog revolucioniranja i političke akcije. Može li se to ostvariti demokratizacijom političke konstitucije društva? Ne, jer ne postoje dvije vrste upravljanja, kao što ne postoje ni dvije vrste religije. »Narod nema veće svjetovno pravo u državi nego u crkvi, njegova se uloga sastoji u tome da sluša i vjeruje.«³¹ U takvom sistemu narod nije suveren, jer su sva njegova prava prenesena na organe s kojima on nema nikakve veze; opći izbori su lakrdija, a direktno zakonodavstvo i direktna uprava iluzije. Jedina je mogućnost i nada napuštanje iluzije jakobinizma i ostvarivanje političkog i društvenog cilja i principa: nikakve partije. Nikakva vlast. Apsolutna sloboda čovjeka i građana. Anarhija.

S one strane stare politike i stare religije društvo postupno ostvaruje svoj novi poredak, vlastiti organizam, ostvarujući društvenu konstituciju koja za principe ima: beskonačnu mogućnost usavršavanja jedinke i vrste; časni karakter rada; jednakost životnih mogućnosti; istovjetnost interesa; prestanak antagonizma; sveopći karakter blagostanja, suvremenu vlast razuma, apsolutnu slobodu čovjeka i građanina. Glavni su oblici njenog ozbiljenja; podjela rada kojom se klasifikaciji naroda po kastama suprotstavlja klasifikacija

³¹ *Idée* . . . str. 183.

po radinostima; kolektivna snaga, princip radničkog udruženja, koja je zamjena vojsci; trgovina, konkretni oblik ugovora koji zamjenjuje zakon; jednakost u razmjeni; konkurencija: kredit koji centralizira interese kao što je hijerarhija vlade centralizirala pokornost; ravnoteža vrijednosti i vlasništva.³²

Ako je stari poredak zasnovan na autoritetu i vjeri, to znači utemeljen po božanskom pravu, novi je zasnovan na spon-tanoj djelatnosti industrije suglasno s društvenim i individualnim razumom, to jest on je po ljudskom pravu. Politički poredak je poredak zakona, a ekonomski poredak, poredak ugovora. Temeljne principe i razlike između politike i društvene konstitucije Proudhon će, u svom glavnom djelu *Idée générale de la Révolution au XIX siècle*, sintetizirati ovako: umjesto vlada — industrijska organizacija; umjesto zakona — ugovori; umjesto političke vlasti — ekonomske snage; umjesto starih klasa građana, plemstva i onih koji nisu plemstvo i proletarijata — kategorije i specifičnosti funkcije poljoprivrede, industrije, trgovine itd; umjesto javne snage — kolektivna snaga; umjesto stalne vojske — industrijska udruženja; umjesto policije — istovjetnost interesa; umjesto političke centralizacije — ekonomska centralizacija. To je poredak bez funkcionara, duboko intelektualno jedinstvo, intelektualna centralizacija ekonomskih snaga. Otuda je društvena konstitucija imanentna čovjeku i njegovim svojstvima. Ona je novi poredak, poredak zasnovan na organskoj vezi slobodnih i suverenih individualnih volja koji se ostvaruje preko harmonije njihovih interesa, a ne u umjetnoj centralizaciji što je ostvaruje država.³³ Time se ukidaju klase i klasni antagonizmi, a sporovi između slobodnih individuuma rješavaju se sporazumno, a ne bunama, revolucijama i nasiljem. Ukida se vladavina čovjeka nad čovjekom, jer je ukinuta eksploatacija čovjeka od strane čovjeka. Taj je poredak realizacija Proudhonovih postavki: izvan čovječanstva nema boga. Izvan slobode nema vlade. To je socijalizam koji je suprotan vladarskom sistemu: to je rastvaranje centralizirane i autoritativne države u ekonomskoj strukturi društva; to je anarhija gdje je sloboda majka poretka.

Poredak i sloboda, autoritet i rad, politika i ekonomija u suprotnosti su. Društvo je u sveopćoj krizi. Jedini je izlaz

³² *Ibidem*, str. 208.

³³ *Ibidem*, str. 328.

revolucija. Ona proizlazi iz nužnosti, prirode stvari, neminovnosti događaja, iz porasta potreba i ideja, i njoj se suprotstavljati jest zločin. Društveni je razvoj za Proudhona sličan evoluciji prirode. To je organsko stvaranje novoga prema vječnim zakonima rada i logici čovječanstva. Revolucija je zato organska i stvaralačka ekspanzija organske snage, razvitak društva iznutra prema vani. Spontani razvoj, intimno konstituiranje društva, preobražaj onoga što se može preobraziti. Ona se zasniva na inicijativi masa, to je revolucija na osnovi sporazuma građana, revolucija preko slobode. Revolucija se izvodi iz utrobe naroda, iz dubine rada. Ona je suprotna revoluciji preko diktature i despotizma, to jest revoluciji odozgo.³⁴ Revolucija je za Proudhona legitimna samo ako je spontana, pacifistička i tradicionalna.³⁵ To je proces koji se ostvaruje legitimno uz suglasnost postojećeg poretka i po njegovim zakonima i ustavu.³⁶ Otuda se Proudhon suprotstavlja starom i novom shvaćanju komunizma jer je on svrgavanje ličnosti u ime društva. On je, po Proudhonu,

³⁴ P.-J. Proudhon. *Oeuvres choisies*, éd. Gallimard, Paris, 1967. str. 349.

³⁵ Proudhon pripada plejadi onih francuskih mislilaca kojima je način ozbiljenja revolucije ili reforme, kako on počesto revoluciju imenuje ili naziva, bila omiljena tema. Tri su ishodišne točke Proudhonova poimanja revolucije: historizam — ideja progresa; politika ekonomija — rad i pravda; spontanost društvenog razvoja — instinkt i razum. Otuda je u njegovu djelu revolucija shvaćena kao organski razvoj ili napredak civilizacije, provala organske snage (rada) iznutra prema van koja se legitimira spontano, mirno i tradicionalno. To je, dakle, regularno i legitimno kretanje progresa čovječanstva čije je temeljno svojstvo i odrednica spontanost, a ostvaruje se na legalan i miran način. (Vidi, *Du principe Fédératif*, str. 159). To da se u Proudhonovim spisima može pročitati i to da je »sila sine qua non reformis« (*Système... I*, str. 136); da »pored prava na rad postoji i pravo na pobunu« (*de la Justice... t. II*, str. 134), itd. ne može biti osnova za drugačija razumijevanja i interpretaciju temeljnog Proudhonova stanovišta o karakteru i »sredstvu revolucije«. Jer nasilje, »revolucioniranje odozgo«, politika, itd. nije utemeljeno u pravdi, pa samim time nije legitimno, a to znači ne može biti ni princip ni sredstvo revolucije.

³⁶ *Idée... p. 428.*

U pismu Marxu od 17. marta 1846. Proudhon sažima svoja shvaćanja ovako: »Mi ne smijemo isticati revolucionarnu akciju kao sredstvo socijalne reforme, jer bi ta tobožnja akcija bila prosto-naprostu obraćanje sili, samovolji, ukratko — proturječnosti, zato postavljam sebi cilj: pomoću izvjesne ekonomske kombinacije vratiti društvu bogatstva koja su otišla od njega... Drugim riječima okrenuti u političkoj ekonomiji teoriju vlasništva protiv vlasništva da bi se osigurale sloboda i jednakost.«

honu, nepravedan, odvratna tiranija, jer porobljava individuum da bi oslobodio masu.

Jedino društvo, masa, obdareno razumom može samo sebe revolucionirati, jer samo ono može razumno razviti svoje sposobnosti. Uostalom, sve su revolucije, kaže Proudhon, izvedene spontanošću naroda.³⁷ Jakobinizam je stanovište da su društvene revolucije cilj, a političke revolucije sredstvo. Otuda je za Proudhona politička revolucija cilj, a socijalna sredstvo. Cilj je revolucije ostvarivanje takvog poretka koji će isključiti eksploataciju i sve dohotke koji nisu rezultat rada, to jest ostvarivanje društvene konstitucije, i s njom u skladu, i u njenoj funkciji, cjelokupne organizacije društva. To je poredak sam po sebi zasnovan na ravnoteži interesa i svojine: on se ostvaruje principom mutualizma u socijalnoj ekonomiji i principom federalizma u društvenoj organizaciji. Mutualizam ili garantizam u ekonomiji, prenesen u političku sferu, dobiva ime federalizam. U toj jedinstvenoj sinonimiji, zaključuje Proudhon, dana je cjelokupna revolucija: ekonomska i politička.³⁸

U skladu s tim shvaćanjem čovjeka i društva te društvenog organiziranja i smisla i mogućnosti revolucionarnog razvoja Proudhon poima klase i klasnu borbu. Za njega je osnovni kriterij za definiranje klasa i određivanje klasne pripadnosti — dohodak. Otuda za Proudhona u kapitalizmu postoje dvije osnovne klase: buržoazija i radnička klasa. Između tih dviju klasa nalazi se srednja klasa koja je radna

³⁷ Subjekt revolucije, za Proudhona, jesu radne klase. Ili, drugačije rečeno, proletarijat, srednja klasa i seljaštvo. (*De la Capacité... str. 70*). Takvo određenje subjekta revolucije konzekvencija je Proudhonove polit-ekonomske teorije, odnosno primjene ideje (načela) pravde u socijalnoj ekonomiji. U njegovim se temeljima nalazi, dakle, ideja jedne jedinstvene klase srednje pozicije, ideja jednakosti vlasnika istovjetnih prilika i mogućnosti, ideja stapanja u jednu jedinstvenu klasu. To je ne samo prevladavanje suprotnosti između proletarijata, srednjih klasa i seljaštva nego i suprotnosti između njih i buržoazije. (*De la Capacité... str. 69 i 101*). Ili, još dublje, to je produkt Proudhonova slijeda prosvjetiteljske vjere o jednakosti svih ljudi u razumu i sreći. Radne klase, pojmljene kao srednja klasa, klasa srednje pozicije, jest, dakle, ona historijska snaga kod koje je sloboda pohranjena. Evolucija Proudhonova shvaćanja subjekta revolucije od općeg pojma naroda, preko proleterskih grupacija povezanih sa srednjom klasom do saveza radnika i seljaka (*De la Capacité... str. 69*) kreću se unutar toga temeljnog određenja subjektivne snage revolucije.

³⁸ P.-J. Proudhon, *De la Capacité politique des classes ouvrières*. Paris, 1927. str. 198.

klasa kao i radnička, ali s obzirom na svoj dohodak ipak sačinjava donji sloj buržoazije. Klasna borba odvija se između bogatih i siromašnih i proizlazi iz suprotnosti njihovih interesa. Međutim, klase i klasna borba, kao i politička konstitucija kojoj pripadaju, rezultat su pogrešne organizacije društva. Pravedan princip — prirodno stanje nije različitost, već jedinstvo interesa klasa, jer između bogatih i siromašnih postoji zajednički interes, a on proizlazi iz težnje čovječanstva da se organizira pravedan poredak koji podrazumijeva ukidanje kapitalističke eksploatacije i svakog namjništva. Mogućnost ozbiljenja te ideje Proudhon vidi u klasnom kompromisu, to jest u uspostavljanju umjerenog vlasništva i bogatstva u društvu i to preko poopćenja srednje klase.³⁹ To je, kako će on reći, udovoljavanje interesa proletarijata bez narušavanja stečenih prava buržoaske klase. To izjednačavanje, uravnoteženje ili klasno izmirenje ne može se ostvariti sredstvima revolucionarne akcije, već samo sporazumno. Buržoazija će to izmirenje prihvatiti jer je ono zasnovano na principu pravde, a i zbog toga što joj, historijski gledajući, prijete opasnost od proletarijata. Za sporazum s buržuazijom proletarijat treba pripremiti i to prosvjećivanjem. Klasno izmirenje znači: povratak buržoazije u

³⁹ *Les Confessions* ... str. 354.

Iza gromoglasne Proudhonove maksime »vlasništvo je krađa« (iskovao je žirondist Brissot de Varville) krije se Proudhonov program: ozbiljenje svojinske jednakosti na razini srednje pozicije. Proudhonova kritika vlasništva, unatoč svim modifikacijama, u njegovu razbarušenom djelu, izražava, ukratko, svu misao: Ne ukidanje vlasništva kao vlasništva, već ukidanje »novog feudaliteta«, vlasništva kao monopola uvjeta, sredstava i rezultata rada njezinim raspodjeljivanjem, na principu jednakosti i solidarnosti, na sve radne elemente društva. Ujednačavanje zalog je i štit progresa: socijalne ravnoteže, pravde i rada. Time se odstranjuje elementarna socijalna nepravda: pravo vlasnika nad sredstvima za proizvodnju da prisvaja višak vrijednosti od radnika, proizvođača; ukidanje povlaštenih koji ne rade, a imaju. Ostvaruje se preraspodjelom vlasništva, društvo onih koji rade, a time imaju. Otuda proizlazi pravo radnika, proizvođača, na puni proizvod svoga rada, i zato je, za Proudhona, socijalizam spas-očuvanje-oslobađanje principa vlasništva. Dakle ukidanje vlasništva u Proudhona je: ukidanje prisvajanja viška tuđeg rada ozbiljenjem srednje vlasničke pozicije. Time vlasništvo pripada svima koji rade i postaje nešto prirodno.

(Pored Proudhonovih spisa *Qu'est-ce que la propriété* i *Deuxième mémoire sur la propriété*, vidi, *Le droit au travail et la droit de propriété*, *Oeuvres complètes de P.-J. Proudhon*, nouv. éd. M. Rivière, Paris, 1933. str. 447, *La guerre et la paix*, Libr. Int. Paris, 1363, tom II str. 172, i *Théorie de la propriété*, isto izdanje, 1866, str. 198.)

okvire starog jedinstva i odricanje proletarijata od ideje revolucionarne vlasti i revolucionarne diktature. Otuda će Proudhon svoju socijalno-političku doktrinu sažeti u zaključku: izmirenje — to je revolucija, videći u njemu ozbiljenje svoga cilja: očuvanje srednje klase od propadanja i njeno inauguriranje u snagu, um i princip novog poretka.

3.

Nastavljajući se na svoje prethodnike, osnovnu ekonomsku snagu, to jest osnovu društva, Proudhon vidi u razmjeni o kojoj ovise proizvodnja i cjelina društva i odnosa u njemu, jer vrijednost ne proizlazi iz proizvodnje, već iz prometa. »Ustanoviti pravdu u razmjeni, regulirati optičaj, znači istodobno regulirati potrošnju i proizvodnju i preobraziti i vlasništvo i najamninu.«⁴⁰ Otuda je za Proudhona vrijednost (razmjenska) ugaoni kamen ekonomske zgrade,⁴¹ a osnovni oblik kapitala kamatonosni kapital. Za njega svojstvo svih proizvoda da služe čovjekovu održanju jest upotrebna vrijednost, a njihovo svojstvo da se međusobno razmjenjuju jest prometna vrijednost. Pitajući se kako upotrebna vrijednost postaje prometnom vrijednošću, Proudhon iz toga procesa isključuje troškove proizvodnje i konkurenciju da bi troškove proizvodnje uveo kao sintezu upotrebne i prometne vrijednosti. Time troškovi proizvodnje postaju sintetička ili konstituirana vrijednost. Isključujući konkurenciju i pretpostavljajući unaprijed korisnost proizvoda, zaključuje da je samo rad izvor vrijednosti. Prema tome, vrijednost svakog proizvoda utvrđuje se prema radu utrošenom za njegovu proizvodnju. Mjera rada jest vrijeme.⁴² Konstituirana vrijednost jest vrijednost nekog proizvoda, a ona se, dakle, konstituira radnim vremenom sadržanim u proizvodu. Time se osigurava ekvivalentna razmjena, to jest postiže se to da u razmjeni svaki proizvođač dobiva pun proizvod svoga rada. Da bi pomoću konstituirane vrijednosti zasnovao novi socijalni poredak, Proudhon toj teorijskoj osnovi dodaje i praktičnu

⁴⁰ *Oeuvres choisies*, str. 134.

⁴¹ P.-J. Proudhon, *Système des Contradictions économiques*, Paris, 1923, t. I. str. 90.

⁴² *Ibidem*, str. 113.

nadgradnju: organizaciju banke za razmjenu. Banka određuje vrijednost robama na temelju radnog vremena koje je u njih utrošeno.

Do cijene proizvoda banka dolazi na temelju iskustva u proizvodnji pojedinih roba. Ona osigurava da svaki proizvođač dobiva pun proizvod svoga rada. O vrijednosti pojedinih roba banka izdaje potvrde koje omogućuju kupovinu roba, bilo u banci, bilo kod drugih proizvođača. Tako svaki proizvod postaje tekući novac i time je novac kao novac suvišan. Banka omogućuje uzajamno kreditiranje i to kreditiranje bez kamata. Time Proudhon dolazi do kraja svojih zamisli: ukinuće kamata osnova je novog poretka. Iz te konstrukcije on izvlači svoje egalitarne principe i reformatorske ideale: ukidanje nejednakosti i eksploatacije, jer se razmjenjuje jednaka vrijednost za jednaku vrijednost, odnosno odgovarajući rad za odgovarajući rad. Nestaju klase i klasne suprotnosti; ukidaju se kapital, profit i renta i kapitalistički način proizvodnje.

Radne mase postaju pozitivno i efektivno suverene, jer im pripada cijeli ekonomski organizam: rad, kapital, kredit, vlasništvo, bogatstvo. One su gospodari organskih funkcija društva i time zbiljski subjekti zajednice.⁴³

Kraj proizvoljnosti i anarhije cijena, to jest konstituiranje vrijednosti, dovodi Proudhona do zaključka da privatno vlasništvo ne samo što nije krađa, već je izraz odgovarajućih pravednosti. U privatnom vlasništvu postoje istodobno nepravda i sloboda. Pomoću uravnoteženja društvenih odnosa moguće je smanjiti nepravdu u korist slobode. Uravnoteženje vlasništva nije njegovo ukidanje. Vlasništvo okruženo garancijama, odnosno uravnoteženo, kao sitni posjed, jest jamstvo slobode, jer jedino vlasništvo rođeno iz autonomije razuma i poštovanja individualnih zasluga osigurava neovisnost i proporcionalnost.⁴⁴ Zemljišno vlasništvo i vlasništvo nad stanovima trebaju biti individualni.

Na temelju konstituirane vrijednosti i organizirane ekvivalentne razmjene ekonomske, organske snage društva, organiziraju se na principu mutualizma.⁴⁵ Mutualizam ili ideja

⁴³ *De la Capacité* ... str. 216.

⁴⁴ *Oeuvres choisies*, str. 116—117.

⁴⁵ *Idée* ... str. 276.

pravde u ekonomiji jest uzajamnost, sredina, uravnoteženje, pravedna razmjena, to je usluga za uslugu, vrijednost za vrijednost, krediti za kredit, garancija za garanciju.⁴⁶ On je rješenje svih društvenih proturječnosti i, uz pomoć njemu svojstvenih institucija, princip društva, odnosno njegov zakon. To je socijalni ugovor kojim svaki građanin stavlja na raspolaganje društvu svoju ljubav, um, rad, usluge, svoje proizvode i svoju imovinu u zamjenu za žrtve, ideje, radove, proizvode, usluge i imovinu drugih ljudi, a pri tome se razmjeri prava svakoga određuju vrijednošću njihovih doprinosa. Taj ugovor treba da bude slobodno prihvaćen i potpisan od svakog sudionika i on ostavlja svakome tko ga zaključuje cjelovitost, to jest integritet njegovu radu, dobrima i vlasništvu. To je organska veza slobodnih i suverenih individualnih volja zasnovana na dogovaranju i harmoniji interesa. To je poredak slobode.

Na tom principu organiziraju se i djeluju industrijske i poljoprivredne asocijacije. Industrijske asocijacije (radnička društva), konstituirane na temelju dobrovoljnog sudjelovanja pojedinaca koji ugovorima formiraju kolektivno vlasništvo, čine osnovu organizacija rada i proizvodnje u velikim industrijskim poduzećima. Asocijacija je u odnosu na državu potpuno neovisna. Njen je bitni karakter partikularizam.⁴⁷ Udruženi, slobodni i ravnopravni proizvođači raspolažu kolektivnim vlasništvom u skladu sa svojim potrebama i interesima, a svaki radnik ima odgovarajući udio u vlasništvu. Odluku u asocijacijama donose kolektivi. Industrijske asocijacije ugovorima zasnivaju odnose s drugim društvima i pojedincima tvoreći time ekonomsko jedinstvo, ali zadržavajući individualnost i slobodu. Time industrija formira industrijsku federaciju. Zemljovlasnici formiraju svoju asocijaciju preko zadruga i komuna. Ugovorima industrija i poljoprivreda formiraju industrijsko-poljoprivrednu federaciju.

Tako je Proudhonov sistem organske organizacije društva izgrađen i on će zaključiti da se sve njegove ekonomske ideje mogu sažeti u tri riječi: industrijsko-poljoprivredna federacija. Jer, industrijsko-poljoprivredna asocijacija omogućuje radniku da bude individualni stvaralac i slobodna ličnost, a nadničaru da postane gospodar.

⁴⁶ *De la Capacité* ... str. 132.

⁴⁷ *Ibidem*, str. 189.

Iz ekonomske organizacije na osnovama mutualizma Proudhon izvodi političku organizaciju društva. Vlada je sistem garancija: isti princip uzajamne garancije koji svakome treba osiguravati obrazovanje, slobodno korištenje vlastitih sposobnosti, obavljanje posla, uživanje njegova vlasništva, razmjenu proizvoda i usluga i time osigurati svim pripadnicima društva podjednako: rad, pravdu, mir, jednakost i umjerenu vlast.⁴⁸

Federacija je, za Proudhona, ugovor kojim se jedan ili više starješina porodice, jedna ili više komuna, jedna ili više grupa komuna ili država, obavezuje recipročno i ravnopravno za jednu ili više određenih stvari koja obaveza dolazi tada isključivo u nadležnost delegata federacije.⁴⁹ Prema ugovoru, politički suverenitet, građanska vlast i kooperativni utjecaj koordiniraju se između oblasti, kotara, komuna, itd. Jedinstvo je sadržano u pravu koje jedna drugoj daju razne grupe: da uzajamno upravljaju same sobom, da se prema svojim susjedima ponašaju u skladu s određenim principima; da se međusobno štite u interesu vlastitih pothvata i pomažu u nevolji. Vlada tako bdi nad izvršavanjem ugovora i poboljšavanjem opće stvari.⁵⁰ Time mutualizam i garantizam prenesen u političku sferu dobiva ime federalizam.⁵¹ Politika je dakle, rezultat ekonomije. Politički i ekonomski poredak jedan su te isti poredak, jedan jedini i isti sistem zasnovan na jedinstvenom principu uzajamnosti.⁵² Federalni ugovor zasniiva se na principu suverenosti svake jedinice u odnosu na zajednicu, odnosno na suverenosti naroda, čovjeka i građana. Država je konfederacija tih zajednica. Jedinice federacije mogu iz nje istupiti i raskinuti ugovor, ad libitum.⁵³ Suverenitet ugovarača služi kao pozitivna garancija za slobodu država, komuna i jedinica, jer svaka centralizacija donosi tiraniju umjesto slobode. Time je, za Proudhona, konstituirana efektivna suverena vlast radnih masa koje vladaju i upravljaju kao kolektivne snage. Stoga će zaključiti da to

⁴⁸ Ibidem, str. 197.

⁴⁹ *Država kao konfederacija komuna*, str. 137.

⁵⁰ *De la Capacité ...* str. 198.

⁵¹ Ibidem,

⁵² Ibidem, str. 215.

⁵³ Ibidem, str. 207.

više nije apstraktna narodna suverenost kao u Ustavu iz 1793. ili kao u Rousseauovu *Društvenom ugovoru*.⁵⁴

Centralnu vlast u federaciji ima skupština federacije (konfederacije) koja je sastavljena od delegata država, to jest prirodnih organa lokalnih interesa. Oni iznose, zastupaju i brane interese i stavove svojih provincija, odnosno komuna, ali su prirodno upućeni na izmirenje, uravnoteženje, to jest donošenje odluka koje su najbolje za sve, i to postižu usklađivanjem.⁵⁵ Skupština je zakonodavno i izvršno tijelo u poslovima koji su predviđeni federativnim ugovorom. Federacija ima budžet i federalnu armiju koja služi samo za poslove federacije, odnosno konfederacije. Proudhon je smatrao da svaka konfederacija mora imati zajedničko tržište i carinsku uniju u kojoj bi, uz odgovarajuća ograničenja, vladala sloboda razmjene i snivao je o sjedinjenim državama Evrope kao konfederaciji konfederacija.

Osnovna je prirodna jedinica društva, za Proudhona, porodica. Sastavljena je od članova nejednakih sposobnosti, to jest žena i djece koja do punoljetnosti nisu sposobna za proizvodnju i upravljanje. Što se tiče proizvodnje i upravljanja, žena se, kaže Proudhon, ne uračunava, ona je dodana svojem mužu. Otuda je za njega brak zajednica moći i ljupkosti. Moći muškarca i ljupkosti žene.

Budući da u porodici nema ekonomski jednakih i ravnopravnih članova, to se ona ne zasniva na principu mutualizma, već na principu prirodnog, moralnog autoriteta starješine porodice. U šire asocijacije porodica se uključuje na osnovi ravnopravnih ugovora.

Komuna je prirodna zajednica i osnovna društveno-ekonomska i politička zajednica. Ona je, za Proudhona, kao i čovjek, jedno suvereno biće,⁵⁶ suverena zajednica slobodnih i suverenih individuuma, to jest starješina porodica ili građana. Komune su države same, sa svojim sudstvom, administracijom, upravljanjem, zakonodavstvom itd. Odluke šire zajednice vrijede za komunu samo kad ih ona prihvati. Najviši je organ u komuni municipalni savjet, a to je predstavničko tijelo izabrano od svih građana i starješina porodice izabranih neposrednim glasanjem.

⁵⁴ Ibidem, str. 216.

⁵⁵ Ibidem, str. 279.

⁵⁶ Ibidem, str. 285.

Šire teritorijalne grupe su provincije koje ujedinjuju ljude sa zajedničkim narječjem, običajima, kulturom, religijom, itd.

Princip autoriteta i princip slobode za Proudhona su dva opća principa koji određuju sudbinu čovjeka i svijeta. Princip autoriteta ostvaruje se u porodici, produžuje u patrijarhatu, civitasu, monarhiji i teokraciji, dok je princip slobode otičen u ljudskoj ličnosti, i kao što je duh suprotstavljen materiji, tako je sloboda suprotstavljena autoritetu. Politički ugovor je suglasnost individualnih slobodnih i suverenih volja i ličnosti. Otuda Proudhon izvodi ideju federacije suprotstavljajući autoritetu, političkoj državi, prinudi, reprezentaciji itd. slobodnog individuuma, slobodu, pravdu, komunu i federaciju.

Zato je za njega federalizam politički oblik čovječanstva jer predstavlja primjenu mutualizma i ekonomske solidarnosti na najvišem nivou.

5.

Za razumijevanje i kritičku valorizaciju Proudhonova djela, njegovih poruka i pouka, pa i kritičko vrednovanje onoga što se kao ideologija i pokret naziva prudonizam, kritika Proudhonovih spisa pisana rukom njegova suvremenika Karla Marxa jest nezaobilazna.

Za Proudhona politička je ekonomija prava znanost; znanost koja je osnova, ne samo razumijevanja i kritike modernoga društva i njegova ustrojstva već i poimanje principa i mogućnosti ozbiljenja pravednoga društva.⁵⁷ Marxova kritika Proudhonova djela usmjerena je na to temeljno ishodište i osnovu Proudhonova nauka.

Kritičkom analizom prvog značajnijeg Proudhonova spisa *Qu'est-ce que la propriété*⁵⁸ Marx je pokazao da odgovor na

⁵⁷ *De la Creation* ... str. 392.

⁵⁸ U pismu Schweitzeru (1865) Marx o ovom Proudhonovu djelu, prije kritičkih napomena, piše: »Ono je epohalno ako ne novim sadržajem, a ono ipak novim i smjelim načinom da se sve kaže. U djelima francuskih socijalista i komunista koje je on poznao 'propriété' je bila ne samo mnogostrano kritikovana, već i utopistički 'ukinuta'. U ovom djelu Proudhon se odnosi prema Saint-Simonu i Fourieru otprilike kao Feuerbach prema Hegelu... U tom Proudhonovom pismu stil je, ako se tako smijem izraziti, muskulozan; taj stil smatram za glavnu zaslugu toga spisa. Vidi se da Proudhon samostalno pronalazi čak i tamo gdje samo reproducira staro, da je njemu samom bilo novo ono

pitanje što je to suvremeno buržoasko vlasništvo Proudhon ne daje kritičkom analizom političke ekonomije koja obuhvaća cjelinu tih odnosa vlasništva, ne u njihovu pravnom izrazu kao odnosa volje, već u njihovu realnom obliku, tj. kao odnosa proizvodnje, odnosno da je cjelinu tih ekonomskih odnosa Proudhon upleo u opći pravni pojam vlasništva, i otuda nije mogao dalje od odgovora koji je istim riječima dao Brissot još prije 1789: »La propriété c'est la volé. («Vlasništvo je krađa»). Konzekvencija je toga, pokazuje Marx, »da buržoasko-pravni pojmovi o 'krađi' pristaju i buržujevoj vlastitoj 'poštenoj' zaradi. S druge strane, kako 'krađa' kao nasilna povreda vlasništva pretpostavlja vlasništvo, Proudhon se zapetljao u svakojake i njemu samom nejasne maštarije o pravom buržoaskom vlasništvu.«⁵⁹ Poslije ovoga spisa Proudhon je otpočeo ekonomske studije i izložio svoju metodu i stanovišta u *Philosophie de la misère ou Système des contradictions économiques*. U tom pismu Proudhon je »pokušao da sistem ekonomskih kategorija predstavi dijalektički. Umjesto Kantovih nerazrješivih 'antinomija' trebalo je da dođe Hegelovo 'proturječje' kao sredstvo izlaganja.«⁶⁰ Kritičku analizu toga spisa Marx je izložio u pismu *Anjenkovu* (1846) i u pismu *Bijeda filozofije* (1847). U tom kritičkom pismu Marx je pokazao »kako je Proudhon slabo proniknuo u tajne naučne dijalektike; kako, s druge strane, živi u iluzijama spekulativne filozofije, jer umjesto da ekonomske kategorije shvati kao teorijske izraze istorijskih odnosa u proizvodnji koji odgovaraju određenom stupnju razvitka materijalne proizvodnje, on trabunja o vječitim idejama koje su postojale oduvijek; i kako tim okolišnim putem ponovo dolazi na stanovište buržoaske ekonomije.«⁶¹ Iz nedovoljnog poznavanja političke ekonomije proizlazi, pokazuje Marx,

što kaže i da mu važi kao novo. Izazivačkim prkosom kojim dira u ekonomsku »svetinjnu nad svetinjama«, duhovitim paradoksima kojima obični buržoaski razum izvrgava ruglu, žestokom osudom, gorkom ironijom, dubokim i istinskim osjećanjem bunta protiv bestidnosti postojećega stanja, koje se tu i tamo probija, revolucionarnom ozbiljnošću — svim tim je spis *Qu'est-ce que la propriété?* elektrizirao i izazvao veliko negodovanje kad se pojavio. U strogoj naučnoj istoriji političke ekonomije spis bi jedva bio vrijedan spomena. Ali, ovakvi senzacionalistički spisi igraju ulogu i u nauci, kao i u lijepoj književnosti.« (K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 27. str. 20—21.)

⁵⁹ Ibidem, str. 21.

⁶⁰ Ibidem, str. 22.

⁶¹ Ibidem,

Proudhonovo batrganje za takozvanom naukom koja treba a priori da izmudruje formulu za »rješenje socijalnog pitanja« umjesto da nauku crpe iz »kritičkog saznavanja historijskog kretanja, kretanja koje proizvodi i same materijalne uvjete emancipacije«. ⁶² Marx je pokazao da teorijska osnova Proudhonove socijalno-političke doktrine proizlazi iz nepoznavanja osnovnih elemenata političke ekonomije, odnosno iz utopiističkog tumačenja Ricardove teorije vrijednosti, što je osnova Proudhonove nove nauke. ⁶³ Otuda slijedi da Proudhon razmjensku vrijednost koja čini osnovu njegove cjelokupne doktrine poima nejasno i polovično. ⁶⁴

Što se tiče revolucionarne teorije o društvenoj jednakosti, slobodi i oslobođenju, koju je Proudhon izveo iz vrijednosti

⁶² Ibidem, str. 23.

⁶³ »Određivanje vrijednosti radnim vremenom za Ricarda je zakon razmjenske vrijednosti. Ricardova teorija vrijednosti je naučno tumačenje suvremenog ekonomskog života; teorija g. Proudhona utopističko je tumačenje Ricardove teorije. Ricardo utvrđuje istinitost svoje formule izvodeći je iz cjelokupnosti ekonomskih odnosa i objašnjavajući tim putem sve pojave... g. Proudhon, koji je pomoću sasvim proizvoljnih pretpostavki ponovo pronašao ovu formulu, prisiljen je poslije da traži pojedinačne ekonomske činjenice, koje nateže i falsifikuje da bi ih mogao postaviti kao primjere, kao već postojeće primjere kao klice ostvarivanja njegove proračunske ideje.« (K. Marx, *Bijeda filozofije*, *Dela*, tom 7, str. 67.). Time se Proudhon srozava na razinu vulgarne ekonomije koja se, suprotno klasičnoj političkoj ekonomiji, dakle izučavanju unutrašnje povezanosti odnosa robne proizvodnje, »potuca po oblasti privredne povezanosti i koja iznova preživa materijal što ga je naučna ekonomija već odavno pružila« ograničavajući se na sujetne predstave agenata buržoaske proizvodnje o svome vlastitom najboljem svijetu, sistematizira ih, i proglašava vječnim istinama. (K. Marx, *Kapital*, tom I, *Dela*, tom 21, str. 82.)

⁶⁴ »Sva Proudhonova dijalektika sastoji se u tome što pod upotrebu i razmjensku vrijednost, pod ponudu i tražnju, potura apstraktne i protivurječne pojmove kao: rijetkost i izobilje, korisnost i mnjenje, jednog proizvođača i jednog potrošača, a obojicu kao vitezove slobodne volje.

A što bi htjeo time da postigne?

Da sačuva sebi mogućnost da jedan od elemenata koje je odstranio, troškove proizvodnje, docnije uvede kao sintezu upotrebne i razmjenske vrijednosti. I tako troškovi proizvodnje čine u njegovim očima sintetičku ili konstituiranu vrijednost. (K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 63.)

»Ricardo nam pokazuje stvarno kretanje buržoaske proizvodnje koje konstituira vrijednost. Gospodin Proudhon, »apstrahirajući« od tog stvarnog kretanja, »muči se« da bi pronašao nove postupke kako bi uredio svijet po nekoj tobože novoj formuli... Ricardo polazi od postojećeg društva da bi nam pokazao kako konstituira vrijednost, a g. Proudhon polazi od konstituirane vrijednosti da bi pomoću te vrijednosti konstituirao novi socijalni sistem.« (Ibidem, str. 66—67.)

mjerene radnim vremenom, ona bi, za radnički pokret, značila samo moderno ropstvo, umjesto oslobođenje proletarijata, odnosno dotjerala bi radnika, pokazuje Marx, na minimum najamnine. ⁶⁵

Proudhonova socijalno-politička doktrina, pokazuje Marx, ne prelazi granice buržoaskog svijeta, jer se konstituira na buržoaskim idejama i principima, koje su za Proudhona nepromjenjive i vječne, i unutar kojih on pokušava pronaći sintezu, uravnoteženje. To je naravno iluzija, jer je postojeći način ravnoteže među njima jedino moguć. ⁶⁶ Proudhon se ne pita o ukidanju odnosa i proturječnosti građanskoga svijeta, već o njihovu uravnoteženju i otuda je »zakleti neprijatelj svakog političkog pokreta«. ⁶⁷ Zato traži novu, reformatorsku formulu buržoaskog svijeta, formulu njegove harmonizacije polazeći od interesa i principa sitne buržoazije. Stoga je, za Marxa, Proudhon sitni buržuj, odnosno filozof i ekonomist sitne buržoazije. ⁶⁸

U spisu *Prilog kritici političke ekonomije* Marx je pokazao da Proudhonovo otkriće »beskamatnog kredita« i »pučke banke« ima svoj teorijski temelj u nepoznavanju buržoaske političke ekonomije, odnosa robe prema novcu, dok je praktična nadgradnja prosta reprodukcija mnogo starijih i mnogo bolje razrađenih planova. ⁶⁹

⁶⁵ »Tako je vrijednost mjerena radnim vremenom nužno formula modernog ropstva, mjesto da bude, kako bi htio g. Proudhon, »revolucionarna teorija oslobođenja proletarijata« (Ibidem, str. 68). »Svi 'egalitarni' zaključci, koje g. Proudhon izvodi iz Ricardove teorije, počivaju na jednoj osnovnoj zabludi. Naime, on brka vrijednost roba mjerenu količinom rada koja je na njih utrošena, sa vrijednošću roba mjerenom 'vrijednošću rada'« (Ibidem, str. 70.)

⁶⁶ K. Marx, *Pismo P. V. Anjenkovu*, *Dela*, tom 7, str. 459—460.

⁶⁷ »Rješenje sadašnjih problema ne sastoji se za njega u javnoj akciji, već u dijalektičkim kružnim kretanjima u njegovoj glavi... U želji da pomiri protivurječnosti g. Proudhon se uopće ne pita da li ne bi trebalo srušiti samu osnovu tih protivurječnosti... On samo traži novu formulu da bi doveo u ravnotežu ove snage.« (Ibidem, str. 460.) Vidi i K. Marx, *Politički indijerentizam*, *Dela*, tom 29, str. 248—250.

⁶⁸ Ibidem, str. 461.

⁶⁹ K. Marx, *Osnove kritike političke ekonomije*, *Dela*, tom 19 i 20, tom I, str. 44—47, 147—149, 180—182, tom II, str. 381 i dalje. »Gledati u kamatonosnom kapitalu glavni oblik kapitala, a od naročite primjene kredita, od tobožnjeg ukidanja kamata htjeti napraviti osnovicu društvenog preobražaja, skroz je čiftinska fantazija.« (K. Marx, *Pismo I. B. V. Schweitzeru*, str. 24—25.)

Što se tiče Proudhonovih filozofskih i političkih spisa, oni sadrže, pokazuje Marx, istu proturječnost i dvojak karakter, kao i ekonomski radovi, i imaju samo lokalno-francusku vrijednost.⁷⁰

Na stranicama *Osnova kritike političke ekonomije* i *Kapitala*, ne remeteći svoje istraživanje i izvođenje kritike politične ekonomije, Marx usput, opetovano, izlaže kritičke naznake o cjelini Proudhonova pokušaja da pomoću svoga ideala pravednosti, vječne pravde, izvedenog iz pravnih odnosa koji odgovaraju robnoj proizvodnji u buržoaskom svijetu, dakle, prema tome idealu, preinači stvarnu robnu proizvodnju i stvarno pravo koje njoj odgovara, odnosno da preinači buržoaski svijet pomoću njegovog principa.⁷¹

Svojom novom naukom — primjenom ideje pravičnosti, vječne pravde u socijalnu ekonomiju — čije su ključne konzekvencije: obrana sitnog vlasništva, program socijalne reformacije, poricanje revolucije, pomirba klase ili, drugačije rečeno, mutualizam i iz njega izvedeni federalizam, Proudhon je ostao u domeni ideja, principa i odnosa buržoaskog svijeta. Proglašavajući kategorije buržoaskog svijeta pokretačkim snagama, on je ipak, premda zaobilazno, došao do toga da principe buržoaskog svijeta proglasi vječnima. Za njega je povijest postojala do građanskog društva. Više je nema, završena je: ostaje buržoaski svijet kao nepromijenjeni i vječni; harmoniziran, uravnotežen i neproturječan, bez ukidanja njegovih zbiljskih proturječnosti. Suvremenost i aktualnost, proturječne i zavodljive Proudhonove socijalno-političke doktrine, proizlaze danas iz suvremenosti buržoaskog svijeta i javljaju se u sklopu pokušaja njegove harmonizacije i očuvanja. Prijepornost Proudhonova djela jest dakle prijepor osjećaja proturječnosti građanskoga svijeta, s jedne strane, i, s druge strane, poduzimanja pokušaja da se ponovno ostvari idealni izlaz, preobražena reflektirana slika koju je sama građanska zbilja kao takvu projicirala iz sebe.⁷²

* * *

⁷⁰ Ibidem, str. 25.

⁷¹ Vidi, *Osnove kritike političke ekonomije*, tom I. str. 6, 23, 29, 35, 40, 44—47, 75, 146—150, 180—182, 187, 239, 263, 274, 323, 421.; tom II str. 23, 225, 276—277, 365; *Kapital, Dela*, tom 21, 22, 23; tom I, str. 85—86, 274, 453, 472, tom II, 324, 360—361, 518; tom III str. 37, 288—289, 701.

⁷² Usp. *Osnove kritike političke ekonomije*, tom II, str. 276—277.

Izbor iz Proudhonovih spisa sačinjen je prema *Oeuvres complètes de P.-J. Proudhon* i *Oeuvres posthumes de P.-J. Proudhon*, Nouvelle édition, Librairie Internationale, A. Lacroix, Paris, 1866—1876. Iz opsežnog Proudhonova djela u ovaj su izbor uvršteni oni spisi, odnosno dijelovi spisa, u kojima se, po našem mišljenju, ponajbolje pokazuju aspekti cjeline Proudhonove misli, od metodologijsko-teorijskih i historijskih ishodišta, preko kritike kapitalističkog društva i njegova ustrojstva, do shvaćanja pravednoga društva.

Otuda on sadrži:

1. *Qu'est-ce que la propriété*, Première mémoire, str. 13—225;

2. *Système des Contradictions économiques où Philosophie de la misère*, Chapitre XIV, *Résumé et conclusion*, str. 391—416;

3. *Idée Générale de la Révolution au XIX siècle*, Troisième étude, str. 74—101, Quatrième étude, *II Critique générale de l'Idée d'Autorité*, str. 131—139, Septième étude, *1. La Société sans l'Autorité* str. 253—261;

4. *De la Capacité politique des classes ouvrières*, Deuxième partie, Chapitre IV—VIII str. 63—102, IX str. 105—111, XIII—XVI str. 129—186., i, Troisième partie, Chapitre IV, str. 226—237, i VI str. 261—277.

Radule Knežević

ŠTO JE VLASNIŠTVO?
ili
**Istraživanja o načelu prava i
vlasti**

PRVA RASPRAVA

Adversus hostem oeterna auctoritas esto
(Zahtjevi protiv neprijatelja su vječni)

Zakon dvanaest ploča

**METODA PRIMIJENJENA U OVOM RADU
— IDEJA O REVOLUCIJI**

Kad bih morao odgovoriti na pitanje *Što je ropstvo?* i kada bih jednom jedinom riječju odgovorio: *Ropstvo je ubojstvo*, moja bi misao bila odmah shvaćena. Ne bi mi trebalo dugo raspravljati da dokažem kako je moć kojom se čovjeku oduzima mišljenje, volja i ličnost — vlast nad životom i smrću, i da učiniti čovjeka robom znači ubiti ga. Zašto, dakle, na drugo pitanje: *Što je vlasništvo?* ne mogu odgovoriti na isti način: *Vlasništvo je krađa*, a da ne budem siguran da nisam shvaćen, premda je ta druga tvrdnja samo preinačena prva?

Pokušavam istražiti vlasništvo, samo načelo naše vlasti i naših institucija. Imam pravo na to. Mogu se prevariti u zaključku koji će proizaći iz mojih istraživanja. To je moje pravo. Sviđa mi se da posljednju misao svoje knjige stavim na početak. Na to opet imam pravo.

Jedan autor uči da je vlasništvo građansko pravo koje je nastalo zauzimanjem, a potvrđeno zakonom; drugi kaže da je vlasništvo prirodno pravo koje proizlazi iz rada: i ta se učinja, ma kako god suprotna izgledala, potiču i odobravaju. Ja tvrdim da ni rad, ni osvajanje, ni zakon ne mogu stvoriti vlasništvo; da je ono posljedica bez uzroka. Treba li mi na tome prigovoriti?

Kakvo negodovanje!

— *Vlasništvo je krađa!* To je poziv na uzbunu iz 1793! To je revolucionarni prevrat.

Smirite se, čitaоче: uopće nisam pokretač razdora ni kolovođa pobune. Nekoliko sam dana ispred povijesti; iznosim istinu kojoj uzalud nastojimo zabraniti da se oslobodi; pišem predgovor naše buduće konstitucije. Kad bi nam naše brige dopuštale da je shvatimo, definicija *vlasništvo je krađa*, koja nam se čini svetogrdnom, bila bi čarobni munjovod. No koliko se interesa i predrasuda tome suprotstavlja! ... Na žalost, filozofija uopće neće promijeniti tok događaja:

sudbine će se izvršiti bez obzira na proročanstvo. Uostalom, zar se pravda ne mora izvršiti, a naš odgoj završiti?

— *Vlasništvo je krađa!*... Kakvo izvrtnje čovjekovih predodžbi! *Vlasnik* i *lopov* su oduvijek bili toliko proturječni pojmovi, koliko god su osobe koje označavaju antipatične. To su protuslovlje potvrdili svi jezici. Na temelju kakvih ovlaštenja biste, dakle, mogli napasti opće odobravanje i opovrgnuti ljudski rod? Tko ste vi da poričete razumnost naroda i vjekova?

— Što vas se tiče, čitaoče, moja bezvrijedna osoba? Ja sam, kao i vi, iz stoljeća u kojem se razum pokorava samo činjenicama i dokazima. Moje je ime, kao i vaše, *tragalac za istinom*.¹ Moje je poslanstvo zapisano u riječima zakona: *Govori bez mržnje i bez straha; reci što znaš*. Zadaća je naše vrste da izgradi hram znanosti, a ta znanost obuhvaća čovjeka i prirodu. Dakle istina se otkriva svima, danas Newtonu i Pascalu, sutra pastiru u dolini i drugu u radionici. Svatko donosi svoj kamen za građevinu i kada izvrši tu svoju zadaću, nestaje. Vječnost je ispred nas, vječnost za nama: što znači mjesto smrtnika između dva beskraja da se svijetu o njemu govori?

Ostavite, dakle, čitaoče, moju titulu i moj značaj i pozabavite se samo mojim razlozima. Sveopću grešku nastojim ispraviti upravo po sveopćem odobrenju; zato i tražim mišljenje ljudskoga roda što imam povjerenje u njega. Budite hrabri i slijedite me, i ako iskreno želite, i ako imate slobodnu savjest, a vaš duh zna spojiti dva poučka da bi iz njih izvukao treći, moje će ideje sigurno postati i vaše. Dobacajući vam u početku svoju posljednju riječ htio sam vas upozoriti, a ne izazvati. Jer siguran sam da ću iznuditi vaš pristanak budete li me čitali. Stvari o kojima vam želim govoriti tako su jednostavne, tako opipljive da ćete se začuditi kako ih uopće niste zamijetili i reći: »O tom uopće nisam razmišljao.« Drugi će vam pružiti prizor genija koji svladava tajne prirode uz uzvišena proročanstva. Ovdje ćete naći tek niz iskustava o pojmovina *pravedno i pravo*, neku vrstu provjere težina i mjera vaše svijesti. Operacija će biti izvedena pred vašim očima. I sami ćete procijeniti rezultat.

Uostalom, ja ne izgrađujem sistem: zahtijevam kraj privilegija, ukidanja ropstva, jednakost prava i zakonitost.

¹ Na grčekom *skeptikos*, ispitivač, filozof koji se bavi traganjem za istinom.

Pravdu, ništa osim pravde. To je kratak pregled moje rasprave. Drugima prepuštam brigu o discipliniranju svijeta.

Jednog sam dana rekao sam sebi: Zašto u društvu postoji toliko boli i bijede? Zar čovjek mora stalno biti nesretan? I, ne zaustavljajući se na objašnjenjima za svaku priliku koja daju pokretači reformi, od kojih jedni za opću bijedu optužuju kukavičluk i nesposobnost vlasti, drugi urotnike i pobune, a treći neznanje i opću korupciju, umoran od beskrajnih bitaka na govornici i u štampi, htio sam sâm, temeljito proučiti stvar. Potražio sam savjet vrhunskih učenjaka, pročitao sam stotinjak knjiga s područja filozofije, prava, političke ekonomije i povijesti. I da je bar bila božja volja da živim u stoljeću u kojem bi mi tolika lektira bila beskorisna! Uložio sam sav svoj trud da dobijem točne informacije, uspoređivao sam učenja, primjedbama sam suprotstavljao odgovore, neprestano rješavao jednadžbe i reducirao dokaze, odvagao sam tisuće silogizama na preciznoj vagi najskrupuloznije logike. Na tom sam mukotrpnom putu prikupio više zanimljivih činjenica o kojima ću obavijestiti svoje prijatelje i javnost čim budem imao vremena. No najprije sam, moram to reći, povjеровao da sam shvatio kako nikada nismo razumjeli smisao ovih tako svakidašnjih i svetih riječi: *Pravda, ravnopravnost i sloboda*. Nismo pojmlili da su naše predodžbe o svakoj od njih vrlo nejasne. I napokon da je to nepoznavanje bilo jedini uzrok i siromaštva koje nas nagrizava i svih nevolja koje muče ljudski rod.

Moj je duh bio prestrašen tim neobičnim rezultatom, posumnjao u svoj razum: Što! reko sam sebi, ti da bi otkrio ono što oko nije vidjelo, ni uho čulo, ni um shvatio! Uzdrhti nesretniče što si priviđenja svog bolesnog mozga uzeo kao znanstvene istine! Zar ne znaš da su veliki filozofi govorili kako je sveopća zabluda na području praktičnog morala proturječe?

Odlučih, dakle, da provjerim svoje zaključke i evo kakve sam si uvjete postavio za taj novi posao: Je li moguće da se cijelo čovječanstvo tako dugo varalo u primjeni moralnih načela? Kako bi se i zašto ono prevarilo? Kako ta zabluda, budući da je sveopća, nije nesavladiva?

Ta pitanja, rješavanjem kojih sam uvjetovao ispravnost svojih razmatranja, nisu dugo odoljela analizi. U petom poglavlju ove rasprave vidjet će se da su za nas, u moralu kao i u svakom drugom predmetu spoznaje, najteže zablude

stupnjevi znanja, da čak i u pravednim djelima prevariti se znači privilegij koji oplemenjuje čovjeka. A što se tiče filozofske zasluge koja mi može pripasti, ona je beskrajno mala. Ništa ne znači imenovati stvari. Čudesno bi bilo upoznati ih prije nego se pojave. Objašnjavajući neko mišljenje koje je do kraja sazrelo, ideju koju svi shvaćaju, koju će sutra obznaniti netko drugi ako ja to ne učinim danas, moja je prednost samo u tome što sam je izrazio. Zar onaj tko prvi ugleda svanuće dobiva pohvale?

Da, svi ljudi vjeruju i ponavljaju da je jednakost uvjeta isto što i ravnopravnost; da su *vlasništvo* i *krađa* sinonimi; da su sve društvene prednosti, koje su dodijeljene ili bolje rečeno uzurpirane pod izgovorom superiornosti talenta i dužnosti, bezakonje i razbojstvo: svi ljudi, kažem, potvrđuju te istine po svojoj duši. Riječ je samo o tome da im te istine pokazem.

Prije nego što uđem u materiju, nužno je reći nekoliko riječi o putu kojim ću ići. Kada je Pascal pristupao nekom geometrijskom problemu, stvarao si je metodu rješavanja. Za rješenje nekog filozofskog problema također treba metoda. Eh! koliko su problemi koje pokreće filozofija zbog ozbiljnosti svojih posljedica važniji od geometrijskih problema! Prema tome koliko je za njihovo rješavanje potrebna podrobna i stroga analiza?

Sada je već nedvojbeno činjenica, kažu moderni psiholozi, da se svako razumom prihvaćeno opažanje određuje prema stanovitim općim zakonima tog istog razuma. Ono se, da tako kažemo, u nj utiskuje prema stanovitim obrascima shvaćanja koji su već prije u njemu postojali, a koji su kao njegov formalni uvjet. Tako da, kažu oni, ako razum nema prirođenih *ideja*, ima barem urođene *oblike*. Tako, na primjer, mi svaki pojam nužno shvaćamo u *vremenu* i u *prostoru*; sve što nam omogućuje da pretpostavimo *uzrok* zbog kojega do njega dolazi; sve što postoji implicira predodžbe *supstancije*, *načina*, *broja*, *odnosa* itd. Jednom riječju: ne oblikujemo nikakvo mišljenje koje se ne odnosi na neko od općih načela razuma, izvan kojih ne postoji ništa.

Ta osnovna načela poimanja, dodaju psiholozi, te temeljne vrste na koje se neizbježno svodi sve naše rasuđivanje i sve naše predodžbe, a koje naša osjetila samo iznose na vidjelo, u školi su poznati pod nazivom *kategorije*. Danas je dokazano da su one prvobitno postojale u razumu; riječ je

samo o tome da se dâ njihov sustav i popis. Aristotel ih je navodio deset; Kant je taj broj povećao na petnaest; gospodin Cousin ih je smanjio na tri, pa na dvije, pa na jednu. I neprijeporna je zasluga tog profesora što je, iako nije otkrio istinsku teoriju o kategorijama, barem bolje nego itko shvatio veliku važnost tog pitanja koje je glavno i možda jedino pitanje u cijeloj metafizici.

Priznajem da ne vjerujem ne samo u to da *ideje* mogu biti urođene nego čak ni da to mogu biti *oblici* ili *zakoni* našeg shvaćanja i smatram da su Reidova i Kantova metafizika još dalje od istine nego Aristotelova. Međutim, budući da ovdje nikako ne želim kritizirati razum, što bi zahtijevalo dugotrajan rad i o čemu se javnost baš mnogo ne brine, hipotetski ću promatrati naše najopćenitije i najnužnije predodžbe kao što su vrijeme, prostor, bit i uzrok, kao da su prvobitno postojale u razumu, ili barem, kao da neposredno proizlaze iz njegova ustrojstva.

No nije manje istinita psihološka činjenica, koju su filozofi možda previše zanemarivali, da navika, kao druga priroda, ima moć da u poimanje utisne nove oblike kategorija, uzete na temelju privida, koji nas se snažno doimaju i samim su tim najčešće lišeni objektivne stvarnosti, ali naše sudove ne određuju unaprijed manje od prvih kategorija. Tako mi rasuđujemo istodobno i prema *vječnim* i *apsolutnim* zakonima našega uma, i prema sekundarnim, obično nepouzdanim pravilima koja nam sugerira nepotpuno promatranje stvari. To je najplodnije izvorište pogrešnih predrasuda te stalan i često nesavladiv uzrok mnogih zabluda. Mi smo toliko zaokupljeni tim predrasudama da često, čak onda kada se borimo protiv nekog načela koje naš duh smatra pogrešnim, naš razum odbacuje, a naša svijest osuđuje, to načelo branimo, a da to i ne primjećujemo, na temelju njega rasuđujemo, pokoravamo mu se napadajući ga. Naš se razum, kao da je zatvoren u nekom krugu, vrti oko sebe sama, sve dok nas neko novo opažanje koje u nama potiče nove predodžbe ne dovede do otkrića nekog novog, vanjskog načela koje nas oslobađa utvare što opsjeda našu maštu.

Tako danas znamo da prema zakonima sveopćeg magnetizma, čiji je uzrok ostao nepoznat, dva tijela koja ništa ne sprečava teže da se sjedine snagom ubrzanog poticaja koji se zove *gravitacija*. Upravo je ona uzrok da tijela koja nemaju

oslonca padaju prema Zemlji, ona im daje težinu na vagi, a nas same pričvršćuje uz Zemlju na kojoj živimo. Nepoznavanje tog uzroka bio je jedini razlog koji je ljude davnih vremena sprečavao da vjeruju u antipode. »Kako ne vidite, govorio je poslije Lactancea sveti Augustin, da bi ljudi, kada bi ih bilo ispod nas, morali biti okrenuti glavom prema dolje i pasti u nebo?« Stoga je biskup iz Hippona, koji je vjerovao da je Zemlja plosnata jer mu se činilo da je takvu vidi, pretpostavljao kako bi, kad bi se s raznih mjesta od zenita do nadira povukle ravne linije, one bile međusobno paralelne; i baš je u smjeru tih linija smještao sva kretanja odozgo prema dolje. Iz toga je, naravno, morao zaključiti da su zvijske pričvršćene za nebeski svod poput pokretnih svijetinjaka; da bi one, kada bi bile prepuštene same sebi, pale na Zemlju kao vatrena kiša; da je Zemlja beskrajna ploča koja čini donji dio svijeta, itd. Kada bi ga upitali što podupire Zemlju, odgovorio bi da to ne zna, ali da Bogu ništa nije nemoguće. Takve su bile predodžbe svetog Augustina o prostoru i kretanju koje mu je nametnuo privid, a on je za njega postao opće i kategorično pravilo rasuđivanja. Što se tiče samog uzroka zbog kojeg tijela padaju, um mu je bio prazan; o tome nije mogao reći ništa drugo osim to da neko tijelo pada zato što pada.

Za nas je predodžba o padanju složenija. Općim predodžbama o svemiru i kretanju koje ona uključuje mi dodajemo pojam privlačnosti ili usmjeravanja prema nekom središtu koji ovisi o višem uzročnom pojmu. No premda je fizika potpuno ispravila našu predodžbu, u našim navikama, uza sve to, o tome ne čuvamo manje predrasuda od svetog Augustina. I kada kažemo da je neka stvar *pala*, pod tim ne razumijevamo da se naprosto i općenito dogodila posljedica gravitacije, nego osobito i posebno da se to kretanje zbilo prema Zemlji i *odozgo prema dolje*. Uzalud je naš um prosvijetljen, prevladava mašta, a naš govor zauvijek ostaje nepopravljiv. Izraz *sići s neba* nije točniji od izraza *popeti se na nebo*. Pa ipak, taj će se izraz sačuvati sve dok se ljudi budu služili jezikom.

Svi ti načini govora, *odozgo prema dolje*, *sići s neba*, *pasti s oblaka* itd. sada su već bezopasni jer ih znamo ispraviti u praksi. No udostojte se trenutak zamisliti koliko su oni mogli usporiti napredak znanosti. Iako je za statistiku, mehaniku, hidrodinamiku i balistiku uistinu malo važno da

li je poznat istinski uzrok padanja tijela i jesu li pravilne predodžbe o općem smjeru svemira, potpuno je drukčije čim se radi o objašnjavanju sistema svijeta, uzroka plime, oblika Zemlje i njezina položaja na nebesima: zbog svega toga treba izaći iz kruga privida. Od najstarijih je vremena bilo domišljatih mehaničara, izvrsnih arhitekata i spretnih artiljera. Zabluda u kojoj su on mogli biti u vezi s loptastim oblikom Zemlje i gravitacijom, nije škodila razvoju njihova umijeća. Čvrstoća građevine i točno pogađanje cilja nisu u tome ništa gubili. No prije ili poslije morale su se predstaviti pojave koje se ne bi mogle objasniti, zbog toga što se pretpostavljalo da su sve okomice povučene sa Zemljine površine paralelne: tada je i morala započeti borba između predrasuda, koje su stoljećima bile dovoljne za svakodnevnu praksu, i nečuvanih mišljenja za koja se činilo da su suprotna onome što oči vide.

Tako s jedne strane najpogrešnija mišljenja, kada se zasnivaju na izdvojenim činjenicama ili samo na prividima, uvijek obuhvaćaju zbroj realiteta, čije je šire ili uže područje dovoljno za stanoviti broj indukcija izvan kojih padamo u apsurd. U predodžbama svetog Augustina bilo je, primjerice, točno da tijela padaju prema Zemlji, da padaju ravno, da se Sunce ili Zemlja kreću, da se nebo ili Zemlja okreće itd. Te su opće činjenice oduvijek bile istinite. No, s druge strane, nužnost da si položimo račun o svemu prisiljava nas da tražimo sve shvatljivija načela: zbog toga je trebalo postupno napustiti najprije mišljenje da je Zemlja plosnata, potom teoriju koja smatra da je nepomična u središtu svijeta, itd.

Ako sada prijeđemo s fizičke prirode na svijet morala, u njemu smo opet podložni istim razočaranjima privida, istim utjecajima spontanosti i navika. Ali ono što razlikuje taj drugi dio sistema naših spoznaja s jedne je strane dobro ili zlo koje za nas proizlazi iz naših mišljenja, a s druge upornost kojom branimo predrasudu što nas muči i ubija.

Koji god sistem o uzroku težine i obliku Zemlje prihvatili, fizika zemaljske kugle zbog toga ne trpi. A što se nas tiče, naša društvena ekonomija iz toga ne može ni izvući korist ni pretrpjeti štetu. No zakoni se naše moralne prirode izvršavaju upravo u nama i preko nas: stoga se ti zakoni ne mogu provesti bez našeg promišljenog sudjelovanja, dakle ako ih mi ne poznamo. Dakle, ako slabo poznamo moralne zakone, očito je da ćemo si, premda si želimo dobro,

učiniti zlo. Ako ih ne poznajemo dovoljno, naše će poznavanje neko vrijeme biti dovoljno za naš društveni napredak, ali će nas s vremenom to nedovoljno poznavanje zavesti na krivi put i na kraju će nas survati u ponor nevolja.

Tada nam, znači, postaju prijeko potrebne opsežnije spoznaje i nama u prilog treba reći da se nije dogodilo da ih je uzmanjkalo. Ali tada počinje i ogorčena borba između starih predrasuda i novih ideja. Dani prevrata i tjeskobe! Ljudi se pozivaju na vremena kada su svi, s istim vjerovanjima i s istim institucijama, izgledali sretni: kako da optuže ta vjerovanja, kako da zabrane te institucije? Ne žele shvatiti da je to sretno razdoblje poslužilo upravo za razvoj načela zla koje je društvo skrivalo; optužuju se ljudi i bogovi, moćnici na zemlji i prirodne sile. Umjesto da uzrok zla potraži u svom razumu i u svom srcu, čovjek za nj okrivljuje svoje učitelje, svoje protivnike, svoje susjede i sebe samog. Narodi se oružavaju, ubijaju i istrebljuju sve dok se velikim smanjenjem pučanstva ponovno ne uspostavi ravnoteža, i iz pepela boraca ponovno ne nastane mir. Toliko je čovječanstvu mrsko dirati u običaje predaka i mijenjati zakone koje su dali utemeljitelji gradova, a potvrdila ih vjernost tim zakonima kroz stoljeća.

Nihil motum ex antiquo probabile est: Ne vjerujte u bilo kakve novotarije, uzvikivao je Tit Livije. Nema sumnje da bi za čovjeka bilo bolje da nikada ne mora mijenjati: ali što! Ako je rođen kao neznalica, ako je u položaju da se postupno obrazuje, treba li se zato odreći svjetlosti, odustati od svog razuma i prepustiti se sudbini? Savršeno je zdravlje bolje od ozdravljenja: je li to razlog da bolesnik odbije da ozdravi? Reforma! Reforma! vikali su nekoć Ivan Krstitelj i Isus Krist. Reforma! Reforma! vikali su naši očevi prije pedeset godina, i mi ćemo još dugo vikati: Reforma! Reforma!

Kao svjedok patnji svog stoljeća rekao sam si: Među načelima na kojima počiva društvo postoji jedno koje ono ne shvaća, koje je njegovo neznanje iskarilo i koje je uzrokom svega zla. To je načelo najstarije od svih jer u biti je revolucijā da uklanjaju najmodernija načela, a da poštuju stara. Stoga je zlo koje nas muči nastalo prije svih revolucija. To se načelo uvažava i zahtijeva onakvo kakvim ga je naše neznanje učinilo; jer da ga ne žele, ne bi nikoga prevarilo, ne bi imalo utjecaja.

No koje je to načelo, istinito u svom cilju, a lažno u načinu kako ga shvaćamo, načelo staro koliko i čovječanstvo? Je li to religija?

Svi ljudi vjeruju u Boga: to učenje istodobno pripada njihovoj svijesti i njihovu razumu. Bog je za čovječanstvo isto toliko iskonska činjenica, sudbonosna ideja i nužno načelo kao što su za naše shvaćanje kategorijski pojmovi uzroka, biti, vremena i prostora. Boga nam potvrđuje svijest prije bilo kakve razumne indukcije, kao što nam svjedočanstvo osjetila dokazuje Sunce prije bilo kakvog rasudivanja o fizici. Promatranje i iskustvo otkrivaju nam pojave i zakone, samo nam unutarnji osjećaj otkriva postojanja. Čovječanstvo vjeruje da Bog postoji, no što ono vjeruje vjerujući u Boga? Jednom riječju: što je Bog?

Ljudski um još nije uspio odrediti taj pojam božanstva, iskonski, jednoglasan pojam, urođen našoj vrsti. Na svakom koraku koji činimo u spoznavanju prirode i uzroka širi se i uzdiže ideja Boga: što više napreduje naša spoznaja, to se čini da je Bog veći i da uzmiče. Čovjekoliki izgled i idolopoklonstvo bili su nužna posljedica duhovne mladosti, teologija djece i pjesnika. Nedužna zabluda, ukoliko se od nje ne bi željelo načiniti pravilo ponašanja i ukoliko se znala poštovati sloboda mišljenja. No, pošto je Boga načinio prema svojoj slici, čovjek ga je još htio prilagoditi sebi: nije bio zadovoljan time što je izobličio veliko biće, što je postupao s njim kao prema svojoj očevini, svom posjedu i svojoj stvari: predstavljen u nakaznim likovima Bog posvuda postade čovjekovo i državno vlasništvo. Tako se preko religije izopačilo ponašanje i došlo je do bogobojaznih mržnji i svetih ratova. Hvala nebesima, naučili smo pustiti svakoga da vjeruje po svome. Tražimo pravila ponašanja izvan vjerskih obreda; prije nego odlučimo o božjoj prirodi i atributima, o dogmama, teologiji i sudbini naših duša, razborito čekamo da nas znanost pouči što moramo odbaciti, a što vjerovati. Bog, duša i religija, vječni povodi naših neumornih razmišljanja i naših najzlokobnijih zabluda, strašni problemi čije rješavanje, koje se stalno pokušava naći, uvijek ostaje nepotpuno: o svim se tim stvarima opet možemo prevariti, ali naša greška barem nema utjecaja. Sa slobodom vjerskih obreda, odvajanjem duhovnog od svjetovnog, utjecaj je vjerskih ideja na napredovanje društva isključivo negativan, jer nikakav zakon, nijedna politička ni građanska ustanova ne ovise

o religiji. Zaboravljanje dužnosti koje vjera nameće može ići na ruku općoj iskvarenosti, ali nije njezin nužan uzrok, ono je samo njen pomoćnik ili posljedica. Osobito se, a u pitanju kojim se bavimo ta primjedba je odlučujuća, uzrok nejednakosti položaja među ljudima, siromaštva, sveopće patnje i nevolja upravljanja ne može više pripisati religiji: treba se vratiti dalje u prošlost i temeljito istražiti ranija razdoblja.

No što je u čovjeku starije i dublje od vjerskog osjećaja?

On sam, odnosno volja i svijest, slobodna volja i zakon, suprotstavljeni u stalnoj oprečnosti. Čovjek je u ratu sa samim sobom: Zašto?

»Čovjek je, kažu teolozi, zgriješio na početku. Naša je vrsta kriva zbog jednog starodavnog nepoštenja: grijeh i neznanje postali su njegovo svojstvo. Čitajte historiju, u stalnoj bijedi naroda posvuda ćete naći dokaz te nužnosti zla. Čovjek pati i uvijek će patiti: njegova je bolest nasljedna i konstitucionalna. Upotrebljavajte sredstva za ublažavanje boli i za opuštanje: lijeka nema.«

Ne govore tako samo teolozi: takve ćemo rasprave isto tako naći u spisima materijalističkih filozofa, pristalice beskrajnje mogućnosti usavršavanja. Destutt de Tracy izričito uči da su siromaštvo, zločin i rat neizbježan uvjet našeg društvenog stanja, nužno zlo protiv kojega bi bilo besmisleno buniti se. Tako su *nužnost zla* ili *prirodna izopačenost* u osnovi ista filozofija.

»Prvi je čovjek zgriješio.« Kada bi sljedbenici Biblije vjerno tumačili njen tekst, rekli bi: *Čovjek najprije* griješi, odnosno vara se: jer *griješiti, iznevjeriti* i *varati se* ista je stvar.

»Posljedice Adamova grijeha nasljedne su u njegovu potomstvu: to je u prvom redu neznanje.« Naime, neznanje je prirodno vrsti kao i pojedincu. No to je neznanje izliječeno u mnoštvu pitanja, čak i onih s područja morala i politike: tko nam kaže da ono neće sasvim prestati? Ljudski rod ne prestano napreduje prema istini i svjetlost neprekidno pobjeđuje tamu. Dakle, naša bolest nije apsolutno neizlječiva, a objašnjenje teologa više je nego manjkavo; ono je smiješno jer se svodi na ovu tautologiju: »Čovjek griješi zato što griješi.« Dakle, ako čovjek uspije saznati sve što treba upoznati, ima razloga vjerovati da će prestati patiti kad se više ne bude varao.

Ako upitamo doktore o tom zakonu za koji nam kažu da je utisnut u ljudsko srce, uskoro ćemo uvidjeti da o njemu previše raspravljaju, a da ga ne poznaju: da o najvažnijim pitanjima ima gotovo isto onoliko mišljenja koliko i autora; da se ne mogu naći dva autora koji bi se složili u pogledu najboljeg oblika vlasti, načela autoriteta i prirode prava; da svi nasumce plove morem bez dna i obala, prepušteni svom privatnom mišljenju koje skromno uzimaju kao pravilno rasuđivanje. A sučelice toj zbrci proturječnih mišljenja reći ćemo: »Predmet je našeg istraživanja zakon, određenje društvenog načela; a političari, odnosno ljudi koji se bave društvenim znanostima, u to se ne razumiju, dakle u njima je greška. I kako svaka zabluda ima za povod neku stvarnost, upravo se u njihovim knjigama mora naći istina koju su vjerojatno ne znajući onamo stavili.

A o čemu razgovaraju pravni stručnjaci i publicisti? O *pravdi, ravnopravnosti, slobodi, prirodnom pravu, građanskim zakonima* itd. Ali što je pravda? Kakvi su njena osnova, značaj, pravilo? Očito je da na to pitanje naši doktori nemaju što odgovoriti, jer bi inače njihova znanost, polazeći od nekog jasnog i utvrđenog načela, izašla iz svoje vječne neodređenosti, i sve bi se prepirke završile.

Što je pravda? Teolozi odgovaraju: svaka pravda dolazi od Boga. To je istina, ali ništa ne kazuje.

Filozofi bi morali biti bolje upućeni: toliko su raspravljali o pravednom i nepravednom! Na žalost, ispitivanje pokazuje da se njihovo znanje svodi na ništicu i da je s njima kao s onim divljacima koji su umjesto bilo kakve molitve Suncu govorili: O! — O! uzvik je divljenja, ljubavi, ushita: no tko bi želio znati što je to, saznao bi da će Sunce malo svjetlosti izvući iz povika O! Upravo je tako s filozofima u odnosu prema pravdi. Pravda je, kažu oni, *kći neba, svjetlost koja obasjava svakog čovjeka što dolazi na svijet, najljepša povlastica naše prirode, ono što nas razlikuje od životinja i čini nas sličnima Bogu*, i tisuću drugih sličnih stvari. Pitam se na što se svodi ta pobožna litanija? Na molitvu divljaka: O!

Sve što je ljudska mudrost najprimjerenije učila o pravdi sadržano je u glasovitoj mudroj izreci: *Čini drugima ono što želiš da se tebi čini. Ne čini drugima ono što ne želiš da bude tebi učinjeno*. Ali to je pravilo praktičnog morala za znanost bezvrijedno: zašto bih ja imao pravo željeti da mi se

nešto učini ili ne učini? Ništa ne znači kad kažemo da je moja dužnost jednaka mojemu pravu, ako se istodobno ne objasni koje je to pravo.

Pokušajmo doći do nečeg točnijeg i izvjesnijeg.

Pravda je središnja zvijezda koja vlada društvima, pol oko kojega se vrti svijet politike, načelo i pravilo svih nagodbi. Ništa se među ljudima ne radi, a da to nije na temelju *prava*; ništa bez prizivanja pravde. Pravda nikada nije djelo zakona: naprotiv, zakon je uvijek tek priznanje i primjena *pravednosti* u svim prilikama u kojima se ljudi mogu naći u odnosima interesa. Ako je, dakle, predodžba koju imamo o pravednosti i pravu bila loše određena, ako je bila nepotpuna ili čak pogrešna, očito je da su sve naše zakonodavne primjene bile rđave, naše ustanove neispravne, a naša politika kriva: prema tome, da postoji nered i društveno zlo.

Ta pretpostavka o izopačavanju pravde u našem shvaćanju, i kao nužna posljedica u našem djelovanju, bila bi dokazana činjenica kada mišljenja ljudi u vezi s pojmom pravde i njezine primjene ne bi bila postojana; kada bi u raznim razdobljima pretrpjela izmjene. Jednom riječju: kada bi bilo napretka u mišljenjima. A baš nam to historija potvrđuje najočitnijim dokazima.

Prije osamnaest stoljeća svijet se pod pokroviteljstvom careva iscrpljivao u ropstvu, praznovjerju i sladostrasnosti. Opijen i kao omamljen dugim bakanalijama narod je izgubio čak i pojam prava i dužnosti: rat i orgije naizmjenice su ga desetkovali. Trošenje i rad strojeva, to jest robova, oduzimajući mu sredstva za opstanak, sprečavali su ga da se reproducira. Ponovno se rađalo barbarstvo, gnusno zbog beskrajnog razvrata, i širilo se poput razorne gube na opustjele pokrajine. Mudraci su predviđali kraj carstva, ali mu nisu znali lijeka. Doista, što su oni mogli misliti? Da bi se spasilo to ostarjelo društvo, trebalo bi izmijeniti predmete štovanja i javnog bogoštovlja, poništiti prava potvrđena desetostoljetnom pravdom. Govorilo se: »Rim je pobijedio pomoću svoje politike i svojih bogova; bilo kakva reforma u vjerskim obredima i u javnom mišljenju bila bi ludost i svetogrđe. Milostiv prema pobijeđenim narodima dajući im lance, Rim im poklanja život. Robovi su najobilniji izvor njegovih bogatstava; oslobođenje naroda bilo bi negacija njegovih prava i propast njegovih državnih prihoda. Najzad, uronio u naslade i do grla zasićen plijenom iz cijeloga svijeta,

Rim se poslužio pobjedom i vlašću: njegova raskoš i njegova sladostrasnost nagrada su za njegova osvajanja: on se toga ne može odreći niti to može ustupiti.« Tako je Rim imao na svojoj strani i čin i pravo. Njegove su se objesti opravdavale svim običajima i pravom ljudi. Idolopoklonstvo u religiji, ropstvo u državi i epikurejstvo u privatnom životu bili su osnovica institucija; taknuti u njih značilo bi iz temelja poljuljati društvo i, kako bismo danas rekli, otvoriti ponor revolucija. Stoga to nikome nije padalo na pamet; pa ipak, čovječanstvo je umiralo u krvi i razvratu.

Iznenada se pojavio čovjek koji se nazivao *Riječ božja*. Još se ni danas ne zna tko je bio ni otkuda je došao ni tko mu je mogao sugerirati njegove ideje. On je posvuda objavljivao da je društvo pri kraju, da će se svijet obnoviti; da su svećenici zmiije otrovnice, odvjetnici nezalnice, filozofi licemjeri i lažljivci: da su gospodari i robovi jednaki, da je lihvarstvo i sve što mu je slično krađa, da će vlasnici i oni koji uživaju jednoga dana gorjeti a da će siromašni srcem i čisti stanovati na mjestu uživanja. Govorio je još o mnogo drugih, ne manje čudnih stvari.

Svećenici i ljudi od zakona optužili su i zatvorili tog čovjeka, *Riječ božju*, kao državnog neprijatelja, štoviše saznali su tajnu kako da od naroda zatraže da zahtijeva njegovu smrt. No to zakonsko ubojstvo, time što je prevršilo mjeru njihovih zločina, nije ugušilo učenje koje je *Riječ božja* širila. Nakon toga su se njegovi prvi sljedbenici razišli na sve strane propovijedajući ono što su nazivali *dobrom vijesti*, obrazovali su milijune misionara, i kada se činilo da je njihova zadaća bila ispunjena, umirali su od mača rimske pravde. Ta uporna propaganda, rat krvnika i mučenika, trajala je blizu trista godina, nakon čega se svijet obratio. Neznaboštvo je bilo uništeno, ropstvo ukinuto, razuzdanost je ustupila mjesto isposničkim običajima, preziranje bogatstva katkad je dovodilo do potpunog odricanja od svjetskih dobara. Društvo je bilo spašeno negacijom svojih načela, obaranjem religije i povredom najsvetijih prava. Predodžbe o pravdi u toj je revoluciji poprimila razmjere koji se nikada dotad nisu mogli ni zamisliti, a na koje nikada kasnije umovi nisu ponovno došli. Pravda je postojala samo za gospodare². Otada je počela postojati i za sluge.

² Religija, zakoni i ženidba bili su privilegij slobodnih ljudi, a u početku samo velikaša. *Dii majorum gentium*, bogovi patricijskih obi-

Međutim, nova je vjera bila daleko od toga da donese sve svoje plodove. Bilo je nekih poboljšanja u javnom ponašanju i popuštanja u tlačenju. Ali, uostalom, *sjeme Čovjekova sina*, koje je palo u neznabožačka srca, proizvelo je tek nazovi-poetsku mitologiju i bezbrojne razdore. Umjesto da se ljudi priklone praktičnim posljedicama moralnih načela i vlasti koje je *Riječ božja* postavila, dali su se na spekulacije o njezinu rođenju, porijeklu, ličnosti i djelima. Prigovarali su njegovim parabolama, i iz sukoba najneobičnijih mišljenja o nerazrješivim pitanjima, o tekstovima koje nisu shvaćali, nastala je *teologija* koja se može definirati kao *neizmjerio besmislena znanost*.

Kršćanska istina nije zadugo nadživjela doba apostola. *Evangelje* koje su tumačili i simbolički prikazivali Grci i Latini bilo je krcato poganskim basnama i postalo je doslovice znamenje proturječja. I do tog dana vladavina *nepogrešive crkve* pružala je samo dugo pomračenje. Kaže se da *paklenska vrata* neće zauvijek prevladati i da će se *Riječ božja* ponovno vratiti, i da će napokon ljudi spoznati istinu i pravdu. No tada će to biti čin grčkog i rimskog katolicizma, kao što na svjetlosti znanosti iščezavaju prikaze mišljenja.

Čudovišta koja su sljedbenici apostola morali uništiti, koja su bila načas preplašena, malo pomalo su se ponovno pojavila zahvaljujući glupom fanatizmu, a ponekad i smišljenom gledanju kroz prste svećenika i teologa. Povijest oslobođenja komuna u Francuskoj stalno predočava pravdu i slobodu koje se određuju u narodu, usprkos zavjereničkim nastojanjima kraljeva, plemstva i svećenstva. Godine 1789. poslije Kristusova rođenja francuski se narod, podijeljen na kaste, siromašan i podjarmljen, mučio pod trostrukom mrežom kraljevskog apsolutizma, tiranije velikaša i parlamenta te svećeničke netrpeljivosti. Postojalo je kraljevsko pravo, svećeničko pravo, plemićko pravo i pučko pravo: postojale su povlastice po rođenju, pokrajinske povlastice, općinske povlastice, povlastice udruženja i struke: u osnovi svega toga bilo je nasilje, nemoralnost i bijeda. Već se neko vrijeme govorilo o reformi; govorili su oni koji su je prividno najviše željeli i prizivali samo da bi se njome okoristili; a narod, koji je u njoj trebao dobiti sve, a nije očekivao ne znam što, nije

telji; *jus gentium*, pravo ljudi odnosno obitelji ili velikaša. Rob i plebejac nisu osnivali obitelji; njihovu su djecu promatrali kao priplođ životinja. *Kao životinje* su se rađali, i *kao životinje* su morali živjeti.

prozborio ni riječi. Dugo je taj siromašni narod ili zbog nepovjerenja ili zbog nevjerice ili zbog očajanja oklijevao u svojim pravima. Reklo bi se da je navika da ga zlostavljaju oduzela hrabrost tim starim komunama koje su u srednjem vijeku bile tako ponosne.

Napokon se pojavila jedna knjiga koja se cijela svodila na dvije tvrdnje: *Što je treći stalež? Ništa. Što on mora biti? Sve.* Netko je u obliku komentara dodao: *Što je kralj? Punoćnik naroda.*

Bilo je to poput iznenadnog otkrića: razderao se beskrajni veo, debeli je povez pao s očiju. Narod je počeo razmišljati:

Ako je kralj naš zastupnik, mora nam polagati račune;
Ako mora polagati račune, podliježe kontroli;
Ako se može kontrolirati, odgovoran je;
Ako mora odgovarati, može se kazniti;
Ako se može kazniti, kažnjava se prema zasluži;
Ako se mora kazniti prema zasluži, može se kazniti smrću.

Pet godina nakon objavljivanja brošure iz Sieyèsa, treći je stalež bio sve; kralj, plemstvo i svećenstvo nisu više postojali. Godine 1793, ne zaustavivši se na ustavnoj izmišljotini o nepovredivosti suverena, narod je odveo Louisa XVI na stratište. Godine 1830. dopratio je Charlesa X u Cherbourg. Da se u jednom i u drugom slučaju mogao prevariti u procjeni zločina, bila bi to stvarna greška; no logika koja ga je potaknula na djelovanje u pravnom je pogledu besprijeekorna. Kažnjavanjem kralja narod čini upravo ono za što su toliko prigovarali srpanjskoj vladi, da poslije čarkanja u Strassbourgu nije izvršila nad osobom Louisa Bonapartea: pogađa pravog krivca. Primjena je to zajedničkog prava, svečano utvrđivanje pravde na području kažnjavanja.³

Duh koji je doveo do pokreta 1789. godine bio je duh proturječja. To je dovoljno da se dokaže kako poredak koji je uspostavljen umjesto nekadašnjeg poretka nije u sebi imao ničeg metodičkog ni promišljenog; da nije mogao djelovati kao neka znanost utemeljena na promatranju i opažanju jer je proizašao iz srdžbe i mržnje; jednom riječju da njegove osnove nisu bile izvedene iz temeljitog poznavanja

³ Ako je poglavar izvršne vlasti odgovoran, moraju biti odgovorni i zastupnici. Čudno je što ta ideja nikada nije nikome pala na um, bila bi to tema zanimljive disertacije. No ja izjavljujem da je ni za što na svijetu ne bih želio braniti; narod je još suviše logičan da bih mu mogao pribaviti materiju iz koje bi mogao izvući neke zaključke.

prirodnih i društvenih zakona. Zato u takozvanim novim ustanovama koje je osnovala Republika nalazimo čak i načela protiv kojih se borilo, i utjecaj svih predrasuda koje se namjeravalo zabraniti. Ljudi s nepromišljenim oduševljenjem govore o slavnoj francuskoj revoluciji, o preporodu 1789. godine, o velikim reformama koje su provedene i o izmjeni ustanova: to je laž! laž!

Kad se naše predodžbe o nekoj fizičkoj, intelektualnoj ili društvenoj činjenici kao posljedica našeg promatranja potpuno izmijene, to duhovno kretanje ja nazivam *revolucijom*. Ako se naše predodžbe samo prošire ili isprave, to je *napredak*. Tako je Ptolomejev sistem bio napredak u astronomiji, a Kopernikov revolucija. Isto je tako godine 1789. bilo borbi i napretka; revolucije nije bilo. To dokazuje proučavanje reformi koje su bile iskušane.

Narod koji je tako dugo bio žrtva monarhističkog egoizma povjerovao je da će ga se zauvijek osloboditi objavljujući da je on sâm nosilac vrhovne vlasti. No što je bila monarhija? Vrhovna vlast jednoga čovjeka. Što je demokracija? Vrhovna vlast naroda, ili, bolje rečeno, narodne većine. Ali uvijek je to suverenitet čovjeka postavljen umjesto suvereniteta zakona, suverenitet volje postavljen umjesto suvereniteta razuma, jednom riječju strasti umjesto prava. Nema sumnje da postoji napredak kada neki narod prijeđe iz monarhije u demokraciju, zato što, umnožavajući vrhovnu vlast, nudi više mogućnosti razumu da zamijeni volju. No, na kraju, nema revolucije u vladavini, jer je načelo ostalo isto. A mi danas imamo dokaz da se može ne biti slobodan i u najsavršenijoj demokraciji.⁴

To nije sve: narod kao vladar ne može izvršavati vrhovnu vlast sam po sebi: on je prisiljen da je prenese opunomoćenicima: upravo mu to brižljivo i uporno ponavljaju oni koji nastoje lukavštinom zadobiti njegovu naklonost. Neka tih opunomoćenika bude pet, deset, sto, tisuću, zar je važan broj i ime? Uvijek je to vlast čovjeka, vladavina volje i samovolje. Pitam što je revolucionirala takozvana revolucija?

⁴ Vidjeti Tocqueville *De la Démocratie aux États-Unis (O demokraciji u Sjedinjenim Američkim Državama)* i Michel Chevalier, *Lettres sur l'Amérique du Nord (Pisma o Sjevernoj Americi)*. U Plutarhovu djelu *Periklov život* vidi se kako su se poštenu ljudi morali skrivati da bi se obrazovali iz straha da se ne učini kako žele postati tirani.

Zna se, uostalom, kako je tu vrhovnu vlast izvršavao najprije Konvent, zatim Direktorij, a kasnije ju je zaplijenio konzul. Što se tiče cara, jakog čovjeka, koga je narod tako obožavao, a zatim ga toliko žalio, on nikada nije želio ovisiti o njemu: no kao da mu se namjeravao podrugivati zbog njegove vrhovne vlasti, usudio se zatražiti da taj narod glasa za njega, odnosno da abdicira, da se odrekne te neotuđive vrhovne vlasti i postigao je to.

No što je napokon suverenitet? To je kažu *moć donošenja zakona*.⁵ Druga besmislica koju je obnovio despotizam. Narod je vidio kako kraljevi svoje ukaze obrazlažu izrazom: *jer nam to čini zadovoljstvo*, i htio je sa svoje strane okušati zadovoljstvo da donosi zakone. Za pedeset godina donio ih je svu silu, naravno uvijek preko svojih predstavnika. Zabava neće tako skoro završiti.

Uostalom i sama definicija vrhovne vlasti izvedena je iz definicije zakona. Zakon je, kažu, *izraz volje vrhovne vlasti*: u monarhiji je, dakle, zakon izraz kraljevske volje. U republici je zakon izraz narodne volje. Ako se izuzme razlika u broju volja, dva su sistema potpuno istovjetna. S jedne je i s druge strane ista pogreška, odnosno tvrdnja da je zakon izraz neke volje, a mora biti izraz neke činjenice. Ipak, slijedili su dobre vođe: za proroka su uzeli građanina Ženeve, a *Društveni ugovor* umjesto *Kurana*.

Pod retorikom novih zakonodavca na svakom se koraku pokazuju zabrinutost i predrasude. Narod je trpio zbog mnoštva isključivanja i privilegija; njegovi su predstavnici za njega sastavili ovu izjavu: *Svi su ljudi jednaki po prirodi i pred zakonom*; to je dvosmislena i suvišna deklaracija. *Ljudi su po prirodi jednaki*: znači li to da su svi jednakog stasa, jednako lijepi, jednako nadareni i jednako kreposni? Ne: dakle, htjela se naznačiti politička i građanska jednakost. Tada je bilo dovoljno reći: *Svi su ljudi jednaki pred zakonom*.

No što je jednakost pred zakonom? Ni ustav iz 1790. godine, ni ustav iz 1793. godine, ni oktroyirana povelja, ni prihvaćena povelja nisu je znali definirati. Svi pretpostavljaju da postoji nejednakost bogatstva i društvenih položaja, uz koje je nemoguće naći trunke jednakosti u pravima. U tom

⁵ Prema Toullieru »Suverenitet je ljudska svemoć«. Materijalistička je definicija: ako suverenitet nešto jest, on je *pravo*, a ne *sila* ili *spobnost*. A što je ljudska svemoć?

se pogledu može reći da su svi naši ustavi bili vjeran izraz narodne volje: dat ću za to dokaze.

Nekada je narod bio isključen iz građanskih i vojnih zanimanja: vjerovalo se da će se učiniti čuda ako se u Deklaraciju prava uključi ovaj zvučan član: »Svi su građani jednako prihvatljivi za obavljanje službi; slobodni narodi u svojim izborima ne poznaju drugog razloga za davanje prednosti osim kreposti i nadarenosti.«

Naravno, moralo se diviti tako lijepoj stvari; divilo se gluposti. Što! narod suveren, zakonodavac i reformator, u državnim zaposlenjima vidi samo nagradu, kažimo to otvoreno, nenadani dobitak! I baš zato što ih gleda kao izvor koristi, on određuje podobnost građana! Jer zbog čega taj oprez ako se njime ništa ne postiže? Ne pokušava se često propisati da netko neće biti pilot ako nije astronom i geograf, ni zabranjivati nekome mucavcu da igra u tragediji ili u operi. Narod je opet poput majmuna oponašao kraljeve: želio je poput njih unosna mjesta dodjeljivati svojim prijateljima i laskavcima. Na žalost, ovo posljednje upotpunjava sličnost, narod ne drži popis povlastica, drže ga zastupnici i predstavnici. Zato se oni nisu ustručavali da se usprotive volji svojeg dobrodušnog suverena.

Taj poticajan član Deklaracije prava koji su sačuvali Ustavi iz 1814. i 1830. godine pretpostavlja više vrsta građanske neravnopravnosti, što znači nejednakosti pred zakonom: nejednakost položaja, jer se državne službe traže samo zbog uvažavanja i koristi koje donose; nejednakost imetka, budući da se željelo da bogatstva budu jednaka, državne bi službe bile dužnosti, a ne nagrade; nejednakost počasti, jer zakon nije određivao što smatra *nadarenošću* i *krepošću*. Za vrijeme carstva vrlina i dar nisu bili drugo do vojnička hrabrost i odanost caru: ona se pojavila kada je Napoleon stvorio svoje plemstvo i pokušao ga pridružiti starome plemstvu. Danas je krepostan čovjek onaj koji plaća dvjesta franaka poreza: vješt čovjek je pošten džepar. Sad su to već otrcane istine.

Narod je, napokon, potvrdio vlasništvo... Neka mu Bog oprost i jer nije znao što čini. Već pedeset godina ispašta jednu dvoličnost. Ali kako se narod, čiji je glas, kažu, božji glas, i čija svijest ne bi smjela iznevjeriti, kako se narod prevario? Kako je tražeći slobodu i jednakost ponovno pao u privilegije i ropstvo? Opet oponašanjem bivšeg poretka.

Nekada je plemstvo i svećenstvo pridonosilo državnim porezima samo u obliku dobrovoljne pomoći i svojevrijednih darova; njihova se imanja nisu mogla zaplijeniti ni zbog dugova: međutim, kmeta su, preopterećenog nametima i kulu-kom, neprestano uznemirivali čas kraljevski poreznici, čas skupljači poreza za plemstvo i svećenstvo. Kao neotuđiva dobra, svrstani među stvari, oni nisu mogli ni sastaviti oporuku ni postati nasljednici; s njima se postupalo kao sa životinjama, čije usluge i priplod prema pravu nasljedstva pripadaju gospodaru. Narod je htio da položaj *vlasnika* bude za sve isti; da svatko može *slobodno uživati u svojim dobrima i svom prihodu, plodu svoga rada i svoje marijivosti i raspolagati njima*. Narod nije izmislio vlasništvo. No budući da ono za njega nije postojalo na isti način kao za plemstvo i za one s tonzurom na glavi, izdao je naredbu da se to pravo izjednači. Nestali su: opori oblici vlasništva, kulu-kmetstvo, nadmoćnost, isključivanje iz službi; način posjedovanja je izmijenjen: bit stvari ostala je ista. Ostvaren je napredak u dodjeli prava; revolucije nije bilo.

Dakle, to su tri temeljna načela modernog društva koja su pokreti iz 1789. i 1830. godine naizmjenice potvrdili: 1. *Suverenitet volje čovjeka* i, reducirajući izraz, *despotizam*; 2. *Nejednakost bogatstva i klasa*; 3. *Vlasništvo*: iznad svega *Pravda* koju su uvijek svi zazivali kao starateljsko svojstvo suverena, plemića i vlasnika; *Pravda*, opći, prvobitni, kategorički zakon svakoga društva.

Riječ je o tome da se sazna jesu li ili nisu pojmovi *despotizam*, *građanska nejednakost* i *vlasništvo* u skladu s iskonskim pojmom *pravednoga*, jesu li oni nužno izvedeni iz njega, ali se različito očituju ovisno o slučaju, mjestu i odnosu ličnosti; ili pak da nisu prije nezakoniti proizvod brkanja različitih stvari, neke kobne asocijacije ideja. A budući da se pravda osobito određuje u vlasti, u položaju osoba i posjedovanju stvari, u skladu s pristankom svih ljudi i s napretkom ljudskoga duha, treba istražiti u kakvim su uvjetima pravedni — vlast, položaj građana, i posjedovanje stvari. Zatim, pošto se izdvoji sve ono što ne zadovoljava te uvjete, rezultat će istodobno pokazati i kakva je vlast zakonita, i kakav je položaj građana zakonit i što znači zakonito posjedovanje stvari; napokon, i kao posljednji izraz analize, pokazat će što je *Pravda*.

Je li pravedna vlast čovjeka nad čovjekom?

Svi odgovaraju: *ne*. Vlast čovjeka nad čovjekom samo je autoritet zakona koji mora biti pravda i istina. Privatna se volja uopće ne uvažava u vladavini koja se s jedne strane svodi na otkrivanje što je istinito i pravedno da bi se iz toga izveo zakon, a s druge, na nadzor izvršavanja tog zakona. — U ovom času ne istražujem ispunjava li te uvjete naš oblik ustavne vlasti: da li se, na primjer, volja ministara nikada ne miješa s objavljivanjem i tumačenjem zakona i jesu li naši poslanici u svojim raspravama više zaokupljeni time da pobijede razumom nego brojem: dovoljno mi je da je priznata predodžba o dobroj vladi onakva kako je ja definiram. Ta je predodžba točna: međutim, vidimo da se narodima Istoka ništa ne čini pravednijim od despotizma njihovih vladara; da je kod starih naroda i po mišljenju samih filozofa ropstvo bilo opravdano; da su u srednjem vijeku plemići, opati i biskupi smatrali pravednim da imaju kmetove; da je Louis XIV mislio da ima pravo kad je govorio: *Država sam ja*; da je Napoleon nepokoravanje njegovoj volji smatrao zločinom protiv države. Dakle predodžba pravednosti koja se primjenjuje na vladara i vladanje nije uvijek bila ono što je danas. Ona se neprekidno razvijala i sve detaljnije određivala, tako da se napokon zaustavila na onome kako je mi vidimo. Ali, je li stigla do svoje posljednje faze? Ne vjerujem u to. Samo, budući da posljednju zapreku koju ta ideja mora svladati predstavlja jedino institucija vlasništva koju smo sačuvali da bi se završila reforma u vladavini i izvršila revolucija, moramo napasti baš tu instituciju.

Je li pravedna politička i građanska nejednakost?

Jedni odgovaraju: *da*, drugi: *ne*. Prve ću podsjetiti da im se, vjerojatno zato što su od toga imali korist, činilo dobrim kad je narod ukinuo sve povlastice po rođenju i staležu; zašto, dakle, ne žele da privilegiji po imetku nestanu kao rasni i klasni privilegiji? Zato, kažu oni, što je politička nejednakost usko vezana za vlasništvo, a bez vlasništva ne može biti društva. Tako se pitanje koje smo upravo pokrenuli razrješava u pitanju vlasništva. — Što se tiče drugih, zadovoljavam se time da im uputim ovu primjedbu: Ako želite uživati političku jednakost, ukinite vlasništvo, a ako to ne želite, na što se žalite?

Je li vlasništvo pravedno?

Svi bez oklijevanja odgovaraju: *da*, vlasništvo je pravedno. Kažem svi, jer mi se čini da dosad nitko nije s punom

sviješću odgovorio *ne*. Ni obrazložen odgovor uopće nije bio lak. Samo vrijeme i iskustvo mogli su dovesti do rješenja. Sada je to rješenje dano; na nama je da ga poslušamo. Pokušat ću ga zorno prikazati.

To ćemo izvesti ovako:

1. Ni s kim se ne prepiremo, nikoga ne pobijamo, ništa ne poričemo; prihvaćamo kao valjana sva obrazloženja koja su navedena u korist vlasništva i ograničavamo se na to da istražimo njegovo načelo kako bismo zatim provjerili je li to načelo vjerodostojno izraženo vlasništvom. Naime, budući da se vlasništvo ne može braniti kao pravedno, pravedna ideja, ili barem pravedna namjera, mora se nužno ponovno naći u osnovi svih obrazloženja o vlasništvu: a kako se vlasništvo ostvaruje samo nad stvarima koje se mogu procijeniti u materijalnom pogledu, pravda se, koja se, da tako kažem, i sama tajno opredmećuje, mora pojaviti u potpuno algebarskom izrazu. Tom metodom ispitivanja uskoro uspijevamo spoznati da svi dokazi koji su izmišljeni za obranu vlasništva, *kakvi god* oni bili, uvijek i nužno dovode do jednakosti, odnosno do negacije vlasništva.

Taj se prvi dio sastoji od dva poglavlja: prvo, koje se odnosi na zauzimanje, osnovicu našeg prava, i drugo koje se odnosi na rad i nadarenost što se promatraju kao uzroci vlasništva i društvene nejednakosti.

Zaključak tih dvaju poglavlja bit će, s jedne strane, da pravo zauzimanja *sprečava* vlasništvo, a s druge, da ga pravo na rad *uništava*.

2. Dakle, budući da je vlasništvo nužno zamišljeno kao kategorička pobuda jednakosti, moramo istražiti zašto jednakost ne postoji usprkos toj logičkoj nužnosti. To novo istraživanje također sadrži dva poglavlja: u prvom, promatranjem vlasništva samog po sebi istražujemo da li je ono stvarno, postoji li i je li moguće. Jer ono bi podrazumijevalo proturječje da dva oprečna društvena oblika, jednakost i nejednakost, budu podjednako moguća. I tada, začudo, otkrivamo da se vlasništvo uistinu može pojaviti kao slučajnost, ali da ono u matematičkom pogledu nije moguće kao ustanova i načelo. Tako je, što se tiče vlasništva, opovrgnuto osnovno školsko načelo *ab actu ad posse valet consecutio*, od čina do mogućnosti važna je posljedica.

Najzad, u posljednjem poglavlju, pošto pozovemo u pomoć psihologiju i do srži proniknemo u ljudsku prirodu, iz

ložit ćemo načelo *pravednosti*, njegov izraz i njegov značaj; precizirat ćemo osnovni zakon društva; objasniti ćemo porijeklo vlasništva, uzroke njegova uspostavljanja, dugog trajanja i skoro iščezavanja; konačno ćemo utvrditi njegovu podudarnost s krađom; i pošto pokažemo da su ove tri predrasude, *suverenitet čovjeka, nejednakost uvjeta i vlasništvo*, samo jedna predrasuda, da se jedna drugom mogu zamijeniti i da se mogu uzajamno zamjenjivati, neće nam biti teško da iz njih načelom proturječnosti izvedemo osnovicu vlasti i prava. Tu ćemo zaključiti naša istraživanja pridržavajući si pravo da ih nastavimo u novim raspravama.

Važnost teme koja nas zaokuplja osvaja sve umove.

»Vlasništvo je, kaže gospodin Hennequin, stvaralačko i konzervativno načelo građanskog društva... Vlasništvo je jedna od onih temeljnih teza o kojima se baš ne bi sviše brzo mogla pokazati objašnjenja koja se smatraju novima. Jer, to nikada ne treba zaboraviti, i važno je da publicisti i državnici budu uvjereni da je tako: upravo o pitanju je li vlasništvo načelo ili rezultat društvenog poretka, treba li ga smatrati uzrokom ili posljedicom, ovisi cjelokupna moralna pouka, pa time i cijeli autoritet ljudskih institucija.«

Te su riječi izazov svim ljudima koji se nadaju i vjeruju: no premda je probitak jednakosti lijepa stvar, nitko još nije podigao rukavicu koju su bacili advokati vlasništva, nitko se još nije osjetio dosta odlučnim da prihvati borbu. Pogrešno znanje jednog oholog prava i besmislene izreke onakve političke ekonomije kakvu je stvorilo vlasništvo unijeli su nemir u najplemenitije umove. Među najutjecajnijim prijateljima slobode i interesa naroda uobičajena je jedna vrsta lozinke da je *jednakost tlapnja!* Toliki je utjecaj najpogrešnijih teorija i najispraznijih analogija na inače izvanredne umove koje je, a da toga nisu ni svjesni, obuzdala narodna predrasuda. Jednakost svakodneвно dolazi, *fit oequalitas*; vojnički slobode, zar ćemo uoči pobjede napustiti našu zastavu?

Kao branitelj jednakosti govorit ću bez mržnje i srdžbe, neovisno, kako priliči filozofu, mirno i odlučno kao slobodan čovjek. Kada bih barem u toj uzvišenoj borbi mogao u sva srca unijeti svjetlost koja me prožima i uspjehom svojih rasprava pokazati da bi jednakost, ako nije mogla pobijediti pomoću mača, morala pobijediti pomoću riječi!

Drugo poglavlje

O VLASNIŠTVU PROMATRAMO KAO PRIRODNO PRAVO. O ZAUZIMANJU I O GRAĐANSKOM PRAVU, KAO PRAVNIM UZROCIMA VLASNIŠTVA

Definicije

Rimsko pravo definira vlasništvo, *jus utendi et abutendi re sua, quatenus juris ratio patitur*, kao pravo da se stvar koristi i zloropotrebljava koliko to dopušta pravni obzir. Pokušala se opravdati riječ *zloropotrebljavati*, govoreći da ona ne izražava besmislenu i nemoralnu zloropotrebu, nego samo apsolutno vlasništvo. To je uzaludna distinkcija izmišljena zbog posvećivanja vlasništva, a protiv ludila posjedovanja koje ono ne otklanja i ne suzbija. Vlasnik može ostaviti svoje plodove da neobrani sagnjiju na stablu, može sijati sol na svojoj njivi, musti svoje krave na pijesak, vinograd pretvorti u pustinju, a od povrtnjaka načiniti park: je li sve to zloropotreba ili nije? Na području vlasništva upotreba i zloropotreba se nužno brkaju.

Prema Deklaraciji prava objavljenoj na početku Ustava iz 1793. godine vlasništvo je »pravo da se prema svom nahođenju uživa svoj imetak, svoji prihodi, plodovi svoga rada i svoje djelatnosti i da se raspolože njima«.

Napoleonov Zakonik, član 544: »Vlasništvo je pravo da se stvari neograničeno posjeduju i da se njima bezuvjetno raspolože, samo da se ne koriste za ono što zakoni i propisi zabranjuju.«

Te dvije definicije vraćaju se definiciji rimskoga prava: sve one vlasniku priznaju neograničeno pravo nad stvarima. A što se tiče ograničenja koje je donio Zakonik, *samo da se ne koriste na način koji zakoni i propisi zabranjuju*, nije mu cilj da ograniči vlasništvo, nego da spriječi da vlasništvo jednog vlasnika bude zapreka vlasništvu nekog drugog vlasnika: to je potvrda načela, a ne njegovo ograničenje.

Kod vlasništva se razlikuje: 1. čisto i jednostavno vlasništvo, gospodarsko, gospoštijijsko pravo nad stvarima, ili kako se kaže, *golo vlasništvo*; 2. *posjedovanje*. »Posjedovanje je,« kaže Duranton, »činjenična, a ne pravna stvar.« Toullier:

»Vlasništvo je pravo, zakonska sposobnost. Posjedovanje je čin.« Zakupnik stana, zakupnik zemljišta, dioničar i plodouživač su posjednici. Vlasnici su: gazda koji iznajmljuje, koji posuđuje za upotrebu, nasljednik koji, da bi nešto iskoristio, očekuje samo smrt uživaoca. Ako se mogu poslužiti ovom usporedbom, ljubavnik je posjednik, a muž vlasnik.

Ta dvostruka definicija vlasništva, kao imanja i kao posjedovanja, izuzetno je važna i nužno je dobro je upamtiti želi li se shvatiti što želimo reći.

Iz razlikovanja posjedovanja i vlasništva nastale su dvije vrste prava: *jus in re*, pravo u stvari, pravo kojim mogu zahtijevati vlasništvo što sam ga stekao, u bilo čijim ga rukama našao; i *jus ad rem*, pravo na stvar, kojim zahtijevam da postanem vlasnik. Tako je uzajamno pravo jednog bračnog partnera na osobu drugoga *jus in re*; pravo zaručnika još je samo *jus ad rem*. U prvom slučaju posjedovanje i vlasništvo su spojeni, drugi sadrži golo vlasništvo. Ja, koji kao radnik imam pravo na posjedovanje prirodnih i industrijskih dobara i koji svojim položajem proletera ne posjedujem ništa, upravo u ime *jus ad rem* zahtijevam da se vratim u *jus in re*.

To razlikovanje pojmova *jus in re* i *jus ad rem* temelj je glasovite podjele na *pravo posjeda* (franc. *possession*) i *tužbu radi prava na posjed* (franc. *pétitoire*) istinske kategorije pravne znanosti koju one potpuno obuhvaćaju u cijelom njenom golemom opsegu. *Pétitoire* (tužba radi prava na posjed) naziva se sve ono što se odnosi na vlasništvo; *possession* (pravo posjeda) sve ono što je u vezi s posjedovanjem. Pišući ovu predstavku protiv vlasništva, protiv cijeloga društva pokrećem tužbeni postupak radi prava na posjed; dokazujem da su oni koji danas ne posjeduju s istim pravom vlasnici kao i oni koji posjeduju. Ali umjesto da zaključim kako zbog opće sigurnosti vlasništvo treba podijeliti svima, zahtijevam da se ono ukine za sve. Ako ne uspijem s tim svojim zahtjevom, svima vama, proleterima, i meni, preostaje samo da si prerežemo vrat: nemamo više što zahtijevati od pravde naroda. Jer, kako to svojim energičnim stilom pokazuju Propisi postupka, član 26, *molitelju* kojemu je odbijena *tužba radi prava na posjed (pétitoire) neće više biti prihvaćena molba u postupku prava posjedovanja (possession)*. Naprotiv, ako dobijem parnicu, trebat će ponovno pokrenuti postupak prava posjeda da bismo postigli ponovno uključivanje u uživanje dobara koje nam je oduzelo vlasništvo. Na-

dam se da nećemo biti prisiljeni to činiti. Ali te se dvije akcije ne mogu obavljati u isti mah zato što se prema samim pravilima postupka *pravo posjeda* (*possession*) i *tužba radi prava na posjed (pétitoire)* nikada ne mogu istodobno razmatrati.

Prije nego uđemo u bit stvari, neće biti suvišno ovdje prikazati neka razmatranja koja se moraju riješiti prije glavne rasprave.

Paragraf 1. — O vlasništvu kao prirodnom pravu

Deklaracija o pravima smjestila je vlasništvo među nezastariva prava čovjeka kojih tako ima četiri: *sloboda, jednakost, vlasništvo i sigurnost*. Kakvom su se metodom poslužili zakonodavci iz godine 1793. za to nabranje? Nikakvom: postavili su načela kao da raspravljaju o suverenitetu i zakonima s općenitog stajališta i prema njihovu mišljenju. Sve su načinili pipajući ili otrpe.

Ako u tome vjerujemo Toullieru: »Apsolutna se prava mogu svesti na tri prava: *sigurnost, slobodu i vlasništvo*.« Profesor iz Rennesa je odbacio jednakost? Zašto? Zar zato što je *sloboda* podrazumijeva, ili što je *vlasništvo* ne podnosi? Autor *Protumačenog građanskog prava (Droit civil expliqué)* šuti: on čak nije posumnjao da o tome ima što raspravljati.

Međutim, ako međusobno usporedimo tri ili četiri navedena prava, ustanovit ćemo da vlasništvo uopće nije slično ostalima; da za najveći dio građana ono postoji samo kao mogućnost i kao uspavana sposobnost koja se ne primjenjuje; da se za ostale, koji u njemu uživaju, ono može na stanovit način poravnati i mijenjati, što je suprotno predodžbi o prirodnom pravu; da ga u praksi ne poštuju vlade, ni sudovi, ni zakoni; ukratko: da ga svi spontano i jednoglasno smatraju tlapnjom.

Sloboda je nepovrediva. Ja ne mogu ni prodati ni otuđiti svoju slobodu. Ništavan je svaki ugovor, svaki ugovorni uvjet kojemu bi cilj bio otuđivanje ili prestanak slobode: rob koji stupi na slobodno tlo istog trenutka postaje slobodan. Kad društvo uhvati zločinca i liši ga slobode, ono je u tom slučaju u stanju nužne obrane: tko god nekim zločinom prekrši društvenu pogodbu, proglašava se državnim neprijateljem; napadajući na slobodu drugih, on ih prisiljava da mu oduzmu njegovu slobodu. Sloboda je prvi uvjet ljudskog statusa:

odreći se slobode značilo bi odreći se ljudskosti: kako bi se nakon toga moglo učiniti ljudsko djelo?

Isto tako jednakost pred zakonom ne trpi ni ograničenja ni izuzetke. Svi su Francuzi podjednako podobni za namještenja. Eto zašto, uza svu tu jednakost, u toliko slučajeva sudbina ili prednost po godinama odlučuju o pitanju prednosti. Najsiromašniji građanin može optužiti najugledniju ličnost i dobiti od nje zadovoljštinu. Kad bi neki milijunaš Ahab izgradio zamak u Nabotovom vinogradu, sud bi prema prilikama mogao narediti da se taj dvorac sruši, makar koštao milijun; da se vinograd dovede u prvobitno stanje; osim toga mogao bi osuditi nasilnika na naknadu štete. Zakon želi da se poštuje svako vlasništvo koje je zakonito stečeno, bez obzira na vrijednost i bez iznimke.

Istina, za primjenu određenih političkih prava Povelja zahtijeva stanovite uvjete, posjedovanje imovine i sposobnosti; no svi publicisti znaju da namjera zakonodavca nije bila da utvrdi privilegij, nego da osigura jamstvo. Čim su zadovoljeni uvjeti utvrđeni zakonom, svaki građanin može biti birač, a svaki birač može biti izabran: kad se pravo jednom stekne, jednako je za sve; zakon ne uspoređuje ni ličnosti ni glasove. Ovog časa ne istražujem je li taj sistem bolji. Dovoljno mi je da je u duhu Povelje i u očima svih jednakost pred zakonom apsolutna i da, kao i sloboda, ne može biti predmet nikakve nagodbe.

Jednako je i s pravom sigurnosti. Društvo ne obećava svojim članovima polovičnu zaštitu, tobožnju obranu; ono se cijelo zalaže za njih kao što se i oni zalažu za njega. Ono im ne kaže: garantirat ću vam ako me to ništa ne košta; štitić ću vas ako se ne izlažem pogibelji. Ono kaže: branit ću vas od svih i protiv svih; spasit ću vas i osvetiti ili ću samo propasti. Država ulaže sve svoje snage u službu svakog građanina; obaveza koja ih uzajamno povezuje apsolutna je.

Kako se vlasništvo razlikuje! Svi ga veličaju, nitko ga ne priznaje: zakoni, običaji, navike, javna i privatna svijest, sve to snuje njegovu smrt i propast.

Da bi se namirile obaveze vlade koja mora uzdržavati vojsku, izvoditi radove i plaćati činovnike, potrebni su porezi. Ništa bolje nego da svi pridonose tim troškovima: ali zašto bi bogataš plaćao više od siromaha? — To je pravedno, kažu, jer on posjeduje više. — Priznajem da ne shvaćam tu pravdu.

Zašto se plaćaju porezi? Da se svima osigura izvršavanje prirodnih prava, slobode, jednakosti, sigurnosti i vlasništva; da se održava red u državi; da se izgrade korisni i ugodni javni objekti za korist i zabavu.

No da li je cijena obrane života i slobode nekog bogataša veća nego nekog siromaha? Tko u vrijeme osvajačkih pohoda, gladi i kuge uzrokuje više teškoća: veleposjednik koji bježi pred opasnošću ne čekajući pomoć države, ili zemljoradnik koji ostaje u svojoj kolibi otvorenoj svim nevoljama?

Da li poredak više ugrožava dobar građanin nego zanatlija i radnik? No policija ima više posla s nekoliko stotina nezaposlenih radnika nego s dvjesto tisuća birača.

I, napokon, uživa li bogati rentijer više od siromaha u nacionalnim praznicima, u čistoći ulica i ljepoti spomenika? ... Ali on više voli svoj ladanjski posjed nego sve narodne svečanosti i kad se želi zabaviti, ne čeka *mât de cocagne*.¹

Jedna je od dvije tvrdnje točna: ili proporcionalan porez garantira i potvrđuje neki privilegij u korist krupnih poreznih obveznika, ili je pak on sâm nepravda. Jer, ako je vlasništvo prirodno pravo, kako to hoće deklaracija iz 1793. godine, sve ono što mi u ime tog prava pripada isto je tako sveto kao moja osoba; to je moja krv, moj život, to sam ja sâm: tko god u to dirne, vrijeđa zjenicu mog oka. Sto tisuća franaka moje plaće isto su tako nepovredivi kao i sedamdeset pet santima neke mlade radnice, moji apartmani kao i njezina mansarda. Porezna stopa nije razrezana prema snazi, stasu ili darovitosti: ništa više ona ne može biti razrezana prema vlasništvu.

Ako mi dakle država više uzima, neka mi i vrati više, ili neka mi prestane govoriti o jednakosti prava; jer inače društvo nije više osnovano za obranu vlasništva, nego za organizaciju njegova uništavanja. Proporcionalnim porezom država postaje šef bande; i baš ona daje primjer pljačke u određenim presjecima. Nju bi trebalo potezati po klupama porotnih sudova na čelu tih groznih razbojnika, te proklete rulje koju daje ubijati iz profesionalne zavisti.

Ali, kažu da su sudovi i vojnici potrebni upravo zbog svladavanja te rulje: vlast je društvo, ne baš osiguravajuće, jer ne osigurava, nego za osvetu i kažnjavanje. Porez, pravo

¹ Glatki stup s darovima na vrhu, na koji se penju oni koji ih žele dobiti. (Op. prev.)

koje to udruženje naplaćuje, podijeljen je razmjerno vlasništvu, odnosno razmjerno trudu koji svako vlasništvo zahtijeva od osvetnika i kaznenih odreda što ih plaća država.

Daleko smo, eto, od apsolutnog i neotuđivog prava vlasništva. Tako su siromah i bogataš svaki u svom stanju nepovjerenja i rata! No zašto li ratuju? Zbog vlasništva; tako vlasništvo kao nužnu korelaciju ima rat vlasništva! ... Sloboda i sigurnost bogataša ne trpe zbog slobode i sigurnosti siromaha: daleko od toga, one se mogu uzajamno ojačati i podupirati: suprotno tome, pravo vlasništva prvoga od njih mora se stalno braniti protiv nagona za vlasništvom drugoga. Kakvo proturječje!

U Engleskoj postoji jedan porez za siromaha: traži se da ja plaćam taj porez. No kakva je veza između mog prirodnog i nezastarivog prava vlasništva i gladi koja muči deset milijuna bijednika? Kada nam vjera nalaže da pomognemo svojoj braći, ona postavlja za razlog milosrđe, a ne načelo zakonskih propisa. Obaveza da činim dobro, koju mi nalaže kršćanski moral, ne može protiv mene utemeljiti neko političko pravo u bilo čiju korist, a još manje ustanovu za prosjačenje. Ja želim dati milostinju ako mi to čini zadovoljstvo, ako za nevolje blišnjega osjećam onakvu simpatiju o kakvoj govore filozofi, i u koju baš mnogo ne vjerujem: ne želim prisilu. Nitko ne mora biti pravedan izvan ove mudre izreke: *Uživati u svom pravu u onoj mjeri koja ne škodi pravu drugoga*, izreke koja je primjerna definicija slobode. Dakle, moj je imetak moj, ništa nikome ne dugujem: protivim se tome da treća teološka vrlina bude na dnevnom redu.

Svi u Francuskoj zahtijevaju konverziju rente za pet posto. Time se zahtijeva upravo žrtvovanje cijele jedne kategorije vlasništva. Ako postoji državna potreba, to se ima pravo učiniti; ali gdje je *prethodna pravedna naknada* koju obećava Povelja? Ne samo da je nema; ona čak nije ni moguća, jer ako je naknada jednaka žrtvovanom vlasništvu, konverzija je beskorisna.

S obzirom na rentijere, država se danas nalazi u istom položaju u kojem se nalazio grad Calais sa svojim uglednim građanima kad ga je opkolio Eduard III. Englez pobjednik pristao je da poštedi stanovnike ako mu se izruče najugledniji građani da njima raspolaže prema svom nahodanju. Eustahije i nekoliko drugih građana žrtvovali su se; bilo je

to lijepo s njihove strane, i naši bi ministri trebali taj primjer predložiti rentijerima. No da li bi grad imao pravo da ih izruči? Sigurno ne bi. Pravo na sigurnost je apsolutno; domovina ni od koga ne može zahtijevati da se žrtvuje. Vojnik postavljen na stražu nadohvat neprijatelju nikako nije izuzetak iz tog pravila; ondje gdje je neki građanin na straži domovina je izložena s njim: danas je red na jednoga, sutra na drugoga. Kada su opasnost i odanost zajednička stvar, bijeg je ubojstvo vladara. Nitko nema pravo izmaknuti opasnosti, nitko ne može ispaštati tuđu krivnju: Kajfina izreka *dobro je da jedan čovjek umre umjesto cijeloga naroda*, izreka je svjetine i tirana, dviju krajnosti u degradiranju društva.

Kaže se da se svaka doživotna renta u biti može otkupiti. To pravilo građanskog prava primijenjeno na državu dobro je za ljude koji se žele vratiti na prirodnu jednakost rada i dobara; no sa stajališta vlasnika, i u ustima pristaša konverzije, to je govor bankrotera. Država nije samo posuđivač, ona i osigurava i čuva vlasništva; budući da nudi najveću moguću sigurnost, ona time daje povod da se računa na najpouzdanije i najnepovredivije uživanje. Kako bi, dakle, ona mogla silom otvoriti šake svojih zajmodavaca koji su joj se povjerali, a zatim im govoriti o javnom redu i garanciji vlasništva? U takvom pothvatu država nije dužnik koji se oslobađa; ona je poduzetnik koji pomoću dionica u zasjedi privlači dioničare i ondje ih, protivno svom izvornom obećanju, prisiljava da izgube 20, 30 ili 40 posto kamata na svoj kapital.

To nije sve. Država je i univerza građana ujedinjenih pod zajedničkim zakonom pomoću društvenog spisa: taj spis svima jamči vlasništvo, jednome polje, drugome vinograd, trećemu zakupnine, rentijeru koji je također mogao kupiti nekretnine, a koji je radije pritekao u pomoć državnoj blagajni, njegove rente. Država ne može bez pravedne naknade zahtijevati žrtvovanje jednog jutra njive, jednog dijela vinograda, a još manje ima vlast da spusti pristojbe zakupnine. Kako bi imala pravo da smanji rentne kamate? Da to ne bude nepravedno pravo, trebalo bi da rentijer može drugdje naći mogućnost jednako povoljnog ulaganja svoje glavnice. No gdje će naći takvu mogućnost kad ne može izaći iz države, a država je uzrok konverzije, odnosno sposobnosti da uzme zajam uz manju kamatu? Eto zašto vlada utemeljena na načelu vlasništva nikada ne može otkupiti rente ako to rentijeri ne žele: glavnice uložene na Republiku vlasništvo su koje se

nema pravo dirati dok se druge (glavnice) poštuju; prisiliti na isplatu u odnosu na rentijere znači poderati društveni ugovor, znači staviti ih izvan zakona.

Cijeli se nesporazum oko konverzije renti svodi na ovo:

Pitanje: Je li pravedno upropastiti četrdeset pet tisuća obitelji koje od upisivanja rente imaju 100 i manje od 100 franaka?

Odgovor: Je li pravedno skupini od sedam do osam milijuna poreznih obaveznika naplaćivati pet franaka doprinosa iako bi oni mogli plaćati samo tri franka?

Najprije, očito je da odgovor ne odgovara na pitanje; no da biste još bolje istaknuli njegov nedostatak, preinačite ga: Je li pravedno izložiti život sto tisuća ljudi ako se mogu spasiti time da se neprijatelju izruči sto duša? Čitaoče, odlučite!

Sve to savršeno shvaćaju branitelji *statusa quo*, pa ipak prije ili poslije konverzija će se provesti i vlasništvo će biti oskrvnuto, jer je nemoguće da bude drugačije; zato što vlasništvo, koje se promatra kao pravo, a nije pravo, mora biti uništeno pomoću prava; zato što sila stvari, zakoni svijesti te fizička i matematička nužnost moraju na kraju razoriti tu iluziju o našoj sudskoj sposobnosti.

Ukratko, ponavljam što sam rekao. Sloboda je apsolutno pravo zato što je ona za čovjeka, kao i nepropusnost za materiju, uvjet postojanja *sine qua non*. Jednakost je apsolutno pravo, jer bez jednakosti nema društva. Sigurnost je apsolutno pravo, jer su u očima svakog čovjeka njegova sloboda i život jednako dragocjeni kao sloboda i život nekog drugog. Ta su tri prava apsolutna, odnosno ne mogu se povećavati ni smanjivati, jer u društvu svaki član prima onoliko koliko daje, slobodu za slobodu, jednakost za jednakost, sigurnost za sigurnost, tijelo za tijelo, duša za dušu, u životu i u smrti.

Međutim, vlasništvo je prema svom etimološkom objašnjenju i definicijama pravne znanosti pravo izvan društva: jer, očito je da bi, kad bi svačiji imetak bio društveno dobro, uvjeti bili jednaki za sve i bilo bi protuslovno reći: *Vlasništvo je pravo nekog čovjeka da neograničeno raspolaze društvenim vlasništvom*. Dakle, ako smo se udružili radi slobode, jednakosti i sigurnosti, nikako se nismo udružili radi vlasništva; dakle, ako je vlasništvo *prirodno* pravo, to prirodno pravo nikako nije *društveno*, nego *antidruštveno*. Vlasništvo

i društvo su stvari koje se neodoljivo suprotstavljaju jedno drugome: isto je toliko nemoguće udružiti dva vlasnika kao što je nemoguće spojiti iste polove dvaju magneta. Društvo ili mora propasti, ili uništiti vlasništvo.

Ako je vlasništvo prirodno, apsolutno, nezastarivo i neotuđivo pravo, zašto su se ljudi oduvijek tako mnogo brinuli o njegovu porijeklu? Jer u tome je opet jedno od obilježja koje ga određuje. Porijeklo nekog prirodnog prava, blagi bože! I tko se ikada raspitivao za porijeklo prava na slobodu, sigurnost ili jednakost? Po tome su ona kao i mi: rađaju se, žive i umiru s nama. Potpuno je drugačije s vlasništvom: prema zakonu vlasništvo postoji čak i bez vlasnika, kao sposobnost bez subjekta; ono postoji za ljudsko biće koje još nije začeto i za osamdesetogodišnjaka koji više ne postoji. Pa ipak, usprkos tim izvrednim povlasticama za koje se čini da su nalik na vječnost i beskraj, nikada se nije moglo reći odakle dolazi vlasništvo; doktori se još o tome spore. Čini se da se slažu u jednoj jedinoj stvari: da postojanje prava vlasništva ovisi o vjerodostojnosti njegova porijekla. No upravo je to slaganje osuda svih njih: zašto su prihvatili pravo prije nego što su raspravili o pitanju porijekla?

Neki ljudi nikako ne vole da se diže prašina s tobožnjih pravnih osnova prava vlasništva ni da se istražuje njegova mitska, a možda i sramotna povijest. Oni bi željeli da se ostane pri ovome: da je vlasništvo činjenica, da je to oduvijek bilo i da će to zauvijek biti. Upravo je otuda pošao učenjak Proudhon u svojoj *Raspravi o pravima služnosti* (*Traité des droits d'usufruit*), počevši baš tim što je pitanje porijekla vlasništva stavio u red skolastičkih beskorisnosti. Možda bih odobrio tu želju, za koju bih htio povjerovati da je nadahnuta hvale vrijednom ljubavlju prema miru, kada bih vidio da svi meni slični raspolazu dovoljnim imetkom, ali ... ne ... ne bih na to pristao.

Pravne osnove na kojima se nastoji utemeljiti pravo vlasništva svode se na dvije stvari: *zauzimanje* i *rad*. Proučavat ću ih sukcesivno, sa svih njihovih strana i sa svim podrobnostima; i podsjećam čitatelja da ću, na koga se god one pozivale, iz njih izvući nepobitan dokaz da bi za vlasništvo, kada bi bilo pravedno i moguće, nužan preduvjet bila jednakost.

Paragraf 2. — O zauzimanju kao temelju vlasništva

Neobično je što u izlaganjima održanim u Državnom savjetu u povodu rasprave o Zakoniku nije utvrđen nikakav spor o porijeklu i načelu vlasništva. Svi članovi drugog poglavlja druge knjige, koji se tiču vlasništva i prava pristupa, prošli su bez prigovora i bez amandmana. Napoleon Bonaparte, koji je u drugim pitanjima zadao toliko muke svojim zakonoznancima, nije imao nikakve primjedbe na vlasništvo. Nemojmo se tome čuditi: u očima tog najsamoživijeg i najsamovoljnijeg čovjeka koji je ikada postojao vlasništvo je moralo biti prvo među pravima, kao što je pokornost vlastima bilo najsvetija dužnost.

Pravo zauzimanje ili *prvog posjednika* pravo je koje proizlazi iz aktualnog, fizičkog, zbiljskog posjedovanja stvari. Ja zauzimam neko zemljište i smatram se njegovim vlasnikom dok se ne dokaže suprotno. Primjećujemo da je u početku to pravo moglo biti zakonito samo ako je bilo uzajamno; pravni se stručnjaci s tim slažu.

Ciceron uspoređuje zemlju s nekim prostranim kazalištem: *Quemadmodum theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest ejus esse eum locum quem quisque occupat.*

Kazalište je, kaže Ciceron, zajedničko za sve. Pa ipak, mjesto koje pojedinac u njemu zauzme naziva se *njegovim*: to jest očito je to *zaposjednuto* mjesto, a ne *prisvojeno* mjesto. Ta usporedba uništava vlasništvo; štoviše, ona podrazumijeva jednakost. Mogu li u nekom kazalištu istodobno zauzimati jedno mjesto u parteru, drugo u ložama, treće prema tavanici? Ne, ako nemam tri tijela kao Gerion, ili istovremeno postojim na raznim mjestima, kao što se priča o čarobnjaku Apolonijusu.

Prema Ciceronovu mišljenju svatko ima pravo samo na ono što mu je dovoljno: to je vjerno tumačenje njegova glasovitog aksioma *suum quidque cuiusque sit*, svakome ono što mu pripada, aksioma koji se tako neobično primjenjivao. Ono što svakome pripada nije ono što svatko *može* posjedovati, nego ono što svatko *ima pravo* posjedovati. Dakle, što imamo pravo posjedovati? Ono što je dovoljno za naš rad i našu potrošnju; Ciceronova usporedba zemlje s kazalištem to dokazuje. Nakon toga neka se svatko po svojoj volji sredi na svojem mjestu, neka ga uljepša i poboljša ako može, to mu je dopušteno: no neka njegova djelatnost nikada ne pri-

jeđe granicu koja ga dijeli od bližnjega. Ciceronovo učenje vodi izravno do jednakosti. Budući da je zauzimanje čista tolerancija, ako je trpetljivost uzajamna, a ne može takva biti, posjedovanja su jednaka.

Grotius se odvažio u povijest; no, prije svega, kakav je to način rasuđivanja da se porijeklo jednog prava, za koje kažu da je prirodno, traži na drugim mjestima, a ne u prirodi? To je prilično zastarjela metoda: činjenica postoji, dakle je nužna, dakle je pravedna, dakle njezina je prošlost također opravdana. Pa ipak da vidimo.

»U početku su sve stvari bile zajedničke i nepodijeljene. Bile su baština svih...« Ne idimo dalje: Grotius nam je ispričao kako je to prvobitno zajedništvo završilo slavohleptičnošću i lakomošću, kako je nakon zlatnog doba došlo željezno doba, itd. Tako bi vlasništvo imalo svoj početak ponajprije u ratu i osvajanju, a zatim u spisima i ugovorima. No, ili su ti spisi i ugovori dijelili na jednake dijelove u skladu s prvobitnim zajedništvom, prema jedinom pravilu raspodjele koje su prvi ljudi mogli upoznati i jedinom obliku pravde koji su mogli shvatiti; pa se tada opet pojavljuje prvobitno pitanje: zašto je malo kasnije nestalo jednakosti? Ili su pak ti spisi i ugovori nametnuti silom, a prihvaćeni zbog slabosti, pa su prema tome ništavni; prešutna suglasnost potomstva nikako ih ne proglašava valjanim, i mi živimo stalno u stanju nepravde i prevare.

Nikad nećemo shvatiti zašto bi jednakost uvjeta koja je najprije postojala u prirodi nakon toga postala stanje izvan prirode. Kako bi se ostvarila takva izopačenost? Nagoni u životinjama kao i odlike životinjskih vrsta nepromjenljivi su; pretpostaviti iskonsku prirodnu jednakost u ljudskom društvu znači implicite prihvatiti da je sadašnja nejednakost poništenje prirode toga društva, što se braniteljima vlasništva ne može objasniti. No, iz toga još zaključujem da je, ako je providnost prve ljude smjestila u isti položaj, to bila uputa koju im je ona sama dala, uzor koji je željela da ostvare u drugim dimenzijama, kao što vidimo da su u svim oblicima razvili i izrazili vjerski osjećaj što ga je ona stavila u njihovu dušu. Čovjek ima samo jednu stalnu i nepromjenljivu prirodu: on je nagonski slijedi, od nje se odvaja razmišljanjem i vraća joj se razumom; tko bi se usudio reći da mi nismo na tom povratku? Prema Grotiusu, čovjek je izašao iz jednakosti; po mom će se mišljenju čov-

jek vratiti jednakosti. Kako je iz nje izašao? Kako će se u nju vratiti? — ispitat ćemo kasnije.

Reid, prijevod M. Jouffroya, knjiga VI, str. 363:

»Pravo vlasništva nikako nije prirodno, nego stečeno. Ono uopće ne proizlazi iz čovjekove naravi, nego iz njegovih djela. Pravni stručnjaci su objasnili njegovo porijeklo na način koji zadovoljava svakog čovjeka zdravog razuma. — Zemlja je zajedničko dobro koje je nebeska dobrotora dala ljudima na upotrebu za života, ali podjela tog dobra i njegovih proizvoda njihovo je djelo. Svaki od njih primio je od neba svu potrebnu snagu i razum da si prisvoji *jedan njezin dio, a da nikome ne naškodi.*«

»Stari su moralisti s pravom usporedili zajedničko pravo svakog čovjeka na plodove zemlje, prije nego je netko zauzme i ona postane vlasništvo nekog drugog, s onim što se uživa u nekom kazalištu; svatko tko stigne može zauzeti jedno slobodno mjesto i time steći pravo da ga sačuva za cijele predstave, no nitko nema pravo lišiti mjesta gledaoce koji su se već smjestili. — Zemlja je golemo kazalište koje je Svemogućí s beskrajnom mudrošću i dobrotom odredio za uživanje i rad cijeloga čovječanstva. Svatko ima pravo smjestiti se na njoj kao gledalac i odglumiti svoju ulogu kao glumac, ali ne i uznemiravati ostale.«

Zaključci Reidova učenja:

1. Da dio koji si svatko može prisvojiti nikome ne naškodi, treba biti jednak količniku svih dobara za podjelu, podijeljenom s brojem onih koji dijele;

2. Budući da broj mjesta uvijek mora biti jednak broju gledalaca, ne može se dogoditi da jedan gledalac sam zauzme dva mjesta ni da jedan isti glumac igra više uloga;

3. Kako neki gledalac ulazi ili izlazi, sva se mjesta u istom omjeru stisnu ili rašire. Jer, kaže Reid, *pravo vlasništva nije prirodno, nego stečeno*; prema tome, nema ničeg apsolutnog; stoga, budući da je prisvojenje koje ga čini slučajno, ne može tom pravu prenijeti svojstvo nepromjenljivosti koju ono nema. Čini se da je profesor iz Edinburgha upravo to shvatio kada dodaje:

»Pravo na život podrazumijeva pravo da se prikupe sredstva za život, pa time i sudski propis koji zahtijeva da se poštuje život nevinih ljudi zahtijeva i da im se ne oduzima sredstva da taj život održe: te su dvije stvari jednako svete... Spriječiti drugoga da radi znači počiniti mu ne-

pravdu jednako kao kada bi mu stavili lisice ili ga odbacili u zatvor; rezultat je isti i izaziva istu želju za osvetom.«

Tako predstojnik škotske škole *a priori* postavlja jednakost sredstava za rad, a da uopće nije uzео u obzir nejednakost darovitosti, a zatim svakom radniku prepušta brigu o njegovu pojedinačnom blagostanju, prema vječnom osnovnom načelu: *Tko dobro čini dobro će i naći.*

Filozofu Reidu nije manjkalo poznavanje načela, nego hrabrost da slijedi njegove posljedice. Ako su jednaka prava na život i pravo na rad, jednako je još i pravo na zauzimanje. Zar bi stanovnici Otoka mogli, a da ne počine zločin, pod izgovorom vlasništva, čakljama odgurnuti nesretne brodolomce koji bi se pokušali iskrcati na njihovoj obali? Sama pomisao na slično barbarstvo ogorčuje maštu. Poput nekog Robinzona na njegovu otoku, vlasnik kopljem i puškom odbija proletera kojega val civilizacije preplavljuje i koji se nastoji prihvatiti hridine vlasništva. Dajte mi posla, kaže on iz sve snage vlasniku; ne odgurujte me, radit ću uz nagradu koju vi odredite. — Ne trebaju mi tvoje usluge, odgovara vlasnik pokazujući mu vrh koplja ili cijev svoje puške. — Smanjite bar moju najamninu. — Moji su mi prihodi potrebni za život. — Kako ću vam moći platiti ako ne radim? — To je tvoja briga. Tada se nesretni proleter prepusti struji, ili ga, ako pokuša prodrijeti na posjed, vlasnik nanišani i ubije.

Upravo smo saslušali jednog spiritualista, sada ćemo pitati za savjet jednog materijalista, zatim eklektika. A kada prijedemo filozofski krug, obratit ćemo se pravnoj znanosti.

Prema mišljenju Destutta de Tracyja, vlasništvo je nužnost naše prirode. Trebalo bi biti slijep pa nijekati da ta nužnost povlači za sobom neugodne posljedice; no te su posljedice neizbježno zlo koje ništa ne dokazuje protiv načela: tako da je podjednako nerazborito pobuniti se protiv vlasništva zbog zloupotreba koje iz njega proizlaze, kao i žaliti se na život, zato što je smrt njegov najizvjesniji ishod. Ta gruba i nemilosrdna filozofija obećava barem jednu iskrenu i strogu logiku; pogledajmo hoće li se to obećanje ispuniti.

»Svečano je pokrenuta parnica o vlasništvu... kao da o nama ovisi da utvrdimo da li vlasništvo postoji ili ne postoji na tom svijetu... čini se, ako je vjerovati nekim filozofima i zakonodavcima, da je u jednom točno određenom trenutku

spontano i bez razloga izmišljeno i izrečeno *tvoje* i *moje*, i da bismo se mogli, pa čak i morali, toga osloboditi. Ali *tvoje* i *moje* nikada nisu izmišljeni.«

Budući da si i sam filozof, suviše si realist. *Tvoje* i *moje* ne označavaju nužno utvrđivanje istovjetnosti kao kad kažem *tvoja* filozofija, a *moja* jednakost: jer *tvoja* filozofija si baš ti kad filozofiraš: a *moja* jednakost sam ja kada propovijedam jednakost. *Tvoje* i *moje* najčešće označavaju odnos: *tvoja* zemlja, *tvoja* župa, *tvoje* odijelo, *tvoja* mljekarica; *moja* hotelska soba, *moje* mjesto u gledalištu, *moj* odred i *moj* bataljon u Nacionalnoj gardi. U prvom se smislu može katkad reći *moj* rad, *moja* darovitost, *moja* vrlina, ali nikada *moja* uzvišenost i *moje* veličanstvo: a u drugom smislu samo *moje* polje, *moja* kuća, *moj* vinograd, *moje* glavnice, u apsolutnom smislu, kao što neki bankovni činovnik kaže *moja* kasa. Jednom riječju: *tvoje* i *moje* izrazi su osobnih, ali jednakih prava; kada su primijenjeni na stvari izvan nas, označavaju posjedovanje, obavljanje, upotrebu, a ne vlasništvo.

Nikad ne bismo vjerovali, da to nisam dokazao najizričtiji tekстовima, kako je cijela teorija našeg autora utemeljena na toj bijednoj dvosmislenosti.

»Prije bilo kakvih nagodbi ljudi su, ne baš kako to kaže Hobbes u stanju *neprijateljstva*, nego *tuđinstva*. U tom stanju nema u pravom smislu riječi pravednog i nepravednog; prava jednog pojedinca ništa ne utječu na prava drugoga. Svi imaju prava koliko i potreba i opću dužnost da zadovolje te potrebe bez ikakvog uvažavanja stranca.«

Prihvatimo taj sistem, bio on istinit ili lažan, nije važno: Destutt de Tracy neće izbjeći jednakost. Prema toj pretpostavci, dok su u tom stanju *tuđinstva*, ljudi si ne duguju ništa; imaju pravo zadovoljiti svoje potrebe ne brinući se za potrebe drugih, dakle pravo da svoje djelovanje primijene na prirodu, svatko prema svojoj snazi i sposobnostima. Otuda kao nužna posljedica proizlazi najveća nejednakost dobara među ljudima. Tu je dakle nejednakost uvjeta obilježje svojstveno stanju tuđinstva i divljaštva; upravo obrnuto nego u Rousseauovu sistemu. Nastavimo:

»Ograničenja tih prava i dužnosti počela su tek u trenutku kad su ustanovljene prešutne ili formalne nagodbe. Tek je tada nastala pravda i nepravda, odnosno ravnoteža između prava jednoga i dužnosti drugoga pojedinca koji su do tog časa nužno bili jednaki.«

Da se razumijemo: *prava su bila jednaka*, znači da je svatko imao pravo *zadovoljiti svoje potrebe bez ikakvog obzira na potrebe drugoga*; drugim riječima: svi su imali jednako pravo da si naškode, nije bilo drugog prava osim lukavstva i sile. Uostalom, ne nanosi se nekome šteta samo ratom i pljačkom, nego i predujmom i prisvajanjem. No, ljudi su upravo zbog ukidanja jednakog prava, upotrebe sile i lukavstva, tog jednakog prava da si čine zlo, jedinog izvora nejednakosti dobra i zla, počeli stvarati *prešutne ili izričite nagodbe* i utvrdila se ravnoteža: dakle svrha te nagodbe i te ravnoteže bila je da svima osigura jednakost i blagostanje; dakle, zakonom suprotnosti, ako je tuđinstvo načelo nejednakosti, jednakost je nužan ishod društva. Društvena je ravnoteža izjednačenje slabih i jakih; jer, sve dok oni nisu jednaki, oni su stranci. Oni ne sklapaju savez i ostaju neprijatelji. Dakle, ako je nejednakost uvjeta nužno zlo, ono je to u tuđinstvu, jer su društvo i nejednakost međusobno protuslovnici. Stoga, ako je čovjek stvoren za društvo, stvoren je za jednakost: neumoljivost te posljedice ne može svladati.

Ako je to tako, kako se događa da se, otkako je uspostavljena ravnoteža, nejednakost neprestano povećava. Zašto je vladavina pravde uvijek vladavina tuđinstva? Što odgovara Destutt de Tracy?

»*Potrebe i sredstva, prava i dužnosti* proizlaze iz sposobnosti volje. Kada čovjek ne bi ništa želio, ne bi ništa od svega toga imao. Ali imati potrebe i sredstva, prava i dužnosti znači nešto *imati, posjedovati* nešto. U tome je isto toliko vrsta vlasništva, ako riječ najopćenitije shvatimo: pripadaju nam upravo stvari.

To je nedostojna dvosmiselnost koju potreba za uopćavanjem ne opravdava. Riječ *propriété*² ima dva značenja: 1. Ona označava svojstvo prema kojem je neka stvar ono što jest, vrlinu koja joj je prirodjena, koja je posebno odlikuje: u tom se smislu kaže *svojstva trokuta, ili brojeva, svojstvo magnetna*, itd. 2. Ona izražava pravo gospodarjenja nad nekom stvari jednog razumnog i slobodnog bića, upravo u onom smislu u kojem ga uzimaju pravni stručnjaci. Tako u ovoj rečenici: *željezo poprima svojstvo magnetna* riječ *propriété* ne izaziva istu predodžbu kao u ovoj drugoj rečenici: *Stekao sam vlasništvo nad tim magnetom*. Reći nekom nesretniku *da je vlasnik* zato što *ima ruke i noge*; da su vlas-

² Na franc.: svojstvo, osobina, imetak, vlasništvo. (Op. prev.)

ništvo glad što ga pritiska i sposobnost da leži pod vedrim nebom znači igrati se riječima i ne biti samo nehuman nego i podrugljiv.

»Ideja vlasništva može se temeljiti samo na ideji osobnosti. Čim se ideja vlasništva rodi, ona se rodi nužno i neizbježno u svoj svojoj punini. Čim neki pojedinac upozna svoje *ja*, svoju moralnu ličnost, svoju sposobnost uživanja, trpljenja i djelovanja, on nužno vidi i da je to *ja* isključivi vlasnik tijela koje oživljava, organa, njihove snage i sposobnosti, itd . . . Budući da postoje umjetna i konvencionalna vlasništva, moralo je postojati prirodno i nužno vlasništvo: jer u umjetnosti ne može postojati ništa što nema svoju osnovicu u prirodi.«

Divimo se dobronamjernosti i razumu filozofa. Čovjek ima svojstva, odnosno u prvom značenju te riječi sposobnosti. On je njihov vlasnik, odnosno u drugom smislu te riječi, one su njegovo vlasništvo: on je, dakle, vlasnik osobina vlasnika. Kako bih se crvenio zbog otkrivanja takvih gluposti kada bih ovdje uzimao u obzir samo autoritet Destutta de Tracyja! No ta je djetinjasta zbrka bila djelo cijelog ljudskog roda u početku društava i jezika, kada su se s prvim predodžbama i prvim riječima rodile metafizika i dijalektika. Sve što je čovjek mogao nazvati *svojim* u duhu je poistovjetio sa svojom osobom; smatrao je to svojim vlasništvom, svojim dobrom, jednim dijelom sebe samog, dijelom svoga tijela, svojstvom svoje duše. Posjedovanje stvari izjednačeno je s vlasništvom tjelesnih i duhovnih prednosti; i na toj se pogrešnoj analogiji utemeljilo pravo vlasništva, *oponašanje prirode preko umjetnosti*, kao što je vrlo elegantno rekao Destutt de Tracy.

No kako ta, tako oštroumna ideologija nije zapazila da čovjek čak nije vlasnik svojih sposobnosti? Čovjek ima snage, vrline i sposobnosti; priroda mu ih je podarila da bi mogao živjeti, spoznavati i voljeti. On nije njihov apsolutni gospodar, on je samo njihov uživatelj; i može ih uživati samo ako se prilagodi prirodnim propisima. Kada bi bio neograničeni gospodar svojih sposobnosti, sam bi sebe spriječio da osjeća glad i da mu bude hladno; jeo bi bez mjere i prolazio bi kroz plamen. Podizao bi planine, prevaljivao bi sto milja u minuti, ozdravljao bi bez lijekova, samo snagom svoje Volje i sâm bi sebe učinio besmrtnim. Rekao bi: želim proizvesti, i njegova bi djela, jednaka njegovu idealu, bila savršena.

Rekao bi: hoću znati i znao bi; volim, i uživao bi. Dakle što! Čovjek uopće nije gospodar samoga sebe a gospodar onoga što nije njegovo! Neka iskorišćuje prirodne stvari jer živi samo uz uvjet da se njima koristi. Ali neka se oslobodi svoje preuzetnosti vlasnika i neka se podsjeti da mu je sve to dano samo metaforički.

Ukratko: Destutt de Tracy u dvoznačnom izrazu brka vanjska *dobra*, prirodna i stvorena i čovjekove *snage* ili *sposobnosti* te jedne i druge naziva *osobinama* (vlasništvom). A upravo pomoću te dvosmislenosti on se nada da će neoborivo uspostaviti pravo vlasništva. No između svih tih svojstava vlasništava, jedna su *prirodna*, kao pamćenje, mašta, snaga i ljepota, a druga su *stečena*, kao polja, vode i šume. U prirodnom stanju ili u stanju tuđinstva najvjestiji i najjači ljudi, odnosno najpovlašteniji sa stajališta prirodnih osobina, imaju najviše izgleda da isključivo postignu stečene osobine (vlasništva): dakle, upravo bi se otklonilo to osvajanje i rat koji je njegov nastavak, izmišljena je ravnoteža, pravda. Sklopljeni su prešutni ili jasni sporazumi: upravo zato da se, koliko je to moguće, nejednakost prirodnih osobina (vlasništva) ispravi jednakošću stečenih osobina (vlasništva). Sve dok podjela nije izvršena na jednake dijelove, sudionici ostaju neprijatelji, a sporazumi se moraju ponovno sklapati. Tako su s jedne strane: osjećaj tuđinstva, nejednakosti, neprijateljstvo, rat, pljačka, pokolj, a s druge društvo, jednakost, bratstvo, mir i ljubav: izaberimo.

Gospodin Joseph Dutens, fizičar, inženjer i geometar, ali vrlo slab poznavalac zakona i nikakav filozof, autor je *Filozofije političke ekonomije* (*Philosophie de l'économie politique*) u kojoj je vjerovao da mora lomiti koplja u čast vlasništva. Njegova metafizika kao da je posuđena od Destutta de Tracyja. On počinje s ovom definicijom vlasništva, dostojnom Sganarella: »Vlasništvo je pravo prema kojem neka stvar nekome pripada u vlasništvo.« Doslovce prevedeno: Vlasništvo je vlasničko pravo.

Nakon toga dolazi nekoliko uvijenih riječi o volji, slobodi i ličnosti. Pošto je izdvojio *nematerijalne prirodne osobine* (vlasništva) i *materijalne prirodne osobine* (vlasništva) čime se vraća na prirodne i stečene osobine (vlasništvu) Destutta de Tracyja, gospodin Joseph Dutens zaključuje ovim dvjema općenitim rečenicama: 1. Vlasništvo je u svakom čovjeku prirodno i neotuđivo pravo; 2. Nejednakost vlasništva nužna

je prirodna posljedica. Te se rečenice preinačuju u ovu drugu, još jednostavniju: Svi ljudi imaju jednako pravo na nejednako vlasništvo.

On prigovara gospodinu de Sismondiju što je napisao da vlasništvo nad zemljom uopće nema druge osnove osim zakona i sporazuma; a on sâm, govoreći o tome kako narod poštuje vlasništvo, kaže da mu »njegov zdrav razum otkriva prirodu prvobitnog ugovora između društva i vlasnika«.

On brka s posjedovanjem, zajednicu s jednakošću, pravednost s prirodnošću, prirodnost s mogućnošću: čas uzima te različite predodžbe kao istoznačne, čas se čini kao da ih razlikuje, tako da bi ga bilo mnogo lakše opovrgnuti nego shvatiti. Pošto me je najprije privukao naslov knjige *Filozofija političke ekonomije (Philosophie de l'économie politique)*, u njoj sam među autorovim nejasnoćama našao tek opće poznate misli: zato o njima neću govoriti.

Gospodin Cousin nas u svojoj *Moralnoj filozofiji (Philosophie morale)* na stranici 15. uči da su nam svaki moral, svi zakoni i sva prava dani u ovom pravilu: *biti slobodan, ostati slobodan*. Bravo učitelju! Želim ostati slobodan ako mogu. On nastavlja:

»Naše je načelo istinsko načelo. Ono je dobro i društveno; ne bojmo se iz njega izvesti sve posljedice.

1. Ako je ljudska ličnost nepovrediva, nepovrediva je u cijeloj svojoj prirodi, a osobito u svojim unutarnjim djelima, u svojim osjećajima, mislima i dobrovoljnim opredjeljenjima. Otuda potječe dužno poštovanje prema filozofiji, religiji, umjetnosti, industriji, trgovini i svim proizvodima slobode. Kažem poštovanje, a ne naprosto podnošenje, jer pravo se ne podnosi, ono se poštuje.«

Klanjam se filozofiji.

2. »Da moja sloboda, koja je nepovrediva, djeluje prema vani, potrebno joj je oruđe koje se zove tijelo: dakle tijelo sudjeluje u nepovredivosti slobode; dakle i ono samo je nepovredivo. Iz toga proizlazi načelo pojedinačne slobode.

3. Da može djelovati prema vani, mojoj je slobodi potrebna ili pozornica ili neka materija, ili drugim riječima vlasništvo ili neka stvar. Ta stvar ili vlasništvo, dakle, prirodno sudjeluje u nepovredivosti moje osobe. Primjerice, ja prisvojim neki predmet koji je postao nužno i korisno oruđe za vanjski razvoj moje slobode i kažem: To je moj predmet jer nije ničiji; od tog časa zakonito ga posjedujem. Tako

zakonitost posjedovanja počiva na dvama uvjetima. Najprije, posjedujem samo uz uvjet da sam slobodan; ako u meni uništite slobodu djelovanja, razarate načelo rada; dakle samo si radom mogu prisvojiti vlasništvo ili stvar, i samo je tim prisvajanjem posjedujem. Dakle, sloboda djelovanja je načelo prava vlasništva. Ali ona nije dovoljna da se posjedovanje pozakoni. Svi su ljudi slobodni, svi si mogu radom prisvojiti neko dobro. Znači li to da svi imaju pravo na svako vlasništvo? Nikako: da bih mogao zakonski posjedovati, nije potrebno samo da mogu raditi i proizvoditi u svojstvu slobodnog bića: potrebno je još i da prvi zauzmem dobro. Ukratko: ako su rad i proizvodnja osnovica vlasničkog prava, čin prvobitnog zauzimanja njegov je prijeko potreban uvjet.

4. Zakonski posjedujem; dakle imam pravo svoje vlasništvo iskoristiti kako mi se sviđa. Dakle imam pravo i pokloniti ga. Imam pravo prenijeti ga; jer kad je jedan slobodan čin posvetio moje darovanje, ono ostaje nepovredivo poslije moje smrti kao i za moga života.«

Konačno, prema mišljenju gospodina Cousina, da bi se postalo vlasnikom, treba stupiti u posjed zauzimanjem ili radom: dodajem još da treba stići na vrijeme, jer ako su prvi zauzimači sve zaposjeli, što će zauzeti posljednji? Što će biti s tim slobodama koji posjeduje oruđe za djelovanje prema vani, a nemaju nikakve materije na kojoj će djelovati? Da li će trebati da se one međusobno unište? Strašna krajnost koju filozofska razboritost nije udostojila predvidjeti, jer veliki umovi zanemaruju sitnice.

Dodajmo također kako gospodin Cousin ne priznaje da zauzimanje i rad, uzeti odvojeno, imaju svojstvo stvaranja prava vlasništva, i da smatra kako se ono rađa iz oba ta čina zajedno, kao iz nekog braka. Upravo je u tome jedan od eklektičkih obrata koji su bliski gospodinu Cousinu, a od kojih se on morao uzdržavati više nego bilo tko. Umjesto da postupa analitički i usporedbom, eliminiranjem i redukcijom, što je jedini način da se preko oblika mišljenja i čudi mnijenja otkrije istina, on od svih sustava pravi smjesu, a zatim, tvrdeći za svaki da ima krivo, i istodobno dajući svakome za pravo kaže: To je istina.

No ja sam najavio da neću pobijati, nego da ću, naprotiv, iz svih pretpostavki koje su izmišljene u prilog vlasništvu izvući načelo jednakosti koje ga ubija. Rekao sam da će se samo u tome sastojati sve moje dokazivanje: da se na te-

melju svih razmatranja pokaže ta neizbježna prva premisa, jednakost, kao što se nadam da ću jednoga dana pokazati kako načelo vlasništva okružuje u njihovim sastavnim dijelovima ekonomsku i pravnu znanost, znanost o vladanju, i izopačuje ih na njihovu putu.

No, zar sa stajališta gospodina Cousina nije istina da je ljudska sloboda, ako je nepovrediva, jednako nepovrediva u svih pojedinaca; da, ako je njoj, za djelovanje prema vani, odnosno za održavanje u životu potrebno vlasništvo nekog sredstva, to prisvajanje nekog sredstva jednako je nužno svima; da, ako ja želim da se poštuje moje pravo prisvajanja, moram poštovati isto pravo drugih: prema tome da se, ako na području neograničenog moć prisvajanja slobode može naići na ograničenja u sebi samoj, na području ograničenog ista moć ograničava prema matematičkom odnosu broja sloboda na prostoru koji one zauzimaju? Zar iz toga ne proizlazi da, ako jedna sloboda ne može sprečavati neku drugu slobodu, koja vrijedi u isto vrijeme da si prisvoji sredstvo jednako njezinom, ona više ne može oduzeti tu sposobnost budućim slobodama; zato što, dok je pojedinac prolazan, svijet ostaje i što zakon jedne vječne cjeline ne može ovisiti o svom pojavnom dijelu? I zar iz svega toga ne treba zaključiti da se svaki put kad se rodi neka osoba obdarena slobodom, drugi trebaju primaknuti jedni drugima i da uzajamnim obavezama, ako je novorođeni kasnije određen kao nasljednik, pravo nasljedstva ne znači za njega pravo gomi-lanje, nego samo pravo izbora?

Slijedio sam čak i stil gospodina Cousina i zbog toga se stidim. Zar su potrebni tako svečani izrazi, tako zvučne fraze da se kažu tako jednostavne stvari? Čovjek mora raditi da bi živio: prema tome, potrebna su mu oruđa i materija za proizvodnju. Ta potreba da proizvodi njegovo je pravo: dakle, to mu pravo garantiraju njemu slični, s kojima on zaključuje istu pogodbu. Sto tisuća ljudi udomi se u nekoj nenaseljenoj zemlji velikoj poput Francuske: pravo svakog pojedinca na zemljišni kapital iznosi sto tisućiti dio. Ako se broj posjednika poveća, svačiji se dio umanjuje razmjerno tom povećanju, tako da će, ako se broj stanovnika poveća na 34 milijuna, pravo svakog pojedinca biti 34 milijunti dio. Sada urediti policiju i vladu, rad, razmjenu, nasljedstva itd., a da proizvodna sredstva uvijek ostanu ista i da svatko bude slobodan, a društvo savršeno.

Od svih advokata vlasništva gospodin Cousin ga je najranije utemeljio. Nasuprot ekonomistima on je tvrdio da rad može davati pravo vlasništva samo ako prije njega dođe do zauzimanja; i, suprotno svim pravnim stručnjacima, da građansko pravo može odrediti i primjenjivati neko prirodno pravo, ali da ga ne može stvoriti. Naime, nije dovoljno reći: »Pravo vlasništva je dokazano samim tim što vlasništvo postoji; u tom je pogledu građansko pravo isključivo deklarativno.« To znači priznati da se nema što odgovoriti onima koji opovrgavaju zakonitost same činjenice. Svako se pravo mora dokazati, ili samo po sebi ili prethodnim pravom: vlasništvo ne može izbjeći tu alternativu. Zato je gospodin Cousin osnovicu vlasništva tražio u onome što naziva *sve-tošću* ljudske osobe, i u činu kojim si volja prisvaja neku stvar: »Kada čovjek dotakne stvari, kaže jedan od učenika gospodina Cousina, one od njega poprimaju obilježje koje ih probražava i počovječuje.« Što se mene tiče, priznajem da uopće ne vjerujem u tu čaroliju, da ne poznajem mišta manje sveto od čovjekove volje: no ta teorija, premda je krhka i s psihološkog i s pravnog stajališta, ipak ima obilježje koje je više filozofsko i dublje od teorija koje za osnovicu imaju samo rad ili autoritet zakona: Dakle, upravo smo vidjeli do čega dovodi teorija o kojoj govorimo. Vodi jednakosti koju podrazumijeva u svim svojim izrazima.

Ali može biti da filozofija gleda stvari suviše s visoka i uopće nije dosta praktična; možda s vrha spekulacije ljudi izgledaju suviše mali da metafizičar uzme u obzir razlike među njima; napokon, možda je jednakost uvjeta jedna od istinskih poslovice u njihovoj uzvišenoj općenitosti, ali bi bilo smiješno i čak opasno kad bi se htjele doslovce primijeniti na svakodnevnu životnu upotrebu i društvene nagodbe. Nema dvojbe da tu treba oponašati mudru uzdržljivost moralista i zakonoznanaca koji nas opominju da ništa ne dovodimo do krajnosti i da se čuvamo bilo kakve definicije zato što, kažu oni, nema takve koja se ne bi mogla do temelja uništiti kada bi se iznijele na vidjelo njene kobne posljedice. *Omnis definitio in jure civili periculosa est: parum est enim ut non subverti possit.* Kada se jednakost uvjeta, to strašno učenje za uši vlasnika, utješna istina u postelji siromaha na umoru, i strašna stvarnost pod skalpelom anatomata prenese na politički, građanski i industrijski plan, ona je tek varljiva nemogućnost, poštenu mamac i đavolska laž.

Nikada se neću držati pravila da iznenađujem čitaoca: kao što mrzim smrt, mrzim one koji okolišaju u svom govoru i postupcima. Od prve sam se stranice ovog napisa izražavao dosta jasno i odlučno da svi odmah znaju na čemu su u mom mišljenju i mojim nadama, i priznat će mi da bi bilo teško pokazati istodobno više iskrenosti i više smjelosti. Ne bojim se dakle da ću suviše stršati ako ustvrdim kako nije daleko vrijeme kada će se ta sudržljivost kojoj se filozofi toliko dive, te sred-sreda koju tako toplo preporučuju doktori moralnih i političkih znanosti, gledati samo kao sramotno obilježje neprincipijelne znanosti i kao žig njezine osude. U zakonodavstvu i u moralu, kao i u geometriji, osnovna su načela apsolutna, definicije određene, a posljednji su zaključci zakoni samo ako su izvedeni u tančine. Jađnog li ponosa! Ništa ne znamo o našoj prirodi, a opterećujemo je svojim proturječjima, i u zanosu našeg bezazalnog neznanja usuđujemo se uzviknuti: »Istina je u sumnji, najbolja je definicija ništa ne definirati«. Jednog ćemo dana saznati da li ta nesnosna nesigurnost pravne znanosti dolazi od njezina predmeta ili od naših predrasuda; nije li za objašnjenje društvenih činjenica dovoljno izmijeniti naše pretpostavke, kako je učinio Kopernik kada je obrnuo Ptolomejev sustav.

No što bi se reklo da odmah pokažem tu istu pravnu znanost kako neprestano izvlači dokaze iz jednakosti da bi pozakonila područje vlasništva? Što bi se moglo odgovoriti?

Paragraf 3. — *O građanskom zakonu kao temelju i potvrdi vlasništva*

Čini se da Pothier vjeruje da je vlasništvo i božansko pravo poput kraljevskog dostojanstva: on smatra da njegovo porijeklo seže do samog Boga: *Ab Jove principum*. To je njegov početak:

»Bog ima vrhovnu vlast nad svemirom i svim stvarima koje on sadrži. *Domini est terra et plenitudo ejus, orbis terrarum et universi qui habitant in eo*. — Zemlju je stvorio upravo za ljudski rod i sva stvorenja koja ona sadrži i dodijelio mu je vlasništvo koje je podređeno njegovu: *Ti si ga stvorio radom svojih ruku: stavio si mu prirodu pod noge*, kaže kralj David. Bog je taj dar dao ljudskome rodu ovim riječima koje je uputio našim praroditeljima kada ih je stvorio. *Rastite i množite se i ispunite zemlju*, itd.«

Nakon tog velikodušnog uvoda tko ne bi povjerovao da je ljudski rod poput velike obitelji koja živi u bratskoj slozi, pod nadzorom prečasnog oca? Ali, bože! Koliko je braće neprijatelja! Koliko opakih očeva i bludnih sinova!

Bog je podario zemlju ljudskome rodu: zašto ja, dakle, nisam ništa primio? Stavio mi je prirodu pod noge, a ja nemam gdje položiti svoju glavu! *Množite se*, kaže nam preko svog tumača Pothiera. Ah! Mudri Pothier, to je jednako lako učiniti kao što je lako reći: no dajte onda ptici mahovine za njezino gnijezdo.

»Budući da se ljudski rod umnožio, ljudi će međusobno podijeliti zemlju i većinu stvari koje su bile na njezinoj površini: ono što je dopalo svakom pojedincu počelo mu je pripadati isključivši sve druge: to je porijeklo prava vlasništva.«

Recite, recite, o pravu posjedovanja. Ljudi su živjeli u zajednici, nije važno je li ona bila pozitivna ili negativna, tada uopće nije bilo vlasništva, jer nije bilo čak ni privatnog posjedovanja. Budući da je bilo sve više onih koji su posjedovali, to je malo pomalo prisililo ljude na rad da se povećaju sredstva za život, *izričito* je ili prešutno dogovoreno, što nije bitno za predmet, da će radnik biti jedini vlasnik proizvoda svoga rada: što će reći da je sklopljen isključivo deklarativni sporazum o tome da otada nitko nije mogao živjeti bez rada. Nužna je posljedica toga bila da je za postizanje jednakosti sredstava za život trebalo omogućiti jednakost rada; i da je, kako bi rad bio jednak, trebalo osigurati jednaka sredstva za rad. Tko god je bez rada silom ili spretnošću prigrabio sredstva za život nekog drugog, narušio je jednakost i postavio se iznad zakona i izvan njega. Tko god je prigrabio proizvodna sredstva, pod izgovorom da više radi, opet je narušio jednakost. Budući da je jednakost tada bila izraz prava, tko god je napadao na jednakost bio je *nepraveđan*.

Tako je s radom nastalo privatno posjedovanje, pravo u stvari, *jus in re*, ali u kojoj stvari? Očito *u proizvodu*, a ne *u zemljištu*: i upravo su ga tako uvijek shvaćali Arapi, i nekoć Germani, prema iskazu Cezara i Tacita. »Arapi, kaže gospodin de Sismondi, koji su priznavali vlasništvo nad stadima čovjeku što ih je uzgojio, ne opovrgavaju više ljetinu onome tko je posijao polja: no oni ne vide zašto netko drugi, jednak njemu, ne bi imao pravo posijati kada na njega dođe red. Nejednakost koja proizlazi iz tobožnjeg prava prvog po-

sjednika ne čini im se zasnovana na bilo kojem pravednom načelu. A kada je sav prostor podijeljen na stanoviti broj stanovnika, iz toga proizlazi monopol tih stanovnika prema ostalim pripadnicima tog naroda kojem se oni ne žele podrediti...«

Na drugim su si mjestima ljudi podijelili zemlju: dopuštam da to dovodi do čvršće organizacije među radnicima i da je to stalno i trajno sredstvo podjele pogodnije. Ali, zašto bi ta podjela bila temelj za pretvaranje u pravo vlasništva nad nečim na što su svi imali neotuđivo pravo posjedovanja? Prema odredbama pravne znanosti, ta preobrazba posjednika u vlasnika zakonski nije moguća. U prvobitnoj sudskoj nadležnosti ona podrazumijeva spajanje postupka prava posjeda (*possessoire*) i molbu za priznanje vlasništva (*pétitoire*); a u ustupku, za koji se pretpostavlja da je među sudionicima bio uzajaman, nagodbu o prirodnom pravu. Priznajem, prvi zemljoradnici koji su prvi i pisali zakone nisu bili tako učeni kao naši pravici. A da su i bili, nisu mogli učiniti gore: tako nisu predvidjeli posljedice preobrazbe privatnog posjedovanja u apsolutno vlasništvo. No zašto oni koji su kasnije ustanovili razliku između *jus in re* i *jus ad rem* nisu tu razliku primijenili na samo načelo vlasništva?

Podsjećam pravne stručnjake na njihove vlastite izreke.

Ako je istina da pravo vlasništva može imati neki uzrok, to može biti samo jedan uzrok: *Dominium non potest nisi ex una causa contingere*. Mogu posjedovati s više pravnih osnova. Vlasnik mogu biti samo s jedne: *Non, ut ex pluribus causis idem nobis deberi potest, ita ex pluribus causis idem potest nostrum esse*. Njivu koju sam ugario, koju obrađujem, na kojoj sam sagradio svoju kuću, koja hrani mene, moju obitelj i stoku, mogu posjedovati: 1. s pravne osnove prvog posjednika; 2. s pravne osnove radnika; 3. na temelju društvenog ugovora koji mi je dodjeljuje u ime podjele. No nijedno od tih prava ne daje mi to imanje u vlasništvo. Jer, ako se poizvam na pravo zauzimanja, društvo mi može odgovoriti: ja zauzimam prije tebe; ako ističem svoj rad, reći će: i posjeduješ isključivo uz taj uvjet; ako govorim o sporazumu, odvratit će: ti sporazumi utvrđuju upravo svojstvo plodouživaoca. Međutim, to su jedine pravne osnove koje ističu vlasnici; oni nikada nisu mogli otkriti neke druge. Naime, upravo nam Pothier kazuje: Svako pravo nastalo je

iz nekog razloga, a taj je razlog u čovjeku koji to pravo posjeduje. Ali u čovjeku koji se rađa i koji umire, u tom sinu zemlje koji prolazi poput sjene, prema vanjskim stvarima postoje samo pravne osnove posjedovanja, a ne postoji nijedna pravna osnova vlasništva. Zašto bi dakle društvo priznalo neko pravo protiv sebe ondje gdje nema uzroka koji ga stvara? Kako je ono, priznavajući posjedovanje, moglo dopustiti vlasništvo? Kako je zakon potvrdio tu zloupotrebu vlasti?

Nijemac Ancillon odgovara na to: »Neki filozofi tvrde da čovjek, kada svoje snage primijeni na nekom prirodnom predmetu, njivi ili stablu, stekne prava samo na promjene koje na njima izvrši, na oblik koji dâ predmetu, a ne na sâm predmet. Beskorisne li distinkcije! Kada bi se oblik mogao odvojiti od predmeta, možda bi to moglo dovesti do pomutnje; no kako je to gotovo uvijek nemoguće, primjena ljudske snage na raznim dijelovima vidljivog svijeta prvi je temelj prava vlasništva, prvo porijeklo imanja.«

Besmislena li izgovora! Ako se oblik ne može odvojiti od predmeta, a vlasništvo od posjedovanja, treba podijeliti posjedovanje: u svakom slučaju društvo pridržava pravo da nametne uvjete vlasništva. Pretpostavljam da neko prisvojeno imanje proizvodi 10.000 franaka bruto prihoda i, što bi bilo zaista izvanredno, da se to imanje ne može razdijeliti. Osim toga pretpostavljam da, prema ekonomskim proračunima, prosječna godišnja potrošnja svake obitelji iznosi 3000 franaka. Posjednik tog imanja dužan je učiniti ga unosnim kao dobar otac obitelji i platiti društvenu naknadu od 10.000 franaka, pošto se odbiju svi troškovi eksploatacije, i 3000 franaka koji su potrebni za održavanje njegove obitelji. Ta naknada nije zakupnina, nego odšteta.

Kakva je dakle ta pravda koja ovako presuđuje:

»Budući da je oblik stvari koji je izmijenjen radom takav da se oblik i materija više ne mogu razdvojiti a da se predmet ne uništi, nužno je ili da se društvo razbaštini, ili da radnik izgubi plod svoga rada;

Kako bi u svakom drugom slučaju vlasništvo nad materijom prevagnulo nad vlasništvom nad onim što se toj materiji dodaje pristupanjem uz naknadu, ali, u tom slučaju upravo vlasništvo sporednoga mora prevagnuti nad vlasništvom glavnoga.

Pravo prisvajanja radom nikako neće biti dopušteno protiv pojedinaca; ono će se primjenjivati samo protiv društva.«

Tako pravni stručnjaci neprestano umuju u vezi s vlasništvom. Donesen je zakon da bi se utvrdila međusobna ljudska prava, odnosno pravo svakog pojedinca prema svakom pojedincu i svakog pojedinca prema svima. I kao da neka proporcija može postojati s manje od četiri člana, pravni stručnjaci nikad ne uzimaju u obzir posljednji. Dok je čovjek suprotstavljen čovjeku, vlasništvo čini protutežu vlasništvu, i dvije se snage uravnotežuju: čim je čovjek izdvojen, odnosno suprotstavljen društvu koje predstavlja on sam, pravna znanost griješi, Temis je izgubila jednu pliticu svoje vage.

Poslušajte profesora iz Rennesa, učenjaka Toulliera:

»Kako je to davanje prednosti stečene zauzimanjem moglo postati stalno i trajno vlasništvo, koje je i dalje postojalo, i koje se može zahtijevati pošto je prvi posjednik prestao posjedovati?

Zemljoradnja je bila prirodan nastavak množenja ljudskoga roda, a ona je, sa svoje strane, pomagala stanovništvu i učinila potrebnim uvođenje stalnog vlasništva; jer tko bi se htio mučiti oranjem i sijanjem kada ne bi bio siguran da će ubrati ljetinu?»

Da se umiri zemljoradnik, bilo je dovoljno osigurati mu posjedovanje uroda: složimo se čak da bi ga se zadržalo na zauzetom zemljištu dok bi ga on sâm obrađivao; to je bilo sve što je imao pravo očekivati, sve što je zahtijevao napredak civilizacije. No vlasništvo! Vlasništvo! Pravo na dobit sa zemljišta koje se ne zauzima i ne obrađuje; tko je bio ovlašten da to dodijeli? Tko je to mogao zahtijevati?

»Sama zemljoradnja nije bila dovoljna da se uspostavi trajno vlasništvo; bili su potrebni pozitivni zakoni i magistrati da ih provode; jednom riječju: bila je potrebna građanska država.«

»Zbog množenja ljudskoga roda zemljoradnja je postala potrebna; potrebna da se onome koji obrađuje zemlju osiguraju plodovi njegova rada naglasio je nužnost trajnog vlasništva i zakona da ga zaštite. Tako upravo vlasništvu dugujemo uspostavljanje građanske države.«

Da, naša građanska država, onakva kakvom ste je stvorili, država koja je najprije bila despotizam, zatim monarhija, pa aristokracija, danas demokracija, a uvijek je bila tiranija.

»Bez užeta vlasništva nikada ne bi bilo moguće ljude pokoriti spasonosnom jarmu zakona; a bez trajnog vlasništva zemlja bi i dalje bila beskrajna prašuma. Recimo, dakle, kao i najegzaktniji autori: ako je prolazno vlasništvo ili pravo davanja prednosti koje daje zauzimanje prethodilo uspostavljanju građanskog društva, stalno je vlasništvo, kakvo poznajemo danas, djelo građanskog prava. — Upravo je građansko pravo utvrdilo kao pravilo da se vlasništvo koje se jednom stekne nikako ne gubi bez vlasnikova pristanka i da se ono održava čak i pošto je vlasnik izgubio posjed ili pridržanje stvari, i kada se ona nalazi u rukama nekog trećega.

Tako su vlasništvo i posjedovanje, koji su prvobitno bili izmiješani, preko građanskog prava postali dvije jasno odvojene i neovisne stvari; dvije stvari koje prema riječi zakona nemaju više ništa zajedničko između sebe. Po tome se vidi kakva se čudesna promjena dogodila na području vlasništva i koliko su građanski zakoni izmijenili njegovu prirodu.«

Na taj način, utemeljujući vlasništvo, zakon uopće nije bio izraz neke psihološke činjenice, niti je razvijao neki prirodni zakon, niti je primjenjivao neko moralno načelo: on je, u punom smislu te riječi, *stvorio* jedno pravo izvan svojih nadležnosti; ostvario je jednu apstrakciju, metaforu, fikciju; i to, ne udostojivši se predvidjeti što će se zbog toga dogoditi, ne brinući se za neprilike, ne istražujući da li je to pravo činilo dobro ili zlo: potvrdio je egoizam; potpisao se pod čudovišne zahtjeve; prihvatio je bezbožne zavjete, kao da je bilo u njegovoj moći da ispuni bezdani ponor i utaži paklensku glad. Slijepi zakon, zakon neznalice, zakon koji nije zakon; riječ razdora, laži i krvi. Upravo je on kojega su uvijek uskrsavali, rehabilitirali, podmlađivali, obnavljali, utvrđivali, kao okrilje društva uznemiravao savjest naroda, pomračivao duh gospodara i izazivao sve katastrofe nacija. Upravo je njega kršćanstvo osudilo, ali ga njegovi neuki svećenici, koji su isto tako malo znatiželjni da prouče prirodu i čovjeka kao što su nesposobni da čitaju njihove zapise, svrstavaju u red bogova.

Ali što je to, napokon, vodilo zakon kada je stvarao područje vlasništva? Kojega se načela pridržavao? Koje je bilo njegovo pravilo?

Ovo prelazi sva očekivanja: bila je to jednakost.

Zemljoradnja je bila temelj zemljišnog posjeda i slučajan povod vlasništva. Ništa nije značilo osigurati zemljoradniku

plod njegova rada ako mu se istodobno nije osiguralo proizvodno sredstvo: da bi se slabi zaštitili od najezde jakih, da bi se dokinulo pljačkanje i prevare, osjetila se potreba da se između posjednika utvrde stalne granične linije i nesavladive zapreke. Svake se godine narod množio i rasla je lakomost doseljenika: vjerovalo se da će se zauzdati ambicije ako se postave kamene međe na kojima bi se one slomile. Tako je zemljište prisvojeno zbog potrebe za jednakošću koja je nužna za javnu sigurnost i mirno uživanje posjeda svakog pojedinca. Nedvojbeno je da u geografskom smislu podjela nikada nije bila jednaka; mnoštvo prava, od kojih su neka utemeljena u prirodi, ali su loše tumačena, a još lošije primjenjivana, pravo nasljedstva, darovanja, razmjene; i, druga, kao povlastice po rođenju i plemenitosti, nezakonite tvorevine neznanja i grube sile, bili su uzroci koji su sprečavali apsolutnu jednakost. No, načelo je ipak ostalo isto: jednakost je bila opravdala posjedovanje, jednakost je blagosloвила vlasništvo.

Zemljoradniku je trebala njiva da je svake godine zasije: koliko je za barbare bilo zgodnije i jednostavnije sredstvo da svakome dodijele stalno i neotuđivo obiteljsko imanje, umjesto da se svake godine ponovno počnu svađati i tući, da neprestano sa zemljišta na zemljište prevoze svoje kuće, namještaj i obitelji?

Trebalo je da se ratnik, na povratku s nekog pohoda, ne nađe lišen posjeda zbog usluga koje je učinio domovini i da opet stekne svoje nasljedstvo: dakle, prešlo je u običaj da se vlasništvo čuva samom namjerom, *nudo animo*. Da se gubi samo privolom i činom vlasnika.

Trebalo je s generacije na generaciju sačuvati jednakost diobe, a da se poslije smrti svake obitelji zemlja ne mora iznova dijeliti: činilo se dakle prirodnim i pravednim da djeca i roditelji prema stupnju krvnog srodstva ili srodstva koje ih je vezivalo s pokojnikom naslijede svoga pretka. Otuda u prvom redu proizlazi feudalni i patrijarhalni običaj da se prizna samo jedan nasljednik, a zatim, posve suprotnom primjenom načela jednakosti, dopuštenje svoj djeci da nasljeđuju oca, i, opet odnedavno među nama, konačno ukiđanje prava prvorođstva.

No, što je zajedničko tim prvim grubim pokušajima nagonске organizacije i istinske društvene znanosti? Kako bi nam ti isti ljudi koji nikada nisu imali nikakvu predodžbu

o statistici, katastru i političkoj ekonomiji dali načela zakonodavstva?

Zakon je, kaže jedan suvremeni pravni stručnjak, izraz društvene potrebe, priznavanje jedne činjenice: zakonodavac je ne stvara, on je opisuje. Ta definicija uopće nije točna: zakon je pravilo prema kojem se moraju zadovoljavati društvene potrebe; narod ga ne izglasava, zakonodavac ga ne objašnjava; učenjak ga otkriva i jasno izražava. Ali, najzad, zakon je, čijoj je definiciji Ch. Comte posvetio polovicu knjige, u početku mogao biti tek *izraz jedne potrebe* i uputa koja sredstva treba upotrijebiti da se ona namiri; i do danas on nije bio ništa drugo. Pravnici, točni poput strojeva, uporni i neprijatelji svake filozofije, udubljeni u doslovni smisao riječi, uvijek su gledali kao posljednju riječ znanosti ono što je bilo tek nepromišljena zakletva dobronamjernih ljudi koji međutim baš nisu bili dalekovidni.

Ti stari utemeljitelji područja vlasništva nisu predviđali da trajno i apsolutno pravo očuvanja svog obiteljskog imetka, pravo koje im se činilo pravednim jer je bilo zajedničko, povlači za sobom pravo da se taj imetak otuđi, proda, pokloni, stekne i upropasti; da, prema tome, ono smjera ništa manje no uništavanju one jednakosti zbog koje su ga i uveli: i kada bi to bili mogli predvidjeti, ne bi o tome vodili računa; prevagnula je sadašnja potreba, i kao što to obično biva, neprilike su u početku bile vrlo male i prošle su nezamijećene.

Ti bezazleni zakonodavci nisu predvidjeli da vlasništvo, ako se održava samo namjerom, *nudo animo*, donosi sa sobom pravo iznajmljivanja, zakupa, posuđivanja uz kamate, izvlačenja koristi iz razmjene, konstituiranja rente, nameta na njivu, čija je namjera pridržana dok zaposijedanje glavnine proizlazi iz drugih razloga.

Ti časni starine naše pravne znanosti nisu predvidjeli ovo: ako je pravo nasljeđa nešto drugo, a ne način koji je priroda dala da se sačuva jednakost podjela, obitelji će uskoro postati žrtve najstrahovitijih isključivanja i društvo, koga će u srce pogoditi jedno od njegovih najsvetijih načela, preko obilja i bijede samo će se od sebe uništiti.³

³ Osobito se tu u svoj svojoj grubosti pokazuje jednostavnost naših predaka. Kako su u pomanjkanju zakonite djece pozivali na nasljeđe bratiće, nisu mogli ići dotle da se posluže tim istim rodacima radi unošenja ravnoteže u podjele dviju različitih ogranaka kako se u jed-

Nisu predvidjeli... Ali zašto da inzistiram? Posljedice su očite, i nije trenutak da se kritizira cijeli Zakonik.

Povijest vlasništva kod starih naroda za nas je, dakle, samo pitanje obrazovanja i znatiželje. Pravilo je pravne znanosti da činjenica ne stvara pravo: a vlasništvo se ne može izuzeti iz tog pravila; dakle, sveopće priznavanje prava vlasništva ne dokazuje zakonitost prava vlasništva. Čovjek se prevario u osnivanju društava, u prirodi prava, u primjeni pravde, kao što se prevario i u uzroku meteora i kretanja nebeskih tijela; njegova stara mišljenja ne mogu se uzeti kao članci vjere. Što nas briga što je indijska rasa podijeljena na četiri kaste; što se na obalama Nila i Gangesa zemlja dijelila prema plemstvu po krvi i po službi; što su Grci i Rimljani vlasništvo stavili pod zaštitu bogova; što su postavljane međa i katastarske operacije kod njih bile popraćene vjerskim obredima? Raznolikost oblika privilegija ne iskupljuje njihovu nepravednost; veličanje Jupitera posjednika⁴ ništa ne dokazuje protiv jednakosti građana, kao što i tajne bestidne Venere ništa ne dokazuju protiv bračne čistoće.

noj te istoj obitelji ne bi vidjelo krajnje bogastvo i krajnja bijeda. Na primjer:

Nakon smrti Jakov ostavlja dva sina Petra i Ivana, nasljednike svog imetka: Jakovljeva se dobra dijele na dva jednaka dijela. Ali Petar ima samo jednu kćer, a Ivan, njegov brat, ostavlja šest sinova; jasno je: ako se istodobno vjerno pridržava načela jednakosti i nasljedstva, Petrova i Ivanova djeca moraju dijeliti dvije baštine na sedam dijelova; inače se neki stranac može oženiti Petrovom kćerkom i tom će vezom polovica dobara pretka Jakova biti prenesena u tuđu obitelj, što je protiv načela nasljedstva; osim toga, Ivanova će djeca biti siromašna jer ih je mnogo, a njihova će rođakinja biti bogata zato što je jedinica. A to je protivno jednakosti. Ako se ta kombinirana primjena dvaju prividno suprotnih načela proširi, uvjerit ćemo se da pravo nasljedstva, protiv kojeg se danas podiglo s tako malo razumijevanja, uopće nije zapreka za održavanje jednakosti.

Zivjeli mi pod bilo kakvim oblikom vlasti, uvijek će biti istinita izreka da *mr̄tvac uvodi žive*, odnosno da će uvijek biti baština i nasljedstava, bez obzira na to tko će biti priznati nasljednik. Ali pristaše Saint-Simona bi htjeli da tog nasljednika odredi sud; drugi bi željeli da ga izabere pokojnik, ili onaj tko se takvim zakonski smatra. Bitno je da se osim zakona jednakosti zadovolji priroda. Danas je pravi regulator nasljedstva slučaj ili hir; a u zakonodavstvu se slučaj i hir ne mogu prihvatiti kao pravilo. Upravo radi otklanjanja beskrajskih poremećaja koje slučaj za sobom povlači, priroda, pošto nas je učinila jednakima, sugerira nam načelo nasljedstva koje je poput glasa kojima od nas društvo traži da od sve naše braće izaberemo onoga kojega smatramo poslije nas najsposobnijim da izvrši našu zadaću.

⁴ *Zeus klésios.*

Ništavna je vlast ljudskoga roda koja potvrđuje pravo vlasništva, jer to pravo, koje nužno ovisi o jednakosti, protuslovi svom načelu. Ništavni su glasovi religija koji su ga potvrdili, zato što su se svećenici svih vremena stavljali u službu vladara, a bogovi su uvijek govorili onako kako su to željeli političari. Društvene prednosti koje se pripisuju vlasništvu ne mogu se navoditi kao njegovo opravdanje, jer su one sve potekle iz načela jednakosti posjedovanja i nisu se dijelile od njega.

Što nakon toga znači ovaj hvalospjev vlasništvu?

»Ustrojstvo prava vlasništva najvažnija je ljudska ustanova...«

Da, kao što je monarhija najslavnija.

»... prvi razlog čovjekova blagostanja na zemlji...«

Zato što se ono smatralo načelom pravde.

»... vlasništvo je postalo zakonski cilj njegove ambicije, nada njegova postojanja, utočište njegove obitelji, jednom riječju: kamen temeljac kućnog krova, gradova i političke države...«

Samo je posjedovanje sve to stvorilo.

»... vječno načelo...«

Vlasništvo je vječno kao svaka negacija.

»... svih društvenih i građanskih ustanova...«

Upravo će zato propasti svaka ustanova i svaki zakon zasnovan na vlasništvu.

»... to je dobro jednako dragocjeno kao i sloboda...«

Za vlasnika koji se obogatio.

»... naime, obrađivanje nastanjive zemlje...«

Ako bi zemljoradnik prestao biti vlasnik, zar bi zbog toga zemlja bila lošije obrađena?

»... jamstvo i moralnost rada...«

Prema vlasništvu rad nije uvjet nego privilegij.

»... Primjena pravde...«

Što je pravda bez jednakosti imetka? Vaga s lažnim utezima.

»... Svaki moral...«

Gladan želudac uopće ne poznaje moral.

»... Svaki javni poredak...«

Da — ah, očuvanje vlasništva.

»... počiva na pravu vlasništva...«⁵

⁵ Giraud, *Recherches sur le droit de propriété chez les Romains. (Istraživanja o pravu vlasništva kod Rimljana.)*

Ugaoni kamen svega što jest, kamen smutnje oko svega što treba biti: to je vlasništvo.

Ukratko ponavljam i zaključujem:

Ne samo da zauzimanje vodi jednakosti: ono *sprečava* vlasništvo. Budući da svaki čovjek ima pravo zauzeti samim tim što postoji i ne može živjeti bez materije za obradu i za rad; i budući da, s druge strane, broj posjednika stalno varira zbog toga što se ljudi rađaju i umiru, dio te materije koju svaki radnik može zahtijevati promjenljiv je kao i broj onih koji su zemlju zauzeli; prema tome, zauzimanje uvijek ovisi o stanovništvu; napokon, budući da u pravu posjedovanje nikada ne može ostati stalno, doista je nemoguće da ono postane vlasništvo.

Dakle, svatko tko zauzima nužno je posjednik ili plodouživalac, a to svojstvo isključuje svojstvo vlasnika. A pravo je plodouživaoca: odgovoran je za stvar koja mu je povjeren; mora je upotrebljavati u skladu s općom korisnošću radi očuvanja i razvoja te stvari; uopće je ne smije izmijeniti, smanjiti ili izopačiti; ne može dijeliti služnost stvari tako da je netko drugi obrađuje dok on ubire proizvod te obrade; jednom riječju: uživatelj je pod nadzorom društva, podređen je uvjetu rada i zakonu jednakosti.

Time se pobija rimska definicija vlasništva; *pravo na upotrebu i zloupotrebu*, nemoralnost rođena iz nasilja, najčudovišniji zahtjev koji su građanski zakon sankcionirali. Čovjek iz ruku društva prima svoju služnost i samo društvo trajno posjeduje: pojedinac prolazi, a društvo nikada ne umire.

Kako je duboko moje gnušenje dok raspravljam o tim otrcanim istinama! Jesu li to stvari u koje danas sumnjamo? Da li će se trebati još jednom naoružati da one pobijede, i hoće li ih u pomanjkanju razuma u naše zakone moći uvesti sama sila?

Pravo zauzimanja jednako je za sve.

Budući da omjer zauzimanja ne određuje volja, nego promjenljivi uvjeti prostora i broja stanovnika, vlasništvo se ne može formirati.

Upravo to nikada nije izrazio nikakav zakonik i nijedan ustav to ne može dopustiti! To su načela koja građansko i ljudsko pravo odbacuju!...

No čujem primjedbe pristalice jednog drugog sistema: »Rad, upravo rad stvara vlasništvo!«

Čitaoče, ne dajte se obmanuti: to novo utemeljenje vlasništva gore je od prvoga, i odmah bih vas morao zamoliti za oproštenje što sam jasnije pokazao stvari i odbacio nepravdne zahtjeve od svih onih koje ste vidjeli.

O RADU KAO NAJDJELATNIJEM UZROKU VLASNIŠTVA

Na temelju dokaza ekonomista gotovo su svi moderni pravni stručnjaci napustili teoriju prvobitnog zauzimanja kao suviše trošnu i vezali su se isključivo za onu koja tvrdi da je vlasništvo nastalo iz rada. Ponaajprije to je značilo obmanjivati se i vrtjeti se u krugu. Da bi se moglo raditi, treba zauzeti — kaže gospodin Cousin. Prema tome, i ja sam sa svoje strane rekao da se zbog rada treba podrediti jednakosti zato što je pravo zauzimanja jednako za sve. »Bogataši uzalud govore«, uzvikuje Jean-Jacques (Rousseau), »upravo sam ja sazidao taj zid i svojim radom osvojio zemljište. — Tko vam je rekao prema čemu se valja ravnati? Možemo im odgovoriti: i zbog čega zahtijevate da vam se na našu štetu plaća za rad koji vam uopće nismo nametnuli?« Svi se sofizmi razbijaju o takvo umovanje.

No pristaše rada ne zapažaju da je njihov sustav u apsolutnom proturječju sa Zakonikom čiji svi članovi i sve odredbe pretpostavljaju da je vlasništvo zasnovano na činu prvobitnog zauzimanja. Ako rad prisvajanjem koje iz njega proizlazi sâm dovodi do nastanka vlasništva, Građanski zakonik (Code civil) laže. Povelja je suprotna istini, a cijeli je naš društveni sistem kršenje prava. To će opet konačno proizaći iz rasprave i o pravu na rad i o samoj činjenici vlasništva, koju moramo povesti u ovom i slijedećem poglavlju. U njoj ćemo istodobno vidjeti i da je naše zakonodavstvo u u suprotnosti sa samim sobom i da je nova pravna znanost u suprotnosti sa svojom osnovom i sa zakonodavstvom.

Istaknuo sam da sustav koji vlasništvo utemeljuje na radu, jednako kao i onaj koji ga utemeljuje na zauzimanju podrazumijeva jednakost imetka; i čitalac mora biti nestrpljiv da vidi kako ću iz nejednakosti nadarenosti i sposobnosti izvesti taj zakon jednakosti: začas će biti zadovoljan. No u redu je da mu za trenutak skrenem pozornost na važan iznenadni događaj u procesu, odnosno na to da je rad kao

načelo vlasništva zamijenio zauzimanje: i da brzo izložim neke predrasude na koje se vlasnici imaju običaj pozivati, koje zakonodavstvo potvrđuje, a sistem rada do temelja uništava.

Jeste li ikada, čitaoče, prisustvovali ispitivanju nekog optuženika? Jeste li zapazili njegova lukavstva, okolišanja, izgovore, razlikovanje i dvosmislenosti? Potučen, posramljen u svim svojim izgovorima, progonjen poput divlje zvijeri od neumoljivog suca, pritješnjavao iz pretpostavke u pretpostavku, on tvrdi, povlači riječ, poriče, proturiječi onome što je rekao; iscrpljuje sva ratna lukavstva najprofinjenije dijalektike, oštromniji je, tisuću puta domišljatiji od izumitelja sedamdeset dvaju oblika silogizma. Tako postupa vlasnik pozvan da opravda svoje pravo: on najprije odbija da odgovara, više, prijeti, izaziva; zatim, prisiljen da prihvati raspravu, navlači oklop smicalica, okružuje se strašnom artiljerijom, otvara unakrsnu vatru, naizmjenično i istodobno suprotstavlja zauzimanje, posjedovanje, zastaru, ugovore, prastare običaje i sveopće odobrenje. Kada je pobijeđen na tom terenu, vlasnik se okreće natrag poput ranjenog vepra: nisam samo zauzeo, strašno uzbuđen više, radio sam, proizvodio, ameliorirao zemlju, mijenjao, stvarao. Ta kuća, te njive, i to drveće djelo su mojih ruku. Kupinu sam zamijenio vinogradom, a grmlje smokvama; ja danas žanjem s gladne zemlje. Svojim sam je znojem natopio, platio sam ljude koji bi umrli od gladi da nije bilo nadnica što su ih kod mene zarađivali. Nitko se nije otimao sa mnom za muku i trošak, nitko neće sa mnom ni dijeliti.

Radio si, vlasniče! Zašto si dakle govorio o prvobitnom zauzimanju? Što! Zar nisi bio siguran u svoje pravo, ili si se pak nadao da ćeš prevariti ljude i obmaniti pravdu? Požuri se da objaviš svoja obrambena sredstva jer će presuda biti bez priziva, a ti znaš da se radi o vraćanju.

Radio si! No ima li išta zajedničko između rada, na koji te dužnost obavezuje, i prisvajanja zajedničkih stvari? Zar nisi znao da se vlasništvo nad zemljom, kao ni vlasništvo nad zrakom i svjetlom, ne može steći zastarom?

Radio si! Jesi li ikada zapošljavao druge? Kako su onda oni, radeći za tebe izgubili ono što si ti znao steći a da nisi radio za njih?

Radio si! U dobar čas. No pogledajmo tvoje djelo. Brojit ćemo, vagati i mjeriti. Bit će to Baltazarov pravorijek: jer kunem se tom vagom, tom libelom i kutomjerom, ako si na

bilo koji način prisvojio tuđi rad, vratit ćeš sve do posljednjeg grama.

Tako je napušteno načelo zauzimanja. Više se ne kaže: zemlja pripada onome tko je prvi zauzme. Potučeno u svom prvom opkopu, vlasništvo se odriče svoje stare uzrečice; postidena pravda vraća se svojim pravilima i od boli spušta svoj povez na porumenjele obraze. A taj napredak društvene filozofije datira tek od jučer: pedeset stoljeća da bi se iskorijenila jedna laž! Koliko je odobrenih otimačina, proslavljenih najezda i blagoslovljenih osvajanja bilo u tom tužnom razdoblju! Koliko je onih koji su izvlašćeni u odsutnosti, protjeranih siromaha, gladnih koji su izbačeni naglim i drskim bogatstvom! Koliko ljubomora i ratova! Koliko požara i krvoprolića među narodima! Najzad, zahvaljujući vremenu i razumu, sada se već priznaje da zemlja nikako nije nagrada za utru; ako ne bude drugih zapreka, za sve ima mjesta pod suncem. Svatko može privezati svoju kozu uz živicu, otjerati svoju kravu u dolinu, posijati dio njive, i ispeći svoj kruh na svom ognjištu.

Ali ne, to ne može svatko. Čujem povike sa svih strana: Slava radu i radinosti! Svakome prema njegovoj sposobnosti, svakoj sposobnosti prema njenim djelima. I vidim kako je tri četvrtine ljudskog roda ponovno orobljeno: reklo bi se da rad jednih navodi kišu i tuču na rad drugih.

»Problem je riješen, viče gospodin Hennequin. Vlasništvo, dijete rada postoji u sadašnjosti i budućnosti samo pod zaštitom zakona. Ono potječe iz prirodnog zakona, a njegova moć iz građanskog zakona. I upravo iz kombinacije tih dviju ideja, *rada i zaštite*, poteklo je pozitivno zakonodavstvo...«

Ah! *Problem je riješen! Vlasništvo je dijete rada!* Što su, dakle, prava pristupa i nasljeđa, te pravo darovanja itd. ako nisu prava da se postane vlasnikom jednostavnim zauzimanjem? Što su vaši zakoni o punoljetstvu, emancipaciji, skrbništvu i lišavanju građanskih prava, ako nisu različiti uvjeti prema kojima onaj tko je već radnik stječe ili gubi pravo zauzimanja, odnosno vlasništva?...

Budući da se u ovom času ne mogu posvetiti detaljnoj raspravi o Zakoniku, zadovoljit ću se time što ću ispitati tri predrasude koje se najčešće navode u korist vlasništva: 1. *prisvajanje* ili formiranje vlasništva posjedovanjem; 2. *pristanak ljudi*; 3. *zastaru*. Zatim ću istraživati kakve su posljedice rada, kako s obzirom na odgovarajući položaj radnika tako i s obzirom na vlasništvo.

Paragraf 1. — *Zemlja se ne može prisvojiti*

»Budući da obradiva zemlja nije ljudska tvorevina i da je priroda daje čovjeku badava, činilo bi se da se ona mora smatrati prirodnim bogatstvom; ali, budući da to bogatstvo nije prolazno kao i zemlja i voda, budući da je njiva stalan i omeđen prostor koji su neki ljudi uspjeli prisvojiti isključivši ostale, koji su odobrili to prisvajanje, zemlja koja je bila prirodno i besplatno dobro postala je društveno bogatstvo čije se korištenje moralo plaćati.« (Say, *Politička ekonomija [Economie politique].*)

Jesam li imao krivo kada sam u početku ovog poglavlja rekao da su ekonomisti najgora vrsta autoriteta u zakonodavstvu i filozofiji? Evo *proto-parensa*,¹ sekte koja jasno postavlja pitanje: Kako prirodna dobra, bogatstva koja je stvorila Providnost, mogu postati privatno vlasništvo? I koji na to odgovara tako grubom dvosmislicom da se uistinu više ne zna u što povjerovati, u pomanjkanje autorove inteligencije ili u njegovu zlonamjernost. Pitam se što stalna i nepromjenljiva priroda zemljišta radi u pravu prisvajanja? Savršeno razumijem da nešto *omeđeno* i *neprolazno*, kao što je zemlja, nudi više uporišta prisvajanju nego voda i svjetlost; da je lakše primijeniti neko pravo vlasništva na zemljište nego na atmosferu; ali nije riječ o tome što je manje lako, a Say mogućnost shvaća kao pravo. Ljudi se ne pitaju zašto je zemlja bila ranije prisvojena nego more i zrak. Žele saznati u ime kojeg si je prava čovjek prisvojio to bogatstvo koje *uopće nije stvorio i koje mu priroda daje besplatno*.

Dakle, Say uopće ne rješava pitanje koje si sam postavlja: ali kada bi ga razriješio, kada bi objašnjenje koje nam daje isto toliko zadovoljavalo koliko je siromašna njegova logika, ostalo bi da se sazna tko ima pravo naplatiti upotrebu zemljišta, tog bogatstva koje uopće nije čovjekova tvorevina. Kome se mora platiti zakupnina za zemljište? Bez sumnje onome tko je stvorio zemlju. Tko je stvorio zemlju? Bog. U tom slučaju vlasniče, povuci se.

Ali stvoritelj zemlje ne prodaje zemlju, on je daruje i darujući je ne uvažava nikakve ličnosti. Kako se onda prema nekima između sve njegove djece postupa kao s prvcima, a prema drugima kao prema kopiladi? Ako je jednakost par-

¹ Prvi propovjednik. (Op. prev.)

cela bilo prvobitno pravo, kako je nejednakost uvjeta posmrtno pravo?

Say daje naslutiti da bi zrak i voda bili prisvojeni kada ne bi bili *prolazne* naravi. Uzgred ću napomenuti da je to više od pretpostavke, to je stvarnost. Zrak i voda također su se često prisvajali, ne kažem da se to moglo, nego da su za to postojale dozvole.

Kada su otkrili prolaz u Indiju preko Rta Dobre nade, Portugalci su zahtijevali da budu jedini vlasnici prolaza; a Grotius je, od koga su Nizozemci odbivši priznati to pravo potražili savjet, tim povodom napisao svoj traktat *De mari libero* (O slobodnom moru) da dokaže kako se more nikako ne može prisvojiti.

Pravo lova i ribolova oduvijek je bilo rezervirano za vlastelu i vlasnike: danas ga vlada i općine daju u zakup svakome tko može platiti dozvolu za nošenje oružja i najam. Ništa bolje od reguliranja lova i ribolova, ali reguliranjem u kojem veća ponuda na dražbi odlučuje o raspodjeli, stvara se monopol na zrak i vodu.

Što je pasoš? Dokument kojim se putnikova osoba svima preporučuje, jamstvo sigurnosti za njega i za ono što mu pripada. Uprava državne blagajne, čiji je smisao da izopači najbolje stvari, od pasoša je napravila sredstvo špijuniranja i nameta. Zar to ne znači prodati prava na hodanje i kretanje?

Najzad, bez dopuštenja vlasnika nije dopušteno ni zahvatati vodu na česmi koja se nalazi na nekom zemljištu, jer zbog prava pristupa izvor pripada vlasniku zemljišta, ako nema suprotnog posjedovanja; ni osvijetliti svoje boravište a da se ne plati porez; ni osigurati pogled na dvorište, vrt ili voćnjak bez odobrenja vlasnika; ni šetati se protiv volje gospodara u nekom parku ili ograđenom posjedu; a svakome je dopušteno da se zatvori i ogradi. Sve su te zabrane sveto-tajstvena lišavanja prava ne samo na zemlju nego i na zrak i vodu. Kako smo svi proleter, vlasništvo nas izopćuje: *Terra, et aqua et aere, et igne interdicti sumus.*

Prisvajanje najstalnijeg elementa nije se moglo provesti bez prisvajanja triju drugih elemenata, budući da prema francuskom i rimskom pravu, vlasništvo nad površinom ima za posljedicu vlasništvo onoga što je iznad i ispod te površine: *Cujus est solum, ejus est usque ad coelum.* Dakle, ako korištenje vode, zraka i vatre isključuje vlasništvo, isto mora

biti i sa zemljištem: čini se da je tu povezanost posljedica predosjetio gospodin Ch. Comte, u petom poglavlju svog *Traktata o vlasništvu* (Tractat de la propriété):

»Čovjek kojemu bi nekoliko minuta oduzeli atmosferski zrak prestao bi postojati, a djelomično lišavanje zraka prozročovalo bi velike patnje. Djelomično ili potpuno oduzimanje hrane izazvali bi kod njega slične, premda manje brze posljedice. Slično bi bilo, barem u stanovitim podnebljima, s lišavanjem bilo kakve vrste odjeće ili zaklona... Dakle da bi se održao, čovjek mora neprestano prisvajati raznovrsne stvari. Ali te stvari ne postoje u istim omjerima: neke od njih, kao što su svjetlost zvijezda, atmosferski zrak, voda koju sadrže morski bazeni, postoje u tako velikim količinama da ih ljudi ne mogu osjetno povećati ili smanjiti; svatko si može prisvojiti onoliko toga koliko zahtijevaju njegove potrebe, a da ničim ne naškodi snazi drugih i ne nanese im bilo kakvu štetu. Stvari te vrste zajedničko su vlasništvo ljudskoga roda. Jedina je dužnost koja se u tom pogledu nameće svakome da ni u čemu ne remeti uživanje drugih.«

Svršimo s nabranjem koje je započeo gospodin Ch. Comte. Čovjek kojemu bi zabranili da prolazi glavnim putovima i zaustavlja se u poljima, da potraži zaklon u pećinama, da pali vatru, da skuplja divlje bobice, bere trave i kuha ih u komadiću pečene zemlje, ne bi mogao živjeti. Tako su zemlja, kao i voda, zrak i svjetlost prvenstveno nužni predmeti koje svatko mora slobodno upotrebljavati ne nanoseći štetu uživanju drugih; zašto je dakle zemlja prisvojena? Zanimljiv je odgovor gospodina Ch. Comtea: »Say je čas prije smatrao da je to zato što ona nije prolazna. Gospodin Ch. Comte tvrdi da je to zato što ona nije *beskrajna*. Zemlja je ograničena stvar; dakle, prema mišljenju gospodina Ch. Comtea, mora biti prisvojena. Čini se da je morao reći suprotno: dakle, ona ne treba biti prisvojena. Time što se prisvaja bilo koja količina zraka ili svjetlosti ne može se nikome nanijeti šteta jer ih uvijek dovoljno ostaje: drugo je što se tiče zemlje. Neka si tko hoće ili može prisvoji Sunčeve zrake, povjetarac koji pirka i morske valove. Dopuštam mu to i opraštam mu lošu namjeru: no ako živ čovjek nastoji svoje pravo posjedovanja zemljišta pretvoriti u pravo vlasništva, objavljujem mu rat i borbu na život i smrt.

Obrazloženja gospodina Ch. Comtea u suprotnosti su s njegovim tvrdnjama. »Među stvarima koje su nužne za naše

održanje, kaže on, ima stanoviti broj takvih koje postoje u tako velikim količinama da su neiscrpne; ima i drugih koje postoje u manjim količinama i mogu zadovoljiti samo potrebe stanovitog broja ljudi. Jedne se nazivaju *zajedničkim*, a druge *pojedinačnim*.«

To rasuđivanje nikako nije točno: voda, zrak i svjetlost nisu *zajedničke* stvari zato što su *neiscrpne*, nego zato što su *prijeke potrebne* i toliko nužne da se čini kako ih je priroda upravo zbog toga stvorila u gotovo neograničenim količinama da ih njihova beskrajnost očuva od bilo kakvog prisvajanja. Isto je tako zemlja stvar koja je nužna za naše održanje, pa prema tome zajednička stvar, pa stoga stvar koja se ne može prisvojiti. Ali zemlja je mnogo manjih razmjera nego drugi elementi, pa uživanje zemlje mora biti regulirano ne na nečiju korist nego u interesu i za sigurnost svih. U dvije riječi: jednakost prava dokazana je jednakošću potreba; tako se jednakost prava, ako je stvar ograničena, može ostvariti samo pomoću jednakosti posjedovanja: to je agrarni zakon koji nalazimo u osnovi obrazloženja gospodina Ch. Comtea.

S koje god strane razmatrali to pitanje vlasništva, čim se ono želi temeljito proučiti, stiže se do jednakosti. Ne bih više inzistirao na razlikovanju stvari koje se mogu ili ne mogu prisvojiti: ekonomisti i pravni stručnjaci natežu se oko gluposti. Građanski zakonik, pošto je definirao vlasništvo, štiti o stvarima koje se mogu ili ne mogu prisvojiti, i ako govori o onima *kojima se trguje*, to čini uvijek ništa ne određujući i ništa ne definirajući. Pa ipak, razjašnjenja nisu izostala: To su otrcane izreke poput ove: *Ad reges potestas omnium pertinet, ad singulos proprietas. Omnia rex imperio possidet, singula dominio*. Društveni suverenitet suprotstavljen pojedinačnom! Zar se ne bi reklo da je to proricanje jednakosti, proricanje republike? Sami su se primjeri navodili u velikoj količini; nekoć su crkvena dobra, krunski posjedi, vlastelinska lena bili neotuđivi i nezastarivi. Da, umjesto da ukine taj privilegij, Konstituenta² proširila ga je na sve građane; da je objavila da se pravo na rad, jednako kao i sloboda, nikada ne može izgubiti, tog bi časa revolucija bila izvršena, a mi bismo je trebali samo usavršiti.

² Ustavostvorna skupština. (Op. prev.)

Paragraf 2. — Sveopće odobrenje ne opravdava vlasništvo

U Sayevu tekstu koji je naprijed naveden nije jasno da li po mišljenju tog autora pravo vlasništva ovisi o svojstvu zemljišta koje nije nestalno ili o suglasnosti, za koju smatra da su je svi ljudi dali tom prisvajanju. Konstrukcija je njegove rečenice takva da podjednako predstavlja jedan i drugi smisao, ili čak oba u isti mah; tako bi se moglo ustvrditi kako je autor želio reći: Budući da pravo vlasništva u početku proizlazi iz provođenja volje, stalnost mu je zemljišta dala priliku da se primijeni na zemlju, a sveopće odobrenje otada je potvrdilo tu primjenu.

Kako bilo da bilo, jesu li ljudi mogli pozakoniti vlasništvo svojim uzajamnim odobrenjem? Mislim da nisu. Čak i kada bi takav ugovor sastavili Grotius, Montesquieu i J. J. Rousseau i kada bi ga potpisali svi ljudi, on bi s punim pravom bio ništavan, a spis koji bi se prema njemu sastavio bio bi protuzakonit. Čovjek se ne može odreći rada kao što se ne može odreći ni slobode; dakle priznati pravo vlasništva nad zemljištem znači odreći se rada, jer je to odricanje od sredstava za rad, znači nagoditi se o jednom prirodnom pravu i lišiti se svojstva čovjeka.

No recimo da je postojalo to prešutno ili izričito odobrenje na koje se previše oslanjaju. Što bi iz njega proizašlo? Vjerojatno je odricanje bilo uzajamno: ne odustaje se od nekog prava a da se u zamjenu ne dobije jednaka protuvrijednost. Tako ponovno padamo u jednakost, uvjet *sine qua non* svakog prisvajanja: tako su ljudi, pošto su vlasništvo opravdali sveopćim odobrenjem, odnosno jednakošću, prisiljeni pomoću vlasništva opravdati nejednakost uvjeta. Nikada se neće izaći iz tog začaranog kruga. Naime, ako je prema odredbama društvenog ugovora uvjet vlasništva jednakost, čim te jednakosti više nema, ugovor je raskinut i svako vlasništvo postaje otimačina. Ništa se dakle ne dobiva tim tobožnjim odobrenjem svih ljudi.

Paragraf 3. — Vlasništvo se nikada ne može steći zastarom

Pravo vlasništva bilo je početak zla na Zemlji, prva krika tog dugog lanca zločina i bijede koji ljudski rod vuče od svog postanka; laž o zastari su zlokobne čini bačene na duhove, riječ smrti udahnuta svijesti da se zaustavi čovjekovo napredovanje k istini i održi obožavanje pogreške.

Zakonik definira zastaru kao: »Sredstvo za stjecanje i oslobađanje u određenom vremenskom razmaku.« Primjenom te definicije na mišljenja i vjerovanja riječ *zastara* može se upotrijebiti za označavanje one stalne naklonosti koja se veže za stara praznovjerja, bez obzira na njezin predmet; onog suprotstavljanja koje je često žestoko i krvavo, koje u svim razdobljima prima nova razjašnjenja, a od mudraca stvara mučenika. Nema načela, ni otkrića, ni plemenitog mišljenja koje u svakom ulasku u svijet nije naišlo na strašnu zapreku stečenih mišljenja i kao neku zavjeru svih starih predrasuda. Propisi protiv pameti, propisi protiv činjenica, propisi protiv svake istine koja je prije bila nepoznata, kratak je pregled filozofije *statusa quo* i simbol konzervativaca iz svih stoljeća.

Kad je objelodanjena evanđeoska reforma, postojala je zastara u korist nasilja, razvrata i egoizma. Kada su Galilej, Descartes, Pascal i njihovi učenici obnovili filozofiju i znanosti, postojala je zastara za Aristotelovu filozofiju; kada su naši očevi 1789. godine tražili slobodu i jednakost, postojala je zastara za tiraniju i privilegij. »Uvijek je bilo vlasnika i uvijek će ih biti.« Upravo s tom dubokoumnom izrekom, posljednjim naporom sebičnosti na umoru, doktori društvene nejednakosti vjeruju da odgovaraju na napade svojih protivnika, nedvojbeno zamišljajući da se ideje reguliraju propisima o zastari.

Danas, prosvijećeni pobjedničkim pohodom znanosti, poučeni najslavnijim uspjesima da budemo nepovjerljivi prema našim mišljenjima, s naklonošću i odobravanjem prihvaćamo one koji promatraju prirodu, koji kroz tisuće iskustava, oslanjajući se na najpodrobnije analize, tragaju za nekim novim načelom, za nekim novim zakonom koji je dotad bio nezamijećen. Ne namjeravam odbiti bilo kakvu ideju, bilo kakvu činjenicu pod izgovorom da su nekoć postojali ljudi koji su bili vještiji od nas i koji nisu primijetili iste pojave ni shvatili iste analogije. Zašto u pitanjima politike i filozofije ne unosimo istu suzdržanost? Zbog čega postoji ta smiješna manija da tvrdimo kako je sve rečeno, što znači da je na području razuma i morala sve poznato? Zašto poslovice *Ništa novo pod suncem* izgleda isključivo namijenjena metafizičkim istraživanjima?

Zato što filozofiju još stvaramo pomoću mašte umjesto da je stvaramo promatranjem i metodom; zato što su se

mašta i volja posvuda uzimale za arbitre umjesto rasudivanja i činjenica, do danas je bilo nemoguće razlikovati varalicu od filozofa, učenjaka od varalice. Od Salomona i Pitagore mašta se iscrpla u pogađanju društvenih i psiholoških zakona; svi su sistemi bili predloženi: s obzirom na to vjerojatno je *da je sve rečeno*, no nije manje istina kako *sve ostaje da se sazna*. U politici se (da ovdje navedemo samo tu granu filozofije), svatko opredjeljuje prema svojoj strasti i svom interesu; razum se potčinjava onome što mu nameće volja; uopće nema znanosti, nema čak ni početka izvjesnosti. tako opće neznanje stvara opću tiraniju; i dok je sloboda mišljenja zapisana u Ustavu, pod imenom nadmoć većine glasova Ustav naređuje ropstvo mišljenja.

Da ostanem pri građanskoj zastari o kojoj govori Zakonik, neću započeti raspravu o onom cilju neprihvatanja na koje se pozivaju vlasnici; bilo bi to suviše mučno i izvještačeno. Svi znamo da ima prava koja se ne mogu steći zastarom. A što se tiče stvari koje se mogu steći nakon stanovitog vremenskog razdoblja, nikome nije nepoznato da stjecanje zastarom zahtijeva neke uvjete; i ako samo jedan od njih bude izostavljen, ona postaje ništavna. Ako je, primjerice, istina da je posjedovanje vlasnika bilo *građansko, javno, mirno i neprekidno*, istina je i da mu nedostaje *pravedna pravna osnova*, jer su jedine pravne osnove koje ono uzima kao važeće zauzimanje i rad, jednak dokaz u korist proletera koji zahtijeva, kao i vlasnika koji se brani. Osim toga, to je isto posjedovanje lišeno *dobronamjernosti* jer se zasniva na pravnoj zabludi, a prema mudroj izreci svetog Pavla, pravna zabluda sprečava stjecanje zastarom: *Nunquam in usucapionibus juris error possessori prodest*. Ovdje se pravna pogreška sastoji ili u tome što posjednik posjeduje s pravne osnove vlasništva, a može posjedovati samo s pravne osnove plodouživanja; bilo u tome što bi kupio neku stvar koju nitko nije imao pravo otuđiti ni prodati.

Drugi razlog zbog kojeg se na zastaru ne može pozivati u korist vlasništva, razlog izvučen iz najlukavijeg dijela pravne znanosti, da je pravo posjedovanja nekretnina dio sveopćeg prava koje nikada, ni u najužasnijim razdobljima čovječanstva nije bilo u cijelosti uništeno; i da je proleterima dovoljno dokazati da su uvijek iskorištavali neki dio tog prava kako bi se ponovno uključili u cijelo pravo. Na primjer: onaj tko ima sveopće pravo da posjeduje, daruje,

razmjenjuje, posuđuje, iznajmljuje, prodaje, mijenja ili uništava neku stvar, cijelo to pravo čuva samim činom posudbe, makar nikada nije drugačije izrazio svoje vlasništvo. Vidjet ćemo isto tako da su izrazi *jednakost dobara, jednakost prava, sloboda, volja i ličnost* istovjetno izražavanje jedne te iste stvari, *prava održanja i razvoja*, jednom riječju, prava na život protiv koga zastara može početi teći tek nakon uništavanja ličnosti.

Napokon, što se tiče vremena potrebnog za stjecanje zastarom, bilo bi suvišno dokazivati da se pravo vlasništva općenito ne može steći nikakvim posjedovanjem u razdoblju od deset, dvadeset, sto, tisuću pa ni sto tisuća godina. I da, dokle god ostane jedna ljudska glava sposobna da shvati i opovrgava pravo vlasništva, to se pravo nikada neće steći zastarom. Jer u tom pogledu nije isto kad se radi o nekom načelu pravne znanosti, nekom osnovnom načelu zdravog razuma, ili o nekom slučajnom i neizvjesnom činu: posjedovanje nekog čovjeka može zastarom spriječiti posjedovanje nekog drugog čovjeka; no kao što posjednik ne bi mogao zastarom spriječiti svoje vlastito posjedovanje, razum je uvijek sposoban za reviziju i reformu; prošla ga zabluda ne obavezuje za budućnost. Razum je vječan i uvijek istovjetan; instituciju vlasništva, djelo neukog razuma može opozvati učeniji razum. Tako se vlasništvo ne može uspostaviti pomoću zastare. Sve je to tako čvrsto i istinito da je upravo na tim temeljima nastala izreka kako se na području zastare pravna zabluda ne koristi.

No odstupio bih od svoje metode i čitalac bi me s pravom optužio za šarlatanstvo i laž kada mu o zastari ne bih mogao reći ništa bolje. Prije sam pokazao da je prisvajanje zemljišta protuzakonito, a pretpostavimo li da ono to nije bilo, iz toga bi slijedilo samo jedno, i to jednakost imetka. Na drugom sam mjestu pokazao da opće odobrenje ništa ne dokazuje u korist vlasništva i da bi, kada bi nešto dokazivao, to opet bila jednakost imetka. Ostaje mi da pokažem kako bi zastara, kada bi se mogla dopustiti, pretpostavljala jednakost imetaka.

To dokazivanje neće biti ni dugo ni teško: bit će dovoljno podsjetiti na pobude koje su dovele do uvođenja zastare.

»Čini se da je zastara, kaže Dumod, u suprotnosti s prirodnom jednakošću koja ne dopušta da se nekome protiv njegove volje i bez njegova znanja oduzme njegovo dobro i

da se jedni bogate na gubitku drugih. No kako bi se često dogodilo, kada ne bi bilo zastare, da neki poštenu kupac bude izvlašten s posjeda nakon dugotrajnog posjedovanja; i da bi čak i onaj tko bi kupio od istinskog gospodara ili koji bi se zakonskim putovima oslobodio obaveze, kada bi izgubio svoju pravnu osnovu, bio izložen izvlaštenju ili bi ponovno bio podjarmljen, javna dobrobit je zahtijevala da se utvrdi rok, nakon kojega ne bi više bilo dopušteno uznemirivati posjednike i potraživati prava koja su predugo bila zanemarivana... Dakle, načinom na koji je reguliralo zastaru, građansko je pravo samo usavršilo prirodno pravo i dopunilo pravo ljudi; A budući da je ona zasnovana na javnoj dobrobiti, koja uvijek ima prednost pred dobrobiti pojedinaca, *bono publico usucapio introducta est*, s njom se mora dobro postupati kada je prate uvjeti što ih propisuje zakon.«

Toullier, *Građansko pravo (Droit civil)*: »Da se vlasništvo nad stvarima ne bi ostavilo u predugoj neizvjesnosti koja škodi javnoj dobrobiti, jer narušava mir obitelji i stabilnost društvenih nagodbi, zakoni su utvrdili rok. Nakon isteka tog roka oni odbijaju primiti potraživanje i vraćaju posjedu njegovo prastaro isključivo pravo dodajući mu vlasništvo.

Cassiodore je govorio da je vlasništvo jedina sigurna luka usred oluja smicalica i ključanja lakomosti: *Hic unus inter humanas procellas portus, quem si homines fervida voluntate proeterierint: in undosis semper jurgius errabunt.*

Tako je prema mišljenju autorâ zastara sredstvo javnog reda, katkad obnova prvobitnog načina na koji se stjecala pretpostavka građanskog zakona, koji svu svoju snagu dobiva od nužnosti da se dokrajče razmirice što se ne bi mogle srediti. Jer, kako kaže Grotius, vrijeme samo po sebi nema nikakve stvarne snage djelovanja; sve se događa u vremenu, ali se ništa ne stvara vremenom; dakle zastara ili pravo stjecanja u nekom vremenskom razdoblju pretpostavka je zakona koji je sporazumno odobren.

No svako je vlasništvo nužno počelo zastarom, ili, kako su govorili Latini, *usucapion*, to jest neprekidnim posjedovanjem: stoga ponajprije pitam kako posjedovanje može postati vlasništvo kad protekne određeno vremensko razdoblje? Učinite posjedovanje dugotrajnim koliko želite; nagomilajte godine i stoljeća, nikada time nećete učiniti da trajanje, koje samo po sebi ništa ne stvara i ništa ne mijenja, plodouživaoca pretvori u vlasnika. I ako građanski

zakon nekom poštenom posjedniku koji već više godina uživa posjed prizna pravo da ga ne može izvesti neki nenađani došljak, time samo potvrđuje pravo koje se već poštuje, i zastara, koja se tako primjenjuje, znači naprosto da će posjed koji je počeo prije dvadeset, trideset ili sto godina zadržati onaj tko ga je zauzeo (prisvojio). Ali kada zakon objavi da se zbog vremenskog razdoblja posjednik pretvara u vlasnika, pretpostavlja da se neko pravo može stvoriti bez uzroka koji ga potiče; on bez povoda mijenja svojstvo subjekta; on određuje nešto što uopće nije prijeporno; on izlazi iz svojih nadležnosti. Za javni red i sigurnost građana bilo je potrebno samo jamstvo posjedovanja; zašto je zakon stvorio vlasništva? Zastara je bila kao neko osiguranje budućnosti; zašto je zakon od nje stvorio osnovu povlastice?

Tako je porijeklo zastare istovjetno s porijeklom samog vlasništva: a kako se ono moglo pozakoniti samo uz izričit uvjet, i zastara je jedan od tisuću oblika koje je poprimila potreba da se ta dragocjena jednakost sačuva. I to nikako nije neka nepotrebna indukcija, posljedica koja se proteže unedogled: dokaz da je tako zabilježen je u svim zakonicima.

Naime, ako su vođeni nagonom pravde i održanja svi narodi priznali korisnost i nužnost zastare, i ako im je namjera bila da bdiju nad interesima posjednika, zar su mogli a da ništa ne učine za građane koji su odsutni i koje su trgovina, rat ili zatočeništvo otjerali daleko od obitelji i domovine, izvan bilo kakve mogućnosti posjedovanja? Ne. Čak se i u vrijeme kada se zastara uvodila u zakone, pretpostavljalo da se vlasništvo čuva samo voljom, *nudo animo*. A ako se vlasništvo čuva samo voljom, ako se može izgubiti samo vlasnikovim činom, kako zastara može biti korisna? Kako se zakon usuđuje pretpostaviti da je vlasnik, koji se održava samo namjerom, namjeravao napustiti ono što je pustio da zastari? Koje vremensko razdoblje može odobriti takvu pretpostavku? I s kojim bi pravom zakon kaznio vlasnikovu odsutnost tako da mu oduzme njegov imetak? Zar tako? Čas prije smo ustanovili da su zastara i vlasništvo istovjetne stvari, a sada, eto, smatramo da se one međusobno potiru.

Grotius, koji je zapazio tu nejasnoću, odgovorio je vrlo osebužno i taj odgovor zaslužuje da ga navedem: *Bene sperandum de hominibus, ac propterea non putandum eos hoc esse animo ut, rei caducae causa, hominem alterum velint in perpetuo peccato versari, quod evitari saepe non poterit sine tali derelictione*: »Gdje je čovjek«, kaže on, »čija je duša tako

malo kršćanska da zbog neke malenkosti želi uvijekovječiti grijeh nekog posjednika, što bi se neizostavno dogodilo kada on ne bi pristao da odustane od svog prava?« Zbilja! Ja sam takav čovjek. Pa makar i milijun vlasnika moralo gorjeti do posljednjeg suda, stavljam im na savjest dio dobara ovoga svijeta koji mi otimaju. Tom jakom razlogu Grotius dodaje i drugi: zato što je sigurnije napustiti neko sporno pravo nego se za nj zalagati, pomutiti mir među narodima i zapaliti požar građanskog rata. Ako želite, prihvaćam taj razlog, ali uz odštetu; no ako mi odštetu ne daju, što se mene, proletera, tiče spokojstvo i sigurnost bogataša? Brinem se o *javnom redu* kao o spasenju vlasnika: zahtijevam da živim od rada, a ako to ne budem mogao, umrijet ću u borbi.

U kakve se god detaljnosti mi upuštali, zastara protuslovi vlasništvu. Ili, bolje rečeno, zastara i vlasništvo su dva oblika jednog te istog načela, ali dva oblika koja si uzajamno služe kao korektiv; i nastojanje da se ona slože ne pripada najmanje pogreške stare i moderne pravne znanosti. Naime, ako u uspostavljanju vlasništva vidimo samo želju da se svakome garantira njegov dio zemljišta i pravo na rad; ako u odvajanju vlasništva bez uživanja od posjedovanja vidimo tek utočište koje je otvoreno odsutnima, siročadi i svima onima koji ne mogu upoznati ili braniti svoja prava; ako u zastari gledamo samo sredstvo kojim se ili odbijaju nepravdani zahtjevi i upadi, ili završavaju sporovi koji izazivaju preseljavanje posjednika — u tim različitim oblicima ljudske pravde prepoznat ćemo spontane napore razuma koji pritječu u pomoć društvenom nagonu; u tom pridržavanju svih prava vidjet ćemo osjećaj jednakosti i stalnu težnju k izjednačavanju. A, imajući u vidu razmišljanje i unutarnji smisao, i u samom ćemo pretjerivanju u načelima naći potvrdu našeg učenja: jer, ako se jednakost uvjeta i sveopće udruživanje nisu ranije ostvarili, znači da su genij zakonodavaca i sumnjivo znanje sudaca neko vrijeme morali biti zapreka narodnom zdravom razumu: i da su, dok istina nije prosvjetlila primitivna društva, prve spekulacije poglavara mogle stvoriti samo tminu.

Poslije prvih nagodbi, pošto su napisane skice zakona i ustava koji su bili izraz prvih potreba, ljudi od zakona morali su ispraviti i izmijeniti ono što je u zakonodavstvu bilo loše; dopuniti ono što je ostalo manjkavo; boljim definicijama uskladiti ono što se činilo proturječnim; umjesto toga, oni su se zaustavili na doslovnom značenju zakona i zadovo-

ljili se služinskom ulogom tumača i skolijasta.³ Uzimajući za osnovna načela vječne i nepogrešive istine nadahnuća jednog umovanja koje je moralo biti slabo i pogrešno, zavedeni općim mišljenjem, podjarmljeni pomoću religioznog odnosa prema tekstovima, oni su uvijek poput teologa načelno postavljali da je zacijelo istinito ono što je svuda i uvijek općenito prihvaćeno, *quod ab omnibus, quod ubique, quod semper*, kao da neko općenito, ali spontano vjerovanje dokazuje išta drugo osim opće vjerojatnosti. Nemojmo se u tome prevariti: mišljenje svih naroda može poslužiti da se utvrdi apercipcija neke činjenice, neodređena sklonost nekog zakona; ono nas ne može ništa poučiti ni o činjenici ni o zakonu. Odobrenje ljudskog roda uputa je prirode, a ne prirodni zakon, kako je rekao Ciceron. Ispod privida ostaje skrivena istina u koju vjera može vjerovati, ali je samo razmišljanje može spoznati. Takav je bio stalni napredak ljudskog roda i svega onoga što se tiče fizičkih pojava i tvorevina duha: kako bi u tom pogledu bilo drugačije s činjenicama svijesti i s pravilima našeg djelovanja?

Paragraf 4. — O RADU. — *Zašto sam po sebi nema nikakve moći prisvajanja nad prirodnim stvarima*

Prikladnim izrekama iz političke ekonomije i prava, odnosno onim prividno najistinitijim što vlasništvo može staviti kao prigovor dokazat ćemo:

1. Da rad sam po sebi nema nikakve moći prisvajanja prirodnih stvari;

2. Da, ako se radu ipak prizna ta moć, to dovodi do jednakosti imetka, bez obzira na vrstu rada, rijetkost proizvoda i nejednakost proizvodnih sposobnosti;

3. Da u pravednom poretku rad *razara* vlasništvo.

Po uzoru na naše protivnike, i da na svom putu ne ostavimo ni neznanje ni teškoće, prihvatimo se ponovno pitanja na najvišoj mogućoj razini.

Gospodin Ch. Comte, *Traktat o vlasništvu* (Traité de la propriété): »Francuska, promatrana kao nacija, ima teritorij koji joj pripada.«

Francuska, kao i neki pojedinac, posjeduje teritorij kojim se koristi; ona nije vlasnik tog teritorija. U tom su pogledu narodi u istom međusobnom položaju kao i pojedinci: oni su

korisnici i radnici; vlasništvo zemljišta pripisuje im se zbog zloupotrebe jezika. Pravo upotrebe i zloupotrebe ne pripada ni narodu ni čovjeku. I doći će vrijeme kada će rat zbog suzbijanja zloupotrebe zemljišta za neki narod biti sveti rat.

Tako gospodin Ch. Comte koji pokušava objasniti kako se formira vlasništvo, i koji počinje s pretpostavkom da je narod vlasnik, pada u sofizam nazvan *krivim zaključkom* (iz nedokazane pretpostavke); istog se trenutka ruši cijelo njegovo obrazloženje.

Kad bi čitalac smatrao da poricati nekom narodu vlasništvo nad njegovim teritorijem znači pretjerati s primjenom logike, ograničio bih se na to da podsjetim kako su iz tobožnjeg prava nacionalnog vlasništva u svim vremenskim razdobljima potekle tražbine *sizerenstva*,⁴ danak, kraljevska prava, kuluk, pripadni dio u ljudstvu i novcu, dobava robe itd. i zbog toga odbijanje plaćanja poreza, pobune, ratovi i depopulacija.

»Usred tog teritorija postoje vrlo veliki prostori koji nisu pretvoreni u pojedinačna imanja. Te zemlje koje se općenito sastoje od površina pod šumom pripadaju svem stanovništvu, a vlast koja od njih ubire prihode iskorištava ih ili ih mora iskoristiti u zajedničkom interesu.«

Mora ih iskoristiti dobro je rečeno; sprečava laž.

»Neka se stave u prodaju...«

Zašto da se stave u prodaju? Tko ima pravo prodati ih? Kada bi narod čak i bio vlasnik, zar današnja generacija može izvesti sutrašnju generaciju? Narod posjeduje na osnovi služnosti; vlada upravlja, nadzire, štiti, donosi propise distribucione pravde, ako i dodjeljuje zemljište, može ga dodijeliti samo na korištenje; nema pravo bilo što prodavati ili otuđiti. Budući da nema svojstva vlasnika, kako bi mogla ustupiti vlasništvo?

»Kad neki radin čovjek kupi jedan dio tog prostora, na primjer neku veliku močvaru, to nikako neće biti otimačina, jer narod prima njegovu pravu vrijednost iz ruku svoje vlade, i isto je toliko bogat poslije prodaje kao što je bio i prije.«

To postaje smiješno. Što! Zato što neki rasipan, nerazborit ili nesposoban ministar *prodaje* državna dobra, a ja se ne mogu suprotstaviti prodaji, meni, šticeniku države, koji u Državnom savjetu nemam ni savjetodavni ni odlučujući

³ Komentatora. (Op. prev.)

⁴ Nadlensko gospodstvo. (Op. prev.)

glas, ta će prodaja biti u redu i zakonita! Narodni skrbnici rasipaju njegovu baštinu i on se uopće nema kome obratiti za pomoć! — Primio sam, kažete, preko vladinih ruku moj dio prodajne cijene: ali ja ponajprije nisam htio prodavati, a kada bih to i želio, ne bih mogao, ne bih na to imao pravo. A zatim, nisam uopće zapazio da mi je ta prodaja donijela korist. Moji su skrbnici obukli nekoliko vojnika, popravili neku staru tvrđavu, podigli svojoj oholosti nekoliko skupih bezvrijednih spomenika; zatim su priredili vatromet i osovili penjalo s darovima na vrhu (mât de cocagne): što je to u usporedbi s onim što ja gubim?

Kupac postavlja međe, zatvara se i kaže: to je moje, svatko u svojoj kući, svatko za sebe. To je, dakle, zemljište na koje otada nitko nema pravo stupiti, ako nije vlasnik ili prijatelj vlasnika; koje ne donosi korist nikome osim vlasniku i njegovim slugama. Ako te prodaje postaju brojnije, narod koji nije mogao ni htio prodavati, koji nije primio novac od prodaje, uskoro se neće imati gdje odmarati, ni sklanjati, ni žeti: poći će umrijeti od gladi pred vlasnikova vrata, na rubu tog vlasništva koje je bilo njegovo nasljedstvo; a kada ga vidi kako umire, vlasnik će reći: Tako propadaju ljenčine i kukavice!

Da vlasnikovo nasilno prisvajanje učini prihvatljivim, gospodin Ch. Comte nastoji sniziti vrijednost zemljišta u trenutku prodaje.

»Trebalo se čuvati pretjerivanja u davanju važnosti tim nasilnim prisvajanjima: valja ih procijeniti prema broju ljudi koji su živjeli od prisvojene zemlje i prema sredstvima koja im je ona pribavljala. Na primjer: ako je zemljište koje danas vrijedi tisuću franaka, u vrijeme kada je prisvojeno vrijedilo samo pet santima, očito je da je stvarno oteto samo pet santima. Četvorna bi milja zemlje jedva bila dovoljna da neki primitivan čovjek bijedno preživi: danas ona osigurava sredstva za život tisuće osoba. Ima devetsto devedeset i devet čestica koje su zakonito vlasništvo posjednika; protupravnog je prisvajanja bilo tisućiti dio vrijednosti.«

Neki je seljak u toku ispovijedi sam sebe optužio da je uništio spis kojim je priznavao da duguje sto zlatnika. Ispovjednik mu je rekao: treba vratiti tih sto dukata. — Ne, odgovorio je seljak, vratit ću dvije pare za list papira.

Rasudivanje gospodina Ch. Comtea slično je poštenju toga seljaka. Zemljište nema samo bitnu i sadašnju vrijednost, ono ima i vrijednost djelotvornosti i budućnosti koja ovisi

o našoj spretnosti da ga učinimo unosnim i da se njime poslužimo. Ako uništimo mjenicu, vlastitu mjenicu, spis o osnivanju rente, kao papir nećete uništiti nikakvu vrijednost: ali s tim papirom uništavate svoju pravnu osnovicu, a time što gubite svoju pravnu osnovicu lišavate se svoga dobra. Uništite zemlju ili, što za vas izlazi na isto, prodate je: time ne utuđujete samo jednu, dvije ili više ljetina nego uništavate sve proizvode koje ste iz nje mogli izvući, vi, vaša djeca i djeca vaše djece.

Kada gospodin Ch. Comte, apostol vlasništva i pisac hvalospjeva o radu, pretpostavlja da zemljište otuđuje vlada, ne treba vjerovati da on tu pretpostavku izlaže bez razloga i povrh svoje dužnosti; to mu je bilo potrebno. Budući da je odbacio sistem zauzimanja i da je, uostalom, znao da rad ne stvara pravo bez prethodne dozvole za zauzimanje, uvidio je da je prisiljen tu dozvolu prenijeti na autoritet vlade, što znači da vlasništvo ima za osnovicu suverenitet naroda ili drugim riječima, sveopće odobrenje. Tu smo predrasudu razmotrili.

Kada se kaže da je vlasništvo dijete rada, a zatim se radu dodijeli dozvola da bude sredstvo njegova ispunjenja, ako se ne varam, stvara se začarani krug.

»Određena površina zemlje može proizvesti hrane samo za jednodnevnu potrošnju jednoga čovjeka: ako posjednik svojim radom nađe način da na njoj proizvede hrane za dva dana, udvostručava njezinu vrijednost. Ta je nova vrijednost njegovo djelo, njegova tvorevina; ona nije nikome oteta, to je njegovo vlasništvo.«

Slažem se da je za svoj trud i radinost posjednik plaćen dvostrukom ljetinom, ali da ne stječe nikakvo pravo na zemljište. Slažem se da radnik prisvoji plodove, ali ne shvaćam da vlasništvo nad plodovima ima za posljednicu vlasništvo proizvodne materije. Da li ribar koji na istoj obali ulovi više ribe nego drugi ribari tom spretnošću postaje vlasnik tih obala na kojima lovi ribu? Da li je vještina nekog lovca promatrana kao pravna osnovica za vlasništvo nad divljači nekog okruga? Usporedba je potpuna: marljivi zemljoradnik u obilnoj ljetini i njenoj boljoj kvaliteti nalazi nagradu za svoju marljivost; ako je ameliorirao zemljište, kao posjednik ima pravo na prednost. Nikada, ni na koji mu se način ne može dopustiti da svoju vještinu zemljoradnika prikaže kao pravnu osnovicu za vlasništvo zemlje koju obrađuje.

Da bi se neko uživanje posjeda pretvorilo u vlasništvo, osim rada potrebno je i nešto drugo, bez čega bi čovjek prestao biti vlasnik čim bi prestao biti radnik; a ono što prema zakonu čini vlasništvo prastaro je, neprijeporno posjedovanje, jednom riječju zastara; rad je samo vidljiv znak, materijalni čin kojim se očituje prisvajanje. Ako, dakle, zemljoradnik ostane vlasnik budući da je prestao raditi i proizvoditi; ako njegovo posjedovanje koje se najprije dopušta, a zatim tolerira, na kraju postane neotuđivo, to se događa zbog prednosti koju daje građanski zakon i na temelju načela zauzimanja. To je tako istinito da nema ugovora o prodaji, zakupnog ugovora ili ugovora o najamnini, nijednog osnivanja rente koji to ne pretpostavlja. Iznijet ću za to samo jedan primjer.

Kako se procjenjuje neka nekretnina? Prema njenu proizvodu. Ako neko zemljište donosi prihod od 1000 franaka, kaže se da pet posto te zemlje vrijedi 20.000 franaka, četiri posto — 25.000, itd. Drugim riječima to znači da će se nakon dvadeset ili dvadeset pet godina vrijednost te zemlje vratiti kupcu. Ako je, dakle, nakon nekog vremenskog razdoblja cijena neke nekretnine u cijelosti isplaćena, zašto je kupac i dalje vlasnik? Zbog prava zauzimanja bez kojega bi svaka prodaja bila pravo otkupa.

Dakle, sistem prisvajanja radom u proturječnosti je sa Zakonikom; a kada se pristaše tog sistema njime kane poslužiti da bi objasnili zakone, oni su sami sa sobom u proturječnosti.

»Ako ljudi uspiju učiniti plodnim neko zemljište na kojem se nije ništa proizvodilo ili koje je čak bilo štetno, poput nekih močvara, samim tim stvaraju cijelo vlasništvo.«

Čemu uveličavati izraze i igrati se dvosmislicama kao da se želimo dati nasamariti? *Oni stvaraju cijelo vlasništvo*; hoćete reći da oni stvaraju proizvodnu sposobnost koja prije nije postojala; ali ta se sposobnost može stvoriti samo uz uvjet da postoji neka materija koja je njezina potpora. Bit zemljišta ostaje ista; promijenila su se samo njegova svojstva i preinake. Čovjek je stvorio sve, sve osim materije. A ja smatram da upravo tu materiju može samo posjedovati i uživati, pod uvjetom da stalno radi, što mu za neko vrijeme prepušta vlasništvo nad stvarima koje je proizveo.

Time smo razriješili jednu točku: vlasništvo nad proizvodom, kada je i dopušteno, nema za posljedicu vlasništvo nad oruđem; čini mi se da to ne zahtijeva opsežnije doka-

zivanje. Postoje podudarnosti između vojnika, posjednika svog oružja, zidara, posjednika materijala koji mu se povjeravaju, ribara koji posjeduje vodu, lovca, posjednika polja i šuma i zemljoradnika, posjednika zemljišta; svi će oni, ako hoćemo, biti vlasnici svojih proizvoda; nitko nije vlasnik svoga oruđa. Pravo na proizvod isključivo je pravo, *jus in re*. Pravo na oruđe je zajedničko, *jus ad rem*.

Paragraf 5. — Zašto rad dovodi do jednakosti imetaka

Složimo se, ipak, da rad dodjeljuje pravo vlasništva nad materijom: zašto to pravo nije opće? Zašto je prednost tog tobožnjeg zakona svedena na mali broj korisnika, a uskraćena masi radnika? Neki filozof, koji je smatrao da su nekoć sve životinje, gotovo poput gljiva, nastale od zemlje zagrijane sunčevim zrakama, i onima koji su pitali zašto zemlja ne proizvodi više ništa odgovarao je na isti način: zato što je stara i izgubila je svoju plodnost. Hoće li rad, nekad tako plodan, na sličan način postati neplodan? Zašto zakupnik više ne stječe radom tu zemlju koju je rad nekada pribavio vlasniku.

Zato, kažu, što je ona već prisvojena. To nije nikakav odgovor. Neko je imanje zakupljeno uz naknadu od pedeset vagona po hektaru. Darovitost i rad nekog zakupnika udvostručuje urod: taj je višak tvorevina zakupnika. Pretpostavimo da je gospodar rijetko umjeren pa ne prisvoji taj proizvod povećanjem zakupnine i zemljoradniku ostavi da uživa u svom djelu, pravda time nije zadovoljena. Time što je zemljište ameliorirao zakupnik je stvorio novu vrijednost na imanju, stoga ima pravo na jedan dio vlasništva. Ako je imanje prvobitno vrijedilo 100.000 franaka i radom zakupnika postiglo vrijednost od 150.000 franaka, proizvođač tog viška vrijednosti zakoniti je vlasnik trećine tog imanja. Gospodin Ch. Comte ne bi mogao poricati to učenje jer je baš on rekao:

»Ljudi koji učine zemlju plodnijom nisu manje korisni svojim bližnjima nego što bi bili kada bi stvorili neko novo zemljište.«

Zašto se, dakle, to pravilo ne može primijeniti na one koji amelioriraju kao i na one koji ugare? Radom onih prvih zemlja ima vrijednost izraženu veličinom 1; radom drugih ta je vrijednost 2. Jednako su stvorili i jedni i drugi: zašto im se ne bi odobrila jednakost vlasništva? Ako se

netko ponovno ne poziva na pravo prvog posjednika, kladim se da se tome neće suprotstaviti ništa ozbiljno.

Ali, netko će reći: kada bi se dopustilo ono što vi zahtijevate, ne bi se došlo do mnogo veće podjele vlasništva. Vrijednost zemljišta ne povećava se beskrajno: nakon dva ili tri usjeva ono brzo doseže maksimum plodnosti. Ono što joj agronomsko umijeće dodaje dolazi više zbog napretka znanosti i prosvjetljivanja nego zbog vještine zemljoradnika. Tako, nekoliko radnika koji bi se priključili masi vlasnika ne bi bili dokaz protiv vlasništva.

Kad bi naši naponi doveli do proširivanja privilegija na zemljište i monopola radinosti i od milijuna proletera oslobodili tek nekoliko stotina radnika, doista bi plod te rasprave bio vrlo mršav. Ali to bi značilo i vrlo loše shvatiti našu vlastitu misao i dokazalo bi slabu inteligenciju i logiku.

Ako radnik koji povećava vrijednost stvari ima pravo na vlasništvo, onaj tko održava tu vrijednost stječe isto pravo. Jer, što znači održavati? Znači neprestano dodavati, stalno stvarati. Što znači kultivirati? Znači svake godine povećavati vrijednost zemljišta; znači stvaranjem koje se svake godine ponavlja spriječiti da se vrijednost zemljišta smanji ili uništi. Ako, dakle, pretpostavimo da je vlasništvo racionalno i zakonito, a zakup obradive zemlje pravičan i pravedan, tvrdim da onaj tko obrađuje zemlju stječe vlasništvo prema istoj pravnoj osnovici kao i onaj tko ugari i ameliorira; i da svaki put kada neki zakupnik zemlje plaća svoj godišnji zakup, na njivi koja je povjerena njegovoj brizi dobiva dio vlasništva čiji je nazivnik jednak iznosu tog godišnjeg davanja. Ako izađete iz toga, padate u despotizam i tiraniju, priznajete kastinske privilegije, sankcionirate kmetstvo.

Tko god radi postaje vlasnikom: ta se činjenica ne može zaniijekati u aktualnim načelima političke ekonomije i prava. I kada kažem vlasnik, ne mislim samo, kao naši licemjerni ekonomisti, vlasnik svoje plaće, svoje nadnice, svojih primanja; hoću reći vlasnik vrijednosti koju stvara, iz koje samo gospodar zemljišta izvlači korist.

Kako je sve to u vezi s teorijom nadnica i raspodjelom proizvoda, i kako ta tema još uopće nije dovoljno osvijetljena, tražim dopuštenje da se na tome zadržim; ta rasprava neće biti beskorisna za glavnu temu. Mnogi ljudi govore da dopuštaju radnicima sudjelovanje u proizvodima i dobiti; no to sudjelovanje koje se za njih zahtijeva čista je dobrotvornost; nikada se nije dokazalo, pa možda ni posumnjalo,

da je to sudjelovanje prirodno pravo, nužno i usko povezano s radom, neodvojivo od osobine proizvođača pa i posljednjeg težaka.

Moj je prijedlog: *čak i pošto primi svoju nadnicu, radnik zadržava prirodno pravo vlasništva nad stvari koju je proizveo.*

Nastavljam citirati gospodina Ch. Comtea:

»Radnici se upotrebljavaju za isušivanje močvara, čupanje drveća i šikare, jednom riječju za čišćenje zemljišta: time oni povećavaju njegovu vrijednost i neko vlasništvo čine znatnijim; vrijednost što su je povećali plaćena im je u hrani koja im je dana i u cijeni njihovih nadnica: ona postaje vlasništvo kapitalista.«

Ta naknada nije dovoljna: radom radnika stvorena je jedna vrijednost, dakle ta je vrijednost njihovo vlasništvo. Ali oni je nisu ni prodali ni razmijenili; a vi, kapitalisti, uopće je niste stekli. Nema ništa pravednije od toga da vi imate djelomično pravo na cjelinu zbog potreština koje ste dobavili i sredstava za život za koja ste se pobrinuli: pridonijeli ste proizvodnji, morate sudjelovati i u uživanju. No vaše pravo ne poništava pravo radnika koji su, usprkos vašoj volji, vaši kolege u proizvodnom radu. Što to govore o nadnicama? Novac kojim radnicima plaćate nadnice jedva bi namirio nekoliko godina stalnog posjedovanja što vam ga oni prepuštaju. Nadnica je trošak koji zahtijeva održavanje i dnevni oporavak radnika: imate krivo što u tome vidite neku prodajnu cijenu. Radnik nije ništa prodao: on ne poznaje ni svoje pravo, ni razmjer ustupka koji vam je učinio, ni smisao ugovora koji smatrate da ste s njim sklopili. Na njegovoj strani potpuno je neznanje, na vašoj zabluda i iznenađenje, ako čak ne bi trebalo reći prevara i varanje.

Objasnimo to i učinimo očevidnijim pomoću jednog drugog primjera.

Nikome nije nepoznato kako je teško neobrađivanu zemlju pretvoriti u obradivu i proizvodnu: te su teškoće tolike da bi sam čovjek prije propao nego što bi mogao zemljište dovesti u stanje koje bi mu omogućilo bilo kakva sredstva za život. Zbog toga su potrebni udruženi i kombinirani naponi društva i svi izvori radinosti. Gospodin Ch. Comte o tome iznosi brojne i vjerodostojne činjenice, a da ni trenutka nije posumnjao kako gomila dokaze protiv svog vlastitog sistema.

Pretpostavimo da se u nekoj divljoj pokrajini obrasloj šikarom i šumom, iz koje su se starosjedioci sporazumno povukli, smjesti naseobina od dvadeset ili trideset obitelji. Svaka od tih obitelji raspolaže skromnim, ali dovoljnim kapitalom, takvim da ga jedan naseljenik može izabrati: životinja, sjeme, oruđe, nešto novca i namirnica. Pošto se zemljište podijeli, svatko se smješta kako najbolje umije i počinje raskrčivati dio koji mu je dopao. Ali nakon nekoliko tjedana nečuvanih napora, nevjerojatnih muka i uništavajućih radova koji nemaju rezultata naši se ljudi počinju žaliti na posao. Položaj im se čini teškim, proklinju svoj tužni život.

Odjednom, jedan od najmudrijih zakolje svinju, dio mesa usoli i, odlučivši da žrtvuje ostatak svojih zaliha, potraži svoje drugove u bijedi. »Prijatelji, kaže im on tonom punim dobronamjernosti, koliko se mučite da obavite tako malo posla i slabo živite! Petnaest dana rada dovelo vas je u beznadan položaj! . . . Sklopimo pogodbu iz koje ćete izvući samo korist. Nudim vam mesnu hranu i vino; dnevno ćete zaraditi toliko i toliko; radit ćemo zajedno i, bogu hvala prijatelji, bit ćemo veseli i zadovoljni!«

Zar vjerujete da izmučeni i prazni želuci mogu odoljeti takvom nagovaranju? Najgladniji slijede podmuklog pozivača i daju se na posao; draž rada u društvu, natjecanje, radost i uzajamno pomaganje udvostručuje snage; rad na očigled napreduje; uz pjesmu i smijeh kroti se priroda; za kratko je vrijeme zemljište preobraženo; zemlja je postala rahla i samo čeka sjeme. Kada je to učinjeno, vlasnik plaća svoje radnike, oni mu se zahvaljuju odlazeći i žale za sretnim danima koje su proveli s njim.

Drugi uvijek s jednakim uspjehom slijede njegov primjer. Kada se i oni smjeste, ostatak se raspršuje: svatko se vraća svojoj krčevini. No dok se krči, treba živjeti; dok se ugarilo za susjeda, nije se ugarilo svoje zemljište: izgubljena je već godina dana za sjetvu i žetvu. Računali su da unajmljivanjem svoje radne snage mogu samo dobiti, jer će uštedjeti vlastite zalihe hrane, i tako živjeti bolje, još imati i novaca. Pogrešna računica! Stvorili su za nekog drugog oruđe proizvodnje, a nisu ništa stvorili za sebe; teškoće krčenja ostale su iste; odjeća se troši, zalihe hrane se iscrpljuju, uskoro se novčarka prazni u korist pojedinca za kojeg su radili i koji jedini može pribaviti namirnice što nedostaju jer samo on obrađuje svoju zemlju. Poslije toga, kada je siromašni

krčitelj na kraju snaga, sličan ljudožderu iz bajke koji izdaleka njuši svoj plijen, pojavljuje se čovjek s hranom; jednome nudi da mu radi za nadnicu, drugome da mu uz jeftinu naknadu otkupi dio onog lošeg zemljišta na kojemu ništa ne radi i od kojega nikada ništa neće napraviti; to jest, unajmljuje jednoga od njih da za njegov vlastiti račun obrađuje zemlju drugoga; tako su nakon dvadesetak godina od trideset pojedinaca koji su prvobitno bili jednaki po imetku petorica ili šestorica postali vlasnici cijele pokrajine, a drugima je na filantropski način oduzeto vlasništvo.

U ovom stoljeću buržoaskog morala, u kojem sam imao sreću roditi se, moralni je osjećaj toliko oslabljen da se uopće neću začuditi ako me gdje koji poštení vlasnik upita što u tome smatram nepravednim i protuzakonitim. Blatna dušo! Oživljeni lešu! Kako se mogu nadati da ću vas uvjeriti ako vam se krađa na djelu ne čini očitom? Neki čovjek blagim i uvjerljivim riječima pronalazi tajnu kako da navede druge da pridonesu njegovu smještaju. Kada se obogati zajedničkim naporom, odbija da uz iste uvjete koje je on sam diktirao osigura blagostanje onih što su stvorili njegovo bogatstvo: i vi pitate što je u takvom ponašanju prevarena! Pod izgovorom da je platio svojim radnicima, da im više ništa ne duguje, da nema razloga da se stavi u službu drugoga dok ga čekaju njegove vlastite brige, kako rekoh, odbija pomoć drugima da se podignu kao što su oni njemu pomogli. I kada napušteni radnici u nemoći izdvojenosti moraju svoje nasljeđe pretvoriti u novac, on, taj nezahvalni vlasnik, taj lukavi skorojević, spreman je dokrajčiti njihovo pljačkanje i njihovu propast. I vi to smatrate pravednim! Čuvajte se, čitam u vašim iznenađenim pogledima više prijekor nečiste savjesti nego naivnu začuđenost nehotičnog neznanja.

Kažu da je kapitalist platio nadnice radnika; da budemo točni, trebalo bi reći da je kapitalist onoliko puta platio po jednu nadnicu koliko je radnika svakodnevno zapošljavao, što nikako nije isto. Jer onu golemu snagu koja proizlazi iz zajedništva i sloge radnika, iz usklađenosti i istodobnosti njihovih napora uopće nije platio. Dvjesto grenadira za nekoliko je sati postavilo na postolje obelisk iz Luksora. Pretpostavlja li se da bi samo jedan čovjek to uspio obaviti za dvjesto dana? Međutim, na kapitalistinu bi računu iznos nadnica bio isti. Dakle pustinja koju treba kultivirati, kuća koju treba sagraditi i radionica kojom se treba koristiti znače isto što i obelisk koji treba podići i planina koju treba

premjestiti. I najmanje bogatstvo, i najmanje podizanje, uvođenje u posao i najsitnije industrije zahtijeva suradnju tako različitih poslova i nadarenosti da jedan čovjek to nikad ne bi mogao sâm. Čudno je da to ekonomisti nisu zamijetili. Odvagnimo, dakle, što je kapitalist primio, a što je platio.

Radniku je potrebna nadnica da bi od nje živio dok radi, jer on radi samo ako troši. Tko god zaposli nekog čovjeka duguje mu hranu i uzdržavanje ili odgovarajuću naknadu. To je prvi dio koji treba obaviti u svakoj proizvodnji. Slažem se za trenutak da se u tom pogledu kapitalist odužio kako treba.

Osim svoje aktualne opskrbe radnik mora u svojoj proizvodnji naći jamstvo za buduće uzdržavanje, ako ne želi da njegov izvor proizvodnje ne presuši, a njegova se proizvodna sposobnost ne svede na nulu. Drugim riječima posao koji treba uraditi treba da se stalno rađa iz obavljenog posla: to je sveopći zakon reprodukcije. Tako vlasnik zemljoradnik: 1. u svojoj ljetini nalazi sredstva ne samo za svoj život i život svoje obitelji nego i mogućnost da održi i poboljša svoj kapital, da uzgoji stoku, jednom riječi da opet radi i da uvijek ponovno proizvodi; 2. U vlasništvu nekog proizvodnog oruđa nalazi stalno osiguranje zemljišta za iskorištavanje i za rad.

Kakva je glavica za eksploataciju onoga tko iznajmljuje svoje usluge? Pretpostavka da je vlasniku potreban i bezrazložna pretpostavka da ga vlasnik želi zaposliti. Kao što je nekoć kmet svoju zemlju dobivao velikom darežljivošću i dobrom voljom gospodara i vlasnika: to se zove posjedovati iz milosti.⁵ Ali taj nesigurni položaj je nepravedan jer podrazumijeva nejednakost u pogodbi. Radnikova naknada nije mnogo veća od njegove tekuće potrošnje i neosigurane mu naknade za sutra, dok kapitalist u oruđu koje je proizveo radnik nalazi jamstvo neovisnosti i sigurnosti za budućnost.

A taj je reproduktivni ferment, ta vječna klica života, ta priprema nekog zemljišta i sredstava za proizvodnju ono što kapitalist duguje proizvođaču i nikada mu taj dug ne vraća: i upravo to prevarantsko odbijanje uzrokuje radnikovu bijedu, raskoš besposličara i nejednakost uvjeta. U tome se

⁵ *Précaire* od *precors*, je *prie* — francuski: ja molim (op. prev.), zato što je spis o ustupanju izričito označavao da je gospodar na molbe svojih ljudi ili kmetova dodijelio dozvolu za rad.

osobito sastoji ono što je tako dobro nazvano izrabljivanjem čovjeka od čovjeka.

Dogodit će se jedna od tri stvari: ili će radnik zajedno s poslodavcem dobiti dio od stvari koju proizvodi, pošto se odbiju sve plaće, ili će poslodavac vratiti radniku protuvrijednost proizvodnih usluga, ili će se, napokon, obavezati da se stalno zapošljava. Kapitalist neće moći izbjeći jednoj od alternativa, ili podjeli proizvoda, ili uzajamnosti usluga, ili ga stalno zapošljava. Kapitalist neće moći izbjeći jednoj od zadovoljiti drugi ili treći uvjet: ne može se ni staviti u službu tisuću radnika koji su mu izravno ili posredno pribavili tvornicu niti ih može sve i uvijek zaposliti. Ostaje, dakle, podjela vlasništva. Ali ako se vlasništvo podijeli, svi će uvjeti biti jednaki; neće više biti ni krupnih kapitalista ni veleposjednika.

Kad nam dakle gospodin Ch. Comte, slijedeći svoju hipotezu, pokazuje svog kapitalista kako postupno stječe vlasništvo svih stvari koje plaća, sve se više uvaljuje u svoj bijedni krivi zaključak; a kako se njegovi dokazi ne mijenjaju, naš nam odgovor uvijek iznova pada na um.

»Drugi su radnici uposleni u izgradnji zgrada; jedni vuku kamen iz kamenoloma, drugi ga prevoze, treći klešu, četvrti stavljaju na mjesto. Svaki od njih dodaje stanovitu vrijednost materiji koja mu prolazi kroz ruke, a ta je vrijednost proizvod njegova rada, njegovo vlasništvo. On je prodaje, što je više oblikuje, vlasniku glavice koji mu cijenu te vrijednosti plaća u hrani i nadnicama.«

Divide et impera: podijeli i vladat ćeš; podijeli i postat ćeš bogat; podijeli i prevarit ćeš ljude, zaslijepit ćeš njihov razum i rugat ćeš se pravdi. Odvojite radnike jedne od drugih, može se dogoditi da nadnica koja je plaćena svakom pojedincu premašuje vrijednost svakog pojedinog proizvoda: no ne radi se o tome. Snaga tisuću ljudi koji rade dvadeset dana plaćena je kao što bi bila plaćena snaga samo jednog čovjeka za pedeset pet godina. No ta snaga tisuće ljudi učinila je za dvadeset dana ono što ne bi obavila snaga samo jednog čovjeka koji bi ponavljao svoje napore milijun stoljeća. Je li pogodba pravedna? Još jednom nije: kada ste platili sve pojedinačne snage, niste platili kolektivnu snagu; prema tome uvijek ostaje pravo kolektivnog vlasništva koje uopće niste stekli i koje nepravedno uživete.

Pristajem da nadnica za dvadeset dana bude dovoljna tom mnoštvu za hranu, smještaj i odjeću za dvadeset dana: kada

istekne taj rok i posao prestane, što će biti s tim mnoštvom ako netom nešto stvori svoja djela prepušta vlasnicima koji će ga uskoro napustiti? Dok vlasnik, solidno utvrđen, zahvaljujući sudjelovanju svih radnika živi u sigurnosti i ne boji se više da će mu uzmanjkati rada i kruha, radnik se nada tek dobrohotnosti tog istog vlasnika kojemu je prodao i sasvim predao svoju slobodu. Dakle, ako vlasnik, zaklanjajući se iza svoje dostatnosti i svoga prava odbije da zaposli radnika, kako će radnik moći živjeti? Pripremio je izvrsno zemljište i neće ga zasijati; sazidao je udobnu i raskošnu kuću i neće stanovati u njoj; proizveo je sve, a neće uživati ni u čemu.

S rada prelazimo na jednakost; svaki korak koji učinimo više nas približava njoj; i da su snaga, marljivost i spretnost radnika bile jednake, očito bi bili jednaki i njihovi imeci. Naime, ako je radnik vlasnik vrijednosti koju stvara, iz toga proizlazi da:

1. radnik stječe na štetu besposlenog vlasnika;
 2. budući da je svaka proizvodnja nužno zajednička, radnik, razmjerno svome radu, ima pravo na sudjelovanje u proizvodima i dobiti;
 3. budući da je svaki akumulirani kapital društveno vlasništvo, nitko ne može biti njegov isključivi vlasnik.
- Ti su zaključci nepobitni; samo bi oni bili dovoljni da se potrese cijela naša ekonomija i izmijene naše ustanove i zakoni. Zašto čak i oni koji su postavili načelo sada odbijaju da ga se pridržavaju? Zašto Say, obojica Comtea,⁶ Hennequins i drugi, budući da su rekli da vlasništvo proizlazi iz rada, nastoje spriječiti njegovo djelovanje zauzimanjem i zastarom?

No, prepustimo te sofiste njihovim proturječjima i zasljepljenosti; zdrav narodni razum izreći će pravednu presudu njihovim dvosmislenostima. Požurimo se da ga prosvijetlimo i pokažemo mu put. Jednakost se približava; već nas od nje dijeli tek kratak razmak, sutra ćemo ga prijeći.

Paragraf 6. — Zašto su u društvu sve plaće jednake

Kada pristalice Saint-Simona, Fouriera i općenito svi oni koji se danas pletu u društvenu ekonomiju i reformu napišu na svoju zastavu:

⁶ Auguste i Charles. (Op. prev.)

»Svakome prema njegovoj sposobnosti, svakoj sposobnosti prema njezinim djelima.«

(Saint-Simon)

»Svakome prema njegovu kapitalu, radu i darovitosti.«

(Fourier)

time misle, premda tako izričito ne kažu, da su proizvodi prirode koje je potaknuo rad i marljivost, nagrada, odličje, kruna koja se predlaže za sve vrste nadmoći i superiornosti; oni gledaju zemlju kao beskrajno borilište u kojemu se, istina, za nagrade ne natječu više udarcima kopalja i mačeva, snagom i izdajom, nego stečenim bogatstvom, znanjem, darovitošću, vrlinom samom. Jednom riječju: oni smatraju, i cijeli svijet s njima, da se najveća sposobnost mora najviše nagraditi i, poslužiti će se trgovačkim stilom koji, međutim, ima dobru osobinu što nije dvosmislen, da *primanja* moraju biti razmjerna radu i sposobnosti.

Sljedbenici obojice tobožnjih reformatora ne mogu nije-kati da je to njihovo mišljenje jer bi time proturječili svojim službenim tumačenjima i narušili bi jedinstvo svojih sistema. Uostalom, ne treba se bojati da će to zanijekati: obje se sekte hvale da su nejednakost uvjeta načelno postavile, prema analogijama u prirodi, koja je, kažu one, i sama htjela nejednakost sposobnosti; laskaju si samo u jednome: da svojom političkom organizacijom djeluju tako dobro da su društvene nejednakosti uvijek u skladu s prirodnim nejednakostima. Što se tiče pitanja je li moguća nejednakost položaja, hoću reći primanja, one se ni o tome ne brinu, kao što se ne brinu za to da se utvrdi metrika sposobnosti.⁷

Svakome prema njegovoj sposobnosti, svakoj sposobnosti prema njezinim djelima.

Svakome prema njegovu kapitalu, radu i darovitosti.

Od Saint-Simonove smrti i otkako se Fourier odijelio, nitko među njihovim brojnim sljedbenicima nije pokušao dati javnosti znanstveni dokaz tog velikog pravila; i okladio

⁷ Prema Saint-Simonu, svećenik koji je njegov pristaša, u svojstvu svoje prosvjećeničke nepogrešivosti, imitacije Katoličke crkve, morao je odrediti svačiju sposobnost; prema Fourieru klase i zasluge bi se određivale glasanjem i izborima, imitaciji ustavnog poretka. Očito je da se veliki čovjek narugao čitatelju; nije htio reći svoju tajnu.

bih se u sto prema jedan da nijedan sljedbenik Fouriera i ne sumnja kako se ta izreka u dva oblika uopće može tumačiti na dva različita načina.

Svakome prema njegovoj sposobnosti, svakoj sposobnosti prema njezinim djelima.

Svakome prema njegovu kapitalu, radu i darovitosti.

Ako se ta tvrdnja uzme kako se kaže *in sensu obvio*, očito je vulgarna, licemjerna, apsurdna, nepravедna, proturječna, neprijateljska prema slobodi, potiče tiraniju, protudruštvena je i po nesreći nastala pod odlučnim utjecajem vlasničkih predrasuda.

A kapital se ponajprije mora izbrisati iz elemenata nagradivanja. Furijeristi, koliko sam se mogao informirati u nekoliko njihovih brošura, negiraju pravo zauzimanja i ne priznaju drugo načelo vlasništva osim rada: sa sličnom bi pretpostavkom shvatili, da su teoretski proučili, kako kapital svom vlasniku proizvodi samo na temelju prava zauzimanja, prema tome ta je proizvodnja protuzakonita. Naime, ako je rad jedino načelo vlasništva, ja prestajem biti vlasnik svoje njive ukoliko mi netko drugi, tko je obrađuje, za nju plaća zakupninu: mi smo to nepobitno dokazali: a isto je sa svakim kapitalom; tako ulaganje kapitala u neki pothvat, u strogo pravnom smislu, znači zamijenu tog kapitala odgovarajućom količinom proizvoda. Neću ponovno ulaziti u tu raspravu koja je sada već beskorisna, jer u slijedećem poglavlju želim temeljito razmotriti ono što se zove *proizvoditi pomoću kapitala*.

Dakle, kapital se može razmjenjivati, ali ne može biti izvor prihoda.

Ostaje rad i darovitost ili, kako kaže Saint-Simon, *djela i sposobnosti*. Proučit ću ih jedno za drugim.

Mora li plaća biti razmjerna radu? Drugim riječima: je li pravedno da onaj tko više radi više dobije? Zaklinjem čitaoca da ovdje udvostruči pozornost.

Da jednim jedinim udarcem riješimo problem, dovoljno je postaviti ovo pitanje: je li rad *stanje* ili *borba*? Odgovor mi se čini neizvjesnim.

Bog je rekao čovjeku: *Jest ćeš kruh svoj u znoju lica svojega*, odnosno sam ćeš proizvoditi svoj kruh: radit ćeš s više ili manje zadovoljstva, prema tome kako ćeš znati usmjeriti i kombinirati svoje napore. Bog nije rekao: otimat ćeš svoj kruh od svoga blišnjega, nego radit ćeš uz svoga blišnjega i obojica ćete živjeti u miru. Razradimo značenje tog zakona

čija bi krajnja jednostavnost mogla dovesti do dvosmislenosti.

U radu treba razlikovati dvije stvari: *udruživanje i materiju koja se može iskorištavati*.

Kao članovi udruženja radnici su jednaki i bilo bi proturječno da jedan bude plaćen više od drugoga: budući da se proizvod jednog radnika može platiti samo proizvodom drugog radnika, ako su dva proizvoda nejednaka, ostatak, ili razliku između većeg i manjeg neće steći društvo, pa prema tome, budući da neće biti zamijenjen, neće nikako štetno djelovati na jednakost nagrada. Ako hoćemo, rezultat će toga, za jačeg radnika biti prirodna nejednakost, ali ne i društvena nejednakost, jer nitko nije trpio zbog njegove snage i proizvodne energije. Jednom riječju: društvo razmjenjuje samo jednake proizvode, odnosno plaća samo poslove koji su za njega obavljani. Prema tome, ono jednako plaća sve radnike: ono što bi oni mogli proizvesti izvan njegovih okvira ne tiče ga se više nego što ga se tiču njihovi različiti glasovi i kose.

Izgleda da sam ja sâm upravo postavio načelo nejednakosti: a sasvim je obrnuto. Budući da je količina poslova koji se mogu uraditi za društvo, odnosno radova koji se mogu razmijeniti, na danom zemljištu za obrađivanje to veća što je više radnika, a zadatak svakoga od njih manji, iz toga proizlazi da se prirodna nejednakost neutralizira uspoređo sa širenjem udruživanja i većom količinom potrošnih dobara proizvedenom u društvu: tako bi jedina stvar koja bi u društvu mogla ponovno dovesti do nejednakosti rada bilo pravo zauzimanja, pravo vlasništva.

Pretpostavimo, dakle, da ta svakodnevna društvena zadaća, procijenjena u oranju, plijevljenju, žetvi itd. bude, recimo, dvadeset četvornih metara i da je prosječno potrebno vrijeme za obavljanje toga posla sedam sati; jedan će radnik završiti taj posao za šest sati, neki drugi tek za osam sati; najviše će njih za to upotrijebiti sedam sati; ali da bi svaki od njih mogao uraditi količinu posla koji se traži, bez obzira na vrijeme koje mu je za to potrebno, ima pravo na jednaku plaću.

Hoće li radnik koji je sposoban da svoju zadaću obavi za šest sati, pod izgovorom da je snažan i da više radi, imati pravo uzurpirati zadatak manje spretnog radnika i oteti mu kruh? Tko bi se usudio to poduprijeti? Neka se onaj tko završi posao prije ostalih odmara, ako želi; neka se radi održavanja svoje snage i kulture svog duha, za svoje životno za-

dovoljstvo bavi korisnim vježbama i poslovima; to može, a da nikome ne naškodi: ali neka si pridržti svoje samožive usluge. Snaga, nadarenost, marljivost i sve osobne prednosti koje iz njih proizlaze djelo su prirode, a donekle i pojedinca: društvo ih cijeni onoliko koliko zaslužuju; ali najamnina koju im dodjeljuje nije razmjerna onome što mogu, nego onome što proizvedu. A proizvod svakoga od njih ograničen je pravom svih.

Kada bi zemlja bila neograničena, a količina materije za obradu neiscrpna, opet se ne bi moglo koristiti pravilo *Svakome prema njegovu radu*. A zašto? Zato što društvo opet, bez obzira na broj subjekata koji ga sačinjavaju, može svima dati samo jednaku plaću, zato što ih ono plaća samo njihovim vlastitim proizvodima. Samo, budući da u pretpostavci koju smo upravo postavili ništa ne može spriječiti jake da iskoriste sve svoje prednosti, vidjet će se kako se u samom okviru društvene jednakosti ponovno rađaju neprilike prirodne nejednakosti. Ali zemlja je vrlo ograničena, s obzirom na proizvodnu snagu svojih stanovnika i njihovu moć množenja. Osim toga, zbog neograničene raznolikosti proizvoda i krajnje podijeljenosti rada društvenu je zadaću lako ispuniti. A tim ograničenjem stvari koje se mogu proizvesti i tim što ih je lako proizvesti dan nam je zakon apsolutne jednakosti.

Da, život je borba: ali to nikako nije borba čovjeka protiv čovjeka, to je borba čovjeka protiv prirode, a svatko od nas treba se osobno zauzeti. Ako u borbi snažni pritekne u pomoć slabome, njegovo dobročinstvo zaslužuje pohvalu i ljubav. Ali njegova pomoć mora biti slobodno prihvaćena, a ne nametnuta silom i graničnim iznosom za licitaciju. Životni je put za sve isti, ni predug ni pretežak: tko god ga izvrši na kraju nalazi svoju nagradu: nije potrebno stići prvi.

U tiskari, u kojoj su radnici obično za svojim strojevima, radnik slagar dobiva određenu nagradu po tisući složenih slova, tiskar po tisući štampanih listova. A ondje se, kao i drugdje, susreće nejednakost darovitosti i spretnosti. Kada se ne pribojava *nerada*, odnosno nezaposlenosti, kada ne manjka naklade i slova, svatko se može slobodno prepustiti svojoj marljivosti i razviti snagu svojih sposobnosti: tada onaj tko napravi više zaradi više, tko napravi manje zaradi manje. Ako posla ima sve manje, slagari i tiskari si dijele posao; svatko tko si nastoji prigrabiti više posla prezire se kao kradljivac i izdajica.

U tom ponašanju štampara postoji jedna filozofija do koje se nikada neće uzdići ni ekonomisti ni ljudi od zakona. Kad bi naši zakonodavci uveli u svoje zakonske propise načelo pravedne raspodjele koja vlada u tiskarama; kad bi promatrali narodne nagone, ne zato da ih doslovce oponašaju, nego da ih poboljšaju i poopće, sloboda i jednakost već bi dugo počivali na nerazorivoj osnovici i više se ne bi prepirali oko prava vlasništva i nužnosti društvenih razlika.

Kada bi se rad u Francuskoj raspodijelio prema broju sposobnih pojedinaca, izračunano je da prosječno trajanje dnevnog zadatka ne bi trajalo duže od pet sati. Kako imaju obraza da se nakon toga usude govoriti o nejednakosti radnika? Upravo *rad* Robert-Macairea stvara nejednakost.

Dakle načelo *Svakome prema njegovu radu*, koje je protumačeno u smislu *Tko više radi mora više primiti*, pretpostavlja dvije očito pogrešne činjenice: jednu ekonomsku, odnosno da u društvenom radu zadaće mogu ne biti jednake; i drugu fizičku, odnosno da je količina stvari koje se mogu proizvesti neograničena.

Ali, reći će netko, ako se nađe ljudi koji žele obaviti samo polovicu svog zadatka? ... To vas veoma zbunjuje? Zato što im je prividno dovoljno pola plaće. Na što će se žaliti ako su nagrađeni za obavljenu posao? I kakvu će krivicu učiniti drugima? U tom je smislu pravedno primijeniti izreku *Svakome prema njegovim djelima*; to je sam zakon jednakosti.

Uostalom, tu se može postaviti mnoštvo prigovora, sve u vezi s policijom i organizacijom industrije: na sve ću odgovoriti jednom jedinom riječju: svi se oni moraju razriješiti u skladu s načelom jednakosti. Moglo bi se primijetiti da postoje takvi zadaci koji se ne mogu odgoditi a da se ne dovede u opasnost proizvodnja: hoće li društvo tada morati trpjeti zbog nemara nekolicine i zato se iz poštovanja prema pravu na rad neće usuditi da svojim vlastitim rukama osigura proizvod koji mu se uskraćuje? Kome će u tom slučaju pripasti naknada?

Društvu koje će ili samo ili preko ovlaštenja obaviti neobavljeni posao, ali uvijek tako da se opća jednakost nikada ne naruši a da samo lijencine budu kažnjene za svoju lijenost. Osim toga, ako društvo ne može biti krajnje strogo prema onima koji koče, u interesu svog vlastitog opstanka ima pravo nadzirati zloupotrebe.

Netko će dodati da su u svakoj djelatnosti potrebni upravljači, učitelji, nadzornici itd. Hoće li oni biti na za-

datku? — Ne, jer je njihova zadaća da vode, nadziru i poučavaju. Ali oni moraju biti izabrani između radnika, a treba da ih izaberu sami radnici, pa moraju ispunjavati uvjete za taj izbor. Isto je tako sa svakom javnom službom bilo u upravi, bilo u obrazovanju.

Dakle, prvi član sveopćeg pravilnika glasi:

Ograničena količina materije koja se može iskorištavati pokazuje da rad treba podijeliti prema broju radnika: sposobnost koja je svima dana da izvrše neku društvenu zadaću, odnosno jednaku zadaću, i činjenica da se radnik ne može platiti drugačije osim proizvodom nekog drugog radnika opravdavaju jednakost plaća.

Paragraf 7. — *Zašto je nejednakost sposobnosti nužan uvjet jednakosti imetaka*

Prigovara se, i taj prigovor čini drugi dio Saint-Simonove, a treći dio Fourierove uzrečice:

Nisu jednako laki svi poslovi koje treba obaviti: neki zahtijevaju mnogo veću nadarenost i inteligenciju, pa njihovu cijenu određuje ta nadmoćnost. Umjetnik, učenjak, pjesnik i državnik cijene se samo zbog njihove izvanrednosti, a tu izvanrednost uništava svako izjednačavanje s drugim ljudima: pred tim veličinama znanosti i genija iščezava zakon jednakosti. Dakle, ako nije apsolutna, jednakost ne postoji; od pjesnika spustit ćemo se do romanopisca, od kipara do klesara, od arhitekta do zidara, od kemičara do kuhara itd. Sposobnosti se razvrstavaju i dalje dijele na rodove, rodove i vrste; krajnje nadarenosti povezuju se drugim srednjim nadarenostima; čovječanstvo predstavlja široku hijerarhiju u kojoj se pojedinac cijeni uspredbom, a njegova se zasluga određuje prema mišljenju o vrijednosti onoga što proizvodi.

Taj je prigovor oduvijek izgledao strašan: to je kamen smutnje i ekonomista i pristalica jednakosti. Prve je doveo u goleme zablude, a druge je naveo da izvaljuju nevjerovatne budalaštine. Gracchus Babeuf je htio da se svaka superiornost *strogo suzbija*, pa čak i *progoni kao društveno zlo*. Da bi postavio zdanje svoje zajednice, sve je građane snizio na stas najnižeg. Vidjeli smo neuke električare kako odbacuju nejednakost znanosti, a uopće se ne bih iznenadio kada bi se neki drugi jednoga dana pobunili protiv nejednakosti vrlina. Aristotel je bio prognan, Sokrat je popio kukutu, a Epami-

nondas je bio pozvan pred sud zato što su ih razvrtni glupi demagozi smatrali superiornima po umu i vrlini. Slične će se ludosti ponavljati sve dok nejednakost imetka bude izazivala strahovanja svjetine, koju bogatstvo zasljepljuje i tlači, da se ne uzdignu novi tirani.

Ništa se ne čini strašnijim od onoga što se gleda iz prevelike blizine: često ništa nije manje vjerojatno od istine. S druge strane, prema mišljenju Jean-Jacquesa Rousseaua, »potrebno je mnogo filozofije da se jednom zna zamijetiti ono što se svakodnevno gleda«; a prema d'Alembertu, »istinu za koju se čini da se ljudima sa svih strana pokazuje, oni baš ne primjećuju mnogo, ako nisu upozoreni na nju«. Časni starina ekonomist Say, od kojega sam posudio ova dva citata, mogao bi se njima okoristiti; ali onaj tko se smije slijepcima morao bi nositi naočale, a onaj tko to primjećuje, kratkovidan je.

Čudno! Ono što je toliko zastrašilo duhove nije neki prigovor, nego sâm uvjet jednakosti! . . .

Prirodna nejednakost, uvjet jednakosti bogatstava! . . . kakav paradoks! . . . — Ponavljam svoju tvrdnju kako se ne bi pomislilo da sam se zabunio: nejednakost sposobnosti nije uvjet *sine qua non* nejednakosti bogatstava.

U društvu treba razlikovati dvije stvari: *obavljanje poslova i odnosi*.

1. *Obavljanje poslova*. Svaki se radnik smatra sposobnim za posao za koji je zadužen ili, da se izrazim pučki, svaki obrtnik mora znati svoj obrt. Ako radnik zadovoljava na svom poslu, postoji znak jednakosti između posla i onoga koji ga obavlja.

U ljudskom društvu poslovi nisu međusobno slični, stoga moraju postojati različite sposobnosti. Osim toga, neki poslovi zahtijevaju veću inteligenciju i sposobnosti. Postoje dakle osobe koje su nadmoćne po duhu i nadarenosti. Jer posao koji treba obaviti nužno dovodi radnika: potreba daje ideju, a ideja čini proizvođača. Znamo samo ono na što nas nadražaj naših osjetila navede da poželimo i o čemu se naš razum pita; žarko želimo samo ono što dobro shvatimo, a što bolje shvaćamo to smo sposobniji za proizvodnju.

Dakle, budući da potrebe određuju poslove, da želje određuju potrebe, a spontana opažanja i mašta određuju želje, isti razum koji može zamišljati može i proizvoditi; prema tome, nijedan posao nije superioran nad radnikom. Jednom

riječju: ako posao zove izvršitelja posla, znači da u stvarnosti izvršitelj posla postoji prije posla.

No promatrajmo ekonomiju prirode: u tom mnoštvu različitih potreba koje nam je dala, koje čovjek ne bi mogao zadovoljiti samo svojom snagom kad bi bio osamljen, priroda je morala dodijeliti vrsti snagu koju je uskratila pojedincu: otuda je došlo do načela *podjele rada*, načela koje je zasnovano na *posebnosti sklonosti*.

Osim toga, zadovoljavanje nekih potreba zahtijeva od čovjeka stalno stvaranje, dok se radom samo jednog čovjeka mogu zadovoljiti neke potrebe milijuna ljudi za razdoblje koje traje tisućama stoljeća. Na primjer: potreba odijevanja i hrane zahtijeva stalnu reprodukciju, dok se spoznaja o svjetskom sistemu mogla steći jednom zauvijek preko dva ili tri izabrana čovjeka. Tako stalni tok rijeka održava našu trgovinu i pokreće naše strojeve; ali Sunce, samo usred svemira, osvjetljava svijet. Priroda koja bi mogla stvoriti Platone, Vergilije, Newtona i Cuviere kao što stvara orače i pastire to ne želi, jer genijalnost dodjeljuje razmjerno rijetko, prema trajanju njezinih proizvoda, a broj sposobnosti uravnotežuje s dostatnošću svake od njih.

Ne istražujem da li do razlike u darovitosti i inteligenciji između dva određena čovjeka dolazi zbog naše žaljenja vrijedne civilizacije, i bi li ono što se danas naziva *nejednakošću sposobnosti* u sretnijim uvjetima bilo išta više od *raznolikosti sposobnosti*; pretpostavljam najgore, i da me ne optuže kako okolišam i zaobilazim teškoće, prihvaćam sve nejednakosti darovitosti koje želite.⁸ Neki filozofi, zaljubljeni u niveliranje, smatraju da su sve inteligencije jednake i da do cijele razlike među njima dolazi zbog obrazovanja. Priznajem: daleko sam od toga da prihvatim to učenje koje bi, kad bi bilo istinito, dovelo do rezultata potpuno suprotnog onome koji se želi. Jer, ako su sposobnosti jednake, kakav god bio njihov stupanj, najbolje plaćeni poslovi, budući da na njih nikoga ne može prisiliti, trebali bi biti oni, koji se smatraju grubima, ropskima ili suviše mukotrpnima, što nije manje suprotno jednakosti nego načelu *svakome prema nje-*

⁸ Ne shvaćam kako se netko usuđuje opravdavati nejednakost uvjeta time što neki ljudi imaju neznatne sklonosti i nisu daroviti. Zbog čega dolazi do te sramne degradacije srca i duha koja ima toliko žrtava, ako ne zbog bijede i poniženja u koje ih baca vlasništvo? Vlasništvo od čovjeka stvara eunuha, a zatim mu predbacuje da je samo osušeno, neplodno stablo.

govu radu. Dajte mi, naprotiv, društvo u kojem bi svaka vrsta nadarenosti bila zastupljena razmjerno potrebama i usprkos tome što poštujem hijerarhije poslova, iz nje ću izvesti jednakost imetka.

To je moja druga točka.

2. *Odnosi*. Dok sam se bavio elementom rada, pokazao sam kako u istoj vrsti proizvodnih usluga, budući da je sposobnost obavljanja društvenog zadatka bila dana svima, nejednakost pojedinačnih snaga ne može dovesti ni do kakve nejednakosti nagrada. Međutim, valja reći da se čini kako su stanovite sposobnosti potpuno neprimjerene obavljanju nekih poslova. Stoga bi se ubrzo pojavile mnoge nesposobnosti, pa prema tome i najveća društvena nejednakost, kada bi se ljudska radinost odjednom ograničila na samo jednu vrstu proizvoda. Ali svi vide, a da to i ne kažem, da raznolikost zanimanja predviđa i beskorisne djelatnosti: to je tako banalna istina da se na njoj neću zadržavati. Pitanje se, dakle, svodi na to da se dokaže kako su poslovi međusobno jednaki kao što su radnici na jednom te istom poslu međusobno jednaki.

Ljudi se čude što genijalnosti, učenosti i hrabrosti, jednom riječju svim osobinama nadmoćnosti kojima se ljudi dive, ne priznajem počast dostojanstva i povlastice vlasti i obilja. No, ne uskraćujem ih ja, zabranjuju ih ekonomija, pravda i sloboda. Sloboda! prvi se put u ovoj raspravi pozivam na nju: neka se uzdigne u svom vlastitom interesu i neka dovrši svoju pobjedu.

Budući da je cilj svake nagodbe razmjena proizvoda ili usluga, može se okvalificirati kao *trgovačka operacija*.

Kada se kaže trgovina, misli se na razmjenu jednakih vrijednosti; jer, ako vrijednosti nisu jednake, a oštećena ugovorna strana to zapazi, neće pristati na razmjenu i trgovina se neće obaviti.

Trgovina postoji samo među slobodnim ljudima: u svim drugim prilikama može postojati nagodba koja se izvršava nasiljem ili prijevarom, a to uopće nije trgovina.

Slobodan je: čovjek koji se koristi svojim razumom i svojim sposobnostima, koji nije ni slijep zbog strasti, niti ga prisiljava ili sprečava strah, niti je obmanut pogrešnim mišljenjem.

Tako u svakoj razmjeni postoji moralna obaveza da jedna ugovorna strana ništa ne dobiva na štetu druge; to jest da bi bila zakonita i istinska, trgovina se mora osloboditi bilo

kakve nejednakosti; to je prvi uvjet trgovine. Drugi je uvjet da je dobrovoljna, to jest da se strane pogađaju slobodno i potpuno svjesno.

Dakle, trgovinu ili razmjenu definiram kao društveni čin.

Crnac koji prodaje svoju ženu za jedan nož, svoju djecu za staklena zrnca, a sebe sama za bocu rakije, nije slobodan. Trgovac ljudskim robljem s kojim se on pogađa nije njegov partner, nego njegov neprijatelj.

Civilizirani radnik koji svuda radnu snagu daje za komadić kruha, koji gradi palaču, a spava u staji, koji izrađuje najbogatije tkanine, a nosi dronjke, koji proizvodi sve, a svega se lišava, nije slobodan. Gazda za koga radi njegov je neprijatelj, jer razmjenom nadnice i usluga koja se između njih obavlja ne postaje njegov sudrug.

Vojnik koji služi svojoj domovini iz straha umjesto da joj služi iz ljubavi nije slobodan; njegovi drugovi i pretpostavljeni, ministri ili organi vojne pravde njegovi su neprijatelji.

Seljak koji uzima u zakup zemlju, industrijalac koji iznajmljuje kapital, porezni obaveznik koji plaća cestarinu, solarinu, obrtninu, dozvole, porez na osoblje, porez na pokretnine, itd. i poslanik koji za to glasa ne shvaćaju svoj čin i nisu slobodni dok ga izvršavaju. Njihovi su neprijatelji vlasnici, kapitalisti i vlada.

Vratite ljudima slobodu, prosvijetlite im pamet da upoznaju smisao svojih pogodbi i vidjet ćete kako u njihovim razmjenama vlada najsavršenija jednakost, i da se uopće ne uzimaju u obzir superiornost nadarenosti i prosvijetljenosti; priznat ćete da na planu trgovačkih predodžbi, odnosno u društvenoj sferi riječ nadmoćnost ne znači ništa.

Neka mi Homer pjeva svoje stihove, slušam tog uzvišenog genija u usporedbi s kojim ja, prosti pastir i skromni orač, nisam ništa. Naime, ako se usporede njegovo i moje djelo, što su moji sirevi i moj bob prema vrijednosti jedne *Ilijade*? Ali ako Homer kao naknadu za svoj neponovljivi spjev hoće uzeti od mene sve što imam i učiniti me svojim robom, odričem se uživanja u njegovu pjevanju i zahvaljujem mu. Ja mogu i bez *Ilijade*, i ako treba, mogu čekati *Eneidu*. Homer ne može izdržati dvadeset četiri sata bez mojih proizvoda. Neka dakle on prihvati ono malo što mu mogu ponuditi i neka me poslije toga njegovo pjesništvo pouči, ohrabri i utješi.

Što! reći ćete, zar će takav biti položaj onoga koji je opjevao ljude i bogove! Milostinja, poniženja i patnje koji idu uz nju! Kakve li barbarske velikodušnosti! ... — Ne vičite molim vas: vlasništvo od pjesnika stvara Kreza ili prosjaka. Samo mu jednakost može ukazati čast i dati mu priznanje. O čemu je riječ? O određivanju prava onoga koji pjeva i dužnosti onoga koji sluša. Dakle promotrite tu točku koja je vrlo važna za rješenje tog pitanja: obojica su slobodni, jedan da proda, drugi da kupi: od tog časa njihove preuzetnosti više nisu važne, i točno ili pretjerano mišljenje koje mogu imati, jedan o svojim stihovima, a drugi o svojoj darežljivosti, ne mogu utjecati na uvjete ugovora. Razloge naše arbitraže ne moramo više tražiti u uvažavanju talenta, nego u uvažavanju proizvoda.

Dakle da bi pjesnik koji je opjevao Ahila dobio nagradu koju zaslužuje, treba početi s tim da se ponudi: nakon toga, budući da je razmjena njegovih stihova za bilo kakav honorar slobodan čin, mora istodobno biti i pravedan čin, odnosno pjesnikov honorar mora biti jednak njegovu proizvodu. A kolika je vrijednost tog proizvoda?

Najprije pretpostavljam da je ta *Ilijada* remek-djelo koje treba pravedno nagraditi, u stvarnosti neograničeno vrijedna; ne bi se moglo više zahtijevati. Ako javnost koja je slobodna da je kupi to odbije, jasno je da je njegova prava vrijednost ili njegova proizvodna korisnost svedena na ništicu, ništavna, jer se ep ne može razmijeniti za nešto. Znači da iznos naknade koju treba dodijeliti moramo tražiti između beskrajna i ništavila na jednakoj udaljenosti od obje te veličine, jer sva prava i sve slobode žele biti jednako poštovane. Drugim riječima ne treba utvrditi pravu, nego relativnu vrijednost stvari koje se prodaju. Pitanje počinje postajati jednostavnije: kolika je sada ta relativna vrijednost? Kakav postupak zaslužuje autor epa kao što je *Ilijada*?

Taj problem, nakon što je definiran, trebala bi prvenstveno razriješiti politička ekonomija: ali ne samo da ga nije riješila nego ga je proglasila nerješivim. Prema mišljenju ekonomista relativna ili razmjenska vrijednost stvari ne može se apsolutno odrediti: ona bitno varira.

»Vrijednost neke stvari, kaže Say, pozitivna je količina, ali ona je to samo za dani trenutak. Njezina je priroda u stalnoj promjeni i zamjeni mjesta. Ništa je ne može nepromjenljivo utvrditi jer se temelji na potrebama i proizvodnim sredstvima koji se svake minute mijenjaju. Te nestalnosti

čine složenijim pojave politične ekonomije i često otežavaju njihovo razmatranje i razrješavanje. To ne bih mogao napraviti; nije u našoj moći da mijenjamo prirodu stvari.«

Na drugom mjestu Say kaže i ponavlja da je vrijednost, budući da joj je osnovica korisnost, a korisnost u cijelosti ovisi o našim potrebama, hirovima, modi itd., jednako promjenljiva kao i mišljenje. A budući da je politička ekonomija znanost o vrijednostima, njihovoj proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji, te ako razmjenska vrijednost ne može biti apsolutno određena, kako je politička ekonomija moguća? Kako bi ona bila znanost? Kako se dva ekonomista mogu gledati a da se ne smiju? S kojim se pravom usuđuju vrijeđati metafizičare i psihologe? Što! Taj ludi Descartes je zamišljao da je filozofiji potrebna nepokolebljiva osnovica, *aliquid inconcussum* na kojoj se može postaviti zdanje znanosti, i bio je naivan da je traži; a Hermes ekonomije, tri puta veći Say, posvećujući polovicu knjige proširenju svečanog teksta: *politička ekonomija je znanost*, ima poslije toga hrabrosti tvrditi da ta znanost ne može odrediti svoj predmet, što znači da je bez načela i bez temelja! Dakle glasoviti Say nije znao što je znanost, ili prije nije poznavao ono u što se upletao da govori.

Primjer koji je dao Say urodio je plodom: prema tome dokle je dospjela politička je ekonomija slična ontologiji; dok raspravlja o posljedicama i uzrocima, ona ne zna ništa, ne objašnjava ništa i ne zaključuje ništa. Ono što je odlikovano imenom ekonomskih zakona svodi se na nekoliko otrcanih općenitosti za koje se vjerovalo da im se dao izgled temeljitosti time što ih se zaodjenulo u usiljeni stil i šatrovački govor. Što se tiče rješavanja društvenih problema koje su ekonomisti pokušali, sve što se o njima može reći jest da njihova teška znanstvena istraživanja, ako katkad i odstupaju od gluposti, odmah zatim padaju u apsurd. Već dvadeset i pet godina politička ekonomija poput guste magle pritiska Francusku, koči duhovni polet i guši slobodu.

Ima li svaka industrijska tvorevina prodajnu, apsolutnu, nepromjenljivu, pa prema tome zakonsku i istinsku cijenu? — Da.

Može li se svaki čovjekov proizvod razmijeniti za čovjekov proizvod? — Opet da.
Koliko čavala vrijedi par cokula?

Da smo mogli razriješiti taj strašni problem, imali bismo ključ društvenog sistema koji čovječanstvo traži već šest

tisuća godina. Pred tim se problemom ekonomist zbunjuje i uzmiče. Seljak koji ne zna ni čitati ni pisati odgovara ne trepnuvši: onoliko koliko ih se može proizvesti za isto vrijeme i uz isti trošak.

Dakle, apsolutna je vrijednost neke stvari onolika koliko košta vremena i koliko se za nju potroši: koliko vrijedi neki dijamant koji je koštao samo da ga se pokupi s pijeska? — Ništa; to nije ljudski proizvod. — Koliko će vrijediti kad bude izbrušen i ugrađen? — Onoliko koliko će vremena i izdataka koštati radnika. — Zašto se, dakle, tako skupo prodaje? — Zato što ljudi nisu slobodni. Društvo mora regulirati razmjenu i raspodjelu najrjeđih stvari i raspodjelu najprostijih stvari, tako da budu svakome dostupne i da svatko može u njima uživati. — Što je, dakle, vrijednost mišljenja? — Laž, nepravda i krađa.

Prema tome, lako je uskladiti cijeli svijet. Ako se srednji član koji tražimo između neograničene i nikakve vrijednosti izrazi za svaki proizvod zbrojem vremena i izdataka koji taj proizvod košta, ep koji bi svakog autora koštao trideset godina rada i deset tisuća franaka troškova za putovanja, knjige it. sl. mora se platiti običnom tridesetogodišnjom plaćom nekog radnika, plus 10.000 franaka naknade. Pretpostavimo da je ukupna svota pedeset tisuća franaka; ako društvo koje kupuje remek-djela ima milijun ljudi, moj je dio duga pet santima.

To potiče na neka opažanja.

1. Isti proizvod u raznim razdobljima i na raznim mjestima može koštati više ili manje vremena i troškova; u tom je smislu istina da je vrijednost promjenljiva količina. No ta razlika nikako nije razlika što je priznaju ekonomisti koji s uzrocima izmjena vrijednosti brkaju proizvodna sredstva, ukus, hir, modu, mišljenje. Jednom riječju: istinska je vrijednost neke stvari nepromjenljiva u svom algebarskom izrazu, premda se može mijenjati u svom novčanom izrazu.

2. Svaki proizvod koji se traži mora se platiti onoliko koliko je koštao vremena i troškova, ni više ni manje: svaki proizvod koji se ne traži gubitak je za proizvođača, trgovački je bezvrijedan.

3. Nepoznavanje načela procjene, i u mnogo prilika teškoća da se to načelo primijeni, izvor je trgovačkih prijevara i jedan od najvećih uzroka nejednakosti imetaka.

4. Da bi se platile stanovite djelatnosti i određeni proizvodi, potrebno je to brojnije društvo što su daroviti ljudi

rjeđi, proizvodi skuplji, a vrste umjetnosti i znanosti brojnije. Ako, na primjer, neko društvo od pedeset zemljoradnika može uzdržavati jednog školskog učitelja, trebalo bi ih biti stotine da imaju jednog postolara, sto i pedeset da omoguće egzistenciju jednom kovaču, dvjesta za krojača itd. Ako se broj zemljoradnika poveća na tisuću, deset tisuća, sto tisuća itd., uspoređo s povećanjem njihova broja treba da se u istom omjeru povećava i broj najpotrebnijih obavljača poslova: tako najviši poslovi postaju mogući tek u najmoćnijim društvima.⁹ Samo se u tome sastoji razlikovanje sposobnosti: obilježje je genija i pečat njegove slave u tome što se može roditi i razviti samo u krilu golemog naroda. No taj fiziološki uvjet genija ništa ne povećava njegova društvena prava: daleko od toga, zakašnjenje njegova pojavljivanja pokazuje da je na ekonomskom i građanskom području najviša inteligencija potčinjena jednakosti dobara, jednakosti koja je postojala prije nje, a ona je njezin vrhunac.

To pogađa naš ponos, ali je neumoljiva istina. I tu psihologija potkrepljuje društvenu ekonomiju time što nam daje razumjeti da ne postoji zajednička mjera između materijalne nagrade i nadarenosti; da je u tom smislu položaj svih proizvođača jednak; da prema tome nije moguća bilo kakva usporedba između njih i bilo kakva razlika u bogatstvu.

Naime, kako je svako djelo plod ljudskih ruku, ako se uspoređi sa sirovinom od koje je napravljeno, ima neprocjenjivu vrijednost: u tom pogledu razlika između orahova stabla i para drvenih klompa tako je velika kao razlika između Skopasova kipa i mramornog bloka. Genij najprostijeg obrtnika toliko je vredniji od materijala kojim se koristi koliko je Newtonov duh vredniji od nepokretnih područja čije udaljenosti, mase i kružno gibanje proračunava. Zbog talenta i genija pitate o razmjerenosti počasti i dobara: procijenite mi nadarenost nekog drvosječe i procijenit ću vam Homerov talent. Ako nešto može platiti inteligenciju, onda je to inteligencija. To se događa i kad si proizvođači s različitih područja plaćaju uzajamni dug divljenja i pohvale. No, ako je riječ o razmjeni proizvoda radi zadovoljavanja uzajamnih potreba, ona se može obaviti samo na temelju

⁹ Koliko je građana potrebno da se može platiti jedan profesor filozofije? 35 milijuna. A jedan ekonomist? 2 milijarde. A književnik koji nije ni znanstvenik ni umjetnik, ni filozof, ni ekonomist i koji piše romane i feljtone? Nijedan.

ekonomije koja je ravnodušna na uvažavanje nadarenosti i genija i čiji se zakoni ne izvode iz neodređenog i beznačajnog divljenja, nego iz opravdane ravnoteže između *duguje* i *potražuje*, jednom riječju iz trgovačke aritmetike.

No da se ne bi pomislilo da sloboda kupnje i prodaje čini cijeli uzrok jednakosti plaća, i da se društvo protiv nadmoćnosti nadarenosti može poslužiti samo stanovitom silom inercije koja nema ništa zajedničko s pravom, odmah ću objasniti zašto ista naknada namiruje sve sposobnosti i zašto je nepravedna i sama razlika u plaćama. Pokazat ću kako je uz nadarenost usko vezana obaveza da se pokori društvenom mjerilu; a na samoj nadmoćnosti genija postaviti ću temelje jednakosti imetaka. Malo prije sam iznio negativan razlog jednakosti plaća između svih sposobnosti, sada ću iznijeti njezin izravan i pozitivan razlog.

Poslušajmo najprije ekonomista: uvijek je užitak vidjeti kako razmišlja i zna biti pravedan. Uostalom, bez njega i njegovih zabavnih zabuna i izvanrednih obrazloženja ništa ne bismo naučili. Jednakost koja je ekonomistu tako mrska sve *duguje* političkoj ekonomiji.

»Kada je obitelj nekog liječnika (u tekstu stoji *odvjetnika*, što nije tako dobar primjer) potrošila za njegovo školovanje 40.000 franaka, ta se svota može smatrati uloženom na doživotnu rentu (s gubitkom kapitala) na njegovo ime. Zbog toga se može promatrati kao da mora donijeti godišnji prihod od 4.000 franaka. Ako liječnik zaradi 30.000, ostaje 26.000 franaka za prihod od njegove osobne nadarenosti koju mu je dala priroda. Prema tome, ako se ta prirodna glavnica procijeni na deset posto kamata, ona se penje na 260.000 franaka, a kapital koji su mu dali njegovi roditelji plaćajući troškove njegova studiranja na 40.000 franaka. Te dvije glavnice zajedno čine njegov imetak.« (Say, *Potpuni tečaj /Cours complet/* itd.)

Say liječnikov imetak dijeli na dva dijela: jedan se sastoji od kapitala koji je plaćen za njegovo obrazovanje, drugi je njegov osobni talent. Ta je podjela ispravna: u skladu je s prirodom stvari; opće je prihvaćena; služi kao prva premisa u velikom dokazu nejednakosti sposobnosti. Bez rezerve prihvaćam tu premisu: pogledajmo posljedice.

1. Say na stranu liječnikova *potraživanja* unosi 40.000 franaka, koliko je koštalo njegovo obrazovanje: tih 40.000 franaka moraju se unijeti u njegovu stavku *dugovanja*. Jer, ako

je taj izdatak učinjen radi njega, nije ga učinio on: dakle, daleko od toga da liječnik tih 40.000 franaka prisvoji, on ih mora oduzeti od svog proizvođača i vratiti ih kome po pravu pripadaju. Napomenimo, uostalom, da Say govori o *prihodu* umjesto da kaže *naknada*, smatrajući prema pogrešnom načelu da je glavnicu proizvodna. Tako je izdatak za školovanje nekog talenta dug koji je ugovorio taj isti talent: samim tim što postoji on je dužnik za onoliko koliko je koštala njegova proizvodnja. To je toliko istinito, tako daleko od bilo kakve lukavosti da u obitelji u kojoj je obrazovanje jednog djeteta koštalo dvostruko ili trostruko više nego obrazovanje njegove braće oni imaju pravo dobiti razmjerno više od zajedničkog nasljedstva prije nego se ostavština podijeli. Tu nema nikakvih teškoća kad se radi o skrbništvu, kad se imetkom upravlja u ime maloljetnika.

2. Ono što sam upravo rekao o obavezi koju je ugovorio nadareni pojedinac da vrati troškove svoga školovanja, uopće ne zbunjuje ekonomista: daroviti pojedinac koji nasljeđuje od svoje obitelji, nasljeđuje i dug od 40.000 franaka koji ga tereti, pa prema tome on postaje njegovim vlasnikom. Prelazimo s prava nadarenosti i ponovno dolazimo na pravo zauzimanja i sva se pitanja koja smo postavili u drugom poglavlju postavljaju ponovno. Što je pravo zauzimanja? Što je nasljeđe? Je li pravo nasljeđa pravo gomilanja, ili samo pravo opredjeljivanja? Od koga je liječnikov otac dobio svoj imetak? Je li bio vlasnik, ili samo uživatelj? Ako je bio bogat, neka se objasni njegovo bogatstvo; ako je bio siromašan, kako je mogao smoci tako značajan izdatak? Ako je primao pomoć, kako bi ta pomoć stvorila povlasticu u korist dužnika, a protiv njegovih dobročinitelja? Itd.

3. »Ostaje 26.000 franaka za prihod od osobne darovitosti koju je podarila priroda.« (Say, ibidem.) Polazeći otuda Say zaključuje da je protuvrijednost nadarenosti našeg liječnika jednaka kapitalu od 260.000 franaka. Taj vješt račundžija uzima posljedicu kao načelo: ne može zarada procjenjivati vrijednost nadarenosti; naprotiv, nagrada se mora procjenjivati prema nadarenosti; jer, može se dogoditi da uza sve svoje zasluge liječnik o kojemu je riječ ne zaradi baš ništa: treba li iz toga zaključiti da je protuvrijednost nadarenosti ili imetka tog liječnika nula? Pa ipak, to bi bila posljedica Sayeva umovanja, posljedica koja je očito apsurdna.

Dakle procjena bilo kakve nadarenosti u gotovom novcu nije moguća, jer su zlatnici i nadarenost nesumjerni. Na te-

melju kakvog bi se valjanog razloga dokazalo da liječnik mora zarađivati dvostruko, trostruko i stostruko nego seljak? Nerazmrsiva teškoća koja je uvijek rješavana samo lakomošću, bijedom i tlačenjem. Tako se ne može određivati pravo nadarenosti. Ali kako to odrediti?

4. Ponajprije kažem da se prema liječniku ne može postupati lošije nego prema bilo kojem drugom proizvođaču: da on ne može ostati ispod jednakosti: nikako neću prestatiti to dokazivati. Ali dodajem da se on više ne može izdizati iznad te iste jednakosti zato što je njegova nadarenost kolektivno vlasništvo koje on uopće nije isplatio i za koje ostaje stalni dužnik.

Jednako kao što je stvaranje bilo kakvog proizvodnog sredstva rezultat zajedničke snage, nadarenost i znanje u nekih ljudi proizvod su opće inteligencije i opće znanosti koju je polagano prikupilo mnogo učitelja i uz pomoć mnoštva nižih djelatnosti. Kada je liječnik platio svojim profesorima, svoje knjige, svoje diplome i isplatio sve te troškove, on svoju nadarenost nije platio više nego što je kapitalist platio svoj imetak i svoj zamak plativši nadnice svojim radnicima. Daroviti je čovjek pridonio da se u njemu samome izradi jedno korisno oruđe: prema tome, on je njegov suvlasnik; on nije njegov vlasnik. U njemu istočobno postoje slobodan radnik i nagomilani društveni kapital: kao radnik on je pretpostavljeni nad upotrebom jednog instrumenta, upravljanja jednim strojem — njegovom vlastitom sposobnosti. Kao kapital on si ne pripada, ne koristi se za sebe samog, nego za druge.

U nadarenosti bi se prije našao poticaj da se smanji njezina naknada, nego da se poveća iznad općeg položaja, kada nadarenost sa svoje strane ne bi u svojoj izuzetnosti nalazila utočište protiv prigovora na žrtve koje zahtijeva. Svaki proizvođač prima obrazovanje, svaki je radnik jedan talent, jedna sposobnost, odnosno kolektivno vlasništvo, ali čije stvaranje nije jednako skupo. Malo je učitelja, malo godina i malo tradicionalnih zapisa potrebno za obrazovanje zemljoradnika i obrtnika: stvaralački napor i, ako se usudim upotrijebiti tu riječ, trajanje društvenog dozrijevanja izravno su proporcionalni uzvišenosti sposobnosti. Ali dok liječnik, pjesnik, umjetnik i učenjak proizvode malo i kasno, proizvodnja zemljoradnika mnogo je manje neizvjesna i ne čeka da prođu godine. Prema tome, kakva god bila sposobnost nekog čovjeka, čim je stvorena, on više ne pripada samom

sebi. Slično materiji koju vješte ruke oblikuju, on je imao svojstvo da *postane*, društvo mu je omogućilo da *bude*. Hoće li glina reći lončaru: ja sam ono što jesam i ništa ti ne dugujem?

Umjetnik, učenjak i pjesnik dobivaju pravednu nagradu samim tim što im društvo dopušta da se isključivo posvete znanosti i umjetnosti: tako oni zapravo ne rade za sebe, nego za društvo koje ih stvara i oslobađa bilo kakvog drugog udjela. U najgorem slučaju društvo može postojati i bez proze i stihova, bez glazbe i slikarstva, bez spoznaje *kako se kreće Mjesec i polarna zvijezda*; a ni dana se ne može uzdržati od hrane i smještaja.

Nedvojbeno je da čovjek ne živi samo od kruha. Prema *Evangelju*, on mora *živjeti i od riječi božje*, odnosno mora voljeti dobro i provoditi ga, spoznati ljepotu i diviti joj se i proučavati čuda prirode. Ali da bi usavršio svoju dušu, mora početi s održavanjem svoga tijela: ova posljednja zadaća odnosi toliku prevagu zbog nužnosti koliko je druga nadmoćna po plemenitosti. Ako je hvale vrijedno ljude razveseliti i poučiti, časno je i hraniti ih. Dakle, kada društvo, vjerno načelu podjele rada, povjeri neku umjetničku ili znanstvenu zadaću jednom od svojih članova, i time ga navede da nastupi zajednički rad, duguje mu naknadu za sve ono u čemu ga sprečava da proizvodi industrijski, ali mu duguje samo to. Kada bi on zahtijevao više, odbijajući njegove usluge društvo bi svelo njegove zahtjeve na ništicu. Tada bi genijalni čovjek da bi mogao živjeti, bio prisiljen da radi poslove za koje ga priroda nije odredila, osjetio bi svoju slabost i pao u ponor najgoreg života.

Priča se da je neka glasovita pjevačica zatražila od ruske carice Katarine II dvadeset tisuća rubalja: — To je više nego što dajem svojim feldmaršalima, reče Katarina. — Vaše veličanstvo, odvrati pjevačica, treba samo da naložite svojim feldmaršalima da pjevaju.

Kada bi Francuska, koja je moćnija od Katarine II, kazala gospođici Rachel: Igrat ćete za sto zlatnika, ili ćete presti pamuk; gospođine Duprez, pjevat ćete za 2400 zlatnika, ili ćete ići u vinograd: zar mislite da bi tragetkinja Rachel i pjevač Duprez napustili kazalište? Oni bi se za to prvi pokajali.

Kažu da gospođica Rachel prima u kazalištu *Comédie Française* 60.000 franaka godišnje: za talent kao što je njezin to je mala naknada. Zašto ne bi dobivala 100.000 ili 200.000

franaka? Ili vladarsku plaću? Kakva sitničavost! Zar se cjenka s umjetnicima kao što je gospođica Rachel?

Odgovara se da uprava ne bi mogla dati više, a da ne padne u gubitke: složimo se o izuzetnoj nadarenosti mlade članice društva. Ali prilikom određivanja njezinih prihoda valjalo je uzeti u obzir i popis društvenih prihoda i izdataka.

Sve je to točno, ali sve potvrđuje ono što sam rekao, odnosno: da nadarenost nekog umjetnika može biti neograničena, ali su njegovi najamnički zahtjevi nužno ograničeni: s jedne su strane ograničeni korišću koju on daje društvu što ga plaća, a s druge sredstvima samog tog društva. Drugim riječima dokazuje da je zahtjev prodavača uravnotežen s pravom kupca.

Kažu da gospođica Rachel pribavlja kazalištu *Théâtre Français* više od 60.000 franaka godišnjeg prihoda. I dalje se slažem s tim: ali onda kazalište uzimam kao dio: od koga *Théâtre Français* uzima taj porez? — Od potpuno slobodnih znatiželjnika. — Da, ali jesu li slobodni radnici, stanari, zakupnici zemlje, pozajmljivači na godišnji prihod i uz jamstvo, kojima ti znatiželjnici ponovno uzimaju sve što plaćaju komediji? I kada se najbolji dio njihova proizvoda potroši bez njih na predstavi, zar me uvjeravate da njihovim obiteljima ništa ne manjka? Sve dok francuski narod, koji odlučuje o plaći što je treba dodijeliti svim umjetnicima, učenjacima i javnim službenicima, nije jasno izrazio svoju volju i nije svjesno prosudio, plaća gospođice Rachel i svih njoj sličnih bit će prisilan namet koji je silom iščupan da se nagradi ponos i uzdržava razuzdanost.

I upravo zato što nismo ni slobodni ni dovoljno prosvijećeni izvlačimo kraći kraj; radnik plaća mjenice koje ugledni moćnici i sebični talenti izdaju znatiželjnim besposličarima, a strašne nejednakosti, koje ohrabruje i koje odobrava javno mišljenje, i dalje ostaju.

Cijela nacija, i samo ona, plaća svoje autore, znanstvenike, umjetnike i službenike, bez obzira na to iz čijih im ruku stiže plaća. Na temelju čega ih ona mora plaćati? Na temelju jednakosti. Dokazao sam procjenjivanjem nadarenosti. Potvrdit ću to u slijedećem poglavlju dokazavši da nije moguće bilo kakva društvena nejednakost.

Što smo pokazali svime što je prije izloženo? Tako jednostavne stvari da su zbog toga zaista glupe:

Da, isto kao što putnik ne prisvaja široki put kojim prolazi ni zemljoradnik ne prisvaja njivu na kojoj sije;

Da, međutim, tako neki radnik samim činom svoga rada može prisvojiti materiju koju obrađuje, svatko tko obrađuje, prema istoj pravnoj osnovi postaje vlasnik;

Da je svaki kapital, i materijalni i intelektualni, i kolektivno vlasništvo, jer je kolektivno djelo;

Da jaki nemaju pravo sprečavati rad slabih svojim širenjem ni spretni zloupotrebjavati povjerenje prostodušnih;

Najzad, da nitko ne može biti prisiljen da kupi ono što ne želi, još manje da plati ono što nije kupio: prema tome, budući da se razmjenska vrijednost nekog proizvoda ne može mjeriti ni mišljenjem kupca ni procjenom prodavača, nego ukupnim vremenom i troškovima koje je zahtijevala njegova izrada, vlasništvo svakog pojedinca uvijek ostaje jednako.

Zar to nisu vrlo glupe istine? No, kako vam god glupe izgledale, vidjet ćete, čitaoče, i druge koje će biti još pliće i gluplje od njih. Jer mi idemo suprotno mjernicima: za njih problemi postaju sve teži što više napreduju; a mi ćemo, naprotiv, pošto smo počeli s tvrdnjama koje su najteže shvatljive, završiti s osnovnim načelima.

No da završim to poglavlje treba još da izložim jednu od tih izvanrednih istina kakvu nikada nisu otkrili ni pravni stručnjaci ni ekonomisti.

Paragraf 8. — *Zašto u pravednom poretku rad razara vlasništvo*

Ta je tvrdnja posljedice dvaju prethodnih paragrafa koje ćemo najprije ukratko izložiti.

Čovjek pojedinac može zadovoljiti tek vrlo malen dio svojih potreba; sva je njegova snaga u društvenom životu, u razumnom uključivanju u opće težnje. Podjela rada i njegova istodobnost povećavaju količinu i vrste proizvoda; specijalizacija poslova povećava kvalitetu potrošnih dobara.

Dakle, nema čovjeka koji ne živi od proizvoda više tisuća različitih proizvođača; nema radnika koji sva svoja potrošna dobra, a sa svojom potrošnjom i sredstva za reprodukciju, ne prima od cijeloga društva. Doista, tko bi se usudio reći: ja sâm proizvodim ono što trošim, nitko mi nije potreban? Uzmimo zemljoradnika kojeg su nekadašnji ekonomisti gledali kao jedinog istinskog proizvođača; zemljoradnika kojemu, da bi imao gdje stanovati, namjestiti svoj stan, odjenuti se i hraniti, pomažu zidar, tesar, krojač, mlinar, pekar, mesar,

trgovac namirnicama, kovač itd. Može li se, rekoh, zemljoradnik pohvaliti da proizvodi sâm?

Potrošna dobra svi daju svima; s istog razloga proizvodnja svakog pojedinca pretpostavlja proizvodnju svih. Jedan proizvod ne ide bez drugog proizvoda; nije moguća neka izdvojena proizvodnja. Kakva bi bila zemljoradnikova ljetina kada drugi ne bi za njega proizvođili suše, kola, plugove, odjeću, itd? Što bi učenjak bez knjižara, tiskar bez livca i mehaničara, a oni opet bez mnoštva drugih proizvođača?... Nemojmo više nabrajati jer se to nabranje odviše lako može proširiti, jer nas je strah optužaba da upadamo u općenitost. Sve se proizvodnje spajaju uzajamnim naporima u jedinstveni snop; sve si proizvodnje uzajamno služe kao ciljevi i sredstva; svekolika raznolikost nadarenosti samo je niz preobrazbi od nižega k višem.

A rezultat te neprijeporne i neprobijene činjenice o tome da u svakoj vrsti proizvoda sudjeluju svi jest da sve pojedinačne proizvodnje čini zajedničkim: tako je društvo već unaprijed uknjižilo hipoteku na svaki proizvod koji izađe iz ruku proizvođača. Pravo samog proizvođača na svoj proizvod mjeri se razlomkom čiji je nazivnik jednak broju pojedinaca od kojih se društvo sastoji. Istina je da zauzvrat taj isti proizvođač ima pravo na sve proizvode koji se razlikuju od njegova. Tako je stekao hipotečnu dionicu protiv svih, kao što je ona svima dana protiv njega. Ali zar se ne vidi da ta uzajamnost hipoteka ne samo što ne dopušta vlasništvo nego ga svodi na posjedovanje? Radnik čak nije ni posjednik svog proizvoda; društvo ga traži tek što ga je završio.

Ali, reći ćete, kada bi bilo tako, kada čak ni proizvod ne bi pripadao proizvođaču jer društvo daje svakom radniku protuvrijednost njegova proizvoda, upravo ta protuvrijednost, ta nadnica, ta nagrada i ta plaća postaju vlasništvo. Zar ćete nijekati da je to vlasništvo napokon zakonito? A ako radnik štedi umjesto da potpuno potroši svoju plaću, tko će se dakle usuditi da mu otme tu uštedu?

Radnik nije vlasnik čak ni vrijednosti svoga rada i njome ne raspolaže apsolutno. Neka nas ne zaslijepi lažna pravda: ono što se radniku dodjeljuje u zamjenu za njegov proizvod ne daje mu se kao nagrada za obavljani rad, nego kao potrepština i predujam za rad koji treba obaviti. Mi trošimo prije nego proizvodimo. Na kraju dana radnik može reći: platio sam svoj jučerašnji izdatak; sutra ću platiti svoj da-

našnji izdatak. U svakom trenutku svog života član društva uzima predujam sa svog tekućeg računa; on i umre a da ga nije mogao namiriti: kako bi mogao uštedjeti?

Govori se o uštedama: vlasnički stil. U poretku jednakosti nemoguća je bilo kakva ušteda kojoj nije cilj kasnije obnavljanje ili upotreba. Zašto? Zato što ta ušteda, budući da se ne može pretvoriti u glavnicu, samim tim gubi cilj i više *nema svrhe*. To će biti shvatljivije u slijedećem poglavlju.

Da zaključimo:

Radnik je dužnik društva, dužnik koji umire nesposoban da plati dugove: vlasnik je neopouzdan pohranitelj koji nije da mu je povjeren ulog na čuvanje i hoće da mu se plate dani, mjeseci i godine njegove čuvarske službe.

Kako bi načela koja sam upravo izložio nekim čitaocima mogla izgledati još suviše metafizička, odmah ću ih reproducirati u konkretnijem obliku, shvatljivom i za najtvrdre mozgove i bogatom najkorisnijim posljedicama.

Dosad sam vlasništvo razmatrao kao sposobnost *isključivanja*, a sad ću ga proučavati kao sposobnost *širenja*.

Četvrto poglavlje

VLASNIŠTVO NIJE MOGUĆE

Posljednji je razlog vlasnikâ, neoborivi dokaz čija im nepobjediva snaga ulijeva povjerenje, da prema njihovu mišljenju jednakost položaja nije moguća. Jednakost položaja je tlapnja, preuzetno uzvikuju oni; danas razdijelite dobra na jednake dijelove, sutra će ta jednakost nestati.

Tom otrcanom prigovoru, koji posvuda ponavljaju s nevjerojatnom sigurnošću, oni nikad ne propuštaju dodati ovu zajedljivu primjedb, u obliku *Slava Ocu*: kada bi svi ljudi bili jednaki, nitko ne bi htio raditi.

Ta se stara pjesma pjeva u više melodija.

Kad bi svi bili gospodari, nitko ne bi htio slušati.

Kad više ne bi bilo bogatih, tko bi zapošljavao siromašne? ...

A kad više ne bi bilo siromašnih, tko bi radio za bogate? ... No bez optužaba: imamo bolji odgovor.

Ako dokažem da upravo samo vlasništvo nije moguće; da je upravo vlasništvo protuslovlje, tlapnja i utopija; i ako dokažem, ne više razmatranjem metafizike i prava, nego objašnjenjem brojki, jednadžbi i računanja, kako će se odmah prestrašiti zapanjeni vlasnik? A vi, čitaoče, što mislite o pobijanju istim razlozima?

Brojevi vladaju svijetom, *mundum regunt numeri*: ta je poslovice jednako istinita u svijetu morala i politike kao i u svijetu zvijezda i molekula. Elementi prava isti su kao i elementi algebre; zakonodavstvo i vlada nisu ništa drugo do umijeće klasificiranja i uravnotežavanja snaga: svaka pravna znanost potpada pod pravila aritmetike. Ovo i slijedeće poglavlje poslužit će da se utemelji to nevjerojatno učenje. Tada će se pred očima čitaoca otkriti beskrajani i nov put: tada ćemo početi u brojčanim omjerima gledati sintetsko jedinstvo filozofije i prirodnih znanosti i, puni divljenja i oduševljenja pred tom dubokom i uzvišenom jednostavnošću prirode, uskliknut ćemo s apostolom: »Da, Vječni je sve stvorio

s brojem, težinom i mjerom.« Shvatit ćemo ne samo da je jednakost moguća nego da je jedino moguća; da do te prividne nemogućnosti koja joj se prigovara dolazi zbog toga što je mi uvijek zamišljamo ili u vlasništvu, ili u zajednici, političkim oblicima koji su oba tako suprotni čovjekovoj prirodi. Priznat ćemo najzad da se svaki dan bez našeg znanja, istodobno dok tvrdimo da je jednakost neostvariva, ta jednakost ostvaruje; da se približava trenutak kada ćemo je svugdje uvesti a da to nismo ni nastojali, pa čak ni željeli; da se s njom, u njoj i preko nje mora očitovati politički poredak koji je u skladu s prirodom i istinom.

Govoreći o zaslepljivanju i tvrdoglavosti strasti rekli smo, da bi čovjek, kada bi imao nekog interesa da negira aritmetičke istine, našao način da poljulja njihovu izvjesnost; ovo je prilika da se izvede taj zanimljivi pokus. Ne napadam vlasništvo više njegovim vlastitim izrekama, nego računicom. Neka dakle vlasnici budu spremni da provjere moje operacije: jer ako se na njihovu nesreću one pokažu točnima, izgubljeni su.

Dokazujući da vlasništvo nije moguće, završavam s dokazima da je ono nepravedno. Naime:

Ono što je *pravedno*, to je više *korisno*;

Ono što je *korisno*, to je prije *istinito*;

Ono što je *istinito*, to je prije *moguće*.

Prema tome, sve što proizlazi iz mogućega, proizlazi iz istine, iz korisnosti, iz pravde. Dakle, o pravednosti neke stvari može se *a priori* suditi prema tome je li moguća; prema tome, neka stvar kada bi bila potpuno nemoguća, bila bi i potpuno nepravedna.

U fizičkom i matematičkom pogledu vlasništvo nije moguće.

Demonstracija

Aksiom — Vlasništvo je pravo na dobit koje si vlasnik prisvaja nad nekom stvari koju označuje svojim znakom

Ta je rečenica istinski aksiom. Jer:

1. To nije definicija jer ne izražava sve što obuhvaća pravo vlasništva: pravo prodaje, razmjene, darovanja; pravo da se ono izmijeni, pokvari, potroši i uništi, da se upotrijebi i zloupotrijebi itd. Sva su ta prava razne posljedice vlas-

ništva koje se mogu promatrati odvojeno, ali koje mi ovdje zanemarujemo i bavimo se samo jednim, pravom na dobit.

2. Ta je rečenica univerzalno prihvaćena: nitko je ne može negirati, a da ne negira činjenice, a da ga istog časa ne opovrgne sveopća praksa.

3. Ta je rečenica neposredno jasna jer činjenica koju izražava uvijek prati vlasništvo bilo to stvarno ili fakultativno, i da se ono osobito pomoću nje manifestira, određuje i postavlja.

4. Najzad, negacija te rečenice implicira proturječje: pravo na dobit doista je bitno i tako usko vezano za vlasništvo da ondje gdje ne postoji nema ni vlasništva.

Napomene: dobit poprima različita imena, prema stvari-ma koje ju uzrokuju: *zakupnina* za zemljište, *najamnina* za kuće i namještaj, *renta* za glavnica koja je stalno uložena; *kamata* za novac; *dobit*, *zarada*, *profit* (tri stvari koje ne treba brkati s plaćom ili zakonskom cijenom rada) za razmjene.

Dobit, vrsta poklona, opipljivog i potrošnog dara, pripada vlasniku na temelju njegova nominalnog i metafizičkog zauzimanja: njegov je pečat stavljen na stvari. To je dovoljno da nitko bez *njegova* dopuštenja ne može tu stvar prisvojiti.

To dopuštenje da se zaposjedne njegova stvar vlasnik može dodijeliti bez naknade: obično je prodaje. Zapravo ta je prodaja prijevarna prodaja i pronevjera; no zakonskim prividom s područja vlasništva ta ista prodaja, koja se u drugim slučajevima strogo kažnjava a ne zna se previše zašto, postaje za vlasnika izvor dobiti i uvažavanja.

Priznanica koju vlasnik zahtijeva za posuđivanje svog prava izražava se naime u novčanim znamenkama, dividendom u naturi pretpostavljenog proizvoda. Tako s pravom na dobit vlasnik žanje, a ne ore, ubire ljetinu, a ne obrađuje zemlju, troši, a ne proizvodi, uživa, a ničim se ne bavi. Bogovi vlasništva vrlo se razlikuju od idola kralja Davida; koji su imali ruke, a nisu dodirivali: oni, naprotiv, *manus habent et palpabunt*.

Prilikom dodjeljivanja prava na dobit sve je tajanstveno i nadnaravno. Strašni obredi prate uvođenje nekog vlasnika, poput onih što su se nekad priređivali prilikom primanja posvećenih. To je u prvom redu *potvrda* stvari, potvrda kojom se svima daje na znanje da moraju platiti odgovarajući prinos vlasniku, svaki put kada počele upotrijebiti njegovu stvar na temelju povlastice koju im on dodijeli i potpiše.

Drugo, to je *prokletstvo* koje osim prije spomenutog slučaja zabranjuje da se stvar uopće dira, čak i ako je vlasnik odsutan, i objavljuje da je svatko tko oskrvrne vlasništvo počinio svetogrđe, da je nedostojan, da zaslužuje kaznu i da ga treba izručiti državnoj vlasti.

Treće, *posveta*, prema kojoj vlasnik ili unaprijed naznačeni svetac, bog zaštitnik stvari, u mislima u njoj stanuje, kao neko božanstvo u svom svetištu. Djelovanjem je te posvete, da tako kažemo, bit stvari pretvorena u osobu vlasnika koji je uvijek prisutan u obliku ili spoljašnjosti te stvari.

To je čisto učenje pravnih stručnjaka. »Vlasništvo je, kaže Toullier, *moralno svojstvo*, inherentno stvari, *stvarna veza* koja stvar privezuje za vlasnika i koja se ne može prekinuti bez njegove volje.« Locke je pun poštovanja sumnjao da Bog ne može materiji podariti moć *mišljenja*. Toullier tvrdi da je vlasnik čini *moralnom*; što joj manjka da se ubroji među božanstva? Obožavanje joj sigurno ne manjka.

Vlasništvo je pravo na dobit, odnosno moć da se proizvodi ne radeći; a proizvoditi bez rada znači ni od čega učiniti nešto, jednom riječju stvarati: znači ono što ne treba biti teže od davanja moralnih svojstava materiji. Pravni stručnjaci, dakle, imaju pravo što na vlasnike primjenjuju onu riječ Svetog pisma: *Ego dixi: Dii estis et filii Excelsi omnes*. Rekao sam: vi ste bogovi i svi ste sinovi Svevišnjega.

Vlasništvo je pravo na dobit: to će osnovno načelo za nas biti poput imena zvijeri iz Apokalipse, imena u kojem je sadržana sva tajna te životinje. Zna se da bi onaj tko bi proknuo u tajnu tog imena shvatio cijelo proroštvo i pobijedio životinju. Dakle, upravo bismo temeljito proučenim tumačenjem našega aksioma ubili sfingu vlasništva. Polazeći od te, tako izvanredno karakteristične činjenice, *prava na dobit*, slijedit ćemo staru zmiju u njezinom vijuganju, nabrojiti ćemo čovjekoubilačko uvijanje te strašne trakavice, čija se glava s tisućama sisaljki uvijek izmicala maču svojih najžešćih neprijatelja prepuštajući im goleme članke svog trupla. To znači da je za svladavanje tog čudovišta trebalo nešto drugo, a ne hrabrost: zapisano je da ono nikako neće krepiti prije nego što ga izmijeni neki proleter oboružan prutom.

Posljedice: 1. *Dio dobiti proporcionalan je stvari*. Kakva god bila kamatna stopa, popela se do 3,5 ili 10 posto, ili spustila na 0,5, 0,25, 0,10, nije važno, zakon njezina rasta ostaje isti. Evo kakav je to zakon.

Svaki se kapital koji je procijenjen u novcu može promatrati kao član aritmetičke progresije kojoj je konstanta 100, a prihod tog kapitala donosi nasuprotni član jedne druge aritmetičke progresije kojoj bi konstanta bila kamatna stopa. Budući da je kapital od 500 franaka peti član aritmetičke progresije čija je konstanta 100, njegov prihod uz 3 posto bit će naznačen kao peti član aritmetičke progresije čija je konstanta 3:

$$\begin{array}{cccccc} 100 & . & 200 & . & 300 & . & 400 & . & 500. \\ & & 3 & . & 6 & . & 9 & . & 12 & . & 15. \end{array}$$

Znači da će nam upravo upoznavanje te vrste *logaritma*, jer vlasnici u svojim kućama imaju logaritmičke tablice, sastavljene i izračunate na vrlo visoku potenciju, dati ključ najzanimljivije zagonetke i vodit će nas iz iznenađenja u iznenađenje.

Prema toj *logaritmičkoj* teoriji prava na dobit neko imanje s prihodima može se definirati kao *broj čiji je logaritam jednak zbroju svojih jedinica podijeljenih sa 100 i pomnoženih kamatnom stopom*. Na primjer: neka kuća čija je vrijednost procijenjena na 100.000 franaka iznajmljena je uz stopu od 5 posto i donosi 5.000 franaka prihoda prema formuli $\frac{100.000 \times 5}{100} = 5.000$. Na isti način neko zemljište od 3.000

franaka prihoda procijenjeno na 2,5 posto vrijedi 120.000 franaka prema ovoj drugoj formuli:

$$\frac{3.000 \times 100}{2,5} = 120.000.$$

U prvom slučaju progresija koja označava rast kamata ima konstantu 5, a u drugom 2,5.

Napomena: — Dobit poznata pod imenom zakupnine za zemlju, rente i kamate plaća se svake godine; najamnine dospijevaju tjedno, mjesečno i godišnje; profiti i dobiti dobivaju se onoliko puta koliko se puta obavljaju razmjene. Tako je dobit istodobno razmjerna vremenu i stvari, što znači da lihvarstvo raste poput raka, *foenus serpit sicut cancer*.

2. *Dobit koju uživatelj plaća vlasniku za uživaoca je izgubljena stvar*. Jer kad bi vlasnik u zamjenu za dobit koju

prima dugovao nešto više od dozvole što je daje, njegovo pravo vlasništva ne bi bilo potpuno. On ne bi bio vlasnik *jure optimo, jure perfecto*, odnosno stvarno ne bi bio vlasnik. Dakle sve što iz ruku uživaoca prelazi u vlasnikove ruke u ime dobiti i kao cijena dozvole za posjedovanje, vlasnik je neopozivo stekao, a uživatelj izgubio, uništio. Njemu sve to ne može donijeti nikakav prihod osim kao poklon, milostinju, naknadu za službu ili cijenu robe koju isporučiti. Jednom riječju: dobit propada za onoga tko od nekog posuđuje ili, kako bi se latinskim jezikom energično reklo, *res perit solventi*.

3. Pravo na dobit primjenjuje se i protiv vlasnika i protiv stranca. Gospodar stvari koji u sebi razlikuje posjednika i vlasnika nameće sam sebi za služnost svoga vlasništva pristojbu koju bi mogao primiti od nekog trećega; tako neki kapital donosi kamate kapitalistu i posuđivaču i dioničaru. Naime, ako ja više volim stanovati u svom stanu i uživati u njemu, umjesto da za njega primim 500 franaka najamnine, jasno je da samom sebi dugujem rentu jednaku renti koju odbijam: to se načelo općenito primjenjuje u trgovini i ekonomisti ga promatraju kao aksiom. Zar i industrijalci koji imaju prednost da su vlasnici svojeg obrtnog kapitala, premda nikome ne duguju kamate, ne računaju svoje dobiti tek pošto su sa svojom plaćom i troškovima odbili kamate na svoj kapital. Iz istog razloga zajmodavci čuvaju u posjedu najmanju moguću količinu novca. Budući da svaki kapital nužno donosi kamate, ako te kamate nitko ne isplaćuje, one će se oduzeti od kapitala koji će se tako utoliko umanjiti. Tako se pravom na dobit kapital sam od sebe načinja. To bi Papinien bez sumnje izrazio ovom izrekom koja je jednako elegantna i energična: *Foemus mordet solidum*. Molim za ispriku što tako često govorim latinski u ovom poslu: to je priznanje koje odajem najljihvarskom narodu što je ikad postojao.

Prva tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što ni od čega zahtijeva nešto

Ispitivanje te tvrdnje istovjetno je s ispitivanjem porijekla zakupnine za zemlju, o kojoj su se ekonomisti toliko prepirali. Kada čitam što je o tome napisala većina među

njima, ne mogu odoljeti osjećaju prijezira pomiješanom sa srdžbom videći tu gomilu gluposti u kojoj se natječu gnusoba i apsurd. Kada ne bi bilo groznih posljedica, bila bi to priča o slonu na Mjesecu. Tražiti razumsko i zakonsko porijeklo za nešto što jest i može biti samo krađa, prijevara i pljačka, morao je biti vrhunac vlasničkog ludila, najviši stupanj opčinjenosti do koje je izopačenost sebičnosti mogla dovesti inače prosvjetljene umove.

»Zemljoradnik je, kaže Say, proizvođač pšenice koji među oruđem što mu služi za izmjenu materije od koje proizvodi svoje žito upotrebljava veliko oruđe koje smo nazvali njivom. Kad on nije vlasnik njive, i samo je njezin zakupnik, to je oruđe za koje on vlasniku plaća proizvodnu uslugu. Zakupnik se naplaćuje od kupca, kupac od nekog drugog, sve dok proizvod ne stigne do potrošača koji namiruje prvi predujam povećan za sve predujmove pomoću kojih je proizvod stigao do njega.«

Ostavimo po strani naknadne predujmove pomoću kojih proizvod stiže do potrošača i u ovom se času pozabavimo samo prvim od svih: rentom koju je zakupnik platio vlasniku. Pitamo se na kakvoj se osnovi temelji vlasnikov zahtjev da mu se plati ta renta.

Prema Ricardu, Macculloeku i Millu zakupnina za zemlju u pravom smislu riječi nije ništa drugo do *višak proizvoda najplodnije zemlje nad proizvodom zemlje niže kvalitete*. Tako se zakupnina pojavljuje na najplodnijoj zemlji tek kada povećanje stanovništva prisiljava da se počnu obrađivati druge, manje plodne zemlje.

U tome je teško naći bilo kakav smisao. Kako iz različitih svojstava zemljišta može proizaći pravo na zemljište? Kako bi raznolikost *humusa* stvorila zakonodavno i političko načelo? Ta je metafizika prema mom mišljenju tako profinjena ili tako nezgrapna da se to više gubim što više o njoj mislim. — Neka zemljište A bude sposobno hraniti 10.000 stanovnika, a zemljište B samo 9.000, a oba su jednako velika: kada su stanovnici zemljišta A prisiljeni zbog povećanja svog broja obrađivati zemljište B, vlasnici zemljišta A tražit će da im zakupnici te zemlje plate rentu izračunanu u odnosu 10 prema 9. To je, mislim, ono što kažu Ricardo, Macculloek i Mill. Ali ako zemljište A hrani onoliko stanovnika koliko ih može uzdržavati, odnosno ako stanovnici zemljišta A, s obzirom na svoju brojnost imaju upravo onoliko koliko im je potrebno za život, kako će moći platiti zakupninu?

Kad bismo se bili ograničili na tvrdnju kako je razlika u zemljištu bila *povod* za zakupninu, a ne njezin *uzrok*, iz te bismo jednostavne primjedbe izvukli dragocjenu pouku da je povod uvođenja zakupnine bio u želji za jednakošću. Naime, ako je jednako pravo svih ljudi na posjedovanje dobre zemlje, nitko se bez naknade ne može prisiliti da obrađuje lošu. Prema Ricardu, Macculloku i Millu, zakupnina bi, dakle, bila odšteta čiji bi cilj bio naknada za korist i trud. Moramo priznati da je taj praktični sustav jednakosti loš; no neka mu je barem namjera bila dobra: kakav su zaključak u korist vlasništva mogli iz nje izvući Ricardo, Macculloch i Mill? Dakle, njihova se teorija okreće protiv njih samih i obara ih.

Malthus misli da zakupnina potječe iz svojstva zemlje da daje više hrane nego što je potrebno za prehranu ljudi koji je obrađuju. Upitat ću Malthusa zašto bi radni uspjeh utemeljivao pravo onih koji ne rade na sudjelovanje u proizvodima?

Ali vlastelin Malthus se vara u iskazu činjenice o kojoj govori: da, zemlja ima sposobnost da pribavi više sredstava za život nego što je to potrebno onima koji je obrađuju ako pod *zemljoradnicima* razumijevamo samo zakupnike zemlje. Krojač također napravi više odijela nego što ih upotrijebi, umjetnički stolar više namještaja nego što mu je potrebno. Ali budući da se različita zanimanja uzajamno pretpostavljaju i podupiru, iz toga proizlazi da su obrađivači zemlje ne samo zemljoradnici nego sva strukovna udruženja umjetnog obrta, pa i liječnici i učitelji i da se moraju tako zvati. Načelo koje Malthus pripisuje zakupnini za zemlju trgovačko je načelo: a kako je osnovni zakon trgovine jednaka vrijednost razmijenjenih proizvoda, sve što tu jednakost proizvoda razara krši zakon; to je greška u procjeni koju treba ispraviti.

Smithov tumač, Buchanam, u zakupu je zemlje vidio samo rezultat monopola i smatrao je da je samo rad proizvodan. Prema tome, mislio je da bi bez tog monopola proizvodi manje koštali i da je zakup zemlje utemeljen samo u građanskom zakonu. To je mišljenje potkrepa mišljenju da je građanski zakon osnovica vlasništva. No, zašto je građanski zakon, koji mora biti zapisana pravda, dopustio taj monopol? Kad se kaže monopol, nužno se isključuje pravda; dakle, kada se kaže da je zakup zemlje monopol

koji je potvrdio zakon, znači da je načelo nepravde pravda, a to je proturječe.

Say odgovara Buchanamu da vlasnik nikako nije monopolist, zato što je monopolist »onaj tko neku robu ne učini nimalo korisnijom«.

Kakav stupanj korisnosti dobivaju od vlasnika stvari koje je proizveo zakupnik zemlje? Je li on orao, sijao, žeo, kosio, vijao, plijevio? Eto, tim radnjama zakupnik zemlje i njegovi ukućani dodaju korisnosti materija koje troše za svoju reprodukciju.

»Zemljišni vlasnik povećava korisnost roba pomoću svog sredstva, zemljišta. To sredstvo prima stvari od kojih se sastoji žito u jednom stanju, a vraća ih u drugom. Djelovanje zemlje kemijska je operacija koja žito mijenja tako da ga umnožava razarajući ga. Zemljište je dakle tvorac korisnosti; a kada ono zemljište zahtijeva da se ta korisnost u obliku profita ili zakupnine za zemlju plati njegovu vlasniku, ne znači da se to čini, a da se potrošaču u zamjenu za ono što on plati ne da ništa. Ono mu daje proizvedenu korist, a zemlja, kao i rad, proizvodni su upravo zato što stvaraju tu korist.«

Objasnimo sve to:

Kovač koji za zemljoradnika proizvodi oruđa za oranje, kolar koji mu napravi kola, zidar koji mu gradi sušu, tesar, košarač itd., svi koji pridonose poljoprivrednoj proizvodnji oruđima što ih pripremaju proizvođači su korisnosti: stoga imaju pravo na dio proizvoda.

»Nema nikakve dvojbe,« kaže Say, »ali zemlja je i oruđe, pa se služenje njima mora platiti, dakle...«

Slažem se da je zemlja oruđe; ali rukuje tim oruđem? Je li to vlasnik? Da li on djelotvornim svojstvom prava vlasništva, tim *moralnim svojstvom* u zemljište ubrizgava, prenosi snagu i plodnost? Upravo se u tome sastoji monopol vlasnika koji, premda nije izgradio oruđe, zahtijeva da mu se plati služenje njime. Neka se Stvoritelj pojavi i sâm zatraži da mu se plati zakup za zemlju, računat ćemo s njim, ili pak, neka vlasnik, tobožnji opunomoćenik, pokaže svoju punomoć.

»Slažem se da je vlasnikova usluga udobna za njega«, kaže Say.

To je priznanje naivno.

»Ali bez njega ne možemo. Bez vlasništva bi se zemljoradnik tukao sa zemljoradnikom da obrađuje njivu koja ne bi imala vlasnika, i njiva bi ostala neobrađena...«

Dakle, uloga se vlasnika sastoji u tome da međusobno složiti zemljoradnike oderavši im svima kožu... O razume! O pravdo! O čudesna znanosti ekonomista! Prema njihovu je mišljenju vlasnik kao Perrin-Dandin. Kada su ga pozvala dva putnika što su se prepirala oko jedne kamenice, otvorio je kamenicu, posisao je i rekao im:

Sud vam obojici daje po jednu ljušturu.

Je li bilo moguće reći više zla o vlasništvu?

Bi li nam Say objasnio kako se zemljoradnici, koji bi se bez vlasnika međusobno tukli za posjedovanje zemljišta, danas ne bune protiv vlasnika za to isto posjedovanje? To je naizgled zato što vjeruju da su vlasnici zakonski posjednici i što poštovanje prema jednom imaginarnom pravu u njima prevladava nad lakomošću. U drugom poglavlju sam dokazao da je posjedovanje bez vlasništva dovoljno za održavanje društvenog poretka: dakle da li bi bilo teže složiti posjednike bez gospodara nego zakupnika zemlje koja ima vlasnike? Da li bi ljudi koji rade, koji na svoju štetu poštuju tobožnje pravo besposlenog prekršili prirodno pravo proizvođača i zanatlije? Što! Kao da bi doseljenik, kada bi izgubio svoja prava na zemljište u času kad bi je prestao posjedovati, zbog toga postao lakomiji! A kada se ne bi mogla zahtijevati dobit i udariti namet na tuđi rad, bio bi to izvor svađe i sudskih procesa! Logika ekonomista čudna je logika. Ali još nismo završili. Pretpostavimo da je vlasnik zakoniti gospodar zemlje.

»Zemlja je sredstvo za proizvodnju« kažu oni; to je istina. Ali kada oni, mijenjajući imenicu u pridjev koji određuje svojstvo to pretvore u tvrdnju: »Zemlja je proizvodno sredstvo«, — čine osude vrijednu grešku.

Prema Quesnayu i nekadašnjim ekonomistima svaka proizvodnja dolazi od zemlje. Suprotno tome, Smith, Ricardo i de Tracy smještaju proizvodnju u rad. Say i većina onih koji su došli poslije njega uče da su proizvodni *i* zemlja, *i* rad, *i* kapital. To je eklekticizam u političkoj ekonomiji. Istina je da nisu proizvodni *ni* zemlja, *ni* rad, *ni* kapital. Proizvodnja proizlazi iz ta tri jednako nužna elementa koji su, međutim, jednako sterilni, ako se uzmu posebno.

Naime, politička se ekonomija bavi proizvodnjom, raspodjelom i potrošnjom bogatstva ili vrijednosti; ali kojih

vrijednosti? Vrijednosti koje je proizvela ljudska radinost, to jest promjene kojima čovjek podvrgava materiju da bi je prilagodio svojoj upotrebi, a nikako spontanijih prirodnih proizvoda. I ako se ljudski rad zasniva samo na jednostavnoj predodžbi ruke, za čovjeka su proizvedene vrijednosti samo ako si je dao takav trud: sve dotle sol iz mora, voda iz izvora, trava u poljima, drvo u šumama za njega su kao da ne postoje. Bez ribara i njegovih mreža more ne daje ribu; šuma bez drvosječe i njegove sjekire ne dobavlja ni drvo za grijanje ni za preradu; livada bez kosca ne donosi ni sijeno ni otavu. Priroda je kao prostrana materija za obradu i proizvodnju; ali priroda ne proizvodi ništa osim onoga što njoj samoj treba. U ekonomskom smislu njezini proizvodi u odnosu na čovjeka još nisu proizvodi.

Kapital, oruđe i strojevi jednako su neproizvodni. Čekić i nakovanj bez kovača i željeza ne kuju; mlin bez mlinara i zrnja ne melje itd. Stavite zajedno oruđe i sirovine; bacite plug i sjeme na neko plodno zemljište; postavite kovački mijeh, upalite vatru i zatvorite prodavaonicu, nećete više proizvesti. To je napomena jednog ekonomista čiji zdrav razum prelazi količinu zdravog razuma njegovih kolega: »Say pripisuje kapitalu aktivnu ulogu koju njegova priroda ne sadrži: to su oruđa koja su sama po sebi nepokretna (J. Droz, *Economie politique* /politička ekonomija/).

Najzad, kada se rad i kapital spoje, ali se loše slože, opet ne proizvode ništa. Uzorite pješčanu pustinju, tucite riječnu vodu, prosijte štamparska slova, ništa vam od toga neće pribaviti ni žito, ni ribe, ni knjige. Vaš će trud biti isto toliko proizvođen kao što je bio veliki posao Kserksove vojske od tri milijuna vojnika koja je, prema Herodotovim navodima, dvadeset četiri sata tukla po šiblju Helesponta za kaznu što je slomio i rasuo pontonski most koji je veliki kralj dao sagraditi.

Ako se oruđe i kapital, zemlja i rad odvoje i promatraju apstraktno, oni su proizvodni samo u prenesenom smislu. Dakle vlasnik koji traži dobit kao cijenu za služenje njegovim oruđem i proizvodnom snagom njegove zemlje pretpostavlja jednu bitno pogrešnu činjenicu, odnosno da kapital sâm po sebi nešto proizvodi. A zahtijevajući da mu se plati taj zamišljeni proizvod, on doslovce ni za šta prima nešto.

Prigovor: Ali ako kovač, kolar, jednom riječju svaki obrtnik, ima pravo na proizvod zbog oruđa koje izrađuje, i ako je zemlja proizvodno oruđe, zašto to oruđe ne bi njegovom

istinskom ili pretpostavljenom vlasniku donosilo dio tih proizvoda kao što je s proizvođačima plugova i kola?

Odgovor: U tome je čvor zagonetke, tajna vlasništva koju je bitno dobro razmrsiti želi li se shvatiti ponešto od neo-bičnih posljedica prava na dobit.

Radnik koji proizvodi ili popravlja oruđe zemljoradnika *jedanput* za to primi naknadu; ili u času isporuke, ili više puta; a kada je radniku ta naknada jednom isplaćena, alati koje je isporučio više mu ne pripadaju. On nikada ne traži da mu se za isti alat i isti popravak plati dvostruko; a svake godine dijeli sa zakupnikom zato što svake godine za njega nešto napravi.

Suprotno tome, vlasnik ne ustupa ništa od svog sredstva: on ga stalno naplaćuje i uvijek zadržava za sebe.

Naime, svrha najamnine koju vlasnik dobiva nisu troškovi održavanja i popravka oruđa; ti troškovi ostaju na teret onoga koji uzima u zakup i vlasnika se tiču samo kao nekog tko je zainteresiran da se stvar sačuva. Ako on preuzme brigu o tome, pobrine se da to naplati od svojih predujmova.

Ta zakupnina nije ni proizvod oruđa, jer oruđe samo po sebi ne proizvodi ništa: malo prije smo to vidjeli, a vidjet ćemo to još bolje po posljedicama.

Najzad, ta najamnina nije vlasnikovo sudjelovanje u proizvodnji, jer bi se to sudjelovanje moglo sastojati, kao što je s kovačem ili s kolarom, samo u odstupanju svega oruđa ili jednog njegova dijela, a tada bi prestao biti vlasnik, što bi proturječilo predodžbi vlasništva.

Dakle, između vlasnika i zakupnika zemlje uopće nema razmjene vrijednosti ni usluga. Dakle, onako kako smo rekli u osnovnom načelu, zakupnina za zemlju je istinska dobit, iznuđivanje koje se zasniva jedino, s jedne strane na prijevari i nasilju, a s druge na slabosti i neznanju. *Proizvodi* se, kažu ekonomisti, *kupuju samo proizvodima*. Ta je izreka osuda vlasništva. Kako vlasnik ne proizvodi ni sam po sebi ni svojim oruđem, a prima proizvode u zamjenu ni za šta, on je ili parazit ili kradljivac. Znači, ako vlasništvo može postojati samo kao pravo, ono nije moguće.

Posljedice: 1. Republički ustav iz 1793. godine koji je vlasništvo definirao kao »pravo da se uživa u plodovima svoga rada« grdno se prevario. Trebao je reći: Vlasništvo je pravo da se samovoljno raspolaže tuđim dobrom, plodovima tuđe marljivosti i rada.

2. Svaki vlasnik zemlje, kuća, namještaja, strojeva, oruđa, kovanog novca itd. ako svoju stvar iznajmljuje uz cijenu koja premašuje troškove popravka što su na teret iznajmljivača a igraju ulogu proizvoda koje on razmjenjuje za druge proizvode, kriv je za prevarnu prodaju, za lopovluk i za pronevjeru. Jednom riječju: svaka zakupnina naplaćena u ime odštete, ali kao cijena posudbe, vlasnički je čin i krađa.

Povijesno tumačenje: Namet koji neki pobjednički narod nametne pobijedenom narodu istinska je zakupnina za zemlju. Velikaška prava koja je revolucija iz 1789. godine ukinula, desetine, kmetstvo, kuluk, itd. bila su različiti oblici prava vlasništva. A oni koji su pod imenom plemića, vlastele, prebendara, korisnika, itd. uživali ta prava, nisu bili ništa drugo nego vlasnici. Ako se danas brani vlasništvo, znači da se osuđuje revolucija.

Druga tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što ondje gdje je dopušteno proizvodnja košta više nego što vrijedi

Prethodna je tvrdnja pripadala zakonodavnom području; ova spada u ekonomiku. Služi kao dokaz kako je rezultat vlasništva koje je nastalo pomoću nasilja da stvara nevrijednost.

Say kaže: »Proizvodnja je velika razmjena: da bi ta razmjena bila proizvodna, treba da se vrijednosti svih usluga uravnoteže s vrijednošću proizvedene stvari. Ako taj uvjet nije ispunjen, razmjena je nejednaka, proizvođač je više dao nego što je primio.«

A budući da osnovica vrijednosti mora biti korisnost, znači da je svaki beskorisan proizvod nužno bezvrijedan i da se ne može razmijeniti, pa prema tome da ne može poslužiti za *plaćanje* usluga proizvodnje.

Dakle, ako se proizvodnja može izjednačiti s potrošnjom, ona je nikada neće premašiti; jer proizvodnja je stvarna samo ondje gdje postoji proizvodnja korisnosti, a korisnost postoji samo ondje gdje postoji mogućnost potrošnje. Tako svaki proizvod koji se zbog pretjeranog obilja ne može potrošiti zbog nepotrošene količine postaje beskoristan, bezvrijedan, nezanimljiv, dakle neprikladan za plaćanje bilo čega; to više nije proizvod.

Što se tiče potrošnje, i ona mora reproducirati korisnost da bi bila zakonita i istinska potrošnja; jer ako je neproizvodna, proizvodi koje ona uništi poništene su vrijednosti, stvari koje su uzalud proizvedene, okolnost koja pojeftinjuje proizvod ispod njihove vrijednosti. Čovjek može razoriti, on troši samo ono što ponovno proizvede. Dakle u pravednoj ekonomiji postoji jednakost između proizvodnje i potrošnje.

Kada se sve te točke utvrde, uzmimo zamišljeno pleme od tisuću obitelji zatvoreno u ograđen prostor određenog teritorija, a bez vanjske trgovine. To će nam pleme predočiti cijelo čovječanstvo koje je rasprostranjeno na površini zemaljske kugle, istinski izdvojeno. Naime, budući da je razlika između nekog plemena i ljudskog roda samo u brojčanim omjerima, ekonomski rezultati bit će potpuno jednaki.

Pretpostavljam, dakle, da tih tisuću obitelji koje proizvode samo žito moraju svake godine platiti uaturi dohodak od deset posto svoga proizvoda stotini pojedinaca uzetih između njih. Vidi se da bi ovdje pravo dobiti bilo slično predujmu od društvene proizvodnje. Čemu će poslužiti taj predujam?

On ne može poslužiti opskrbi plemena jer opskrba nema ništa zajedničkog sa zakupom zemlje; ne može nikako poslužiti za naplatu usluga i proizvoda jer su vlasnici, radnici, kao i ostali, radili samo za sebe. Ukratko, taj će predujam biti beskoristan za rentijere. Oni će izgubiti prednost svojih dohodaka, jer su poželi dovoljnu količinu pšenice za svoju potrošnju, a u društvu bez trgovine i industrije ne može se nabaviti ništa drugo.

Kako se u takvom društvu desetina proizvoda ne može potrošiti, jedna desetina rada nije plaćena: proizvodnja košta više nego što vrijedi.

Pretvorimo sada trista naših proizvođača pšenice u obrtnike svih vrsta: 100 vrtlara i vinogradara, 60 postolara i krojača, 50 mlinara i kovača, 80 raznih zanimanja i, da ne bi ništa nedostajalo, 7 školskih učitelja, 1 predsjednik općine, 1 sudac i 1 župnik; svako zanimanje u okviru svojih dužnosti proizvodi za cijelo pleme. Budući da je ukupna proizvodnja izražena vrijednošću 1000, potrošnja svakog radnika je 1, to jest: pšenica, meso i žitarice — 0,700; vino i povrće — 0,100; obuća i odjeća — 0,060; željezni proizvodi i namještaj — 0,050; razni proizvodi 0,080; obrazovanje 0,007; uprava 0,002; misa 0,001, ukupno 1.

Ali društvo duguje godišnji prihod od 10 posto. A zamijetit ćemo da je malo važno plaćaju li ga samo zemljoradnici ili su pak svi radnici solidarni; rezultat je isti. Zakupnik zemlje povećava cijenu svojih proizvoda razmjerno svom dijelu duga; obrtnici slijede pokret poskupljenja, zatim se nakon nekoliko oscilacija uspostavlja ravnoteža i svatko je platio gotovo jednaku količinu. Bila bi velika greška vjerovati da u nekom narodu samo zakupnici zemlje plaćaju zakupnine za zemlju. Plaća ih cijeli narod.

Dakle kažem da je potrošnja svakog radnika smanjena kako slijedi, ako uzmemo u obzir predujam od 10 posto: pšenica — 0,630; vino i vrtlarski proizvodi — 0,090; odjeća i obuća — 0,054; namještaj i željeznina — 0,045; drugi proizvodi — 0,072; školstvo 0,0063; uprava — 0,0018; misa — 0,0009. Ukupno 0,9.

Radnik je proizveo vrijednost 1, a troši samo 0,9; gubi dakle desetinu cijene svog rada; njegova proizvodnja opet košta više nego što vrijedi. S druge strane, desetina koju primaju vlasnici zbog toga nije nevrijednost; budući da su i sami radnici, imaju od čega živjeti sa devet desetina svoga proizvoda i ne manjka im ništa kao ni drugima. Što vrijedi da njihov dnevni obrok kruha, vina, mesa, odjeće, stanovanja itd. bude udvostručen ako ga ne mogu potrošiti ni razmijeniti? Dakle i za njih, kao i za ostale radnike, cijena zakupa ostaje bezvrijednost i propada u njihovim rukama. Proširite tu pretpostavku i pomnožite broj i vrste proizvoda, u rezultatu nećete ništa promijeniti.

Dosad sam vlasnika promatrao kao nekog tko sudjeluje u proizvodnji ne samo, kako kaže Say, uslugom svog oruđa nego na djelotvoran način i radom svojih ruku. Lako je dakle vidjeti kako u sličnim uvjetima vlasništvo nikada ne bi postojalo. Što se događa?

Vlasnik koji je u biti putena životinja, bez kreposti i srama, nikako se ne zadovoljava urednim i discipliniranim životom; i vlasništvo voli upravo zato da s njim postupa prema svom nahođenju, kada hoće i kako hoće. Siguran da ima od čega živjeti, prepušta se tricama i mlitavosti; on igra, bavi se budalaštinama, traži zanimljivosti i uzbuđenja. Da bi uživao u samom vlasništvu, mora ga se odreći uz opće uvjete i baviti se luksuznim zanimanjima i gnusnim zadovoljstvima.

Umjesto da se odreknu zakupnine koja propada u njihovim rukama i da za toliko rasterete društveni rad, naših

stotinu vlasnika se odmara. Kako je njihovim povlačenjem apsolutna proizvodnja umanjena za veličinu sto, a potrošnja ostaje ista, izgleda da se proizvodnja i potrošnja uravnotežuju. Ali ponajprije zato što vlasnici više ne rade, njihova je potrošnja prema ekonomskim načelima neproizvodna; prema tome u društvu više ne postoji, kao prije, vrijednost 100 za usluge koje nisu plaćene proizvodom, nego vrijednost 100 proizvoda potrošenih bez usluga; manjak je stalno isti, bez obzira na budžetsku kolonu koja ga iskazuje. Ili su pravila političke ekonomije pogrešna, ili vlasništvo koje im proturječi nije moguće.

Kako ekonomisti svaku neproizvodnu potrošnju gledaju kao zlo, kao krađu od ljudskoga roda, neumorno potiču vlasnike na umjerenost, rad i štednju. Propovijedaju im kako je nužno da budu korisni, da pridonesu proizvodnji ono što od nje primaju; svečano izriču najstrašnije kletve protiv luksuza i lijenosti. Taj je moral, zasigurno, vrlo lijep. Šteta je što u njemu nema zdravog razuma. Vlasnik koji radi, ili, kako kažu ekonomisti, *koji je koristan*, naplaćuje taj rad i korisnost: je li time manje besposlen s obzirom na imanja koja ne obrađuje, a od kojih prima prihode? Njegov je položaj, bez obzira na ono što radi, neproizvodnost i *izdajstvo*; mogao bi prestati rasipati i uništavati samo kad bi prestao biti vlasnik.

Ali u tome je još najmanje zlo od svih zla do kojih vodi vlasništvo. U svakom slučaju smatra da društvo treba uzdržavati besposličare; u društvu će uvijek biti slijepaca, bogalja, bjesomučnih i slaboumnih; može dakle hraniti i nekoliko lijenčina. Upravo se tu kompliciraju i gomilaju nemogućnosti.

Treća tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što je proizvodnja danog kapitala razmjerna radu a ne vlasništvu

Da bi se namirila zakupnina za zemlju u pretpostavljenoj vrijednosti 100, uz 10 posto proizvoda, proizvod mora biti 1000; a da proizvod bude 1000, potrebna je snaga 1000 radnika. Iz toga slijedi da smo se nedavnim otpuštanjem stotine radnika vlasnika, koji su svi imali jednako pravo da

vode život rentijera, doveli u položaj da nam je nemoguće platiti njihov dohodak. Naime, kako je proizvodna snaga, koja je najprije bila označena sa 1000, sada samo 900, proizvodnja je time smanjena na 900, a desetina od toga je 90. Stoga, ako 90 vlasnika hoće dobiti cjelokupnu zakupninu za zemlju, ili deseterici od sto vlasnika ne bi trebalo platiti, ili bi se svi morali sporazumjeti da podnesu desetpostotno smanjenje. Jer nikako ne treba radnik biti onaj koji će pretrpjeti povlačenje vlasnika zato što nije zapustio nijedan od svojih zadataka i proizvodio je kao i prije; vlasnik treba podnijeti posljedice svog besposličarenja. Ali tada vlasnik postaje siromašniji samim tim što hoće uživati; provodeći svoje pravo on ga gubi, tako da se čini kako se vlasništvo smanjuje i nestaje što ga više nastojimo zgrabiti: što više idemo u potjeru za njim to ga manje uspijevamo uhvatiti. Kakvo je to pravo koje je podložno promjeni ovisno o brojčanim odnosima i koje jedna aritmetička kombinacija može uništiti?

Vlasnik radnik je dobivao: 1. kao radnik 0,9 nadnice; 2. kao vlasnik 1 od zakupnine. Sam je sebi rekao: moja je zakupnina od zemlje dovoljna; nije mi potrebno raditi da imam suvišak. I tako se, eto, prihod na koji je računao smanjio za 10 posto, a da on ne može ni zamisliti kako je došlo do tog smanjenja. Upravo zato što je sudjelujući u proizvodnji i sam bio tvorac tih 10 posto koje više ne nalazi; a kada je mislio da radi samo za sebe, podnosio je u razmjeni svojih proizvoda gubitak čiji je cilj bio da se njemu samom plati 10 posto njegove vlastite zakupnine, a da to nije ni zamijetio. On je kao i svi ostali proizvodio 1, a primao je samo 0,9 posto.

Kada bi umjesto 900 bilo samo 500 radnika, ukupna zakupnina za zemlju bila bi smanjena na 50; kada bi ih bilo samo 100, ona bi se smanjila na 10. Postavimo dakle kao zakon vlasničke privrede ovo osnovno načelo: *zakupnina se mora smanjivati kako se povećava broj besposlenih.*

Taj će nas prvi ishod dovesti do jednog drugog koji mnogo više iznenađuje: riječ je o tome da se izrazito konzervativnim postupkom jednim udarcem oslobodimo svih tereta vlasništva, a da se ono ne ukine i da se vlasnicima ne nanese nepravda.

Upravo smo vidjeli: kada bi zakupnina za zemlju nekog društva od 1000 radnika bila izražena veličinom 100, zakup-

nina za zemlju od 900 radnika bila bi 90, od 800 — 80, od 100 — 10, itd. Tako bi zakupnina iznosila 0,10 kada bi u društvu bio samo jedan radnik, bez obzira na veličinu i vrijednost prisvojenog zemljišta. Dakle, budući da je *zemljišni kapital zadan, proizvodnja će biti razmjerna radu, a ne vlasništvu.*

Potražimo kakav će prema tom načelu biti maksimum koristi za cijelo vlasništvo.

Što je u početku bio zakupni ugovor za zemlju? To je ugovor kojim vlasnik nekom zakupniku zemlje odstupa posjedovanje njegove zemlje u zamjenu za dio onoga što on, vlasnik, iz nje ubire. Ako zakupnik povećanjem svoje obitelji postane deset puta jači od svog vlasnika, on će proizvesti deset puta više: hoće li to biti razlog da vlasnik deset puta poveća zakupninu? Njegovo pravo ne glasi: što više proizvedeš više zahtijevam. Ono glasi: što više odstupam više zahtijevam. Vlasnika se ništa ne tiče povećanje zakupnikove obitelji, broj ruku kojima raspolaže, izvori njegove radinosti i uzroci povećanja proizvodnje. Njegovi se zahtjevi moraju odmjeriti prema proizvodnoj snazi koja je u njemu, a ne prema proizvodnoj snazi drugih ljudi. Vlasništvo je pravo na dobit, a ne pravo glavarine.¹ Zašto bi neki čovjek koji je jedva sposoban da obradi nekoliko jutara zemlje samo zato što je vlasnik imanja od 10.000 hektara zahtijevao od društva 10.000 puta više od onoga što sam ne može proizvesti ni jedanput? Zašto bi se cijena posudbe povećavala razmjerno nadarenosti i snazi posuđivača, a ne razmjerno korisnosti koju iz toga može izvući vlasnik? Prisiljeni smo, dakle, priznati ovaj drugi, ekonomski zakon. *Dobit je odmjerena prema dijelu vlasnikove proizvodnje.*

A kakva je to proizvodnja? Drugim riječima: kada gospodar i gazda nekog dobra posuđuje to dobro nekom zakupniku zemlje, zašto bi mogao s pravom reći da prepušta tom zakupniku?

Budući da je proizvodna snaga nekog vlasnika, kao i proizvodna snaga svakog radnika, izražena veličinom 1, proizvod kojega se on lišava ustupajući svoju zemlju također se može izraziti veličinom 1. Ako dakle stopa dobiti iznosi 10 posto, maksimum cijele dobiti bit će 0,1.

¹ Poreza po glavi. (Op. prev.)

No vidjeli smo da se svaki put kada se neki vlasnik povuče iz proizvodnje količina proizvoda smanjuje za jednu jedinicu: dakle, pošto je dobit za zemlju koja mu pripada 0,1 dok on ostane među radnicima, kada se povuče, ona će prema zakonu o smanjenju zakupnine iznositi 0,09. A to nas dovodi do ovog pravila: *Maksimum prihoda nekog vlasnika jednak je kvadratnom korijenu iz proizvoda jednog radnika (ako je taj proizvod izražen ugovorenim brojem); smanjenje tog prihoda, ako vlasnik ne radi, jednako je razlomku čiji je brojnik jedinica, a nazivnik broj koji bi poslužio za izražavanje proizvoda.*

Tako će maksimum prihoda nekog nezaposlenog vlasnika ili vlasnika koji radi za svoj račun izvan društva, procijenjen na 10 posto od jedne prosječne proizvodnje od 1000 franaka, biti 90 franaka. Ako, dakle, u Francuskoj postoji milijun vlasnika koji jedno s drugim uživaju i neproizvodno troše 1000 franaka prihoda, umjesto milijarde koju im plaćaju svake godine, prema svim odredbama prava i najtočnijeg proračuna, pripada im samo 90 milijuna.

To smanjenje plaćanja od 910 milijuna koja uglavnom pritiskuju radničku klasu već je nešto; međutim, još nismo sveli račune, i radnik još ne poznaje sva svoja prava.

Što je smanjeno pravo na dobit besposlenog vlasnika koje smo upravo sveli na pravednu mjeru? Priznavanje prava zauzimanja. Ali kako je pravo zauzimanja jednako za sve, svaki će čovjek biti vlasnik prema istoj pravnoj osnovici; svaki čovjek ima pravo na jednak prihod koji je jednak jednom dijelu njegova proizvoda. Ako je, dakle, pravo vlasništva prisililo radnika da vlasniku plati rentu, vlasnika isto pravo obavezuje da istu rentu plati radniku; a kako su njihova prava uravnotežena, među njima nema razlike.

Komentar. Ako prema zakonu zakupnina za zemlju može biti samo dio pretpostavljenog vlasnikova proizvoda bez obzira na veličinu i važnost vlasnikova imanja, isto se događa i s velikim brojem odvojenih sitnih vlasnika: zato što ih isti čovjek ne može sve obrađivati u isto vrijeme, premda pojedinac može posebno obrađivati svaku od njih.

Ukratko: pravo na dobit koje može postojati samo u vrlo ograničenom opsegu što je određen zakonima proizvodnje poništava se pravom zauzimanja; dakle, bez prava na dobit nema vlasništva; dakle, vlasništvo nije moguće.

Četvrta tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što je ubojica

Kad bi se pravo na dobit moglo podrediti zakonima razuma i pravde, svelo bi se na odštetu ili zahvalnost čiji najviši iznos po pojedinom radniku ne bi nikada prelazio određeni dio onoga što je on sposoban proizvesti; upravo smo to dokazali. Ali zašto bi pravo na dobit, ne plašimo se nazvati ga njegovim imenom, pravo krađe, dopustilo da ga vodi razum s kojim nema ništa zajedničkog? Vlasnik nije zadovoljan dobiti kakvu mu nalažu zdrav razum i priroda stvari: on je naplaćuje deset, sto, tisuću, milijun puta. Sâm bi iz stvari izvukao samo vrijednost izraženu veličinom 1, a zahtijeva da mu društvo koje uopće nije stvorio plaća ne više pravo razmjerno njegovoj, vlasnikovoj proizvodnoj sposobnosti, nego porez po osobi; on oporezuje svoju braću prema njihovoj snazi, broju i marljivosti. Nekom se zemljoradniku rodi sin: Dobro, kaže vlasnik, to je dobit više. Kako se dogodila ta promjena zakupnine za zemlju u porez po glavi? Kako naši pravni stručnjaci i teolozi, ti tako lukavi doktori, nisu suzbili to proširivanje prava na dobit?

Vlasnik koji je prema svojoj proizvodnoj sposobnosti proračunao koliko je radnika potrebno da zaposjednu njegovo vlasništvo podijeli ga na toliko dijelova i kaže: Svatko će mi platiti dobit. Dakle, dovoljno mu je podijeliti svoje vlasništvo da bi višestruko povećao svoj prihod. Umjesto da procijeni kamate koje mu pripadaju na njegov vlastiti rad, on procjenjuje svoj kapital; a tom zamjenom isto vlasništvo, koje je u rukama gospodara može proizvesti samo vrijednost jedan, tom gospodaru vrijedi deset, sto, tisuću, milijun. Prema tome on mora samo biti spreman da upisuje imena radnika koji mu stižu; njegova je zadaća izdavanje dozvola i priznanica.

Kako još nije zadovoljan svojom službom koja je tako udobna, vlasnik uopće ne smatra da mora podnijeti manjak koji proizlazi iz njegova nerada: on ga prebacuje na proizvođača i od njega stalno zahtijeva istu naknadu. Kada se jednom zakupnikovom obradom zemlja dovede do najvećih mogućnosti proizvodnje, vlasnik je nikada ne smanjuje: uopće ga se ne tiču skupoća namirnica, nedostatak radne snage, vremenske nepogode, pa ni sama smrtnost: zašto bi

on snosio negativne posljedice nepovoljnih vremenskih uvjeta kada ne radi?

Tu počinje novi niz čuda.

Say, koji svaki put kad napada porez izvanredno rasuđuje, ali nikada neće da shvati kako vlasnik okrada zakupnika na isti način kao i poreznik, u svom drugom pismu Malthusa kaže:

»Ako sakupljač poreza, njegovi naredbodavci itd. potroše jednu šestinu proizvoda, oni time prisiljavaju proizvođače da se hrane, odijevaju, ukratko da žive od pet šestina onoga što proizvedu. — S tim se slažemo, ali istodobno se kaže da svatko može živjeti od pet šestina onoga što je proizveo. I sâm bih se s time složio, ako hoćete; ali bih sa svoje strane upitao vjeruje li se da bi proizvođač jednako dobro živio i da se od njega umjesto jedne šestine zahtijevaju dvije šestine ili trećina njegovih proizvoda? — Ne, ali bi ipak živio. — Onda bih upitao da li bi još živio i kada bi mu netko oteo dvije trećine... zatim tri četvrtine? No primjećujem da mi se više ništa ne odgovara?«

Kada bi pokrovitelj francuskih ekonomista bio manje zaslijepljen svojim predrasudama o vlasništvu, vidio bi da upravo takve posljedice ima zakupnina za zemlju.

Uzmimo neku šestoročlanu seljačku obitelj: otac, majka i četvero djece žive na selu od malog imetka koji obrađuju. Kad bi dobro radili, pretpostavljam, kako se kaže, uspjeli bi vezati kraj s krajem; pošto su osigurali stanovanje, ogrijev, odjeću i hranu, ne bi se zadužili, ali ne bi ništa ni uštedjeli. Bila dobra ili loša godina, oni žive: ako je godina povoljna, otac pije malo više vina, kćeri si kupe po jednu haljinu, sinovi šešir; jede se malo pšenice, katkad i mesa. Tvrdim da ti ljudi tonu i propadaju.

Zato što prema trećoj posljedici našeg osnovnog načela sami sebi duguju kamate na kapital čiji su vlasnici: ako taj kapital procijenimo samo na 8000 franaka uz 2,5 posto kamata, to je 200 franaka kamata koje treba platiti svake godine. Ako se, dakle, tih 200 franaka potroši umjesto da se unaprijed oduzmu od bruto-prihoda i stave na štednju kako bi se ondje pretvorili u glavnice, u aktivni domaćinstva postoji godišnji deficit od 200 franaka; tako su nakon četrdeset godina ti dobri ljudi koji ništa ne sumnjaju pojeli svoj imetak i pali pod stečaj.

Taj se rezultat čini šaljivim, a to je tužna stvarnost.

Dolazi do regrutacije . . . Što je regrutacija? Vlasnički postupak koji vlada iznenada provodi nad obiteljima, otimanje ljudi i novca. Seljaci nikako ne vole puštati svoje sinove da odu: mislim da u tome uopće nemaju krivo. Teško da neki dvadesetogodišnji muškarac dobiva boravkom u kasarnama; ako se ondje ne pokvari, proklinje sam sebe. Prosudite općenito o vojničkom moralu po mržnji koju ima prema uniformi: Francuz u vojsci je nesretan ili loš podanik. Ne bi trebalo biti tako, ali tako jest. Pitajte sto tisuća ljudi i budite sigurni da me nijedan neće demantirati.

Da bi otkupio svoja dva regruta, naš seljak potroši 4000 franaka koje posuđuje uz kamate od 5 posto, to je 200 franaka o kojima smo malo prije govorili. Ako je dotad obiteljska proizvodnja redovito uravnotežena s potrošnjom bila 1200 franaka, odnosno 200 franaka po osobi da bi se namirila ta kamata, šest radnika trebat će proizvesti kao da ih je sedam ili trošiti samo kao da ih je pet. Potrošnja se ne može ograničiti; kako ograničiti ono što je nužno? Više se proizvesti ne može; ne može se ni bolje ni više raditi. Da li će se pokušati srednje rješenje, trošiti kao pet i pol ljudi, a proizvesti kao šest i pol? Uskoro bi se iskusilo da sa želucem nema pogađanja; da je nemoguće ići ispod određene granice u suzdržavanju od jela i pića; da se vrlo malo može oduzeti od stroge nužde, a da se ne naruši zdravlje; a što se tiče povećanja proizvodnje, neka dođe mraz, suša, stočna pošast, i sve su zemljoradnikove nade uništene. Ukratko, godišnje kamate neće biti plaćene, kamate će se nagomilati, mali će majur biti zaplijenjen, a bivši posjednik prognan.

Tako jedna obitelj koja je živjela sretno, sve dok nije primijenila pravo vlasništva, pada u bijedu čim nastane potreba da ga primjenjuje. Kako bi vlasništvo bilo zadovoljeno, zahtijevalo bi da slobodan seljak ima dvostruku mogućnost da proširi imetak i riječima ga učini plodnim. Ako posjeduje zemlju, čovjek u njoj nalazi sredstva za život; ako želi imati pravo vlasnika, ona mu više nije dovoljna. Budući da ne može proizvesti ono što potroši, plodovi koje skupi svojim radom nagrada su za njegov trud; za oruđe nema ništa.

Pošto se vlasnik povuče iz društvene proizvodnje radi iskorištavanja radnika novim postupkom, zakupnik zemlje je u takvom položaju da mora platiti ono što ne može proizvesti.

Vratimo se sada našoj prvoj pretpostavci.

Devetsto radnika, sigurni da su proizveli onoliko koliko i prije, vrlo su iznenađeni kada su nakon namire zakupnine za zemlju za desetinu siromašniji nego prethodne godine. Naime, kako je tu desetinu bio proizveo vlasnik koji je radio, koji je tada sudjelovao u proizvodnji i javnim obavezama, sada ta ista desetina nije proizvedena, a plaćena je; ona se, dakle, mora naći u smanjenoj potrošnji proizvođača. Da bi popunio taj neshvatljivi manjak, radnik uzima zajam s punim uvjerenjem da će ga vratiti, sa sigurnošću koja se iduće godine svodi na novu pozajmicu uvećanu za kamate od prvog zajma. Od koga posuđuje? Od vlasnika. Vlasnik daje radniku na zajam ono što je od njega previše primio. I taj višak primanja koji bi morao vratiti ponovno mu koristi u obliku pozajmice uz kamate. Tako se dugovi beskonačno povećavaju; vlasnik se umori od stalnog davanja predujma proizvođaču koji nikada ne vraća, a ovaj, stalno potkrađan, uvijek uzima na zajam ono što mu krađu i na kraju padne pod stečaj zbog svih dobara koja su mu uzeli.

Pretpostavimo da tada vlasnik kojemu je zakupnik zemlje potreban kako bi mogao uživati prihode koje mu ovaj daje, oslobađa zakupnika duga: izgleda da je učinio veliko dobročinstvo zbog kojeg će ga gospodin župnik preporučiti u svojoj propovijedi; dok si siromašni zakupnik, zbunjen zbog te neiscrpne samilosti kojeg katekizam uči da moli za svoje dobročinitelje, obećava da će udvostručiti hrabrost i odricanja kako bi se odužio tako časnome gazdi.

Ovoga puta on se nastoji zaštititi; podiže cijenu žitarica. Zanatlija učini isto sa svojim proizvodima; događa se reakcija, i nakon nekoliko oscilacija zakupnina za zemlju koju je seljak mislio prebaciti na obrtnika gotovo je uravnotežena. Tako dobro da je još siromašniji, ali malo manje nego prije dok sam sebi čestita na uspjehu. Jer, poskupljenje je opće, pa je pogođen i vlasnik, tako da su radnici siromašniji samo za devet stotinki umjesto da budu siromašniji za jednu desetinu. No to je uvijek dug zbog kojeg će trebati uzimati zajam i plaćati kamate, štedjeti i postiti. Postiti zbog devet stotinki koje ne bi trebalo platiti, a koje se plaća; postiti zbog amortizacije dugova; postiti zbog kamata na dugove ako ljetina podbaci, post će ići do iznemoglosti. Kaže se: treba više raditi. No, najprije, pretjerani rad ubija isto kao i post. Što će se dogoditi ako se oni spoje? — *Treba više raditi*; prividno to znači *da treba više proizvesti*. U kakvim se uvjetima proizvodi? Kombiniranim djelovanjem rada, kapitala i zem-

ljišta. Što se tiče rada, zakupnik zemlje se obavezuje da će raditi; ali kapital se formira samo štednjom: dakle, kada bi zakupnik mogao nešto skupiti, namirio bi svoje dugove. Najzad, pretpostavimo da mu kapital ne manjka: za što će mu poslužiti kada zemljište koje obrađuje stalno ostaje jednako veliko? Upravo zemljište treba povećati.

Zar će se, najzad, reći da treba raditi bolje i plodonosnije? Ali zakupnina za zemlju je proračunata prema prosječnoj proizvodnji koja se ne može povećati: kad bi bilo drugačije, vlasnik bi povećao zakupninu. Zar krupni zemljoposjednici nisu tako postupno povećavali svoje ugovore o zakupu, usporo s poukom koju su stekli o tome što zbog povećanja stanovništva i razvoja industrije društvo može izvući iz njihovih imanja? Vlasnik ostaje izvan društvene akcije: ali poput strvinara, očiju uprtih u svoj plijen, spreman je da se ustremi na njega i proždere ga.

Činjenice koje smo razmotrili o društvu sastavljenom od tisuću ljudi reproduciraju se na veliko u svakom narodu i u cijelom čovječanstvu, ali s beskrajnim varijacijama i višestrukim obilježjima što ne namjeravam opisivati.

Ukratko, pošto je radnika opljačkalo lihvarskim pozajmicama, vlasništvo ga polagano ubija iscrpljivanjem; a vlasništvo nije ništa bez otimanja i ubijanja; s otimanjem i ubijanjem ono uskoro propada jer nema potpore: dakle ono nije moguće.

Peta tvrdnja

Vlasništvo nije moguće jer se njime uništava društvo

Magarac se sruši kada je prenatovaren; čovjek stalno ide naprijed. Ta neuništiva hrabrost koju vlasnik dobro poznaje temelj je njegove nade u špekulacije. Slobodan radnik proizvodi robe u vrijednosti izraženoj sa 10; za mene će prozvesti 12, misli vlasnik.

Naime, prije nego se složi s konfiskacijom svoje njive i kaže zbogom očinskom krovu, seljak, čiju smo povijest ispriповijedali, poduzima očajnički napor: uzima u zakup nova zemljišta. Posijati će trećinu više, a kako je polovica tog novog proizvoda za njega, ubrat će šestinu površ toga i platiti će svoj godišnji zakup. Koliko muke! Da bi svoju proizvodnju povećao za jednu šestinu, zemljoradnik mora raditi

više ne za jednu, nego za dvije šestine. I uz tu cijenu žanje i plaća zakupninu koju ne duguje pred Bogom.

Ono što čini zakupnik pokušava i obrtnik: zakupnik povećava površinu svojih oranica i oduzima zemlju svojim susjedima; obrtnik pojeftinjuje svoju robu, trudi se da prigrabi proizvodnju i prodaju i da uništi svoje konkurente. Da bi zadovoljio vlasništvo, radnik ponajprije mora proizvoditi iznad svojih potreba, zatim mora proizvoditi preko svojih snaga; jer, iseljavanjem radnika koji su postali vlasnici prvo je uvijek posljedica drugoga. No da bi mogao proizvoditi preko svojih snaga i potreba, treba se dočepati tuđe proizvodnje, pa prema tome smanjiti broj proizvođača: pošto je prouzrokovao smanjenje proizvodnje time što se izdvojio, vlasnik tu proizvodnju još više smanjuje time što huška na zelenaško zgrtanje rada. Idemo računati.

Budući da manjak koji radnik osjeti pošto plati godišnju zakupninu, kako smo ustanovili, iznosi jednu desetinu, ta će količina biti količina za koju on nastoji povećati svoju proizvodnju. Zbog toga ne vidi drugog načina nego da poveća opseg svog posla: a upravo tako i učini. Nezadovoljstvo vlasnika koji nisu mogli u cijelosti naplatiti zakupninu za zemlju, povoljne ponude i obećanja koja im daju drugi zakupnici zemlje, za koje vlasnici smatraju da su brižljiviji, marljiviji i sigurniji, tajna spletkarenja i intrige, sve to određuje kretanje u podjeli poslova i odstranjivanju stanovitog broja proizvođača. Od njih devetsto devedeset će biti izbačeno da bi se proizvodnja ostalih povećala za jednu desetinu. Ali, hoće li se time povećati ukupan proizvod? Ni najmanje: bit će 810 radnika koji proizvode kao 900 radnika dok bi morali proizvoditi kao da ih je 1000. Dakle, budući da je zakupnina za zemlju ustanovljena razmjerno zemljišnom kapitalu, a ne razmjerno radu, i kako se ona ne smanjuje, dugovi se nastavljaju kao i prije uz veće napore. Tu, dakle, imamo društvo koje se desetkuje, pa opet desetkuje: ono bi potpuno nestalo kada stečaj, bankrot, političke i ekonomske katastrofe ne bi povremeno ponovno uspostavljali ravnotežu i odvrćali pozornost od istinskih uzroka opće tjeskobe.

Nakon zelenaškog zgrtanja kapitala i zemljišta dolaze ekonomski postupci čija je posljedica opet da se stanoviti broj radnika isključi iz proizvodnje. Kako zakupnika zemlje i poduzetnika posvuda prati plaćanje kamata, oni, svaki sa svoje strane kažu: kada bi manje platio radnu snagu, imao bih od čega platiti zakupninu na zemlju i kamate. Zatim, ti

divljenja vrijedni pronalasci koji su namijenjeni tome da se rad učini dostupnijim i bržim postaju isto tako paklene mašine što ubijaju na tisuće radnika.

»Prije nekoliko godina grofica Strafford je protjerala 15.000 osoba sa svojih zemljišnih posjeda koje su oni kao zakupnici učinili unosnima. Taj privatni administrativni čin ponovio je 1820. godine jedan drugi škotski posjednik, sa 600 zakupničkih obitelji.« (Tissot, *O samoubojstvu i pobuni, Du Suicide et de la Révolte*)

Autor koga navodim, a napisao je uvjerljive stranice o duhu pobune koji potresa moderna društva, ne kaže bi li osudio pobunu tih prognanika. Što se mene tiče, glasno izjavljujem da bi ona u mojim očima bilo prvo i najsvetije pravo i dužnost; a sve što danas želim jest da se moje uvjerenje čuje.

Društvo se uništava: 1. zbog povremenog nasilnog protjerivanja radnika; to smo upravo vidjeli i još ćemo vidjeti; 2. zbog toga što vlasništvo radniku uzima dio potrošnje. Ta dva načina samoubojstva su najprije istodobna; no ubrzo prvi od drugoga dobiva nov poticaj, jer se lihvarstvu priključuje glad da bi rad postao ujedno potrebniji i rjeđi.

Da bi neki industrijski pothvat bio uspješan, prema načelima trgovine i političke ekonomije njegov proizvod treba biti jednak: 1. kamatama glavnice; 2. održavanju te glavnice; 3. iznosu nadnica svih radnika i poduzetnika; osim toga da se ostvari bilo kakva dobit, koliko je to moguće.

Čudimo se poreznom i grabežljivom geniju vlasništva: koliko god puta dobit poprimila drugačije nazive, toliko puta vlasnik zahtijeva da je primi: 1. u obliku kamata; 2. u obliku profita. Jer, kaže on, kamate na glavicu sastavni su dio predjmovi i proizvodnje. Ako se u neku manufakturu uložilo 100.000 franaka i nakon odbitka troškova ubere se 5.000 franaka godišnje, nema dobiti, ima samo kamata na glavicu. A vlasnik nije čovjek koji bi radio ni za što: sličan lavu iz basne, on naplaćuje svaku od svojih pravnih osnovica, pa pošto se on namirio, za dioničare ne ostaje ništa.

Ego primam tollo, nominor quia leo:
Secundam quia sum fortis tribuetis mihi:
Tum quia plus valeo, me sequetur tertia:
Malo adficietur, si quis quartam tetigerit.

Ne poznajem ništa ljepše od te basne.

Poslodavac sam, uzimam prvi dio:
Radnik sam, uzimam drugi:
Kapitalist sam, uzimam treći:
Vlasnik sam, uzimam sve.

U četiri stiha Fedra je rezimirao sve oblike vlasništva.

Kažem da te kamate, pa prema tome i taj profit, nisu mogući.

Što su radnici u odnosu na druge radnike? Različiti članovi jednog velikog industrijskog društva koji su, svaki posebno, zadušeni za jedan određeni dio opće proizvodnje, prema načelu podjele rada i funkcije. Najprije pretpostavimo da se to društvo svede na tri pojedinca: uzgajivača stoke, kožara i postolara. Društvena proizvodnja sastoji se u pravljenju obuće. Kada bih upitao koliki treba biti dio svakog proizvođača u društvenom radu, prvi bi mi školarac koji naide odgovorio prema trgovačkom i društvenom pravilu i pravilu udruženja da je taj dio trećina proizvoda. Ali tu nije riječ o tome da treba uravnotežiti prava radnika koji su sporazumno udruženi: treba dokazati da su naša tri obrtnika prisiljena djelovati kao da jesu udruženi na taj način; da ih, milom ili silom, udružuje sila stvari i matematička nužnost.

Da bi se napravile cipele, nužne su tri operacije: uzgoj stoke, priprema kože, krojenje i šivanje. Ako se vrijednost kože kada izlazi iz uzgajivačeve staje može izraziti veličinom 1, kada izlazi iz kožareve jame za šavljenje ona vrijedi 2, a 3 kada izađe iz postolareve radionice. Svaki je radnik proizveo jedan stupanj korisnosti; zbrajanjem svih stupnjeva proizvedene korisnosti dobije se vrijednost stvari. Da se dobije bilo kakva količina te stvari, svaki proizvođač mora najprije platiti svoj vlastiti rad, a zatim rad drugih proizvođača. Tako će za zadanu vrijednost 10 kože u cipelama zakupnik zemlje dati vrijednost 30 u sirovoj koži, a kožar vrijednost 20 u ušavljenoj koži. Jer vrijednost 10 kože u cipelama jednaka je vrijednosti 30 u sirovoj koži zbog dviju sukcesivnih operacija koje su obavljene, kao što je i vrijednost 20 ušavljene kože jednaka vrijednosti 30 sirove kože zbog rada kožara. Ali ako postolar zahtijeva vrijednost izraženu brojem 33 od prvoga, a 22 od drugoga za vrijednost svoje robe izražene veličinom 10, razmjena se neće obaviti; to bi značilo da bi

seljak zakupnik i kožar, pošto su rad postolara platili vrijednost 10, morali za 11 otkupiti ono što su oni sami dali za vrijednost 10; a to nije moguće.

No to se ipak događa kad god neki poduzetnik ostvari bilo kakvu dobit, zvala se ona renta, zakupnina za zemlju, kamate ili profit. Ako obučar posudi novac uz kamate da bi nabavio alat za svoj obrt, kupio prve količine kože i neko vrijeme živio prije nego mu se glavica vrati, u maloj zajednici o kojoj govorimo, jasno je da će biti prisiljen ostvariti dobit na kožaru i zakupniku zemlje kako bi mogao platiti kamate na taj novac; ali kako ta dobit nije moguća bez prijevare, kamate će ponovno pasti na nesretnog postolara i same će ga uništiti.

Za primjer sam uzeo zamišljeni slučaj koji u prirodi nije tako jednostavan. Ne postoji ljudsko društvo koje je svedeno na tri funkcije. I najmanje civilizirano društvo već pretpostavlja mnogo vrsta proizvodnje; danas se broj proizvodnih djelatnosti (pod proizvodnom djelatnosti razumijevam svaku korisnu djelatnost) penje na više od tisuću. No kakav god bio broj izvršitelja tih djelatnosti, ekonomski zakon ostaje isti: *da proizvođač može živjeti, njegova plaća mora otkupiti njegov proizvod.*

Ekonomisti ne mogu ignorirati taj osnovni princip svoje tobožnje znanosti; zašto dakle tvrdoglavo podržavaju vlasništvo i nejednakost plaća, i zakonitost lihvarstva, i smatraju da je ostvarivanje dobiti pošteno, odnosno sve stvari koje proturječe ekonomskom zakonu i onemogućavaju nagodbe? Neki poduzetnik kupi za 100.000 franaka sirovine; plati 50.000 franaka za nadnice i radnu snagu, a zatim hoće da iz proizvoda izvuče 200.000 franaka, odnosno ostvariti dobit i na sirovinama i na svojim radnicima; ali ako dobavljači sirovina i radnici sa svojim ukupnim plaćama ne mogu otkupiti ono što su proizveli za poduzetnika, kako mogu živjeti? Odmah ću proširiti svoje pitanje; ovdje pojedinosti postaju nužne.

Ako radnik za svoj rad dobije prosječno tri franka na dan da bi buržuj koji ga zapošljava nešto zaradio povrh njegovih vlastitih primanja, mora iz dana rada svog radnika izvući više od tri franka time što ga preprodaje u obliku robe. Radnik, dakle, ne može otkupiti ono što proizvodi za račun svog gazde. Tako je sa svim strukovnim udruženjima bez izuzetka: krojačima, šeširdžijama, umjetničkim stolari-
ma, kovačima, kožarima, zidarima, draguljarima, tiskarima,

trgovačkim pomoćnicima, itd., itd. sve do zemljoradnika i vinogradara. Nitko od njih ne može otkupiti svoj proizvod zato što bi, proizvođači za svog gazdu koji izvlači dobit u jednom ili drugom obliku, morali svoj vlastiti rad platiti skuplje nego što im se za njega daje.

U Francuskoj 20 milijuna radnika razmještenih u svim granama znanosti, umjetnosti i industrije proizvodi sve stvari koje su korisne za ljudski život; pretpostavimo da zbroj njihovih nadnica svake godine iznosi 20 milijardi; ali zbog prava vlasništva i mnoštva naknada, odšteta, desetina, kamata, provizija za posao, profita, zakupnina za zemlju, stanarina, rente, dobiti svih vrsta i boja vlasnici i gazde su procijenili proizvode na 25 milijardi: što to znači? Da radnici koji su prisiljeni otkupljivati te iste proizvode da bi živjeli, moraju platiti vrijednost pet za ono što su oni proizveli za četiri, ili od svakih pet dana jedan dan postiti.

Ako u Francuskoj postoji i jedan ekonomist sposoban da dokaže kako je taj račun pogrešan, pozivam ga da se predstavi i obavezujem se da opozovem sve ono što pogrešno i zlobno kažem protiv vlasništva.

Pogledajmo sada posljedice te zarade.

Kad bi u svim zanimanjima radnikova plaća bila ista, manjak koji je prouzrokovao vlasnikov predujam svugdje bi se osjetio jednako: ali i uzrok bi nevolje bio tako očit da bi se već dugo primjećivao i suzbijao. Ali kako između plaća, od čistača ulica do ministra, vlada ista nejednakost kao i između imanja, pljačka se odbija od jačih prema slabijima. Tako radnik trpi to veću oskudicu što je niže na društvenoj ljestvici, a najnižu klasu ostali doslovce ogoljuju i živu proždiru.

Radničko mnoštvo ne može kupiti ni tkanine koje tka, ni namještaj koji izgrađuje, ni kovine koju kuje, ni dragulje koje brusi, ni bakroreze koje urezuje; ne može pribaviti ni pšenicu koju sije, ni vino koje dobiva uzgojem vinograda, ni meso životinja koje uzgaja; radnicima nije dopušteno stanovati u kućama koje su sagradili, oni ne smiju prisustvovati priredbama koje za nekoga plaćaju, ni uživati odmor koji njihovo tijelo zahtijeva: a zašto? Zato što bi, da u svemu tome uživaju, to trebalo kupiti uz cijenu koštanja, a pravo na dobit to ne dopušta. Na natpisima tih raskošnih trgovina kojima se njegova bijeda divi radnik čita krupnim slovima napisano: *To je tvoje djelo, a nećeš ga dobiti: Sic vos non vobis!*

Svaki poslodavac u tvornici koja zapošljava 1.000 radnika i koji na svakome od njih dnevno zarađuje po jedan novčić čovjek je što priprema nesreću 1.000 radnika; svaki onaj tko izvlači korist sklopio je pogodbu s gladi. Ali narod nema ni taj posao uz čiju ga pomoć društvo izgladnjuje. A zašto? Zato što nedostatnost plaće prisiljava radnike na preveliko zgrtanje poslova i što se, prije nego što ih glad desetkuje, oni međusobno desetkuju konkurencijom. Nemojmo se umoriti u otkrivanju te istine.

Ako radnička plaća ne može otkupiti svoj proizvod, znači da proizvod nije načinjen za proizvođača. A kome je on namijenjen?

Bogatom potrošaču, odnosno samo jednom dijelu društva. Ali kada cijelo društvo radi, ono proizvodi za cijelo društvo; ako, dakle, samo jedan dio društva troši, znači da se prije ili poslije jedan dio društva odmara. A odmarati se znači propadati, i za radnika i za vlasnika. Iz toga nikada nećete izaći.

Najtužniji je prizor koji se može zamisliti vidjeti proizvođače kako se upinju i bore protiv te matematičke nužnosti, protiv te snage brojeva koje im njihove brige ne dopuštaju sagledati.

Ako 100.000 tiskarskih radnika može zadovoljiti književnu potrošnju 34 milijuna ljudi, a cijena knjiga je dostupna tek trećini potrošača, očito je da će tih 100.000 radnika proizvesti tri puta toliko koliko knjižari mogu prodati. Da proizvodnja tiskarskih radnika nikada ne premaši potrebe potrošnje, oni moraju ili svi raditi samo svaki treći dan, ili samo trećina od njih mora raditi naizmjenično svakog tjedna, svakog mjeseca ili svakog tromjesečja; odnosno dvije trećine svog života ne bi trebali živjeti. Ali industrija pod utjecajem vlasnika ne postupa tako pravilno: njezina je bit da proizvodi mnogo za malo vremena, jer što je masa proizvoda veća, a njihova izrada brža, to se više smanjuje proizvodna cijena svakog primjerka. Na najmanji znak da su iscrpljene zalihe robe iz skladišta radionice se popunjavaju, svi se bacaju na posao; tada je trgovina u procvatu, a oni koji upravljaju i oni kojima se upravlja dive se sami sebi. No što se djelatnost više razvija, više se priprema na prazničenje; što se više smije, više će se plakati. U vlasničkom poretku cvijeće industrije služi samo za pletenje pogrebnih vijenaca: radnik koji radi kopa svoj grob.

Kada je radionica obustavila rad, kamate na kapital dopijevaju: dakle gazda proizvodnje prirodno nastoji održati

svoju proizvodnju, a sniziti troškove. Tada dolazi do sniženja plaća, do uvođenja strojeva, do poplave djece i žena u muškim zanimanjima, do obaranja vrijednosti radne snage i do loše izrade. Opet se proizvodi zato što snižavanje proizvodnih troškova dopušta da se zaduženost poveća; ali ne proizvodi se dugo zato što proizvodna snaga više nego ikada nastoji premašiti potrošnju, jer se neznatna proizvodna cijena temelji na količini i brzini proizvodnje. A posljedice načela vlasništva postaju užasne upravo kada se proizvodnja zaustavlja pred radnicima čija je nadnica jedva dovoljna za jednodnevno osiguranje sredstava za život: kod njih uopće nema štednje, ušteda, nikakvog malog skupljenog kapitala koji bi dopuštao da se proživi i dan više. Danas se radionice zatvaraju; sutra je na gradskom trgu glad; prekosutra smrt u bolnici ili obrok u zatvoru.

Te strašne prilike otežavaju nove nesreće. Zbog prevelike količine roba i krajnjeg sniženja cijena poslodavac ubrzo ne može namiriti kamate kapitala kojim se koristi; tada se preplašeni dioničari žure da povuku svoj ulog, proizvodnja se obustavlja, posao se zaustavlja. Zatim se neki čude što kapital bježi iz trgovine i žuri u Burzu; a jednog sam dana slušao gospodina Blanquija kako se s gorčinom žali na neznanje i nerazumnost kapitalista. Razlog tog kretanja kapitala vrlo je jednostavan; ali upravo ga zbog toga ekonomist nije mogao zamijetiti, ili ga, bolje rečeno, nije smio reći: cijeli je razlog u *konkurenciji* . . .

Konkurencijom ne zovem samo suparništvo dviju istovrsnih industrija nego i opće i istovremeno nastojanje svih industrija da jedna drugu nadmaše. To je nastojanje danas toliko da cijena robe jedva može pokriti troškove proizvodnje i prodaje; budući da su nadnice svih radnika bile unaprijed predujmljene, za kapitaliste ne ostaje više ništa, čak ni kamate.

Dakle, prvi su razlog trgovačke i industrijske stagnacije kamata na glavicu, kamate koje je čitav stari vijek nastojao žigosati pod nazivom *lihvarstvo*, kada služe za plaćanje cijene novca, ali koje se nikad nije usudio osuditi pod nazivom stanarine, zakupnine za zemlju ili dobiti: kao da je vrsta posuđenih stvari ikada mogla pozakoniti cijenu posudbe, tj. krađu.

Kolika je bila naknada za zemlju koju je primao kapitalist toliko će česte i oštre biti trgovačke krize: budući da je prva određena, uvijek se mogu odrediti dvije druge, i obrnu-

to. Hoćete li upoznati regulatora društva? Informirajte se o masi aktivnih kapitala, odnosno onih koji donose kamate i o zakonskoj stopi tih kamata. Tok događaja bit će tek niz slomova čiji će broj i metež biti razmjerni djelovanju kapitala.

Godine 1839. samo su u Parizu bila 1.064 stečaja; taj se omjer zadržao do prvih mjeseci 1840. godine, a u trenutku kada pišem ove retke, čini se da kriza nije prevladana. Osim toga tvrdi se da je likvidirano mnogo više poduzeća nego što je objavljeno stečaja. Neka se prema toj kataklizmi procijeni o usisnoj snazi morske pijavice.

Desetkovanje društva čas je neosjetno i trajno, a čas povremeno i naglo: to ovisi o različitim načinima djelovanja vlasništva. U zemlji u kojoj su imanja i industrija usitnjeni jer se prava i zahtjevi svih međusobno uravnotežuju, moć širenja se uzajamno uništava: vlasništvo u njima zapravo ne postoji jer se pravo na dobit jedva provodi. Životna sigurnost radnika gotovo je jednaka kao da među njima postoji apsolutna jednakost; lišeni su svih prednosti jednog slobodnog i potpunog udruživanja, ali barem nije ugrožena njihova egzistencija. Osim nekoliko rijetkih žrtava prava vlasništva, čiji osnovni uzrok nesreće nitko ne primjećuje, društvo se čini mirnim u okrilju te vrste jednakosti: ali, budite oprezni, ono je uravnoteženo na oštrici mača. Pri najmanjem udarcu ono će pasti i bit će smrtno pogođeno.

Obično se vrtlog vlasništva lokalizira: s jedne se strane zakupnina za zemlju zadržava u stalnom iznosu, a s druge se strane, kao posljedica konkurencije i prevelikog obilja proizvodnje, cijena industrijske robe ne povećava; tako položaj seljaka ostaje isti i ovisi uglavnom još samo o povoljnim vremenskim uvjetima. Znači da je upravo industrija glavni nosilac propadanja društva. Zato dolazi, kako obično kažemo, do *trgovačkih kriza*, a ne do *poljoprivrednih kriza*; dok se zakupnik zemlje polagano uništava pravom na dobit, industrijski je radnik uništen u jednom potezu; otuda nezaposlenost u tvornicama, razaranje bogatstva, blokada radničke klase čiji se jedan dio redovito gasi na velikim putovima, u bolnicama, zatvorima i na robiji.

Da rezimiramo tu tvrdnju:

Vlasništvo radniku prodaje proizvod skuplje nego što mu ga plaća; dakle ono nije moguće.

Dodatak petoj tvrdnji

I. Neki reformatori, pa čak i većina publicista koji ne pripadaju nijednoj školi, ali se brinu o poboljšanju sudbine najbrojnije i najsiromašnije klase, danas mnogo nade polažu u bolju organizaciju rada. Osobito nam Fourierovi učenici ne prestaju vikati: *U falansterije!*, a istodobno bjesne protiv gluposti i komičnosti drugih sekta. U tome su pola tuceta neusporedivih genija koji su pogodili da je *pet plus četiri devet, oduzmite dva, ostaje devet* i koji plaću nad zaslijepljenosti Francuske koja odbija da povjeruje u tu nevjerovatnu aritmetiku.²

Naime, furijeristi se s jedne strane najavljuju kao čuvari vlasništva, prava na dobit, koje su ovako formulirali: *Svakome prema njegovu imetku, radu i darovitosti*; s druge strane oni hoće da radnici uspiju uživati sva društvena dobra, drugim riječima da potpuno uživaju svoj vlastiti proizvod. Zar zapravo nisu rekli tom radniku: Radi, dobit ćeš tri franka dnevno. Živjet ćeš od 55 novčića, ostatak ćeš dati vlasniku i potrošit ćeš tri franka?

Ako ta besjeda ne sažima najtočnije sistem Charlesa Fouriera, svojom ću krvlju potpisati sve falansterijske ludosti.

Čemu služi reforma industrije i poljoprivrede, jednom riječju čemu služi rad ako se održava vlasništvo i ako nika da ne može pokriti potrošnju? Ako se ne ukine vlasništvo, organizacija rada samo je još jedno razočaranje više. Kada bi se proizvodnja čak i učetverostručila, što najzad ne smatram nemogućim, bio bi to uzaludan trud: ako se višak proizvoda ne potroši, nema nikakve vrijednosti, a vlasnik ga odbija radi kamata; ako se potroši, sve se neprilike vlasništva ponovno pojavljuju. Treba priznati da je teorija strasnih privlačnosti ovdje pogriješila i da je Fourier time što je htio uskladiti *strast* vlasništva, zlu strast, što god on o tome govorio, bacio gredu u kotače svojih kola.

Apsurdnost falansterijske ekonomike tako je gruba da mnogi ljudi sumnjiče Fouriera kako je bio prikriveni protiv-

² Kada je Fourier trebao pomnožiti neki cijeli broj s razlomkom, kažu da nije nikad propustao da nađe mnogo veći umnožak od množenika. Tvrdio je da bi u harmoniji živa prešla u kruto stanje na temperaturi iznad nule; time kao da je rekao da bi harmoničari načinili gorući led. Pitao sam jednog vrlo duhovitog pristašu falansterija što misli o toj fizici. *Ne znam*, odgovorio je, *ali vjerujem*. Isti taj čovjek nije vjerovao u stvarnu prisutnost.

nik vlasništva, usprkos svim njegovim klanjanjima vlasnicima. To se mišljenje može potkrijepiti prividno istinitim razlozima, pa ipak se ne bih složio s njim. Udio šarlatanskog kod tog bi čovjeka bio prevelik, a zdravog razuma premalen. Radije vjerujem u Fourierovo neznanje, koje je uostalom dokazuje, nego u njegovu dvoiličnost. Što se tiče njegovih pristaša prije nego što se formulira bilo kakvo mišljenje o njima, nužno je da oni jedanput napokon kategorički i bez svjesnog uzdržavanja izjave namjeravaju li ili ne namjeravaju sačuvati vlasništvo i što znači njihova glasovita deviza: Svakome prema njegovu kapitalu, radu i darovitosti.

II. No, neki napola obraćeni vlasnik napomenut će: zar ne bi bilo moguće da se proizvodi podijele razmjerno sposobnostima kada bi se ukinule banke, rente, zakupnine za zemlju, najamnine, sva lihvarstva, ukratko, vlasništvo? To je bilo Saint-Simonovo i Fourierovo mišljenje, to je zavjet ljudske savjesti, a nitko se pristojan ne bi usudio dati ministru da živi poput seljaka.

Ah! Mida, kako su ti duge uši! Nikada nećeš shvatiti da su veće plaće i pravo na dobit jedno te isto! Naravno, najveća greška Saint-Simona, Fouriera i njegovih ovaca nije bila u tome što su željeli spojiti, jedan nejednakost i zajednicu, a drugi nejednakost i vlasništvo: ali ti, čovječe od računa i ekonomije, čovječe koji znaš napamet svoje *logaritmičke tablice*, kako se ti možeš tako grdno prevariti? Zar se više ne sjećaš da sa stajališta političke ekonomije proizvod jednog čovjeka, bez obzira na njegove individualne sposobnosti, uvijek vrijedi samo kao rad jednog čovjeka, i da rad jednog čovjeka također vrijedi samo onoliko koliko je potrošnja jednog čovjeka? Podsjećaš me na onog velikog tvorca ustava, onog jadnog Pinheiro-Ferreiru devetnaestog stoljeća koji je, pošto je neki narod podijelio na dvanaest klasa građana ili dvanaest stupnjeva, kako hoćete, jednima dodjeljivao 100.000 franaka plaće, drugima 80.000, zatim 25.000, 15.000, 10.000 itd., sve do 1.500 i 1.000 franaka, minimum primanja jednog građanina. Pinheiro je volio odlikovanja i nije ni državu zamišljao bez visokih dostojanstvenika, ni vojsku bez bubnjarskih vođa; a kako je volio, ili je vjerovao da voli, i slobodu, jednakost i bratstvo, od dobara i zala našega starog društva načinio je eklekticizam od kojega je sastavljao ustav. Divni Pinheiro! Sloboda do pasivne pokornosti, bratstvo do istovjetnosti govora, jednakost do porote i giljotine,

takav je bio njegov ideal republike. Nepriznati genij kojega ovo stoljeće nije bilo dostojno, a potomstvo će ga osvetiti.

Poslušaj, vlasniče! Nejednakost sposobnosti zapravo postoji; u pravu uopće nije dopuštena, nikako se ne uzima u obzir i ne pretpostavlja se. Za jedno stoljeće i 30 milijuna ljudi dovoljan je jedan Newton; psihologija se divi rijetkosti tako krasnog uma, a zakonodavac vidi samo rijetkost posla. A rijetkost posla ne stvara privilegij u korist onoga tko ga obavlja i to iz više razloga koji su svi jednako nepobitni.

1. Stvoritelj nikako nije rijetko stvarao genije zato da društvo padne na koljena pred čovjeka koji ima izrazite sposobnosti, nego kao sredstvo providnosti da se svaki posao izvrši na najveću korist svih.

2. Nadarenost je mnogo više tvorevina društva nego dar prirode; to je nagomilani kapital i onaj tko ga prima samo je njegov pohranitelj. Bez društva, bez odgoja koje ono daje i bez njegove moćne pomoći i najljepši bi prirodni dar, i u samom rodu koji ga treba proslaviti, ostao ispod najosrednjih sposobnosti. Što je šire znanje nekog smrtnika, njegova mašta ljepša a njegova darovitost plodnija, što je skuplje bilo njegovo obrazovanje, briljantniji i brojniji njegovi prec i uzori, to je veći njegov dug. Zemljoradnik proizvodi tek što izađe iz kolijevke pa do groba: plodovi umjetnosti i znanosti dozrijevaju kasno i rijetko, često drvo usadne prije nego sazru. Uzgajajući nadarenost društvo prinosi žrtvu očekivanjima.

3. Ne postoji mjera za usporedbu sposobnosti: pod jednakim uvjetima razvoja nejednakost je darovitosti samo raznolikost darovitosti.

4. Nejednakost plaća, jednako kao i pravo na dobit, u ekonomskom su pogledu nemogući. Mislim na najpovoljniji slučaj u kojemu su svi radnici proizveli jednako: da se proizvodi pravedno podijele među njih, dio svakoga od njih mora biti jednak kvocijentu proizvodnje podijeljenom s brojem radnika. Pošto se izvrši ta operacija, što ostaje da se doda većim plaćama? Apsolutno ništa.

Hoće li tko god reći da svim radnicima treba uzeti jedan dio? Ali onda njihova potrošnja više neće biti jednaka njihovoj proizvodnji, plaća neće platiti proizvodnu uslugu, radnik neće moći otkupiti svoj proizvod i ponovno ćemo pasti u sve nevolje vlasništva. Ne govorim o nepravdi koja je učinjena opljačkanom radniku, o suparništvu, o izazvanim ambici-

jama, o probuđenim netrpeljivostima: svi ti razlozi mogu imati svoju vrijednost, ali ne prelaze pravo na stvar.

S jednake strane, budući da je zadaća svakog radnika kratka i laka, i da su sredstva da se ona uspješno obavi jednaka, kako bi u tome bilo krupnih i sitnih proizvođača? S druge strane, budući da su sve funkcije međusobno jednake, bilo prema stvarnoj ekvivalentnosti nadarenosti i sposobnosti, bilo prema društvenoj suradnji, kako bi neki funkcionar mogao zaključiti da je njegov genij izvanredan i zahtijevati razmjernu plaću?

Ali, što govorim? U jednakosti su plaće uvijek razmjerne sposobnostima. Što je plaća u ekonomiji? Ono od čega se sastoji reproduktivna potrošnja radnika. Dakle sam čin radnikove proizvodnje jest potrošnja koja je jednaka njegovoj proizvodnji, koja se traži: kada astronom promatra zvijezde, pjesnik piše stihove, učenjak obavlja pokuse, oni troše instrumente, knjige, putovanja, itd., itd. Dakle, ako društvo osigurava tu potrošnju, kakvu bi drugu razmjernu nagradu zahtijevali astronom, učenjak i pjesnik? Zaključimo dakle da Saint-Simonova mudra izreka *Svakom prema njegovoj sposobnosti, svakoj sposobnosti prema njezinim djelima*, nalazi svoju punu i cjelovitu primjenu u jednakosti, i samo u njoj.

III. Velika, strašna i uvijek razjapljena rana vlasništva znači da uz nju stanovništvo uvijek i nužno ostaje previše brojno koliko ga god smanjivali. Oduvijek su se ljudi žalili na preveliko stanovništvo; oduvijek je vlasništvu smetala prisutnost siromaštva, a da nije primjećivalo kako je ono samo njegov uzrok: i nema ništa zanimljivije od različitih načina koje je izmišljalo da bi ga utamanilo. U njima se nadmeću okrutnost i glupost.

Izlaganje djece bila je stalna praksa u starom vijeku. Istrebljivanje robova na veliko i na malo, građanski ratovi i ratovi među državama također su dali svoj doprinos. U Rimu, u kojem je vlasništvo bilo jako i neumoljivo, ta su tri sredstva tako dugo i djelotvorno upotrebljavana da se na kraju carstvo našlo bez stanovnika. Kada su Barbari stigli, nisu našli nikoga: polja nisu bila obrađena; trava je rasla na ulicama talijanskih gradova.

U Kini je od pamtivijeka glad bila zadužena da pomete siromahe. Budući da je riža bila glavna hrana puka, ako neka nedaća dovede do slabe ljetine, za nekoliko dana glad ubije na tisuće i tisuće stanovnika; a mandarin historiograf piše u

ljetopisima Kine iz doba Srednjeg carstva da je te i te godine za vladavine tog i tog cara glad odnijela dvadeset, trideset, pedeset, sto tisuća stanovnika. Zatim se mrtvi pokopaju, ponovno se rađaju djeca dok neka druga glad ne dovede do istog rezultata. Čini se da je konfucijevska ekonomija oduvijek bila takva.

Slijedeće detalje posudio sam od jednog modernog ekonomista.

»Od četrnaestog i petnaestog stoljeća Englesku je razdiralo siromaštvo: donose se krvavi zakoni protiv prosjaka.« (Međutim, njezino tadašnje stanovništvo nije bilo ni četvrtina današnjega.)

Edvard zabranjuje davanje milostinje i kažnjava je zatorom... Ukazi iz 1542. i 1656. godine analogne su odredbe u slučaju ponovnog prijestupa. — Elizabeta naređuje da svaka župa hrani svoje siromahe. Ali tko je siromah? Charles II odlučuje da *neprijeporan* stalni boravak od 40 dana utvrđuje naseljavanje u općini; ali ljudi ga poriču i pridošlice su prisiljeni pobjeći. Jakov II mijenja tu odluku, a ponovno je mijenja William. Usred ispitivanja, izvještaja i promjena siromaštvo se povećava, a radnik slabi i umire.

Porez za siromahe iz 1774. godine premašuje 40 milijuna franaka; 1783, 1784. i 1785. godine godišnji su porezi iznosili 53 milijuna; 1813. godine više od 187 milijuna i 500 tisuća franaka; 1816. godine — 250 milijuna; 1817. godine pretpostavlja se 317 milijuna.

Godine 1821. siromasi zapisani po župama procijenjeni su na četiri milijuna, između trećine i četvrtine stanovništva.

Francuska. Godine 1544. Franjo I. uvodi davanje milostinje za siromahe s prisilnom naplatom. Godine 1566. i 1586. prisjećaju se tog načela i primjenjuju ga na cijelo kraljevstvo.

Pod Lujem XIV. prijestolnicu je uznemiravalo 40.000 siromaha (koliko, razmjerno, i danas). Doneseni su strogi ukazi protiv prosjačenja. Godine 1740. Pariški je parlament za svoje područje ponovno predložio prisilan prinos.

Prestrašena rasprostranjenošću zla i težinom njegova liječenja, Konstituenta (Ustavotvorna skupština) naređuje *status quo*.

Konvent (Narodna skupština) godine 1792 pomoć siromašnima proglašava *nacionalnim dugom*. — Taj zakon nije proveden.

Napoleon također nastoji zaliječiti zlo: duh njegova zakona je zatvor. »Tako ću bogate sačuvati od dosađivanja

prosjaka i odvratne slike ubogaljenosti od najveće bijede.«
O velika li čovjeka!

Iz tih činjenica koje bih mogao i dalje nizati proizlazi dvoje: prvo da je siromaštvo neovisno o stanovništvu i, drugo, da su svi lijekovi koji su iskušani da se ono izliječi ostali bezuspješni.

Katolička je crkva osnivala bolnice, samostane i naređivala je davanje milostinje, odnosno ohrabivala je prosjačanje: njezin duh koji je govorio preko njezinih svećenika nije išao dalje.

Svjetovna vlast kršćanskih naroda čas je uvodila poreze na bogataše, čas protjerivala i zatvarala siromahe, odnosno s jedne je strane kršila prava vlasništva, a s druge prouzrokovala smrt građana i ubojstvo.

Suvremeni ekonomisti koji misle da siromaštvo u cijelosti uzrokuje samo prevelik broj stanovnika, osobito su se založili u suzbijanju njegova razvoja. Jedni hoće siromasima zabraniti ženidbu, pa se nakon žestokih napada protiv vjerskog celibata predlaže prisilni celibat koji će nužno postati razvratni celibat.

Drugi ne odobravaju to suviše nasilno sredstvo koje, kažu, lišava siromaha *jednog užitka što ga na svijetu poznaje*. Oni bi samo željeli preporučiti *razboritost*: tako misle gospoda Malthus, Sismondi, Say, Droz, Duchâtel, itd. Ali ako se želi da siromah bude *razborit*, bogataš mu u tome treba biti primjerom: zašto bi se za bogataša utvrdilo da je 18 godina dob za ženidbu, a za siromaha 30?

Zatim bi bilo potrebno kategorički se izjasniti o toj ženidbenoj razboritosti koja se tako usrdno preporučuje radniku. Jer tu se treba bojati najneugodnijeg nesporazuma, a sumnjam da su se ekonomisti potpuno sporazumjeli. »Neupućeni se svećenici uznemiruju kada se govori o razboritosti u braku; oni se boje da se time ustaje protiv božanske zapovijedi: *rastite i množite se*. Kada bi htjeli biti dosljedni, morali bi prokleti neženje.« (J. Droz, *Économie politique*)

Gospodin Droz je prepošten čovjek i premalo teolog da shvati uzrok nemira kazuista, a to bezazleno neznanje najljepše je svjedočanstvo o čistoći njegova srca. Religija nije nikada ohrabivala rane ženidbe i vrsta *razboritosti* koju ona napada vrsta je što je izražava Sanchezova latinska izreka: *An licet ob metum liberorum semen extra vas ejicere?*

Čini se da se Destutt de Tracy ne slaže ni s jednom ni s drugom razboritošću. On kaže: »Priznajem da nisam pristaša

ni moralističke revnosti da se umanje i spriječe naši užici ni gorljivosti političara da se poveća naša plodnost i da se brže množimo.« Njegovo je dakle mišljenje da se ljudi žene i vode ljubav onoliko koliko to bude moguće. Ali posljedice su ljubavi i braka bujni porast bijede; naš se filozof zbog toga ne uznemirava. Vjeran učenju o nužnosti zla, on upravo od zla očekuje rješenje svih problema. Stoga dodaje: »Budući da se ljudi i dalje množe u svim društvenim klasama, suvišak u prvima postupno se prenosi na niže klase, a suvišak u najnižoj nužno uništava bijedu.« Ta filozofija ima malo priznatih sljedbenika; ali ima nepobitnu prednost pred svima ostalima zato što ju je dokazala praksa. U Francuskoj su je nekad propovijedali u poslaničkom domu, za vrijeme rasprave o izornoj reformi. *Uvijek će biti siromaha*: politički je aforizam kojim je ministar raspršio dokaze gospodina Araga. *Uvijek će biti siromašnih!* S vlasništvom, da.

Fourierovi pristaše, *izumitelji* tolikih divota, nisu tom prilikom mogli govoriti protiv svojih shvaćanja. Izumjeli su dakle četiri načina da se po želji zaustavi rast stanovništva.

1. *Krepot žene*. Iskustvo o tome je suprotno. Premda snažne žene uvijek ne zanesu najbrže, one barem rađaju djecu koja su najsposobnija za život, tako da su u pogledu materinstva u prednosti.

2. *Cjelovito tjelesno vježbanje*, ili ujednačeni razvoj svih fizičkih sposobnosti. Ako je taj razvoj ujednačen, kako bi se zbog njega smanjila sposobnost reprodukcije?

3. *Gastrozofski režim*, na francuskom filozofija ždrijela. Furijeristi tvrde da bi preobilna i prebogata prehrana učinila žene neplodnima, kao što preobilje soka čini cvjetove bogatijima i ljepšima, ali ih time čini i jalovima. No analogija je pogrešna: cvjetovi su jalovi zbog toga što su prašnici ili muški organi izmijenjeni u laticu, u što se možemo uvjeriti ako pogledamo ružu, i zato što je zbog viška vlažnosti i plodnost praha izgubila svoju sposobnost za oplodnju. Da gastrozofski režim postigne rezultate koji se od njega očekuju, nije dakle dovoljno udebljati ženke, nego treba mužjake učiniti impotentnima.

4. *Fanerogamski običaji* ili javni konkubinac: ne znam zašto pristaše falansterija upotrebljavaju grčke riječi za predodžbe koje se vrlo dobro izražavaju francuskim jezikom. Taj način, kao i prethodni, oponaša civilizirane postupke: sâm Fourier navodi kao dokaz primjer prostitutki. Dakle, činjenice na koje se poziva još su krajnje nesigurne; to je

ono što izričito navodi Parent Duchâtelet u svojoj knjizi *O prostituciji* (De la Prostitution).

Prema informacijama koje sam uspio prikupiti, lijekovi protiv siromaštva i plodnosti koje su naznačili stalni običaji nacija, filozofija, politička ekonomija i najnoviji reformatori, obuhvaćeni su ovim popisom: masturbiranje, onaniranje,³ pederastija, lezbijstvo, poliandrija,⁴ prostitucija, kastriranje, zatvor, pobačaj i čedomorstvo.⁵

Budući da je dokazano da su svi ti načini nedovoljni, ostaje osuda na smrt.

Na žalost, time što će uništavati siromahe osuda na smrt samo će povećati njihov omjer. Kada je kamata koju je vlasnik predujmio od proizvoda jednaka tek dvadesetini tog proizvoda (prema zakonu ona je jednaka dvadesetini kapitala), iz toga slijedi da 20 radnika proizvodi samo za 19 zato što među njima ima jedan koga zovu vlasnikom i koji jede dio dvojice. Pretpostavimo da ubogi dvadeseti radnik bude ubijen. Proizvodnja će iduće godine biti smanjena za dvadesetinu; prema tome, bit će red na devetnaestoga da ustupi svoj dio i propadne. Jer, tako se vlasniku ne mora platiti dvadesetina proizvoda devetnaestorice, nego dvadesetina proizvoda dvadesetorice (pogledajte treću tvrdnju). To znači da si svaki radnik mora oduzeti dvadesetinu plus četiristoti dio svog proizvoda; drugim riječima: od svakih 19 ljudi treba ubiti jednog čovjeka. Ta vlasništvom se, što se više siromaha ubije, razmjerno više siromaha ponovno rađa.

Malthus, koji je tako učeno dokazao da stanovništvo raste geometrijskom progresijom, a proizvodnja se povećava samo aritmetičkom progresijom, nije primijetio da vlasništvo ima tu moć *stvaranja siromaha*. Da nije bilo tog propusta on bi shvatio da prije nastojanja da se naša plodnost

³ Razlika između masturbacije i onanije je u tome što masturbaciju obavlja pojedinac, a onanija je recipročna, dakle udvoje, muškarac i žena. Zbog toga neki onaniju smatraju jednom od najugodnijih ljubavnih igara u bračnom životu.

⁴ Poliandrija, više muževa.

⁵ Ubijanje djece javno je zatraženo u Engleskoj u knjižici čiji se autor izdaje za Malthusova sljedbenika. On predlaže *godišnji pokolj nevinih* u svim obiteljima u kojima bi bilo više djece nego što je utvrdio zakon: i traži da se veličanstveno groblje, ukrašeno kipovima, šumarcima, vodoskocima i cvijećem namijeni posebnu ukopu prekobrojne djece. Majke bi odlazile na to mjesto uživanja sanjariti o sreći tih anđelaka i potpuno bi se utješene vraćale stvarati nove anđelke koje bi onamo poslali kada na njih dođe red.

smanji treba početi s ukidanjem prava na dobit zato što ondje gdje se to pravo tolerira, bez obzira na površinu tla i njegovo bogatstvo, uvijek ima suviše stanovnika.

Možda će me netko upitati kakvo ja sredstvo predlažem da se održi ravnoteža stanovništva; jer taj se problem mora riješiti prije ili poslije. Čitalac će mi dopustiti da to sredstvo ne imenujem ovdje. Jer, prema mom mišljenju, ništa ne znači nešto reći ako se to ne dokaže: dakle da bih mogao izložiti u svoj njegovoj istinitosti sredstvo o kojem govorim, neće mi trebati manje od jedne rasprave. To je nešto tako jednostavno i veliko, obično i plemenito, istinito i nepriznato, tako sveto i profano da bi iznošenje njegova imena, ako se ne bi razradilo i dokazalo, poslužilo samo da izazove prijezir i nepovjerenje. Neka nam bude dovoljno jedno: uspostavimo jednakost i vidjet ćemo kako će se taj lijek pojaviti; jer istine slijede jedna drugu kao što je to i s greškama i zločinima.

Šesta tvrdnja

Vlasništvo nije moguće jer je majka tiranije

Što je vlada? Vlada je javna ekonomija, vrhovna uprava radova i dobara cijelog naroda.

Dakle narod je poput velikog udruženja u kojemu su svi građani dioničari: svatko ima pravo odlučivanja u Skupštini i, ako su dionice jednake, raspolaže jednim pravom glasa. Ali u vlasničkom poretku ulozi dioničara su međusobno krajnje nejednaki; dakle, netko može imati pravo na više stotina glasova, a netko će imati samo jedan. Ako na primjer uživam prihod u iznosu od jednog milijuna, odnosno ako sam vlasnik imetka od 30 do 40 milijuna kapitala, i taj se imetak sâm po sebi sastoji od tridesettisućitog dijela nacionalnog kapitala, jasno je da visoka uprava od mog dobra formira tridesettisućiti dio vlade, a ako nacija broji 34 milijuna pojedinaca, ja sâm po sebi vrijedim kao 1133 obična dioničara.

Stoga gospodin Arago ima potpuno pravo kada zahtijeva pravo glasa za sve pripadnike nacionalne garde, jer je svaki građanin upisan barem za jednu nacionalnu dionicu koja mu daje pravo na jedan glas; ali slavni je govornik morao istodobno zahtijevati da svaki birač ima onoliko glasova koliko dionica posjeduje, kao što vidimo da se prakticira u trgo-

vačkim udruženjima. Jer inače bi to značilo zahtijevati da narod ima pravo raspologati imetkom pojedinaca ne pitajući ih za mišljenja, što je suprotno pravu vlasništva. U nekoj vlasničkoj zemlji u kojoj je na snazi pravo vlasništva, jednakost prava glasa na izborima kršenje je vlasništva.

No ako se suverenitet može i treba dati samo razmjerno vlasništvu svakog pojedinca, znači da su sitni dioničari prepušteni na milost i nemilost jačih. Oni će, čim to pozele, moći od njih načiniti svoje robove, ženiti ih po svojoj volji, uzimati im žene, od njihovih sinova načiniti eunuhe, prostituirati njihove kćeri, starce bacati ribama paklarama; i bit će čak prisiljeni to učiniti, ako im nije draže da sami sebi odrede pristojbe kako bi hranili svoje slugu. U takvim se prilikama danas nalazi Velika Britanija: John Bull kojeg malo zanima sloboda, jednakost i dostojanstvo više voli služiti i prositi: a ti, dobričino Jacques?

Vlasništvo je nespojivo s političkom i građanskom jednakosti, dakle vlasništvo je nemoguće.

Povijesno tumačenje. 1. Kada su državni staleži godine 1789. naredili da se udvostruči treći stalež, počinjeno je veliko nasilje protiv vlasništva. Plemstvo i kler posjedovali su sami tri četvrtine zemljišta u Francuskoj; plemstvo i kler morali su formirati tri četvrtine nacionalnog predstavnštva. Kažu da je udvostručavanje trećeg staleža bilo pravedno, jer je narod gotovo sam plaćao poreze. Taj bi razlog bio dobar da se nije radilo o izglasavanju poreza: ali govorilo se o reformiranju vlade i ustava. Prema tome, udvostručenje trećeg staleža bilo je otimanje i napad na vlasništvo.

2. Kada bi sadašnji predstavnici radikalne opozicije došli na vlast, proveli bi reformu kojom bi svaki pripadnik nacionalne garde postao birač, a svaki bi birač mogao biti izabran: bio bi to napad na vlasništvo.

Konvertirali bi rentu, a to je napad na vlasništvo.

U općem interesu donijeli bi zakone o izvozu stoke i pšenice, a to je napad na vlasništvo.

Izmijenili bi poreznu osnovicu, a to je napad na vlasništvo.

Besplatno bi proširili obrazovanje naroda, a to je zavjera protiv vlasništva.

Organizirali bi rad, odnosno osigurali bi radniku posao i omogućili bi njegovo sudjelovanje u dobiti, a to je ukidanje vlasništva.

A svi su ti radikali marljivi branitelji vlasništva, što je korjenit dokaz da ne znaju ni što čine ni što hoće.

3. Budući da je vlasništvo velik uzrok privilegija i despotizma, obrazac se republikanske zakletve mora izmijeniti. Odsad umjesto: *Prisižem da ću mrziti kraljevstvo*, novi član prilikom primanja u neko tajno društvo treba reći: *Kunem se da ću mrziti vlasništvo*.

Sedma tvrdnja

Vlasništvo nije moguće jer ako troši svoja primanja, gubi ih, ako ih štedi, poništava ih, a ako ih pretvara u glavnice, okreće ih protiv proizvodnje

1. Ako zajedno s ekonomistima radnika promatramo kao živi stroj, nadnica koja mu se odobrava učiniti će nam se poput nužnog troška za održavanje i popravak toga stroja. Gospodar neke tvornice koji ima radnike i službenike i plaća ih po 3, 5, 10 i 15 franaka na dan, a sam sebi dodjeljuje 20 franaka zbog svog visokog rukovođenja, ne gleda sve svoje izdatke kao da su izgubljeni zato što zna da će mu se vratiti u obliku proizvoda. Tako su *rad i reproduktivna potrošnja* jedno te isto.

Što je vlasnik? Stroj koji ne funkcionira ili koji funkcioniranjem za svoje zadovoljstvo i zbog svog hira ništa ne proizvodi.

Što znači trošiti kao vlasnik? Znači trošiti, a ne raditi, a ne ponovno proizvoditi. Jer, još jednom time što troši kao radnik, vlasnik si i naplati; on ne daje svoj rad u zamjenu za svoje vlasništvo jer bi time prestao biti vlasnik. Tim što troši kao radnik vlasnik zarađuje, ili barem ništa ne gubi, jer to opet naplati; ako troši kao vlasnik, osiromašuje. Da bi se u vlasništvu uživalo, treba ga, dakle, uništiti; da bi netko stvarno bio vlasnik, treba prestati biti vlasnik.

Radnik koji potroši svoju plaću jest stroj što se rastavlja i ponovno proizvodi. Vlasnik koji troši svoju dobit ponor je bez dna, pijesak koji se zalijeva i kamen na kojem se sije. Sve je to tako istinito da je vlasnik, zato što nije htio ili nije znao proizvoditi, a dobro je osjećao da nepopravljivo uništava vlasništvo ako ga troši, poduzeo sve da umjesto sebe zaposli nekoga u proizvodnji. Politička ekonomija,

koja je besmrtno pravedna, naziva to *proizvoditi pomoću svog kapitala, proizvoditi pomoću svog oruđa!* A upravo to treba nazvati *proizvodnjom pomoću roba, proizvodnjom u svojstvu lupeža i tiranina.* On, vlasnik, da proizvodil! . . . Lopov također može reći: ja proizvodim.

Vlasnikova je potrošnja nazvana *luksuzom* kao opreka korisnoj potrošnji. Prema onome što je malo prije rečeno, može se shvatiti da u nekom narodu može vladati velika raskoš, a da on zbog toga ne bude bogatiji; da čak bude to siromašniji što se u njemu vidi više raskoši i *vice versa.* Ekonomisti su, treba im za to odati priznanje, nadahnuli takav užas od raskoši da danas vrlo velik broj vlasnika, da ne kažemo gotovo svi, koji se stide svoje besposlenosti rade, štede, stvaraju kapital. To znači iz groznice pasti u vrućicu.

Ne mogu to previše ponavljati: vlasnik koji vjeruje da radom zaslužuje svoje prihode i koji prima plaću za svoj rad službenik je koji dva puta prima plaću: u tome je sva razlika između besposlenog vlasnika i vlasnika koji radi. Svojim radom vlasnik proizvodi samo svoju plaću, ne proizvodi svoje prihode. A kako mu njegov položaj nudi beskrajnu prednost da se ugura među najbolje plaćene službe, može se reći da rad vlasnika društvu više škodi nego što mu koristi. Što god vlasnik radio, potrošnja njegovih prihoda je stvarni gubitak koji njegove plaćene usluge ne ispravljaju i ne opravdavaju i koja bi uništila vlasništvo da ga neprestano ne popravlja tuđa proizvodnja.

2. Vlasnik koji troši, dakle, poništava proizvod: mnogo je gore kad se odluči da štedi. Ono što stavlja na stranu prelazi u jedan drugi svijet; ništa se više ponovno ne vidi, čak ni *caput mortuum*, đubrište. Kada bi postojala prometna sredstva za putovanje na Mjesec, i kad bi vlasnici naumili da onamo odnesu svoje uštede, nakon nekog bi vremena naš planet s morem i kopnima ponijeli na njezin satelit.

Vlasnik koji štedi sprečava druge da uživaju, ako i on sâm ne uživa; za njega ne postoji ni posjedovanje ni vlasništvo. Kao škrtac skriva svoje blago i ne troši ga. Neka ponovno napasa oči na njemu, neka spava s njim, neka zaspi ljubeći ga: uzalud će to raditi, zlatnici neće stvoriti zlatnike. Nema potpunog vlasništva bez uživanja, ni uživanja bez potrošnje, ni potrošnje bez gubitka vlasništva, to je neumoljiva nužnost u koju je božji sud stavio vlasnika. Prokletu budi vlasništvo.

3. Vlasnik koji svoju plaću pretvara u glavnicu umjesto da je potroši, okreće tu glavnicu protiv proizvodnje i time onemogućava korištenje svog prava. Jer što više povećava iznos kamata za plaćanje, to je više prisiljen smanjivati nadnicu: a što više smanjuje nadnice, odnosno što više oduzima od održavanja i popravka strojeva, to više smanjuje količinu rada; s količinom rada smanjuje i količinu proizvoda, a s količinom proizvoda sâm izvor prihoda. To će jasno pokazati ovaj primjer.

Neka neko imanje koje se sastoji od obradivog zemljišta, livada, vinograda, gospodarove i zakupnikove kuće sa svim materijalima za eksploataciju vrijedi 100.000 franaka, prema procjeni od tri posto prihoda. Kada vlasnik svoj prihod, umjesto da ga potroši, ne bi upotrijebio za povećanje svog imetka, nego za njegovo uljepšavanje, bi li mogao zahtijevati od svog zakupnika svake godine 90 franaka više zbog 3000 franaka koje bi tako pretvorio u glavnicu? Očito ne bi: jer u sličnim bi uvjetima zakupnik ubrzo morao raditi ni za šta zato što više ne bi proizvodio. Ma što kažem? Da još doda od svoga kako bi održao stoku u napelici.

Naime, prihod se može povećati samo povećanjem proizvodne osnovice; ničemu ne bi služilo kada bi se oko njega sagradili mramorni zidovi ni kad bi se oralo zlatnim pluvovima. No kako se ne može neprestano stjecati, gomilati imanja, *nastavljati svoja posjedovanja*, kako su govorili Latini, a da, vlasniku ipak uvijek ostane nešto što će pretvarati u glavnicu, iz toga slijedi da korištenje njegova prava na kraju postaje nemoguće.

No usprkos tome vlasništvo zgrće novac, a time povećava svoje kamate; i ne zaustavljajući se na mnoštvu posebnih primjera koje bi mu ponudili trgovina, manufakturna industrija i banka, iznijet ću jednu ozbiljniju činjenicu koja se tiče svih građana: želim govoriti o beskrajnom povećanju budžeta.

Porez se svake godine povećava: teško bi bilo točno reći u kojem se dijelu državnog poreza dobiva to povećanje, jer tko sebi može umišljati da nešto zna o budžetu? Svaki dan tvrdimo da se najvještiji stručnjaci u državnim financijama ne slažu. Pitam se što da mislimo o znanju vlade kada se majstori te znanosti ne mogu složiti u brojkama? Kakvi god bili neposredni uzroci te budžetske progresije, ni porezi ne idu manje putem povećanja koje dovodi do očaja: svi to vide, svi to kažu, a čini se da nitko ne zapaža prvi uzrok

toga.⁶ A ja kažem da to i ne može biti drugačije, da je to nužno i neizbježno.

Narod je poput zakupnika zemlje nekog veleposjednika koji se zove *vlada*, kojemu za korištenje zemljišta plaća zakupninu poznatu pod nazivom *porez*. Kad god vlada vodi rat, izgubi ili dobije bitku, mijenja opremu vojske, podiže neki spomenik, kopa kanal, otvara neku cestu ili željezničku prugu, ona posuđuje novac za koji porezni obveznici plaćaju kamate. Odnosno, ne povećavajući osnovicu proizvodnje, vlada povećava svoj aktivni kapital; jednom riječju ona pretvara u glavnicu upravo onako kako to čini vlasnik o kojemu sam malo prije govorio.

A kada se vladina pozajmica jednom formira i kamate ustanove, budžet ih se ne može rasteretiti. Naime, za to bi trebalo ili da rentijeri plate pristojbu za svoje kamate, što se ne može a da se ne odustane od vlasništva, ili da vlada bankrotira, što bi bila prijeverna negacija političkog načela, ili da vrati dug, što ne može bez drugog zajma, ili da štedi na svojim izdacima, što se ne može jer je zajam podignut zato što su uobičajena primanja bila nedovoljna, ili da je novac koji je vlada potrošila bio reproduktivan, što se može dogoditi samo ako se prošire proizvodni fondovi; a to je povećanje suprotno pretpostavci. Ili bi pak, trebalo da porezni obveznici podnesu novi porez za vraćanje duga, a to je nemoguće. Jer ako je taj novi porez podjednako raspodijeljen na sve građane, polovica ili čak više građana neće ga moći platiti; ako on pogodi samo bogate, bit će to prisilan doprinos, napad na vlasništvo. Već je odavno praksa državnih prihoda pokazala da je put zajmova još najlakši, najsigurniji i najmanje skup, premda je krajnje opasan. Uzajmljuje se, dakle, to jest neprestano se pretvara u glavnicu i povećava se budžet.

⁶ Financijski položaj engleske vlade iznesen je na sjednici doma lordova održanoj 23. siječnja; on nije sjajan. Već više godina rashodi premašuju prihode, a ministarstvo uspostavlja ravnotežu samo pozajmicama koje svake godine iznova uzima. Službeno ustanovljeni deficit za 1838. i 1839. godinu sâm iznosi 47,500.000 franaka. Godine 1840. predviđeni premašaj rashoda nad приходima bit će 22,500.000 franaka. Te je iznose iznio lord Ripon. Lord Melbourne mu je odgovorio: »Njegova visost grof, imala je, na žalost, pravo kad je izjavila da se javni rashodi stalno povećavaju i, moram reći kao i on, da se ne treba nadati da će se ti rashodi moći smanjiti ili ublažiti.« (*National* od 26. siječnja 1840. godine.)

Dakle, ne samo što se budžet nikada ne može smanjiti nego se nužno i uvijek mora povećavati; to je tako jednostavna, tako opipljiva činjenica da se čudimo što je ekonomisti sa svim svojim znanjem nisu zapazili. Ako su je zapazili, zašto to nisu objavili?

Povijesno tumačenje. Danas se mnogo brinemo o jednoj operaciji državnih prihoda od koje se ne očekuje neki krupni rezultat za rasterećenje budžeta; riječ je o konverziji rente za 5 posto. Ako ostavimo po strani političko-pravno pitanje i gledamo samo financijsko, zar nije istina da će, kada se 5 posto konvertira u 4 posto, poslije iz istih razloga i potreba trebati konvertirati 4 u 3, zatim 3 u 2, pa 2 u 1 i, najzad, uništiti sve vrste rente? No to bi zapravo značilo narediti ukidanje vlasništva. A činilo bi mi se dostojno jednog razumnog naroda da radije poče u susret neizbježnoj revoluciji umjesto da dopusti da ga prema njoj vuku kola neumljive nužnosti.

Osma tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što je njegova moć akumulacije neograničena, a primjenjuje se samo na ograničenim količinama

Kada bi ljudi, organizirani u poretku jednakosti, jednome čovjeku priznali isključivo pravo vlasništva, i kad bi taj jedini vlasnik uložio na čovječanstvo, uz složene kamate, svotu od 100 franaka, naplativih njegovim potomcima u dvadeset četvrtoj generaciji nakon šest stotina godina, ta bi svota od 100 franaka, uložena uz 5 posto kamata, iznosila 107.854.010.777.600 franaka, odnosno kao 2696 kapitala Francuske plus jedna njegova trećina, ako pretpostavimo da je taj kapital 40 milijardi. To je više od dvadeset vrijednosti zemaljske kugle, s pokretninama i nekretninama.

Ako bi neki čovjek, prema našim zakonima pod vladavinom svetog Luja od nekog posudio istu svotu od 100 franaka pa bi on i njegovi nasljednici nakon njega odbili da je vrate, ako je bilo priznato da su ti nasljednici svi bili zlonamjerni posjednici, i da je zastara stalno u zakonskom roku bila odgađana, njegov bi posljednji nasljednik mogao biti osuđen da vrati tih 100 franaka s kamatama na kamate, što

bi, kako smo malo prije vidjeli, iznosilo blizu 108.000 milijardi.

Svaki dan vidimo bogatstva čija je progresija neusporedivo brža: prijašnji primjer pretpostavlja dobitak jednak dvadesetini vrijednosti kapitala. Nerijetko je ona jednaka desetini, petini, polovici kapitala i samom kapitalu.

Fourierovi sljedbenici, nepomirljivi neprijatelji jednakosti prema čijim pristašama postupaju kao prema *morskim psima*, primaju na sebe da učetvorostruče proizvodnju i zadovolje sve zahtjeve kapitala, rada i darovitosti. Ali kada bi se proizvodnja učetvorostručila, udesetorostručila i ustrostručila sa svojom moći akumulacije i svojim učincima pretvaranja u glavnicu, vlasništvo bi vrlo brzo apsorbiralo i proizvode, i kapital, i zemlju, pa čak i radnike. Da li će se falansterima braniti da pretvaraju u glavnicu i ulažu u kamate? Neka onda netko objasni što se razumijeva pod vlasništvom?

Ne bih išao dalje s tim računima koje svatko može beskrajno varirati i na kojima bi s moje strane bilo djetinjasto inzistirati. Samo pitam: na temelju kojeg pravila suci dodjeljuju kamate kada ih dosuđuju na nekom procesu o pravu posjeda? I, razmatrajući to pitanje na višoj razini, pitam:

Je li zakonodavac, kada je u Republiku uvodio načelo vlasništva, odvagao njegove posljedice? Je li poznavao zakon mogućega? Ako ga je poznavao, zašto Zakonik o njemu ne govori, zašto je vlasniku ostavljena zastrašujuća sloboda da povećava svoje vlasništvo i moli za svoje kamate; čemu sloboda ostavljena suci na polju priznavanja i utvrđivanja područja vlasništva i državi da može neprestano utvrđivati nove poreze? Iznad kojih granica narod ima pravo odbiti budžet, zakupnik zemlje plaćanje zakupnine, a industrijalac kamate svoga kapitala? Do koje granice besposličar može izrabljivati radnika? Gdje počinje, a gdje svršava pravo pljačke? Kada proizvođač može reći vlasniku: ne dugujem ti više ništa? Kada je vlasništvo zadovoljeno? Kada više nije dopušteno krasti?

Ako je zakonodavac upoznao zakon mogućega, a nije o njemu vodio računa, što se događa s njegovom pravdom? Ako ga nije upoznao, što je s njegovom mudrošću? Ako je nepravedan i nepredvidljiv, kako ćemo priznati njegov autoritet?

Ako je načelo naših povelja i zakonika apsurdna pretpostavka, što se to uči u našim pravnim školama? Što je presuda prizivnog suda? O čemu odlučuju naše skupštine?

Što je politika? Koga nazivamo *državnikom*? Što znači *zakonoznanstvo*? Zar bismo trebali reći *zakononeznanstvo*?

Ako sve naše ustanove počivaju na pogrešci u proračunu, zar iz toga ne proizlazi da su te ustanove isto tako lažne? I ako je cijelo društveno zdanje izgrađeno na toj apsolutnoj nemogućnosti vlasništva, zar nije istina da je vlast pod kojom živimo tlapnja, a sadašnje društvo utopija?

Deveta tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što je nemoćno protiv vlasništva

1. Prema trećoj posljedici našeg osnovnog načela kamate teku protiv vlasnika kao i protiv stranca; to je ekonomsko načelo priznato. Na prvi pogled ništa jednostavnije od toga; pa ipak nema ničeg što bi bilo apsurdnije, proturječnije u pojmovima i više apsolutno nemoguće.

Kažu da industrijalac sâm sebi plaća najamninu za svoju kuću i svoj kapital; *on sebi plaća*, odnosno naplaćuje preko općinstva koje kupuje njegove proizvode. Jer, pretpostavimo da dobit koju, čini se, ostvaruje na svom vlasništvu želi ostvariti i na svojoj robi, može li naplatiti 1 franak ono što njega košta 90 santima i zaraditi na trgovini? Ne. Takva bi operacija preselila trgovčev novac iz njegove desne u lijevu ruku, ali bez ikakve zarade za njega.

A ono što je istina za samo jednog pojedinca koji podvaljuje sam sebi istina je i za cijelo trgovačko društvo. Načinimo lanac od deset, petnaest ili dvadeset proizvođača, lanac koji će biti dugačak koliko želimo: ako proizvođač A predujmi dobitak od proizvođača B, prema ekonomskim načelima B sebi mora naplatiti predujam od C, C od D i tako redom do Z.

Ali tko će Z vratiti dobitak koji je u početku unaprijed uzeo A? *Potrošač*, odgovara Say. Jadni Escobar! Zar je potrošač netko drugi nego A, B, C, D, itd., ili Z? Tko će Z-u nadoknaditi predujam? Ako mu vrati prvi dobitnik A, nema više dobitaka ni za koga, pa prema tome ni vlasništva. Ako, naprotiv, Z snosi tu dobit, tim odmah prestaje biti dio društva jer mu ono uskraćuje pravo vlasništva i dobitka koje daje drugim članovima.

A zatim, zato što je narod, kao i cijelo čovječanstvo, veliko industrijsko društvo koje ne može djelovati izvan sa-

mog sebe, dokazano je da se nitko ne može obogatiti a da netko ne osiromaši. Jer da bi se pravo vlasništva, pravo na dobit priznavalo A, ono se mora uskratiti Z; a s time je vidljivo kako jednakost prava može biti istinita, ako se odvoji od jednakosti položaja. U tome je nepravедnost političke ekonomije očigledna. »Kada ja, industrijski poduzetnik, kupim uslugu nekog radnika, ne računam njegovu nadnicu u čist prihod svog preduzeća, naprotiv, ja je od njega odbijam. Ali radnik je računa u svoj čisti prihod...« (Say, *Économie politique*).

To znači da je sve što radnik zarađuje *čist prihod*, ali da je od onoga što zarađuje poslodavac *čist prihod* samo ono što premašuje njegovu plaću. No zašto samo poslodavac ima pravo na dobitak? Zašto se to pravo, koje je u biti samo pravo vlasništva, uskraćuje radniku? Prema pojmovima ekonomske znanosti radnik je kapital; a svaki kapital osim svojih troškova za popravke i održavanje mora donositi kamate; u tom se smislu vlasnik brine za svoj kapital i sebe samog. Zašto radniku nije dopušteno da na isti način predujmi kamate na svoj kapital, sebe samog?

Vlasništvo je, dakle, nejednakost prava; kad ne bi bilo nejednakost prava, bilo bi jednakost dobara i ne bi postojalo. A ustavna povelja svima jamči jednakost prava, dakle s ustavnim poveljom vlasništvo nije moguće.

2. Zar vlasnik imanja A, samim tim što je vlasnik tog imanja, može zauzeti njivu B svog susjeda? — Ne, odgovaraju vlasnici; ali što je tu zajedničko s pravom vlasništva? Vidjet ćete to u nizu istovjetnih tvrdnji.

Ima li obrtnik C, trgovac šeširima, pravo da prisiljava D, svog susjeda, također trgovca šeširima, da zatvori svoju trgovinu i prestane trgovati? — Nikako ne.

Ali C hoće zaraditi 1 frank po šeširu, a D se zadovoljava sa 60 santima. Očito je da umjerenost D škodi namjerama C: ima li C pravo spriječiti prodaju D? — Sigurno nema.

Budući da D može prodavati svoje šešire 50 franaka jeftinije nego C, C je sa svoje strane slobodan da svoje snizi za 1 frank. D je siromašan, a C je bogat. Tako je nakon godine dana ili dvije godine D upropašten zbog te neizdržive konkurencije, a C postaje gospodar cijele prodaje. Može li on protiv njega poduzeti neku akciju potraživanja svoje trgovine, svog vlasništva? — Ne, jer je D imao pravo da učini isto što i C da je bio bogatiji.

Iz istog razloga krupni vlasnik A može reći sitnom vlasniku B: Prodaj mi svoju njivu, a ako to ne učiniš, nećeš prodati svoju pšenicu. I to da mu ne učini ni najmanju nepravdu zbog koje bi ovaj imao pravo da se žali. Tako će pomoću djelotvorne odluke A progutati B samo zato što je veći od B. A i C neće opljačkati B i D pravom vlasništva, nego pravom sile. Pravom vlasništva dva vlasnika susjeda nisu si mogli ništa kao ni trgovci C i D. Nisu se mogli ni lišiti imanja, ni uništiti, ni povećati svoj imetak jedan na štetu drugoga: čin osvajanja obavilo je pravo jačega.

No upravo pomoću prava jačega vlasnik tvornice uspijeva po želji smanjiti nadnice, a bogati trgovac i snabdjeveni vlasnik prodati svoje proizvode pošto hoće. Poslodavac kaže radniku: možete svoje usluge ponuditi drugdje, kao što ih ja mogu prihvatiti ili ne prihvatiti. Nudim vam toliko. — Trgovac u praksi kaže: valja uzeti ili ostaviti. Vi ste gospodari svog novca, kao što sam ja gospodar robe: ja za nju hoću toliko. Tko će popustiti? Slabiji.

Dakle, bez sile je vlasništvo protiv vlasništva nemoćno, zato što se bez sile ne može povećati pomoću dobiti, dakle vlasništvo je bez sile ništavno.

Povijesno tumačenje: Pitanje šećera proizvedenog u kolonijama i domaćeg šećera daje nam očit primjer te nemoći vlasništva. Ako se obje proizvodnje šećera prepuste same sebi, tvorničar šećera u kolonijama uništiti će domaćeg tvorničara. Ako se prednost daje šećernoj repi, treba opteretiti trsku. Da se održi vlasništvo jednoga, treba nanijeti nepravdu vlasništvu drugoga. Najuočljivije je u toj aferi upravo ono na što se obraćalo najmanje pozornosti, odnosno da se na jedan ili drugi način vlasništvo mora oskvrnuti. Nametnite objema industrijama jedno proporcionalno pravo da biste ih uravnotežili na tržištu. Time stvarate *maksimum*, a vlasništvo zadajete dvostruki udarac: s jedne strane vaš porez ograničava slobodu trgovine, a s druge ne priznaje jednakost vlasnika. Dajte odštetu za repu, vršite nasilje nad vlasništvom poreznog obveznika. Iskorišćujte za račun naroda obje kvalitete šećera, kao što se uzgajaju različite kvalitete duhana, ukidate jedan oblik vlasništva. Ta bi posljednja odluka bila najjednostavnija i najbolja. Ali da je narod shvati, bilo bi potrebno sudjelovanje spretnih umova i plemenitih volja koje je danas nemoguće ostvariti.

Konkurencija, koja se drugim riječima zove sloboda trgovine, jednom riječju vlasništvo u razmjeni, još će dugo biti

temelj našeg trgovačkog zakonodavstva koje s ekonomskog stajališta obuhvaća sve građanske zakone i svu vlast. A što je konkurencija? Dvoboj na ograđenom prostoru na kojem se pravo odlučuje oružjem.

Tko laže; optuženi ili svjedok, govorili su naši barbarski preci? — Neka se potuku, odgovarao je još barbarskiji sudac. Jači će imati pravo.

Tko će od nas dvoje susjedu prodati začine? — Stavite ih u trgovinu, viče ekonomist: najprepređeniji bit će najpošteniji čovjek i najbolji trgovac.

To je sva mudrost Napoleonova Zakonika.

Deseta tvrdnja

Vlasništvo nije moguće zato što je negacija jednakosti

Razrada te tvrdnje bit će sažetak prethodnih.

1. Načelo je ekonomskog prava da se *proizvodi kupuju samo proizvodima*; budući da se može obraniti samo kao proizvođač korisnosti, a ništa ne proizvodi, vlasništvo je već tim trenutkom osuđeno.

2. Ekonomski je zakon da se *rad mora uravnotežiti s proizvodom*; činjenica je da s vlasništvom proizvodnja košta više nego što vrijedi.

3. Drugi ekonomski zakon: *Budući da je kapital zadan, proizvodnja se više ne mjeri prema veličini kapitala, nego prema proizvodnoj snazi*; time što zahtijeva da dohodak bude uvijek razmjeran kapitalu, ne uzimajući u obzir rad, vlasništvo ne priznaje taj odnos jednakosti posljedice i uzroka.

4. i 5. Poput kukca koji prede svilu, radnik uvijek proizvodi samo za sebe samog; time što zahtijeva dvostruki proizvod, a ne može ga postići, vlasništvo pljačka i ubija radnika.

6. Priroda je svakom čovjeku dala samo jedan razum, jedan duh i jednu volju; time što istom pojedincu daje više prava glasa, vlasništvo pretpostavlja da on ima više duša.

7. Svaka je potrošnja koja ponovno ne proizvede korisnost uništavanje; bilo da troši ili da štedi, ili pretvara u glavnicu vlasništvo je, proizvođač *nekorisnosti*, uzrok neplodnosti i smrti.

8. Svako je zadovoljavanje nekog prirodnog prava jednakost; drugim riječima: pravo na neku stvar nužno je ispu-

njeno posjedovanjem te stvari. Tako između prava na slobodu i položaja slobodnog čovjeka postoji ravnoteža. Jednakost: između prava da se bude otac i očinstva, jednakost; između prava na sigurnost i društvenog jamstva, jednakost. Ali između prava na dobit i primanja te dobiti nikada nema jednakosti. Jer ako je dobit naplaćena, ona daje pravo na drugu dobit, ova na treću itd., čemu više nema kraja. Kako vlasništvo nikad nije primjereno svom cilju, ono je pravo protiv prirode i razuma.

9. Najzad, vlasništvo ne postoji samo po sebi; da bi se stvorilo i djelovalo, potreban mu je strani uzrok, to jest *sila* ili *prijevara*. Drugim riječima: vlasništvo nikako nije jednako vlasništvu, ono je negacija, laž, *NIŠTA*.

PSIHOLOŠKO IZLAGANJE IDEJE O PRAVDI I NEPRAVDI I ODREĐIVANJE NAČELA VLASTI I PRAVA

Vlasništvo nije moguće; jednakost ne postoji. Vlasništvo nam je mrsko, a želimo ga, jednakost dominira svim našim mislima, a ne znamo je ostvariti. Tko će nam objasniti taj duboki antagonizam naše svijesti i volje? Tko će nam pokazati uzroke te zlokobne zablude koja je postala najsvetije načelo pravde i društva?

Usudujem se to poduzeti i nadam se da ću u tome uspjeti.

No prije nego što se objasni kako je čovjek prekršio pravdu, nužno je ustvrditi što je pravda.

Prvi dio

Paragraf 1. — *O osjećaju morala u čovjeka i u životinje*

Filozofi su često pokretali pitanje o tome koja to jasna linija ljudski um dijeli od životinjskoga. I po svom su običaju tvrdili mnogo gluposti prije nego što su se opredijelili za jedinu odluku koju su trebali prihvatiti za promatranje. Jednom je skromnom učenjaku, koji se možda uopće nije hvalio svojom filozofijom, bilo suđeno da dokrajči beskrajne prepirke jednom jednostavnom distinkcijom, ali jednom od onih sijajnih distinkcija koje same po sebi vrijede više nego neki sistem. Bio je to Frédéric Cuvier koji je odvojio *nagon* od *razuma*.

No nitko si još nije postavio ovaj problem:

Da li se moralni osjećaj u čovjeku i u životinje razlikuje po svojoj prirodi ili samo prema stupnju?

Da se netko nekada usudio poduprijeti drugi dio te tvrdnje, njegova bi se teza učinila skandaloznom, bogohulnom i uvredljivom za moral i religiju; vjerski i svjetovni sudovi jednoglasno bi ga osudili. A kojim bi se stilom žigosao nemoralni paradoks! »Savjest,« povikali bi, »savjest, ta ljudska

dika, dana je samo njemu. Poznavanje pravde i nepravde, zasluge i krivnje njegova je plemenita povlastica; samo je čovjeku, tom kralju stvaranja, dana uzvišena sposobnost da se odupre svojim zemaljskim sklonostima, da izabere između dobra i zla i da slobodom i pravdom postane sve sličniji Bogu... Ne, sveta slika vrline oduvijek je bila urezana samo u čovjekovu srcu.« Riječi pune osjećaja, ali bez smisla.

Čovjek je društvena životinja koja govori, *zoon logikon kai politikon*, rekao je Aristotel. Ta definicija vrijedi više nego sve one koje su dane poslije njega. Ne izuzimam čak ni glasovitu definiciju gospodina de Bonalda: *čovjek je razum koga služe organi*; definicija koja je dvostruko pogrešna jer poznato objašnjava nepoznatim, odnosno živo biće razumom, a prešućuje bitno čovjekovo svojstvo, životinjsku narav.

Čovjek je dakle životinja koja živi u društvu. Kad se kaže društvo, misli se na sklop odnosa, jednom riječju sustav. A svaki sustav postoji samo uz stanovite uvjete. Koji su dakle uvjeti, kakvi su *zakoni* ljudskog društva?

Što je *pravo* i *pravda* među ljudima?

Ništa ne koristi ako se filozofima raznih škola kaže: to je božanski nagon, besmrtni, nebeski glas, vodič koji je podarila priroda, svjetlost otkrivena svakom čovjeku prilikom dolaska na svijet, zakon usječen u naše srce; to je poklik naše svijesti, poticaj razuma, nadahnuća osjećaja, sklonost suosjećanja; to je ljubav prema sebi u drugima, a razumije se i korist, ili je pak to prirodno shvaćanje, kategorički imperativ praktičnog razuma koji svoj izvor ima u predodžbama čistoga uma; to je strasna privlačnost, itd., itd. Sve to može biti isto toliko istinito koliko lijepo izgleda; no sve je to potpuno beznačajno. Kada bi se ta litanija produžila na deset strana (razvodnjena je u tisuću knjiga), pitanje se ni za redak ne bi pomaknulo naprijed.

Pravda je opća korist, kaže Aristotel; to je istina, ali je tautologija. »Načelo da opća dobrobit mora biti cilj zakonodavca«, kaže gospodin Ch. Comte u *Raspravi o zakonodavstvu* (Traité de législation), »ne bi mogao pobiti ni jedan valjani razlog; no, kada je on izražen i dokazan, zakonodavstvo se time nije više unaprijedilo nego što bi se unaprijedila medicina time što bi se reklo da liječnikov cilj mora biti ozdravljenje bolesnika.«

Podimo drugim putem. *Pravo* je skup načela koja upravljaju društvom; pravda je poštovanje i ispunjavanje tih načela u čovjeku. Provođiti pravdu u praksi znači pokoriti se društ-

venom nagonu; učiniti pravedno djelo znači učiniti društveno djelo. Ako dakle promatramo međusobno ponašanje ljudi u stanovitom broju različitih prilika, bit će nam lako prepoznati kada oni čine društvo, a kada ga ne čine. Rezultat će nam pomoću indukcije dati zakon.

Počimo s najjednostavnijim i najmanje neizvjesnim slučajevima.

Majka koja uz životnu pogibelj brani svog sina i lišava se svega da ga nahrani čini s njim društvo: to je dobra majka. Naprotiv, ona koja napusti svoje dijete nevjerna je društvenom nagonu jer majčinska je ljubav jedan od njegovih brojnih oblika: to je neprirodna majka.

Ako se bacim u vodu i zaplivam da izvučem nekog čovjeka koji je u životnoj opasnosti, ja sam njegov brat, s njim sam udružen. Ako ga gurnem pod vodu umjesto da ga spasim, njegov sam neprijatelj i ubojica.

Svatko tko daje milostinju postupa prema siromahu kao prema članu udruženja, istina ne kao članu udruženja u svemu i za sve, nego kao svome članu udruženja zbog količine dobara koja s njim dijeli; svatko tko silom ili spretnošću otme ono što nije proizveo uništava u sebi društvenost i razbojnik je.

Samaritanac koji podigne putnika što leži na putu, previje mu rane, okrijepi ga i da mu novaca, pokazuje se kao njegov sudrug, njegov bližnji; svećenik koji prođe pokraj istog putnika, a ne okrene se, ostaje prema njemu nedrug i neprijatelj.

U svim tim slučajevima čovjeka pokreće unutarinja privlačnost prema svome bližnjem, tajna naklonost koja ga potiče da voli, da dijeli radost i tugu. Za odupiranje toj privlačnosti potreban je protuprirodan napor volje.

Ne sve to ne utvrđuje nikakvu jasnu razliku između čovjeka i životinje. Kod životinja, sve dok je mladunčad nejaka i zbog toga draga svojim majkama, jednom riječju udružuje ih s njima, vidimo da ih one zaštićuju izlažući se životnoj opasnosti s hrabrošću što podsjeća na naše junake koji su umirali za domovinu. Neke se životinjske vrste udružuju radi lova, traže se, dozivaju, pjesnik bi rekao da se pozivaju na podjelu plijena. Vidimo da si u opasnosti pritiče u pomoć, brane se i upozoravaju na opasnost; slon zna pomoći svom drugu da izađe iz stupice u koju je upao; da bi odbile napad vukova, krave se postave u krug s rogovima okrenutim prema van i s teladi u sredini kruga; konji i svinje dotrče

na krik boli nekoga između njih. Kakve bih opise mogao dati o njihovim brakovima, nježnosti mužjaka prema ženkama i vjernosti njihovih ljubavi! Međutim da bismo u svemu bili pravični, dodajmo da ti tako dirljivi dokazi društvenosti bratstva i ljubavi prema bližnjemu ne sprečavaju životinje da se svađaju, tuku, razdiru zubima radi hrane i udvaranja ženkama; sličnost između njih i nas potpuna je.

Društveni nagon više ili manje postoji u čovjeku i u životinji: njegova je priroda ista. Čovjeku je društvo nužnije i stalnije živi u njemu. Izgleda da je životinja otpornija protiv samoće. U čovjeka su potrebe za društvom neodoljivije i složenije; u životinje one se čine manje dubokima, manje raznolikima i manje se žali za njima. Jednom riječju: kod čovjeka je svrha društva očuvanje vrste i pojedinca; kod životinja udruživanje mnogo više služi očuvanju vrste.

Sve dosad ne otkrivamo ništa što bi čovjek mogao sam za sebe svojatati: društveni nagon i osjećaj morala zajednički su njemu i životinjama; a kada zamišlja da je zbog nekoliko dobročinstava, pravednih i požrtvovnih djela, postao sličan Bogu, ne primjećuje da se samo potpuno pokorio životinjskom porivu. Mi smo dobri, prijazni, samilosni, jednom riječju pravedni, kao što smo srditi, pohlepni, razvratni i osvetoљubivi, odnosno kao i životinje. Naše se najveće vrline na kraju svode na slijepe nagonske pobude. Kakva li subjekta za proglašavanje svetim i obožavanje!

Ipak postoji razlika između nas, dvostrukih dvonožaca i ostalih živih bića. U čemu se ona sastoji?

Neki bi se učenik filozofije požurio da odgovori: ta se razlika sastoji u tome što smo mi svjesni svoje društvenosti, a životinje svoje nisu; u tome što mi razmišljamo i zaključujemo o operacijama našeg društvenog nagona, a kod životinja nema ničeg sličnog.

Idi ću dalje: upravo razmišljanjem i rasuđivanjem kojima smo, čini se, isključivo mi obdareni znamo da je štetno najprije za druge, a zatim i za nas same, da se opiremo društvenom nagonu koji upravlja nama i koji nazivamo *pravdom*. Upravo nas razum poučava da sebičan čovjek, lopov, ubojica, jednom riječju izdajica društva, griješi protiv prirode i kriv je pred drugima i pred samim sobom kada svjesno čini zlo; najzad, upravo nam osjećaj našeg društvenog nagona s jedne, i našeg razuma s druge strane, omogućuju da prosudimo kako nama slično biće mora biti odgovorno za svoja djela. To je početak grižnje savjesti, osvete i kaznenog prava.

No sve to utemeljuje razliku u razumu između životinja i čovjeka, a nikako razliku u naklonosti. Jer ako razmatramo naše odnose s nama sličnima, isto tako rasuđujemo i o našim najbeznačajnijim radnjama, o piću, jelu, o izboru žene ili prebivališta; rasuđujemo o svim stvarima neba i zemlje; ne postoji ništa na što se ne bi primjenjivala naša sposobnost rasuđivanja. A jednako kao što spoznaja koju stječemo o vanjskim pojavama ne utječe na njihove uzroke i zakone, time što prosvjetljuje naš nagon, razmišljanje nas uza sve to poučava o našoj osjetilnoj prirodi, ali time ne mijenja njezino obilježje. Poučava nas o našoj moralnosti, ali je ne mijenja i ne ispravlja. Nezadovoljstvo nama samima nakon neke pogreške, negodovanje kada vidimo nepravdu, predodžbe o zasluženju kazni i dužnoj zadovoljštini posljedice su razmišljanja, a ne neposredne posljedice nagona i osjećaja strasti. Poimanje, ne kažem isključivo, jer i životinje osjećaju da su učinile zlo i razjare se kada je netko od njihovih napadnut, nego neograničeno nadmoćno poimanje naših društvenih dužnosti, svijest o dobru i o zlu ne uspostavlja u odnosu na moralnost bitnu razliku između čovjeka i životinja.

Paragraf 2. — O prvom i drugom stupnju društvenosti

Ostajem pri činjenici koju sam malo prije istaknuo i ona je jedna od najvažnijih činjenica u antropologiji.

Privlačnost naklonosti koja nas potiče na udruživanje u društvo po svojoj je prirodi slijepa, razuzdana, uvijek spremna da se apsorpira u trenutni poriv, bez obzira na prethodna prava i razlučivanja zasluge i prvenstva. To je pas mješanac koji bez razlike slijedi svakoga tko ga pozove; to je dojenče koje sve muškarce smatra očevima, a svaku ženu svojom dojiljom; to je svako živo biće koje se, lišeno društva životinja iz svoje vrste, veže za druga u samoći. To temeljno obilježje društvenog nagona čini nepodnosivim, pa čak i mrskim prijateljstvo lakih, nasumce ljubaznih osoba koje su položne oduševljavanju svakim novim licem, koje zbog neke prolazne veze zanemaruju najstarije i najvećeg poštovanja vrijedne naklonosti. Nedostatak takvih bića nije u srcu, nego u razboru. Društvenost je na tom stupnju vrsta privlačnosti koju izaziva promatranje nekog nama sličnog bića, ali bujica tog osjećaja nikada ne izlazi iz onoga tko ga osjeća. Ona može biti uzajamna i nepodijeljena: ljubav, naklonost, sažaljenje ili simpatija, neka se nazove kako vam drago, nema

ničeg što zaslužuje poštovanje, ništa što čovjeka uzdiže iznad životinja.

Drugi je stupanj društvenosti pravda i ona se može definirati kao priznanje da i drugi imaju ličnost koja je jednaka našoj. Što se tiče osjećaja, ona nam je zajednička sa životinjama. Što se tiče spoznaje, samo mi možemo stvoriti potpunju predodžbu o *pravednom*, što, kako sam čas prije rekao, ne mijenja bit moralnosti. Uskoro ćemo vidjeti kako se čovjek uzdiže do trećeg stupnja društvenosti do kojeg životinje nisu sposobne dospjeti. No prije toga moram na metafizički način dokazati da su *društvo*, *pravda* i *jednakost* tri ekvivalentna izraza, tri izraza koja se prevode i čije je uzajamno pretvaranje jednog u drugi uvijek zakonito.

Ako se u metežu nekog brodoloma uspijem izvući u nekom čamcu s nešto zaliha hrane i ugledam nekog čovjeka kako se bori s valovima, jesam li dužan priskočiti mu u pomoć? — Da, na to sam prisiljen pod prijetnjom da prema njemu budem kriv za povredu društva i ubojstvo.

No jesam li isto tako prisiljen da s njim podijelim svoje zalihe?

Da bismo razriješili to pitanje, moramo izmijeniti njegove odnose: ako je udruživanje obavezno za čamac, je li obavezno i za namirnice? Bez ikakve sumnje; dužnost je člana društva apsolutna; čovjekovo prisvajanje stvari dolazi iz njegove društvene prirode i ostaje joj podređeno; posjedovanje može postati isključivo tek u trenutku kada je svima dana jednaka dozvola za zauzimanje. Ono što našu zadaću ovdje čini nejasnom naša je sposobnost predviđanja koja nas time što nam ulijeva strah od eventualne pogibelji gura u nasilno prisvajanje i čini nas kradljivcima i ubojicama. Životinje ne razmišljaju o dužnosti nagona ni o neprilikama do kojih ih on može dovesti. Bilo bi čudno da za čovjeka, najdruštveniju od svih životinja, razum postane razlog za nepoštovanje zakona. Onaj tko ga namjerava upotrijebiti samo na svoju korist, laže društvu; ako nam razbor treba služiti kao oruđe naše sebičnosti, bilo bi bolje da nam ga Bog oduzme.

Što! reći ćete. Morat ću dijeliti svoj kruh, kruh što sam ga zaradio, koji je moj, s tuđincem koga ne poznam, koga nikad više neću vidjeti, koji će mi možda platiti nezahvalnošću! Kada bi barem taj kruh bio zajednički zarađen, da je taj čovjek nešto učinio da ga dobije, mogao bi zahtijevati svoj dio jer bi njegovo pravo bilo u njegovoj suradnji, ali

čega to njegova ima u mome? Nismo zajedno proizveli, nećemo zajedno jesti.

To je rasuđivanje pogrešno jer je zasnovano na pogrešnoj pretpostavci da neki proizvođač nije nužno član udruženja nekog drugog proizvođača.

Kada su neko društvo istinski formirala dva ili više pojedinaca i sporazumjeli se o njegovim temeljima, pismeno ih utvrdili i potpisali, tada uopće nema teškoća oko posljedica. Svi se slažu u ovome: kada se, recimo, dva čovjeka udruže radi ribolova i jedan od njih ne naiđe na ribu, zbog toga nema manje pravo na ulov svog sudruga. Ako dva trgovca osnuju trgovačko udruženje, gubici i profiti su zajednički sve dok ono postoji. Budući da nitko ne proizvodi za sebe, nego za udruženje, kada dođe trenutak podjele, ne uzima se u obzir proizvođač, nego član udruženja. Zato i rob kome vlasnik plantaže daje slamu i rižu, i civilizirani radnik kome kapitalist uvijek plaća premalu nadnicu jer nisu članovi društva njihovih gospodara, premda s njima proizvode, ne ulaze u raspodjelu proizvoda. Tako konj koji vuče poštanske kočije i vol koji vuče plugove proizvode s nama, ali nisu članovi našeg udruženja. Mi uzimamo njihov proizvod, ali ga ne dijelimo s njima. Položaj životinja i radnika koji nam služe isti je. Kada jednima i drugima činimo dobro, ne činimo to zbog pravednosti nego iz čiste naklonosti.¹

No da li je moguće da mi, ljudi, ne budemo svi članovi društva? Podsjetimo se što je rečeno u dva prethodna poglavlja. Kada čak ne bismo htjeli biti članovi društva, udružuju nas sila stvari, naše potrebe za potrošnjom, zakoni proizvodnje i matematičko načelo razmjene. Jedinj je izuzetak od pravila vlasnik koji proizvodi prema svom pravu na dobit, nije ni s kim udružen, pa prema tome i nije prisiljen bilo s kim dijeliti svoj proizvod, kao što ni njega nitko nije dužan obavještavati o svom. Izuzevši vlasnika svi radimo jedni za druge, ništa ne možemo sami bez pomoći drugih, stalno međusobno razmjenjujemo robe i usluge: što je sve to ako nije društveni čin?

¹ Na hebrejskom se jeziku učiniti dobročinstvo bližnjemu kaže *pravedno postupiti*; na grčkome *učiniti milosrdno djelo* ili *milosrđe* (*eleemosinein*, otuda francuski *aumône*, milostinja); na latinskom *učiniti ljubavnost* ili *milosrđe*; na francuskom *faire aumône*, davati milostinju. Degradacija načela osjeća se kroz razne izraze: prvi označava dužnost; drugi samo naklonost; treći sklonost i vrlinu savjeta, a ne obavezu; četvrti dobru volju.

Dakle, neko trgovačko, industrijsko i poljoprivredno društvo ne mogu se zamisliti izvan jednakosti; jednakost je njihov nužni uvjet postojanja. Tako je u svemu što se tiče tog društva potpuno isto ne ispuniti obavezu prema društvu, pravdi i jednakosti. Primijenite to načelo na sav ljudski rod; nakon onoga što ste pročitali, čitaoče, pretpostavljam da ste dovoljno spretni i da možete i bez mene.

Prema tome, čovjek koji zaposjedne neku njivu i kaže to je moja njiva, neće biti nepravedan dok i svi drugi poput njega budu imali sposobnost posjedovanja; neće biti nepravedan ni ako se želi preseliti i zamijeniti tu njivu za njoj odgovarajuću njivu. Ali ako nekog drugog stavi na svoje mjesto i kaže mu: radi za mene dok se ja odmaram, postaje nepravedan, neudružen i *nejednak*: to je vlasnik.

I, obrnuto, besposličare i razvratnike koji ne ispunjavaju nikakvu društvenu zadaću, a uživaju društvene proizvode kao i netko drugi, često i više nego drugi, treba progoniti kao lopove i parazite. Dugujemo sami sebi da im ne damo ništa; ali zato što oni ipak moraju živjeti, dužni smo ih nadzirati i prisiliti da rade.

Društenost je poput privlačnosti osjećajnih bića; pravda je ta ista privlačnost popraćena razmišljanjem i spoznajom. Ali u kojoj općoj ideji, u kojoj kategoriji shvaćanja poimamo pravdu? U kategoriji jednakih količina. Otuda nekadašnja definicija pravde: *Justum oequale est, injustum inoequale*.

Što, dakle, znači primjenjivati pravdu u praksi? Znači u jednakim radnim uvjetima svima dati jednak dio dobara; znači djelovati kao član društva. Naša sebičnost uzalud gunda; za ono što je očito i nužno nema izgovora.

Što je pravo zauzimanja? To je prirodan način podjele zemlje, tako da radnici rade postavljeni jedni uz druge, onako kako se pojavljuju. To pravo nestaje pred općim interesom koji je i interes posjednika, zato što je i društveni interes.

Što je pravo na rad? To je pravo da se dopusti sudjelovanje u podjeli dobara, ako se zadovolje traženi uvjeti; to je društveno pravo, pravo jednakosti.

Pravda, proizvod kombinacije ideje i nagona očituje se u čovjeku čim je sposoban osjećati i zamišljati. Zbog toga su je uzimali kao prirodan i iskonski osjećaj. To je mišljenje pogrešno s logičkog i kronološkog aspekta. No čini mi se da je pravda koja je, ako smijem tako reći, prema svom sa-

stavu hibridna, pravda koja je nastala iz jedne osjećajne i jedne intelektualne sposobnosti, jedan od najjačih dokaza jedinstva i jednostavnosti moga *ja*. Zato što organizam ne može sam po sebi proizvoditi takve mješavine, kao što se ni od osjetila sluha i vida ne formira neki binarni poluslušni i poluvizuelni osjet.

Svojom dvostrukom prirodom pravda nam daje konačno objašnjenje za sve dokaze koje smo vidjeli u drugom, trećem i četvrtom poglavlju. S jedne strane, budući da je ideja *pravde* istovejtna s društvom, a društvo nužno podrazumijeva jednakost, jednakost se morala nalaziti u osnovi svih sofizama koji su izmišljeni za obranu vlasništva. Kako se vlasništvo može braniti samo kao pravedno i društveno, a vlasništvo jest nejednakost, trebalo je tvrditi da je nepravedno pravedno, a nejednako jednako da bi se dokazalo da je vlasništvo u skladu s društvom, a to su sve proturječne tvrdnje. S druge strane, kako nam je pojam jednakosti, drugog elementa pravde, dan u matematičkim omjerima stvari, vlasništvo, ili nejednaka podjela dobara između radnika, trebalo je da prestane biti moguće time što je uništilo nužnu ravnotežu rada, proizvodnje i potrošnje.

Svi su ljudi, dakle, članovi društva, svi si duguju istu pravdu, svi su jednaki. Slijedi li iz toga da je nepravedno davati prednost ljubavi i prijateljstvu?

To zahtijeva objašnjenje.

Malo prije sam zamislio nekog čovjeka u opasnosti kojemu bih mogao pomoći, sada petpostavljam da me istodobno zovu dva čovjeka koja su izložena pogibelji. Da li mi se dopušta, ili čak naređuje da najprije potročim onome koji mi je bliži po krvi, prijateljstvu, zahvalnosti ili poštovanju, uz rizik da drugoga pustim da pogine? Da. A zašto? Zato što u okvirima društvene sveobuhvatnosti za svakoga od nas postoji onoliko pojedinačnih društava koliko ima pojedinaca. A na temelju samog načela društvenosti moramo ispunjavati obaveze koje nam ta društva nalažu, prema tome koja su nam od njih bliža. Moramo dakle ispred svih drugih prednost dati svom ocu, majci, djeci, prijateljima, saveznicima itd. Ali u čemu se sastoji to davanje prednosti?

Neki sudac mora presuditi u parnici između svog prijatelja i svog neprijatelja. Mora li on dati prednost svom, *bliskom članu društva pred dalekim članom društva* i presuditi u korist svog prijatelja usprkos tome što je istina dokazala suprotno? Ne mora, jer kad bi pomagao nepravdu tog

prijatelja, postao bi sukrivac u njegovom kršenju društvenog ugovora; na neki bi način s njim sklopio savez protiv većine članova društva. Pravo davanja prvenstva primjenjuje se samo u vlastitim i osobnim stvarima, kao što su ljubav, poštovanje, povjerenje, bliskost koje ne možemo pružiti svima u isto vrijeme. Ako bukne požar, otac mora potrčati svom djetetu prije nego pomisli na dijete svog susjeda; no u priznavanju nekog prava koje nije osobno ni neobavezno, sudac ne smije ići na ruku jednoj stranci na štetu druge.

Ta teorija posebnih društava koje, da tako kažemo, svatko od nas koncentrično formira u sklopu velikog društva, daje ključ svih problema koje razne vrste društvenih zadataka mogu pokrenuti svojim suprotstavljanjem i sukobom, problema koji su bili glavna pobuda starih tragedija.

Pravednost životinja na neki je način negativna; izuzevši obranu mladunaca, lov i krađa ljetine u krdu, zajedničku obranu i katkad pojedinačnu pomoć, ona se manje sastoji u tome da se nešto čini nego u tome da se ne sprečava. Bolesna životinja koja se ne može podići i neoprezna životinja koja je pala u provaliju neće primiti ni lijekove ni hranu. Ako ne mogu same po sebi ozdraviti ili se izvući iz neprilika, njihov je život u opasnosti; neće ih njegovati u krevetu ni hraniti u zatvoru. Uzrok su nebrige o njima sličnima ograničenost njihova razuma i siromaštvo njihovih mogućnosti. Uostalom, razlikovanje prema bliskosti kojega se ljudi pridržavaju između sebe nije nepoznato životinjama; među njima postoje prijateljstva po navici, dobrosusjedska i rođaćka prijateljstva znaci osobite pažnje. U usporedbi s nama sjećanje im je slabo, osjećaj nejasan, a razum gotovo nikakav; ali postoji podudarnost u stvari, i shvaćanje je uzrok cijele naše superiornosti nad njima u tom pogledu.

Upravo zbog širine našeg pamćenja i pronicljivosti našeg zaključivanja mi znamo umnogostručiti i kombinirati postupke na koje nas potiče društveni nagon, naučimo ih učiniti djelotvornijim i raspoređivati ih ovisno o stupnju i izvanrednosti prava. Životinje koje žive u zajednici primjenjuju pravdu u praksi, ali je uopće ne poznaju i ne rasuđuju o njoj. Pokoravaju se svom nagonu bez umovanja i filozofiranja. Njihovo *ja* ne zna spojiti društveni osjećaj s pojmom jednakosti koji one nemaju, zato što je to shvaćanje apstraktno. Međutim, polazeći od načela da društvo sadrži podjelu na jednake dijelove, mi se svojom sposobnošću rasuđivanja možemo složiti i sporazumjeti o uređivanju svojih prava; svoje smo

rasuđivanje čak vrlo unaprijedili. Ali u svemu tome naša svijest igra najmanju ulogu, a to dokazuje upravo to što se čini da predodžba *prava*, koja se poput svjetlucanja pojavljuje u nekih životinja što su nam po shvaćanju najbliže, polazi od iste razine kao u nekih primitivnih ljudi da bi se uzdigla do najvišeg vrhunca kod Platona i Franklina. Pratimo razvoj osjećaja morala kod pojedinaca i napredovanje zakona u narodima pa ćemo se uvjeriti da su predodžbe o pravednosti i zakonodavno savršenstvo svugdje izravno razmjerni s razumom. Dakle pojam pravde, koji su filozofi smatrali jednostavnim, doista je složen pojam; sačinjavaju ga s jedne strane društveni nagon, a ideja o jednakoj zasluži drugoga, s druge; jednako kao što pojam krivnje čine osjećaj o prekršenoj pravdi i ideja o slobodi izbora.

Ukratko, nagon uopće nije izmijenjen znanjem koje mu se dodaje, a društvene činjenice što smo ih dosad promatrali na životinjski su način društvene. Znamo što je pravda, ili društvenost shvaćena pod zaštitom jednakosti; mi nemamo ništa što nas odvaja od životinja.

Paragraf 3. — O trećem stupnju društvenosti

Čitalac možda nije zaboravio što sam rekao u trećem poglavlju o podjeli rada i posebnosti sposobnosti. Među ljudima je jednaka količina talenata i sposobnosti, a njihova je priroda slična. Svi mi, koliko nas ima, rađamo se kao pjesnici, matematičari, filozofi, umjetnici, obrtnici i zemljoradnici; no ne rađamo se podjednako nadareni svim tim sposobnostima i goleme su razlike od čovjeka do čovjeka u društvu i od sposobnosti do sposobnosti u istom čovjeku. To što su iste sposobnosti zastupljene u tako različitom stupnju i što je za neke poslove pretežno potrebna darovitost, rekosmo, same su osnove našeg društva. Priroda je tako štedljivo i s velikom providnošću podijelila inteligenciju i prirodni genij da se društveni organizam nikad ne mora bojati ni prevelikog obilja ni oskudice posebnih nadarenosti. A svaki radnik, ako predano obavlja svoj posao, uvijek može postići potreban stupanj obrazovanja da uživa u znanstvenim radovima i otkrićima svih članova svog društva. Zbog tog tako jednostavnog i mudrog opreza prirode radnik ne ostaje odvojen na svom zadatku; on je sa sebi sličnima u vezi s pomoću mišljenja, prije nego što se s njima poveže srcem, tako da za njega ljubav nastaje iz razuma.

U životinjskim zajednicama to nije tako. U svakoj su vrsti vještine, koje su inače vrlo ograničene u pogledu njihova broja, pa čak i u pogledu izraženosti, jednako raspoređene kod svakog pojedinog člana zajednice kada ne ovise o nagonu. Svatko zna raditi ono što svi drugi rade i to jednako dobro: tražiti hranu, pobjeći pred neprijateljem, iskopati brlog, saviti gnijezdo, itd. Nitko među njima, kada je slobodan i raspoloživ, ne očekuje pomoć od svog susjeda niti je traži od njega, kao što i susjed može bez njega.

Životinje koje žive zajedno žive jedne pokraj drugih bez ikakve razmjene misli i prisnih razgovora: budući da sve rade isto i da nemaju što ni naučiti ni zapamtiti, one se viđaju, čuju, dodiruju, a nikad jedna drugu ne shvaćaju. Ljudi međusobno stalno razmjenjuju mišljenja i osjećaje, proizvode i usluge. Potrebno im je sve što se u društvu može naučiti i izraditi; ali ono što je svakom dano da sâm učini i stekne od te goleme količine proizvoda i mišljenja u sličnom je omjeru kao što je atom prema Suncu. Čovjek je čovjek samo po društvu koje se sa svoje strane održava samo ravnotežom i usklađenošću snaga od kojih je sastavljeno.

Kod životinja je društvo *jednostavno* po obliku, a kod čovjeka *složeno*. Čovjeka s čovjekom udružuje isti nagon koji udružuje životinju sa životinjom. Ali čovjek se udružuje drugačije nego životinja: i upravo ta razlika u udruživanju cijela je razlika u moralu.

Možda sam i preopširno dokazivao pomoću duha samih zakona koji vlasništvo pretpostavljaju kao osnovicu društvene države i pomoću političke ekonomije da se nejednakost položaja ne može opravdati ni prvenstvom po vremenu zauzimanja ni superiornošću nadarenosti, službe, radinosti ili sposobnosti. Ali ako je jednakost uvjeta nužna posljedica prirodnog prava, slobode, zakona proizvodnje, ograničenosti fizičke prirode i samog društvenog načela, ta jednakost ne zaustavlja razvoj društvenog osjećaja o ograničenosti stavki *duguje* i *potražuje*; duh dobročinstva i ljubavi proteže se iznad toga; a kada je ekonomija načinila svoju vagu, duša počinje uživati u vlastitoj pravdi, a srce se otvara u beskraj u svojih osjećaja.

U skladu s odnosima među ličnostima društveni osjećaj tada poprima novo obilježje. Kod jakih je to uživanje u plemenitosti; između jednakih iskreno i srdačno prijateljstvo; kod slabih sreća divljenja i zahvalnosti.

Čovjek koji je nadmoćan po snazi, nadarenosti ili hrabrosti zna da za sve to duguje društvu bez kojega nije ništa i ne može ništa; zna da mu društvo ne duguje ništa time što prema njemu postupa kao prema posljednjem od svojih članova. No on ne može a da istodobno ne zna kako su njegove sposobnosti izvanredne; ne može a da ne bude svjestan svoje snage i veličine: i on dobrovoljno samog sebe žrtvuje čovječanstvu priznajući da je oruđe prirode i da samo nju treba u njemu slaviti i blagosiljati; upravo se tim istodobnim ispo- vijedanjem srca i uma, rekoh, istinskim obožavanjem velikog Bića čovjek odlikuje, uzdiže i doseže razinu društvenog mora- la do koje životinji nije suđeno da stigne. Herkul koji za dobrobit Grčke svladava čudovišta i kažnjava razbojnike i Orfej koji poučava grube i okrutne Pelagonce ne žele ni- kakvu nagradu za svoje usluge i u tome je najplemenitija tvo- revina pjesništva i najviši izraz pravde i vrline.

Neizrecive su radosti požrtvovnosti.

Kada bih se usudio usporediti ljudsko društvo sa srži grčkih tragedija, rekao bih da vojska uzvišenih umova i ve- likih duša čini *strofu*, a mnoštvo sitnih i skromnih su *anti- strofa*. Ovi posljednji, zadušeni za teške i niske poslove, svemoćni po svom broju i skladnoj cjelini svojih funkcija, obavljaju sve što drugi zamisle. Zamisle oni prvi, koji ih vode i kojima oni zato ništa ne duguju: ipak im se dive i da- ruju ih odobravanjem i pohvalama.

Zahvalnost ima svoja velika poštovanja i svoja odušev- ljenja.

Ali jednakost godi mom srcu. Dobročinstvo se izrodi u tiraniju, a divljenje u ropsku poniznost. Prijateljstvo je di- jete jednakosti. O prijatelji moji, da mi je živjeti među vama bez natjecanja i bez slave; neka nas jednakost okupi, neka sudbina označi naša mjesta. Neka umrem prije nego među vama upoznam onoga koga moram najviše cijeniti.

Prijateljstvo je dragocjeno srcu djece i ljudi.

Plemenitost, priznanje (tu mislim samo na ono koje se rađa iz divljenja većoj snazi) i prijateljstvo tri su razgovi- jetne odlike jednog jedinstvenog osjećaja koji ću nazvati *ravnopravnost* ili *društvena razmjernost*.² Ravnopravnost ne

² Ovdje pod *ravnopravnošću* razumijevam ono što su Latini nazivali *humanitas*, odnosno vrstu društvenosti svojstvenu čovjeku. Blaga i ljubazna *čovječnost* prema svima zna razlikovati, a da ne povrijedi,

mijenja pravdu; ali ako se za osnovicu uvijek uzima ravno- pravnost, ona joj dodaje poštovanje, a time u čovjeku stvara treći stupanj društvenosti. Za nas je ujedno dužnost i užitak da preko ravnopravnosti pomazemo slabom stvorenju ko- jemu smo potrebni i izjednačimo ga s nama; da snažnome platimo pravedan doprinos zahvalnosti i počasti, a da ne postanemo njegov rob; da volimo svoga bližnjega, svog pri- jatelja, jednakog nama, zbog onoga što od njega primamo, pa bilo to i pomoću razmjene. Ravnopravnost je društvenost koja je razumom i pravdom uzdignuta do ideala; njezino je najobičnije obilježje *pristojnost* ili *uljudnost* koja u nekih naroda sama po sebi sadržava gotovo sve društvene dužnosti.

No taj je osjećaj nepoznat životinjama. One vole, među- sobno su privržene i pokazuju neke znakove posebne pažnje, ali ne razumiju poštovanje, a kod nekih od njih ne primje- ćuju se ni velikodušnost, ni divljenje, ni pravila ponašanja.

Taj osjećaj ne proizlazi iz razuma koji sam po sebi ra- čuna, proračunava, odvaguje, ali uopće ne voli; koji vidi, a ne osjeća. Kao što je pravda mješoviti proizvod društvenog nagona i razmišljanja, tako je jednakost mješoviti proizvod pravde i naklonosti, hoću reći naše sposobnosti prosuđivanja i idealiziranja.

Taj proizvod, treći i posljednji stupanj društvenosti u čovjeku, određen je našim načinom složenog udruživanja, u kojemu su nejednakost, ili bolje rečeno oprečnost sposob- nosti i posebnost poslova, koje same po sebi teže da izdvoje radnike, zahtijevali više odlučnosti za udruživanje.

Eto zašto je opaka sila koja tlači dok zaštićuje; zašto glupo neznanje koje istim okom gleda krasote umjetnosti i proizvodnje najprostijeg zanata izaziva neizreciv prijezir; zašto je ponosna tako beskrajno mrska osrednjost koja liku- je govoreći: *platio sam ti, ništa ti ne dugujem*.

Društvenost, pravda i ravnopravnost jest točna definicija nagonske sposobnosti sastavljena od tri stupnja koja nas navodi da tražimo druženje sa sebi sličnima, a njezin se fi- zički način očitovanja izražava pravilom: *Jednakost u proiz- vodima prirode i rada*.

Ta se tri stupnja društvenosti podupiru i uzajamno pret- postavljaju. Nema ravnopravnosti bez pravde; društvo bez pravde je besmislica. Naime, ako je želeći da nagradim na-

rang, vrline i sposobnosti: to je distributivna pravda (koja dijeli na- grade i kazne — op. prev.) društvene simpatije i opće ljubavi.

darenost, uzmem proizvode jednome da ih dam drugome, time što neposredno osiromašujem prvoga ne cijenim njegovu nadarenost kako bih morao; ako u nekoj zajednici dosudim sebi veći dio nego onome koji se udružio sa mnom, mi nismo istinski udruženi. Pravda je društvenost koja se očituje u dopuštenju da se sudjeluje u podjeli fizičkih stvari koje se jedino mogu izvagati i izmjeriti; ravnopravnost je pravda koju prati divljenje i poštovanje, stvari koje se ne mjere.

Iz toga izvodim više zaključaka.

1. Ako smo slobodni da nekog poštujemo više, a nekog manje, i to u omjerima koji se mogu zamisliti, nismo slobodni da mu damo veći dio zajedničkih dobara; i to zato što nam je dužnost da budemo pravedni naložena prije dužnosti ravnopravnosti, pa prva uvijek mora ići ispred druge. Žena kojoj su se stari divili, kad ju je neki tiranin prisilio da se opredijeli između bratove i muževe smrti, napustila je muža pod izgovorom da muža može ponovno naći, a brata ne može. Tvrdim da je ta žena prekršila pravdu i učinila loše djelo, zato što je bračna zajednica uža od bratske zajednice, a život bližnjega nije nešto što nam pripada.

Prema istom načelu u zakonodavstvu se ne može dopustiti nejednakost plaća pod izgovorom da su nadarenosti nejednake, zato što podjela dobara ovisi o pravdi i ekonomskom području, a ne o divljenju.

Napokon, što se tiče darovanja, oporuka i nasljedstava, društvo koje istodobno pazi na obiteljske osjećaje i svoja vlastita prava, ne smije nikada dopustiti da ljubav i naklonost naškode pravdi. I premda rado vjerujemo da je sin koji već dugo radi zajedno s ocem sposobniji nego netko drugi da nastavi njegov posao, da će neki građanin koga je smrt iznenadila dok je obavljao svoj posao, prema prirodnoj sklonosti i posebnoj ljubavi za svoje djelo, znati sebi odrediti najdostojnijeg nasljednika i premda je nasljedniku ostavio pravo da se opredijeli između raznih ostavština, društvo ne može podnositi nikakvo gomilanje kapitala i industrije u korist samo jednog čovjeka, nikakvo zgrtanje rada i nikakvo širenje³.

³ Pravda i ravnopravnost nikada nisu bile shvaćene.

⁴ Pretpostavimo da Ahilej i Ajaks trebaju međusobno podijeliti plijen zarobljen od neprijatelja koji možemo izraziti veličinom 12. Kada bi te dvije ličnosti bile jednake, plijen bi morao biti u aritmetičkom pogledu

2. Ravnopravnost, pravda i društvo mogu postojati u nekom živom biću samo u odnosu na pojedince njegove vrste. Pripadnici jedne rase ne bi ih mogli primjenjivati na pripadnike druge rase, kao na primjer vuk na kozu, koza na čovjeka, čovjek na Boga, a još manje Bog na čovjeka. Davati vrhovnom biću osobine pravednosti, ravnopravnosti i ljubavi čisti je antropomorfizam; a epitete pravedan, milostiv, milosrdan i druge koje dajemo Bogu moraju se izbaciti iz naših litanija. Bog se može smatrati pravednim, pravičnim i dobrim samo prema nekom Bogu. A Bog je jedini i samotani; prema tome on ne bi mogao osjećati društvene naklonosti kao što su dobrotu, ravnopravnost i pravednost. Zar se kaže da je pastir pravedan prema svojim ovcama i psima? Ne. No kada bi se šestomjesečnog janjeta htio ostriči toliko vune koliko striže s dvogodišnjeg ovna, kada bi zahtijevao da neki mladi pas čuva stado kao neka stara doga, ne bi se reklo da je nepravedan, nego da je lud. Znači da nema zajednice između čovjeka i životinje, premda može postojati naklonost. Čovjek

jednak. Ahilej bi imao 6 i Ajaks 6: a kada bi se pridržavalo te aritmetičke jednakosti, i sam bi Terzit imao dio jednak Ahilejevu dijelu, što bi bilo potpuno nepravedno i nepodnosivo. Da se izbjegne ta nepravda, usporedimo vrijednost osoba i dajmo im dio koji je razmjernan njihovoj vrijednosti. Pretpostavimo da je Ahilej dvostruko vredniji od Ajaksa: Ahilejev dio iznosio bi 8, a Ajakov 4. Ne postoji aritmetička, nego razmjerna jednakost. Upravo tu usporedbu zasluga, *rationum*, Aristotel naziva distributivnom pravdom (koja nagraduje i kažnjava — nap. prev.); ona se provodi prema geometrijskom omjeru. (Toullier, *Droit français selon l'ordre du Code; Francusko pravo prema propisima Zakonika.*)

Jesu li Ahilej i Ajaks udruženi ili nisu? U tome se sastoji cijelo pitanje. Ako Ahilej i Ajaks nisu udruženi, nego su u Agamemnonovoj službi i on ih plaća, nema se što prigovoriti Aristotelovu pravilu: gospodar koji zapovijeda robovima može obećati dvostruku porciju rakije onome tko dvostruko kulući. To je zakon despotizma, pravo ropstva. Ali ako su Ajaks i Ahilej udruženi, oni su jednaki. Zar je važno što je Ahilej snažan za četvoricu drugih, a Ajaks samo za dvojicu? Ajaks može uvijek odgovoriti da je slobodan; da će Ahileja, ako je snažan kao četvorica, petorica ubiti; ukratko: da se osobnom službom, on, Ajaks, izlaže pogibelji isto kao i Ahilej. Isto se rasuđivanje može primijeniti na Terzita: ako se ne zna boriti, neka postane kuhar, dobavljač ili ključar; ako nije ni za kakav posao, treba ga smjestiti u bolnicu: ni u kojem mu se slučaju ne treba nanositi nasilje i nametati zakone.

Za čovjeka postoje samo dva moguća stanja: biti u društvu ili izvan njega. U društvu su položaji nužno jednaki, osim stupnja poštovanja i uvažavanja koji su svakome dostupni. Izvan društva čovjek je materija koja se može izrabljivati, oruđe pretvoreno u kapital a često neudobno i beskorisno pokušstvo.

voli životinje kao stvari, kao stvari koje osjećaju, ako hoćemo, a ne kao osobe. Dakle pošto je iz predodžbe o Bogu odstranila strasti koje mu je pripisalo praznovjerje, filozofija će biti prisiljena da iz nje ukloni još i one vrline kojima ga obdaruje naša liberalna pobožnost.⁴

Da je Bog sišao na zemlju i došao boraviti među nama, ne bismo ga mogli voljeti ako nam ne bi postao sličan; ne bismo mu mogli ništa ni dati ako ne bi proizvodio neko dobro; ni slušati ga ako ne bi dokazao da se varamo; ni klanjati mu se ako nam ne bi pokazao svoju moć. Svi bi nam zakoni našeg bića, osjećajni, ekonomski i intelektualni zabranivali da prema njemu postupamo kao prema drugim ljudima, odnosno prema razumu, pravdi i ravnopravnosti. Iz toga zaključujem da će Bog morati postati čovjekom ako ikada s čovjekom stupi u neposrednu vezu.

Dakle, ako su kraljevi božje prilike i sluge njegove volje, mogu od nas primati ljubav i bogatstvo i možemo ih slušati i slaviti samo uz uvjet da rade kao i mi, da radi nas postanu društveni, da proizvode razmjerno svom trošku, da navode razloge u razgovoru sa svojim slugama i da sami čine velike stvari. Ako su kraljevi državni službenici, kako neki misle, ljubav koju im dugujemo mjeri se to više prema njihovoj osobnoj prijaznosti; obaveza da ih slušamo prema zornom predočavanju njihovih zapovijedi; njihova vladarska plaća prema ukupnom društvenom proizvodu podijeljenom s brojem građana.

Tako se sve slaže da nam se dâ zakon jednakosti: pravna znanost, politička ekonomija i psihologija. Pravo i dužnost, nagrade koje pripadaju talentu i radu, zanosi ljubavi i oduševljenja sve je unaprijed podešeno prema jednom neumoljivom mjerilu, sve ovisi o broju i ravnoteži. Jednakost položaja načelo je društava, a opća solidarnost potvrda je tog zakona.

Zahvaljujući strastima i neznanju jednakost položaja nije nikada ostvarena; ali naše suprotstavljanje tom zakonu sve

⁴ Između žene i muškarca mogu postojati ljubav, strast, veza iz navike i sve što želite, ali nema istinske udruženosti. Muškarac i žena ne spadaju zajedno. Razlika u spolovima stvara između njih podjelu iste naravi kao što je razlika vrsta među životinjama. Tako, ne samo da ne odobravam ono što se danas naziva emancipacijom žene nego bih bio skloniji ženu staviti u zatvor kada bi se trebalo poslušiti tom krajnošću.

Pravo žena i njihove odnose s muškarcima još treba odrediti; bračno pravo kao i građansko pravo treba tek ustanoviti.

više ističe njegovu nužnost. Upravo o tome povijest daje stalna svjedočanstva, a cijeli nam slijed događaja to otkriva. Društvo stupa iz jednakosti u jednakost; u očima ekonomista koji promatra revolucije carstava čas su smanjenje algebarskih količina koje se uzajamno odbijaju; čas izdvajanje neke nepoznanice koju dovodi nepogrešiva operacija vremena. Brojevi su providnost historije. Nema dvojbe da napredak čovječanstva ima i drugih elemenata; ali u mnoštvu tajnih uzroka koji pokreću narode nema moćnijeg ni pravilnijeg, ni manje neprepoznatljivog od povremenih eksplozija proletarijata protiv vlasništva. Vlasništvo koje istodobno djeluje pomoću isključivanja i širenja dok se stanovništvo povećava bilo je pokretačko načelo i odlučujući uzrok svih revolucija. Vjerski i osvajački ratovi, kada nisu išli do istrebljenja rasa, bili su tek neočekivani neredi koji su ubrzo ispravljani u potpuno matematičkoj progresiji života naroda. Kakva je moć akumulacije vlasništva, takav je zakon slabljenja i umiranja društava.

Pogledajte srednjovjekovnu Firencu, republiku trgovaca i mešetara, stalno razdiranu svojim tako glasovitim strankama gvelfa i gibelina koji su napokon bili samo prosti puk i vlasnici aristokrati, naoružani jedni protiv drugih; Firencu kojom su vladali bankari i koja je na kraju podlegla pod težinom dugova.⁵ Pogledajte u starom vijeku Rim kojeg je od njegova nastanka razdiralo lihvarstvo, koji je pri svemu tome doživio bujan procvat dok je poznati svijet pribavljao posao njegovim strašnim proleterima; Rim okrvavljen građanskim ratom u svakom razdoblju predaha koji je umro od iscrpljenosti kada je narod, zajedno sa svojom bivšom energijom, izgubio i posljednju iskricu moralnog osjećaja; Kartagu, trgovački i novčarski grad, neprestano podijeljen unutrašnjim konkurencijama; Tir, Sidon, Jeruzalem, Ninivu, Babilon koji su redom propadali zbog trgovačkog suparništva i, kako bismo danas rekli, zbog nedostatka tržišta. Zar toliko glasovitih primjera ne pokazuje dovoljno kakva sudbina očekuje moderne nacije ako narod, ako Francuska ne zagrmi svojim moćnim glasom i uz povike osude gromoglasno ne objavi ukidanje vlasničkog poretka?

Ovdje bi se moja zadaća morala završiti. Dokazao sam pravo siromaha, pokazao sam otimačinu bogataša; zahtije-

⁵ »Blagajna Cosima Medicija bila je grobnica firentinske slobode«, govorio je M. Michelet u Collège de France.

vam pravdu: izvršenje presude me se ne tiče. Kada bi netko htio da za nekoliko godina produži protuzakonito uživanje i pritom bi se pozvao na to da jednakost nije dovoljno dokazati, nego da je treba i organizirati, osobito da je treba uspostaviti bez razdora, imao bih pravo odgovoriti: briga o potlačenom dolazi prije ministarskih neprilika; jednakost položaja prvobitni je zakon o kojem ovise državna privreda i pravna znanost. Pravo na rad i na jednako sudjelovanje u dobrima ne može se pokoriti pred nespokojsvom vlasti. Nije dužnost proletera da izmiri proturječja zakonika, a još manje da trpi greške vlasti; naprotiv, dužnost je upravo građanske i upravne vlasti da se reformira na načelu političke i bonitarne jednakosti. Zlo koje smo upoznali mora se osuditi i uništiti; zakonodavac se ne može izgovarati da ne poznaje poredak koji treba uspostaviti umjesto očitog bezakonja. S obnovom se ne oklijeva. Pravda, pravda; priznavanje prava; rehabilitacija proletera: nakon toga ćete vi, suci i konzuli, imati na umu policiju i pobrinuti se za vlast republike.

Uostalom, ne mislim da će mi itko od mojih čitalaca prigovoriti što znam rušiti, a ne znam sagraditi. Dokazujući načelo jednakosti postavio sam kamen temeljac društvenog zdanja; učinio sam i više. Dao sam primjer kojim putem treba poći u rješavanju političkih i zakonodavnih problema. Što se tiče same znanosti, izjavljujem da od nje ne poznajem ništa više od temeljnih pojmova i da ne znam bi li se danas itko mogao pohvaliti da ju je više proniknuo. Mnogi ljudi viču: dodite k meni i ja ću vas naučiti istini. Ti ljudi za istinu uzimaju svoje intimno mišljenje, svoje duboko uvjerenje; obično se prevare samo u cijeloj istini. Znanost o društvu, kao i sve znanosti o ljudima zauvijek će ostati nedovršene: beskrajna je dubina i različitost pitanja koje ona obuhvaća. Mi smo naučili tek abecedu te znanosti. To dokazuje činjenica da još nismo svladali teškoću stadija planskog poretka i da umjesto činjenica ne prestajemo stavljati autoritet savjetodavne većine glasova. Neko je društvo gramatičara većinom glasova odlučilo o pitanjima lingvistike; rasprave u našim skupštinskim domovima bile bi još smješnije kada njihovi rezultati ne bi bili tako kobni. U vremenu u kojem živimo zadaća je istinskog publicista da ušutka one koji izmišljaju i hvalisavce i da navikne javnost da se zadovolji samo zornim dokazima, a ne simbolima i programima. Prije nego se počne govoriti o znanosti, treba najprije odrediti njen predmet,

pronaći njenu metodu i načelo: treba osloboditi prostor od predrasuda koje ga zakrčuju. To mora biti zadaća devetnaestoga stoljeća.

Što se mene tiče, zakleo sam se da ću biti vjeran svom djelu rušenja, da neću prestati tragati za istinom kroz ruševine i krš. Mrzim napola obavljen posao; i može mi se vjerovati a da ne trebam na to podsjećati: kada sam se usudio staviti ruku na sveti kovčeg, neću se zadovoljiti time što sam srušio njegov poklopac. Treba otkriti tajne svetišta bezakonja, razbiti ploče starog zavjeta, a sve predmete starih obreda baciti prasadi. Darovana nam je povelja, sažetak cjelokupne političke znanosti, simbol dvadeset zakonodavstava; napisan je zakonik, ponos jednog osvajača, kratak pregled antičke mudrosti. No od te povelje i od tog zakonika neće ostati član na članu; učenjaci se već sada mogu opredijeliti i pripremiti se za obnovu.

Međutim, kako otklonjena zabluda nužno pretpostavlja neku suprotnu istinu, neću završiti ovu raspravu a da ne riješim prvi problem političke znanosti, problem koji danas zaokuplja sve umove: *Kada se vlasništvo ukine, kakav će biti oblik društva? Hoće li to biti zajednica?*

Drugi dio

Paragraf 1. — *O uzrocima naših zabluda: porijeklo vlasništva*

Prije nego što se odredi pravi oblik ljudskoga društva treba razriješiti ovo pitanje:

Budući da vlasništvo nije naše prirodno stanje, kako se ono učvrstilo? Kako je u čovjeku zatajio društveni nagon koji je u životinja tako pouzdan? Kako čovjek koji je rođen za društvo još nije udružen?

Rekao sam da se čovjek udružio *na složen način*. Pa čak i kada taj izraz ne bi bio ispravan, ipak ne bi bilo manje istina kako mi je on poslužio da opišem zupčanik nadarenosti i sposobnosti. Ali tko ne vidi da ti talenti i sposobnosti sa svoje strane, zbog njihove neograničene raznolikosti, postaju uzroci neograničene raznolikosti volja i da se zbog toga neizbježno mijenjaju obilježje, sklonosti i, ako smijem tako reći, oblik našega *ja*: tako na planu slobode i na planu shvaćanja postoji onoliko obrazaca koliko i pojedinaca, koliko ljudi toliko čudi, ljudi čiji se ukusi, narav i sklonosti koji su

izmijenjeni različitim idejama sigurno ne mogu složiti? Čovjek je po svojoj prirodi i nagonu predodređen za društvo, a njegova se osobnost koja je uvijek nepostojana i mnogolika suprotstavlja društvu.

U životinjskim zajednicama svi pojedinci čine potpuno iste stvari: njima upravljaju ista nadarenost i ista volja. Životinjska je zajednica skup okruglih, kukastih, kockastih ili trokutastih atoma koji su, međutim, uvijek potpuno istovjetni; njihova je osobnost jednodušna, reklo bi se da jedino *ja* upravljam svima. Poslovi koje obavljaju životinje, same ili u društvu, vjerno reproduciraju njihov karakter: kao što se roj pčela sastoji od pojedinih pčela, iste prirode i vrijednosti, tako je i saće sastavljeno od pojedinih ćelija koje se stalno ponavljaju.

No čovjekov um koji je istodobno programiran za sudbinu u društvu i za potrebe ličnosti sasvim je drugačije izradbe. I upravo to, pomoću posljedice koju je lako shvatiti, čini ljudsku volju izvanredno različitom. U pčele je volja stalna i jednolična zato što je nagon koji je vodi neumitan, a jedino taj nagon sačinjava život, sreću i cijelo biće životinje; u čovjeka nadarenost varira, razum je neodređen, pa je prema tome i volja mnogostruka i neodređena. On traži društvo, ali izbjegava prisilu i jednoličnost: on oponaša, ali je zaljubljen u svoje ideje i lud za svojim djelima.

Kada bi svaki čovjek rođenjem donosio potpuno formiran talent, savršena posebna znanja, prirodenu učenost, jednom riječju zadaće koje će morati izvršiti, ali kada bi bio lišen sposobnosti da razmišlja i rasuđuje, društvo bi se organiziralo samo od sebe. Vidjeli bismo nekog čovjeka kako ore njivu, drugoga kako gradi kuće, ovoga kako kuje kovine, onoga kako kroji odijela, nekolicinu njih kako proizvode spremaju u skladišta i brinu se o raspodjeli. Ne istražujući razloge svog rada i ne brinući se obavlja li više ili manje od svoje zadaće, svatko bi slijedio svoj raspored, donosio svoj proizvod, primao svoju plaću, odmarao se u određeno vrijeme i sve to bez računice, bez ljubomore na bilo koga, ne žaleći se na one koji dijele, koji nikada ne bi počinili nikakvu nepravdu. Kraljevi bi upravljali, a ne bi vladali, zato što vladati znači biti *vlasnik* na tovu, kako je govorio Bonaparte. I budući da ne bi morali ništa naređivati jer bi svatko bio na svom mjestu, više bi služili kao centri okupljanja nego centri vlasti i savjetodavni centri. Postojala bi zajednica koja bi

bila stavljena u pokret, a ne bi postojalo promišljeno i slobodno prihvaćeno društvo.

No čovjek postaje spretan samo ako dugo promatra i skuplja iskustva. On dakle razmišlja, jer promatrati i vršiti pokuse znači razmišljati; on rasuđuje jer ne može ne rasuđivati, a razmišljanjem stvara iluzije; u rasuđivanju se prevvari, a vjeruje da ima pravo, uporno ostaje pri tome, povlađuje sebi, sebe cijeni, a druge prezire. Prema tome izdvaja se jer bi se mogao potčiniti većini samo ako se odrekne svoje volje i razuma, to jest ako se sâm sebe odrekne, a to je nemoguće. I ta izdvojenost, ta racionalna sebičnost, ukratko taj individualizam mišljenja traju sve dotle dok mu se promatranjem iskustva ne pokaže istina.

Posljednja će usporedba sve te činjenice učiniti još primjetljivijima.

Kada bi se iznenada slijepom, ali istosmjernom i usklađenom nagonu jednog roja pčela dodalo razmišljanje i rasuđivanje, mala se zajednica ne bi mogla održati. Najprije, pčele ne bi propustile da ne iskušaju neke nove postupke u radu, na primjer da svoje ćelije prave okrugle ili četvrtaste. Sistem i pronalasci išli bi svojim tokom sve dok neka druga praksa, potpomognuta nekom znanstvenom geometrijom, ne bi dokazala da je šesterokutni oblik najpovoljniji. Zatim bi bilo pobuna; trutovima bi rekli da se sami opskrbljuju, maticama da rade; došlo bi do ljubomore među radilicama; izbile bi nesloge, svatko bi uskoro htio proizvoditi za svoj račun, na kraju bi pčele napustile košnicu i uginule. Rasuđivanjem i razumom, upravo onim što je trebalo proslaviti medonosnu republiku, u nju bi se poput skrivene zmije uvuklo zlo.

Tako se moralno zlo, odnosno u pitanju koje nas zaokuplja, nered u društvu prirodno objašnjava našom sposobnošću razmišljanja. Mati siromaštva, zločina, pobuna i ratova bila je nejednakost položaja, kći vlasništva koje se rodilo iz sebičnosti, koju je začelo privatno mišljenje, koje je izravni potomak neograničene vladavine razuma. Čovjek nije počeo ni sa zločinom ni s divljaštvom, nego s djetinjstvom, neznanjem i neiskustvom. Kako je obdaren neodoljivim nagonima, ali je postavljen u položaj da rasuđuje, on najprije malo razmišlja i loše zaključuje; ali što više griješi u računu, njegove se predodžbe malo po malo ispravljaju, a razum usavršava. Ponajprije on je primitivan čovjek koji žrtvuje sve za neku sitnicu, a zatim se kaje i plače, to je Ezav koji svoje pravo prvorođstva ustupa za leću, a poslije želi poništiti po-

godbu; to je civilizirani radnik koji radi privremeno i stalno traži povećanje plaće, zato što ni on ni njegov poslodavac ne razumiju da je izvan jednakosti plaća uvijek nedovoljna. To je zatim Nabot koji umire da bi spasio svoje nasljedstvo; i Katon koji je rastrgao svoju utrobu da ne postane robom; i Sokrat koji je branio slobodu mišljenja do suđbonosnog pehara; to je treći stalež iz godine 1789. koji zahtijeva slobodu; uskoro će to biti narod koji traži jednakost proizvodnih sredstava i jednakost plaća.

Čovjek se rodio kao društven, odnosno u svim svojim odnosima traži jednakost i pravdu; ali on voli neovisnost i pohvalu. Prvi je uzrok despotizma volje i prisvajanja, koje je njezina posljedica, u tome što čovjek teško istodobno zadovoljava svoje različite potrebe. S jedne strane čovjek neprestano mora razmjenjivati svoje proizvode. Kako je nesposoban da odvagne vrijednosti u raznim oblicima, zadovoljava se da ih procjenjuje odoka, prema svojoj želji i svom hiru; i prepušta se nepouzdanjoj trgovini čiji su rezultat uvijek veliko bogatstvo i bijeda. Tako najveća zla čovječanstva dolaze zbog njegove loše provedene društvenosti, zbog te iste pravde na koju je tako gord, a koju primjenjuje s takvim žaljenja vrijednim neznanjem. Praktična primjena pravde je znanost koja će, prije ili poslije okončati društveni nered i poučiti nas o našim pravima i dužnostima kada bude otkrivena i rasprostranjena.

To postupno i bolno odgajanje našeg nagona, ta spora i neosjetna preobrazba naših spontanijih opažanja u promišljene spoznaje uopće se ne zamjećuje kod životinja, čiji nagon ostaje nepromijenjen i nikada se ne prosvijetli.

Prema Frédéricu Cuvieru, koji je kod životinja tako jasno razdvojio nagon od shvaćanja, »nagon je prvobitna i prirodna snaga, poput osjećajnosti, razdražljivosti i shvaćanja. Vuk i lisica koji prepoznaju stupice u koje su upali i izbjegavaju ih, pas i konj koji čak nauče značenje više naših riječi i slušaju nas čine to pomoću *shvaćanja*. Pas koji sakriva ostatke svog obroka, pčela koja izgrađuje svoju ćeliju u saću i ptica koja savija svoje gnijezdo rade samo prema *nagonu*. Nagon postoji i u čovjeka; dijete koje dođe na svijet sisa prema posebnom nagonu. Ali čovjek gotovo sve čini pomoću razuma i razum u njemu zamjenjuje nagon. Sa životinjama se događa obrnuto, nagon im je dan kao zamjena za razum.« (Flourens, *Resumé analytique des observations de F. Cuvier* — *Analitički sažetak opažanja F. Cuviera.*)

»Jasna se predodžba o nagonu može dobiti samo ako se pretpostavi da životinje u svojoj osjetilnosti (senzornosti) imaju prirodene i stalne slike ili osjete koje ih unaprijed određuju da djeluju kao obični i slučajni osjeti što su općenito utvrđeni. To je vrsta sna ili viđenja koje ih stalno prati; a u svemu onom što se tiče njihova nagona može ih se promatrati kao mjesečare.« (F. Cuvier, *Introduction au règne animal /Uvod u životinjsko carstvo/*)

Dakle, pošto su razum i nagon zajednički životinjama i ljudima, premda su zastupljeni u različitom stupnju, što izdvaja čovjeka? Prema F. Cuvieru to je *razmišljanje* ili *sposobnost da razmisliši o svom ponašanju razumno promatramo svoje vlastite promjene*.

To nije jasno i zahtijeva objašnjenje.

Ako se prizna da životinje imaju razum, mora im se priznati i da razmišljaju na bilo kojoj razini; jer razum ne postoji bez razmišljanja na bilo kojem stupnju. I sam F. Cuvier dokazao je to nizom primjera. Ali napomenimo da vrstu razmišljanja prema kojoj se razlikujemo od životinja učeni promatrač definira kao *sposobnost da promatramo svoje vlastite promjene*. A to će se potruditi da objasnim i dopunim koliko bolje mogu latinskim govorom filozofa prirodnjaka.

Stečeno shvaćanje životinja nikada ih ne navodi da izmijene radnje koje nagonski obavljaju; ono im je čak dano samo zato da se pobrinu za nepredviđene slučajeve koji bi mogli te radnje poremetiti. U čovjeku se, naprotiv, to nagonsko djelovanje stalno mijenja u promišljeno djelovanje. Tako je čovjek nagonski društven, a takav svakodnevno postaje i rasuđivanjem i opredjeljivanjem. U početku je stvorio svoju nagonsku riječ,⁶ bio je pjesnik po nadahnuću; danas

⁶ »Problem porijekla govora razriješio je Frédéric Cuvier time što je razlučio nagon od razuma. Govor nije prethodno razmotren samovoljan ili konvencionalan izum; on nam ne dolazi od boga ni pomoću poruke ni objavom: govor je nagonski i nepromišljena čovjekova tvorevina kao što je košnica nagonski i nepromišljena tvorevina pčela. U tom se smislu može reći da govor nije čovjekovo djelo jer nije djelo njegova razuma; i jezični mehanizam čini se vrednijim divljenja i domišljatijim što u njemu manje sudjeluje razmišljanje. To je jedna od najzanimljivijih i najmanje prijepornih činjenica koje je razmatrala filologija. Vidjeti između ostalog latinsku disertaciju F.-G. Bergmanna, Strasbourg, 1839. godine, u kojoj učeni pisac objašnjava kako je zameetak fonetike začeo u osjetu; kako se govor razvija u trima sukcesivnim razdobljima; zašto čovjek koji je obdaren nagonskom sposobnošću da

od gramatike stvara znanost, a od pjesništva umjetnost; vjeruje u Boga i u buduću život spontanijem poimanjem koje se usuđujem nazvati nagonskim. A taj je pojam izrazio naizmjenice u strašnim, neobičnim, elegantnim, utješnim ili groznim oblicima. Sva ta razna vjerovanja kojima se lakomisljena bogohulnost osamnaestog stoljeća rugala jezici su kojima je progovarao vjerski osjećaj. Jednog će si dana čovjek objasniti što je bog koga traži njegova misao i čemu se može nadati od tog drugog svijeta kojemu teži njegova duša.

Ničemu što učini nagonski čovjek ne pridaje nikakvu važnost i prezire to; ili, ako se tome divi, ne divi se kao svom djelu, nego kao djelu prirode. Zbog toga su imena prvih pronalazača prekrivena zaboravom. Zbog toga smo ravnodušni prema religiji i smiješno nam je obavljanje vjerskih dužnosti. Čovjek cijeni samo proizvode razmišljanja i rasuđivanja. Najuspješnija nagoniska djela u njegovim su očima tek sretni *nalazi*; djela razuma naziva *otkrićima*, gotovo sam rekao kreacijama. Nagon stvara strasti i zanos; razum stvara zločin i vrlinu.

Da bi razvio svoj razum, čovjek se služi ne samo vlastitim promatranjem nego i opažanjima drugih. Bilježi iskustva, čuva ljetopise; tako se ostvaruje napredak u shvaćanju, napredovanje osoba i vrste. Kod životinja se spoznaja ne prenosi; uspomene svakog pojedinca propadaju zajedno s njim.

Bilo bi, dakle, nedovoljno reći da nas razmišljanje razlikuje od životinja, ako se pod tim ne bi razumijevala *stalna težnja našeg nagona da postane razum*. Dok je čovjek podložan nagonu, uopće nije svjestan onoga što čini; kada bi ga pokretao samo nagon, kao što pokreće životinje, nikada se ne bi prevario i za njega ne bi bilo ni zabluda, ni zla, ni nereda. Ali Stvoritelj nas je obdario razmišljanjem da bi naš nagon postao razumom; a kako su to razmišljanje i svijest koja iz njega proizlazi na različitoj razini, događa se da u početku razmišljanje više smeta našem nagonu nego što ga vodi pa prema tome da nas naša sposobnost mišljenja navodi da djelujemo protiv naše prirode i naše svrhe; da nas

stvara svoj jezik čim se rodi, gubi tu sposobnost usporedno s razvojem svoga razuma; kako je, napokon, proučavanje jezika istinska povijest prirode, znanost. Francuska danas ima više prvorazrednih filologa koji su vrlo nadareni i pronicljivi su filozofi: skromni učenjaci koji stvaraju znanost gotovo bez znanja javnosti. Izgleda da ih njihova odanost proučavanjima koja se sramotno prezire navodi da jednako brižljivo izbjegavaju odobravanja kao što ih drugi traže.

zaboli kada se prevarimo i da zbog toga trpimo sve dok nagon, koji nas vodi dobru, i razmišljanje zbog kojeg posrćemo u zlu ne budu zamijenjeni spoznajom dobra i zla koje će nas sigurno voditi da tragamo za dobrom i izbjegavamo zlo.

Tako je zlo, odnosno zabluda i njene posljedice, prvorodeni sin križanja dviju oprečnih sposobnosti, nagona i razmišljanja; dobro ili istina mora biti njihov drugi i neizbježan plod. Da nastavimo sa slikovitim izražavanjem: zlo je proizvod rodoskrvne ljubavi između dviju oprečnih sila, a dobro će prije ili poslije biti zakonito dijete njihove svete i tajne veze.

Vlasništvo koje je nastalo iz sposobnosti rasuđivanja utvrđuje se pomoću usporedbe. Ali, kao što je do razmišljanja i rasuđivanja došlo nakon spontanosti, promatranje nakon osjeta, iskustvo poslije nagona, tako je i vlasništvo nastalo poslije zajednice. Zajednica, ili jednostavno udruživanje, nužan je cilj, prvobitni razvoj društvenosti, spontano gibanje kojim se ona ispoljava i postavlja: za čovjeka je to prva faza civilizacije. U tom stupnju društva, koje su pravni stručnjaci nazvali negativnom zajednicom, ljudi se međusobno približavaju, dijele plodove zemlje, mlijeko i meso životinja. Malo po malo ta zajednica teži da od negativne, kakva je dok čovjek ništa ne proizvodi, postane pozitivna i da pomoću razvoja rada i zanata bude stavljena u pokret. Ali upravo tada nezavisnost mišljenja i strašna sposobnost rasuđivanja o tome što je bolje a što je gore poučavaju čovjeka da je zajednica prva vrsta ropstva, ako je jednakost nužan položaj u društvu.

Da izrazim sve to Hegelovim pravilom, reći ću:

Prvi način, prvo određenje društvenosti zajednica prvi je izraz društvenog razvoja ili *teza*; vlasništvo, protuslovan izraz zajednice, drugi je izraz ili *antiteza*. Ostaje nam da otkrijemo treći član, *sintezu*, i imat ćemo traženo rješenje. A ta sinteza nužno proizlazi iz ispravka teze pomoću antiteze; dakle posljednjim ispitivanjem njihovih obilježja treba iz njih odstraniti ono što se u njima opire društvenosti; kada se ujedine, oba će ostatka formirati istinski oblik humanog udruživanja.

Paragraf 2. — Obilježja zajednice i vlasništva

I. Ne smijem prikrivati da nitko nije zamislio mogući oblik društva osim vlasništva ili zajednice: ta zabluda koju treba doviijeka žaliti stvorila je cijeli život vlasništva. Nepri-

like zajednice tako su očite da kritičari nikada nisu morali biti silno rječiti da je ljudima ogade. Nepopravljivost njenih nepravda, nasilje koje izvršava nad naklonostima i protuslovljima, željezni jaram koji nameće volji, moralno mučenje u kojem drži svijest, mlitavost u koju uranja društvo i, najzad da kažemo sve, blažena i glupa jednoobraznost kojom sputava slobodnu, aktivnu, razumnju i nesputanu čovjekovu ličnost — pobunili su opći zdravi razum i neopozivo osudili zajednicu.

Autoriteti i primjeri koji se navode u njenu korist okreću se protiv nje: Platonova komunistička republika pretpostavlja ropstvo; Likurgovoj su služili heloti koji su, omogućili tim gospodarima da se prepuste isključivo tjelesnim vježbama i ratu time što su za svoje gospodare morali sve proizvoditi. Brkajući zajednicu s jednakošću, i Jean-Jacques Rousseau je negdje rekao kako ne smatra da je jednakost položaja moguća bez ropstva. Zajednice primitivne crkve nisu se mogle održati do kraja prvog stoljeća i uskoro su se izrodile u samostane. U isusovačkim samostanima u Paragvaju položaj crnaca se svim putnicima učinio bijednim poput ropskoga; i činjenica je da su se dobri oci morali okružiti opkopima i zidovima kako bi spriječili bježanje svojih obraćenika. Babeufovi sljedbenici (babuvisti) koje je prije vodilo pretjerano gnušanje od vlasništva nego jasno formulirano vjerovanje propali su zbog pretjeranosti svojih pravila; sljedbenici Saint-Simona, koji su istodobno prihvatili zajednicu i nejednakost, prošli su kao maškare. Najveća je opasnost kojoj je danas izloženo društvo da se još jednom nasuče na taj greben.

Čudna stvar! Sustavna zajednica, promišljena negacija vlasništva, zamišljena je pod izravnim utjecajem predrasude vlasništva; upravo se vlasništvo ponovno nalazi u osnovi svih komunističkih teorija.

Istina je da članovi neke zajednice nemaju ništa u svom vlasništvu; ali zajednica je vlasnik, i to ne samo vlasnik dobara nego i osoba i volja. I upravo prema načelu vrhovnog vlasništva u svakoj zajednici rad koji za čovjeka mora biti samo uvjet što ga je nametnula priroda postaje ljudska zapovijed i samim tim mrzak; a pasivna poslušnost koja se ne može pomiriti s voljom što razmišlja strogo je zabranjena; pridržavanje propisa koji su uvijek pogrešni kako god ih mudro zamislili ne trpi nikakvog prigovora; život, nadarenost i sve čovjekove sposobnosti vlasništvo su države koja

ima pravo da ih u općem interesu iskoristi prema svom nahođenju; zato se privatna društva moraju strogo zabraniti, usprkos svim simpatijama i antipatijama nadarenosti i karaktera; jer, kada bi ona bila dopuštena, to bi značilo da se u veliku zajednicu uvode male, pa prema tome i vlasništvo; da jaki moraju obavljati zadaću slabih, premda bi ta dužnost bila dobročinstvo, a ne obaveza, savjet, a ne propis; da marljivi obavljaju zadatke lijenih, premda bi to bilo nepravedno; da vješti obavljaju zadatke glupih, premda bi to bilo apsurdno; ukratko da se čovjek lišavajući se svoga ja, svoje spontanosti, svog duha i svojih naklonosti mora ponizno uništiti pred veličanstvom i neumoljivošću zajednice.

Zajednica je nejednakost, ali u obrnutom smislu, nego što je to vlasništvo. Vlasništvo je izrabljivanje slabog sa strane jačega; zajednica je izrabljivanje jakoga sa strane slabog. U vlasništvu nejednakost uvjeta proizlazi iz fizičke i umne snage, bez obzira na ime pod kojim se prurušila: snage događaja, slučaja i sreće; snage stečenog vlasništva itd. U zajednici do nejednakosti dolazi zbog osrednje nadarenosti i rada koji se veliča jednako kao i snaga. To nepravedno izjednačavanje dovodi do pobune svijesti i do gundanja zaslužnih ljudi; jer ako dužnost jačega može biti da pomaže slabijemu, on to želi činiti iz velikodušnosti i nikad neće podnositi usporredbe. Neka budu jednaki prema uvjetima rada i plaće, ali neka nikad uzajamna sumnja o neispunjavanju zajedničkog zadatka ne potakne njihovu ljubomoru.

Zajednica je jaram i ropstvo. Čovjek se rado pokorava zakonu dužnosti da služi domovini, da učini uslugu svojim prijateljima, ali želi raditi ono što mu se sviđa, kada mu se sviđa i onoliko koliko mu se sviđa; želi raspolagati svojim vremenom, hoće da se pokorava samo nužnosti, izabire svoja prijateljstva, svoje rasonode i svoju disciplinu; on želi činiti uslugu iz obzira, a ne po zapovijedi. Želi se žrtvovati zbog samoljublja, a ne prema ropskoj obavezi. Zajednica je bitno suprotna slobodnom izražavanju naših sposobnosti, naših najplemenitijih naklonosti i naših najintimnijih osjećaja. A sve što bi se zamislilo da se ona pomiri sa zahtjevima pojedinačnog razuma i volje, svršilo bi samo tim što bi se stvar izmijenila, a sačuvao bi se naziv; dakle, ako iskreno tražimo istinu, moramo izbjegavati prepirke riječima.

Tako zajednica krši nezavisnost svijesti i jednakosti. Svijest krši time što suzbija spontanost duha i srca, djelovanje i mišljenje slobodne volje; jednakost narušava time što jed-

nakim blagostanjem nagrađuje rad i lijenost, nadarenost i glupost, pa čak i porok i vrlinu. Uostalom, ako vlasništvo nije moguće zbog natjecanja u stjecanju, zajednica ubrzo ne bi bila moguća zbog natjecanja u ljenčarenju.

II. Vlasništvo sa svoje strane krši jednakost pravom isključivanja i dobiti, a slobodnu volju despotizmom. Budući da je prva posljedica vlasništva dovoljno razrađena u trima prethodnim poglavljima, ovdje ću se zadovoljiti time da pomoću posljednje usporedbe utvrdim njegovu potpunu podudarnost s krađom.

Lopov (na francuskom *voleur* — op. prev.) latinski se kaže *fur* i *latro*, prvi je izraz uzet od grčkoga *phôr*, od *pherô*, latinski *fero*, odnosim; drugi od *lathroô*, biti razbojnik, što je prvobitno bilo *létho*, latinski *lateo*, skrivam se. Grci još imaju *kleptês* od *kleptô* otimam, koji u korijenu ima iste suglasnike kao i riječ *kalupto*, pokrивam, skrivam. Prema tim etimologijama predodžba o kradljivcu predodžba je o čovjeku koji na bilo koji način skriva, odnosi, odijeli neku stvar koja mu ne pripada.

Hebrejci su istu ideju izražavali riječju *gannab*, kradljivac od riječi *ganab*, koja znači staviti na stranu, utajiti: *lo thignob* (*Deset zapovijedi*, osma zapovijed), ne ukradi, odnosno ne zadržavaj, ne stavlja na stranu ništa za sebe. To je postupak čovjeka koji ulazi u neko društvo i obeća da će donijeti sve što ima a potajno sačuva jedan dio, kako je učinio glasoviti sljedbenik kršćanstva Ananija.

Etimologija naše riječi *voler* još je značajnija. *Voler*⁷ ili *faire la vole* od latinskoga *vola*, dakle, znači dobiti sve štihove u igri hondre; tako da je kradljivac (*voleur*) poput nekog dobitnika koji uzima sve, koji dijeli poput lava. Vjerojatno je da taj glagol *krasti* (franc. *voler*) duguje svoj postanak šatrovačkom jeziku kradljivaca, odakle je prešao u familijaran govor, a zatim čak u stil zakona.

Krađa se obavlja na bezbroj načina koje su zakonodavci vrlo vješto podijelili na razrede, prema stupnju okrutnosti ili ukradene vrijednosti, tako da su joj u nekim slučajevima ukazivali čast, a drugima je kažnjavali.

Krasti se može: 1. ubojstvom na javnom putu; 2. sâm ili u grupi; 3. provalom ili uvlačenjem u kuću kroz prozor ili preskakivanjem ograde; 4. oduzimanjem; 5. prijevarnim ste-

čajem; 6. krivotvorenjem u državnom ili privatnom knjigovodstvu; 7. krivotvorenjem novca.

Ta vrsta obuhvaća sve kradljivce koji se bave tim zanimanjem i pritom se služe samo snagom i otvorenom prijevaram: razbojnik, hajduke, gusare, muktaše na kopnu i moru. Bivši junaci ponosili su se što nose ta časna imena, a svoje su zanimanje smatrali isto toliko plemenitim koliko i unosnim. Nemrod, Tezej, Jazon i njegovi Argonauti; Jefte, David, Kakus, Romul, Klovis i svi njegovi merovinški potomci. Robert Guiscard, Tancrede de Hauteville, Bohémond i većina normanskih vitezova bili su hajduci i kradljivci. Viteško obilježje kradljivaca izraženo je u ovom Horacijevu stihu koji govori o Ahileju:

*Jura neget sibi nata, nihil non arroget armis*⁸ i onim riječima iz Jakobova testamenta (*Postanak svijeta*, poglavlje 48) koje Židovi primjenjuju na Davida, a kršćani na svog Krista: *Manus ejus contra omnes*. Njegova ruka čini krađu ili odnosi sve štihove od svih.

Kradljivca kojeg su naši preci smatrali naoružanim junčinom u današnje vrijeme ogorčeno gone na život i smrt. Njegovo zanimanje, prema odredbama Zakonika, povlači tjelesnu ili sramotnu kaznu, od zatvora do stratišta. Tužan obrat mišljenja na ovom svijetu!

Krađe se: 8. varanjem; 9. prijevarom; 10. zloupotrebom povjerenja; 11. u igrama i na lutriji.

Tu su drugu vrstu Likurgovi zakoni poticali radi stjecanja oštroumnosti i domišljatosti mladih ljudi; to je vrsta kojoj pripadaju Odiseji, Soloni, Sinoni, stari i moderni Židovi, od Jakoba do Deutza; Cigani, Arapi i svi primitivni narodi. Za vladavine Luja XIII i Luja XIV zbog varanja u igri nije se gubila čast. To je, na neki način, bio sastavni dio pravila i mnogi se pošteni ljudi nisu nimalo ustručavali da spretnom krađom isprave hirove sudbine. Čak i danas u svim zemljama seljaci vrlo cijene kao vrstu zasluge *kada se zna zaključiti pogođba*, u trgovini na veliko i na malo, što će reći obmanuti svog partnera: to se toliko odobrava da se onaj tko dopusti da ga nasamrae ne ljuti na onoga koji ga je obmanuo. Poznato je kako se naša vlada teško odlučila da ukine lutriju; osjetila je da je vlasništvu zaboden nož u srce. Varalica, lupež i opsjenar služi se naro-

⁸ Moje su pravo moje koplje i štit. — General de Brossard govorio je poput Ahila: »Sa svojim kopljem i štitom imam vina, zlata i žena.«

⁷ Krasti. (Op. prev.)

čito vještinom ruku, oštroomnošću, opsjenom rječitosti i mnoštvom dosjetki; katkad postavlja mamac lakomnosti. krivični je zakonik, koji u mnogome daje prednost razumu pred snagom mišića, vjerovao da od četiri naprijed spomenute vrste može načiniti drugu kategoriju koja se kažnjava samo kaznama za prekršaje, a ne i sramotnim kaznama. Još neka sada netko optuži zakon da je materijalistički i bezbožan.

Krade se: 12. lihvaranjem.

Ta vrsta koja je objavom Evanđelja postala tako omrznuta i tako se strogo kažnjavala prijelazan je oblik između zabranjenih i dopuštenih krađa. Dakle ona svojom dvosmišlenom prirodom izaziva mnoštvo proturječja u zakonima i moralu, proturječja koja vrlo spretno iskorištavaju sudbeno osoblje, novčari i trgovci. Tako lihvara koji posuđuje uz hipoteku od 10, 12 i 15 posto kažnjavaju golemom globom kada ga uhvate; bankar koji dobiva iste kamate, istina ne s osnovne pozajmice, nego s naslova tečaja i diskonta odnosno prodaje, zaštićen je kraljevskom povlasticom. Ali razlika između bankara i zelenaša razlika je samo po imenu; kao što lihvar daje zajam na pokretnine ili nekretnine, bankar daje zajam na vrijednosne papire; kao i lihvar, on unaprijed uzima svoje kamate; kao i lihvar, čuva svoj priziv protiv zajmoprimca ako zalog propadne, odnosno ako se mjenica ne namiri. Upravo ta okolnost čini ga posuđivačem, a ne prodavačem novca. No bankar posuđuje na kratak rok, a lihvarska posudba može potrajati godinu dana, dvije godine, tri godine itd.; razlika u trajanju posudbe i neka odstupanja u obliku čina ništa ne mijenjaju u prirodi ugovora. Kapitalisti koji ulažu svoj kapital bilo u korist države ili u trgovinu uz 3, 4 ili 5 posto kamata, to jest koji primaju malo manje lihvarske kamate nego bankari i lihvari, svijet su društva, krema poštenih ljudi. Umjerenost u krađi jedina je vrлина.⁹

⁹ Pregled autora koji su razmatrali lihvarstvo bila bi zanimljiva i plodna tema ili, kako neki kažu, nedvojbeno zbog ublažavanja izraza, o davanju zajma uz kamate. Teolozi su se oduvijek borili protiv lihvarstva. No kako su uvijek smatrali da je ugovor o zakupu zemlje ili najamnina zakonit, izgubili su se u labirintu profinjnosti i razlikovanja, pa na kraju više nisu znali što bi trebali misliti o lihvarstvu. Crkva, ta učiteljica čudoređa koja je tako ljubomorna i ponosna na čistoću svog učenja, ostala je trajno u neznanju o istinskoj prirodi vlasništva i lihvarstva. Čak je pomoću glasila svojih prvosvećenika objavila najvećeg žaljenja vrijedne zablude: *Non potest mutuum*, rekao

Krade se: 13. ustanovljavanjem rente, zakupninom na zemlju, najamninom za stan i davanjem u zakup.

Autor *Provincijalki (Provinciales)* veoma je zabavio poštene kršćane s isusovcem Escobarom i ugovorom Mohatra. »Ugovor Mohatra« govorio je Escobar, »ugovor je kojim se skupo i na kredit kupuju tkanine da bi se istog časa, odmah, preprodale istoj osobi za gotovinu i jeftinije.« Escobar je bio našao razloge koji su opravdavali tu vrstu lihvarstva. Pascal i svi jansenisti su mu se rugali. No što bi rekao satiričar Pascal i učeni Nicole i nepobjedivi Arnaud kada bi im otac Antonio Escobar de Valladolid predočio ovaj dokaz: zakupni ugovor za stanarinu ugovor je kojim se skupo i na kredit kupuje neka nekretnina da bi se nakon nekog vremena jeftinije preprodala istoj osobi; samo da pojednostavnimo operaciju, kupac se zadovoljava da plati razliku između prve i druge prodaje. Ili, zaniječite da su zakupni ugovor za stanarinu i ugovor Mohatre istovjetni, a ja ću vas odmah zbuniti; ili, ako priznate da su jednaki, priznat ćete i da je moje učenje točno, a ako to ne učinite, istim ćete potezom ukinuti rente i zakupninu za zemlju.

je Benedikt XIV, *locationi ullo pacto comparari*. »Ustanovljenje rente, prema Bossuetu, daleko je od lihvarstva kao nebo od zemlje.« Kako se s takvim idejama može osuditi posuđivanje uz kamate? Kako se, opravdava Evanđelje koje izričito zabranjuje lihvarstvo? I teolozi su na velikoj muc. Budući da ne mogu a da ne prihvate očite ekonomske dokaze koji s pravom izjednačuju posuđivanje uz kamate s najamninom, ne usuđuju se osuđivati posuđivanje uz kamate i mogu samo reći da lihvarstvo ipak mora biti nešto jer ga Evanđelje zabranjuje. No što je lihvarstvo? Nema ništa zabavnije nego vidjeti te učitelje naroda kako oklijevaju između autoriteta Evanđelja za koje kažu da *nije moglo govoriti uzalud* i autoriteta ekonomskih dokaza; po mom mišljenju ništa više ne uznosi slavu tog istog Evanđelja od te stare nevjerice njegovih tobožnjih doktora. Saumaisea, koji je kamate na posudbu izjednačio s profitom od zakupa, *napali su* Grotius, Puffendorf, Burlamaqui, Wolf, Heineccius; a što je još zanimljivije, Saumaise je *priznao svoju zabludu*. Umjesto da se iz tog Saumaisova izjednačavanja zaključuje da je svaka dobit nezakonita i da se polazeći od toga ide k dokazivanju evandeoske jednakosti, iz toga je izvučen potpuno oprečan zaključak: budući da su zakupnina za zemlju i najamnina prema općem priznanju bili dopušteni, ako se prizna da se kamate na novac ne razlikuju od njih, nema više ničega što bi se moglo nazvati lihvarstvom, prema tome je Zapovijed Isusa Krista *iluzija*, jedno *ništa* što se bez bogohulnosti ne bi moglo prihvatiti.

Da se ta rasprava pojavila u Bossuetovo vrijeme, taj bi veliki teolog *dokazao* pomoću Svetog pisma, doktora teologije i tradicije papinskih koncila da je vlasništvo božansko pravo, a lihvarstvo davolski izum; i heretičko bi djelo bilo spaljeno, a pisac bačen u zatvor.

Na taj bi strašan dokaz gospodar od Montalte pozvonio na uzbunu i povikao da je društvo u opasnosti, da ga isusovci potkopavaju u temeljima.

Krade se: 14. trgovinom, kada dobit trgovca premašuje zakonsku plaću njegove službe.

Definicija trgovine je poznata: *Umijeće da se za 3 franka kupi ono što vrijedi 6, a da se za 6 franaka proda ono što vrijedi 3.* Sva se razlika između tako definirane trgovine i krađe na američki način sastoji u relativnom omjeru razmijenjenih vrijednosti, jednom riječju u veličini dobiti.

Krade se: 15. ako se zaradi na svom proizvodu, ako se prihvati sinekura i pri tom se isposluje visoka plaća.

Krade zakupnik zemlje koji prodaje žito potrošaču i dok se ono važe, zagrabi u mjerici šaku zrnja i iskrene je; krađe profesor koga država plaća za predavanja, a on ih preko nekog knjižara prodaje javnosti po drugi put; krađe sinekurist koji u razmjenu za svoju taštinu dobiva vrlo velik prihod; krađe službenik, radnik, tko god; premda proizvodi vrijednost koja bi se mogla odrediti veličinom 1, naplaćuje kao da je to vrijednost 4, 100, 1.000; krademo: izdavač koji objavljuje ovu knjigu i ja, njezin pisac, time što je naplaćujemo dvostruko nego što vrijedi.

Da sažmemo:

Nakon izlaska iz negativne zajednice, koju su stari pjesnici nazvali *zlatno doba*, pravda je počela postajati pravo sile. U društvu koje traži svoju organizaciju nejednakost sposobnosti potiče ideju o zasluži; jednakost sugerira plan da se prema osobnoj zasluži ravnaju ne samo ugled nego i materijalna dobra; budući da je tada prva i gotovo jedina zasluga fizička snaga, najjači, *aristos* je onaj tko je samim tim najzaslužniji, najbolji, *aristos*, i ima pravo na najbolji dio; ako mu se on ne da, sasvim prirodno, on ga prisvoji. Otuda do prisvajanja prava vlasništva nad svim stvarima samo je jedan korak.

Takvo je bilo junačko pravo u Grka i Rimljana koje se, barem u tradiciji, očuvalo do kraja njihovih republika. U svom djelu *Gorgias* Platon uvodi ličnost koja se zove Kalikles, koja s mnogo duha podržava pravo sile. A Sokrat, branitelj jednakosti, *tou isou*, to pravo ozbiljno odbacuje. O velikom se Pompeju koji je lako pocrvenio priča da mu se jednog dana ipak omaknulo pa je rekao: *Zašto da poštujem zakone kada u rukama imam oružje?* Ta crtica oslikava

čovjeka u kojemu se bore osječaj morala i ambicija i koji svoje nasilje nastoji opravdati izrekom junaka i hajduka.

Iz prava sile izvedeni su izrabljivanje čovjeka sa strane čovjeka, drugim riječima ropstvo, lihvarstvo ili danak koji pobjednik nameće pobijeđenom neprijatelju i cijela tako brojna obitelj poreza, solarine, regala, kraljevskih prava na upravljanje, kuluka, nameta, zakupnina za zemlju, najamnina, itd., itd., jednom riječju vlasništvo.

Nakon prava sile došlo je pravo lukavstva, druge pojave pravde; pravo koje su junaci mrzili jer u njemu nisu briljirali i suviše su gubili. Opet je to sila, ali koja je s područja tjelesnih sposobnosti prenesena na područje psihičkih sposobnosti. Čini se da je i vještina zavaravanja neprijatelja pomoću lukavih prijedloga kojima se postavljaju zamke zasluživala nagradu: međutim, jaki su uvijek veličali dobro namjernost. U to su se vrijeme riječ i pridržavanje zakletve poštovali prije strogo doslovno nego strogo logično. *Uti lingua nuncupassit, ita jus esto*, kako je jezik izgovorio, takvo neka bude pravo, kaže zakon Dvanaest ploča. Lukavstvo ili bolje rečeno podluklost činili su gotovo cijelu politiku drevnog Rima. Među ostalim primjerima Vico navodi ovaj koji je prenio i Montesquieu: Rimljani su uvjerali Kartazane da će sačuvati njihova dobra i *grad* namjerno upotrebljavajući riječ *civitas*, odnosno društvo, državu; Kartazani su, naprotiv, bili shvatili materijalni grad, *urbs*, a kada su ponovno počeli graditi bedeme, Rimljani su ih napali zbog povrede ugovora. Rimljani su se u tome pridržavali junačkog prava i nisu smatrali da su vodili nepravedan rat time što su svoje neprijatelje iznenadili dvosmislicom.

Iz prava lukavstva potekle su dobiti iz industrije, trgovine i banaka; trgovačke prijevare, zahtjevi za sve ono što se ukrašava lijepim imenima poput *talenta* i *genija* koje treba promatrati kao vrhunac podlosti i lopovluka; ukratko sve vrste društvenih nejednakosti.

U krađi koju zakoni zabranjuju upotrijebljeni su samo snaga i lukavstvo i to otvoreno; u dopuštenoj krađi oni se prerusavaju u korist koju su proizveli, kojom se služe kao oruđem za pljačku svoje žrtve.

Izravna upotreba nasilja i lukavstva rano je i jednoglasno odbačena; nijedna nacija još se nije uspjela osloboditi krađe u savezu s talentom, radom i posjedovanjem. Zbog toga dolazi do svih neizvjesnosti kazuistike i bezbrojnih proturječja pravne znanosti.

Pravo sile i pravo lukavstva, koje su veličali rapsodi u epovima *Ilijada* i *Odiseja*, nadahnuli su sva grčka zakonodavstva i svojim duhom ispunili rimske zakone iz kojih su prešli u naše ćudoređe i zakonike. Kršćanstvo nije u tome ništa izmijenilo; ne optužujemo za to Evanđelje koje svećenici, loše nadahnuti kao i pravnici, nikada nisu znali ni protumačiti ni poslušati. Kao ni forumi ni pretori ni koncili ni pape nisu poznavali ništa što se tiče morala. I upravo to potpuno nepoznavanje prava, pravde i društva ubija crkvu i zavijek obeščašćuje njezino učenje. Očigledno je bezvjerje rimske crkve i drugih kršćanskih crkava; sve su one krivo shvatile pouke Isusa Krista; sve su lutale u moralu i učenju; sve su krive za lažne, apsurdne tvrdnje pune bezakonja i ubojstava. Neka ta crkva koja je za sebe tvrdila da je nepogrešiva, a pokvarila je svoj moral, zamoli oprostjenje od Boga i od ljudi; neka njezine reformirane sestre postanu ponizne... pa će narod koji je razočaran, ali religiozan i velikodušan progledati.¹⁰

Pravo se u svojim raznim oblicima razvijalo jednako postupno kao i vlasništvo u svojim; posvuda vidimo kako pravda progoni krađu i ograničava je u sve uže i uže granice. Dosad su se tekovine pravde nad nepravdom, jednakosti nad nejednakosti obavljale nagonski i po samoj sili stvari; no posljednju pobjedu naše društvenosti dugovat ćemo razmišljanju, ako ponovno ne padnemo u neki drugi feudalni kaos: ta je slava rezervirana našem razumu, ili taj ponor bijede našoj nedostojnosti.

Druga je posljedica vlasništva despotizam. A kako se despotizam u duhu nužno povezuje s idejom zakonite vlasti,

¹⁰ »Propovijedam Evanđelje i živim od Evanđelja«, govorio je Apostol, pripočevajući time da živi od svog rada; katolički kler je radije živio od vlasništva. Glasovite su borbe komuna iz srednjeg vijeka protiv opata i biskupa, krupnih vlasnika i vlastele. Nisu manje glasovita svečano proglašena papinska izopćenja (ekskomunikacije) radi obrane crkvenih dobiti. Čak i danas službeni organi galikanske (francuske — nap. prev.) crkve još tvrde da svećenička plaća nije nadnica, nego naknada za dobra koja je nekada posjedovao i koje mu je treći stalež oduzeo 1789. godine. Svećenstvo više voli dugovati svoje uzdržavanje pravu na dobit nego radu.

Jedan od najkrupnijih uzroka bijede u koju je zapala Irska jesu golemi prihodi anglikanskog svećenstva. Tako si heretici i pravovjernici, protestanti i papisti, nemaju što predbacivati: svi su jednako grijeshili u pravdi, svi su se pravili da ne znaju osmu od Deset zapovijedi božjih: *Ne ukradi*.

morat ću upoznati i s načelom despotizma kada budem izlagao prirodne uzroke vlasništva.

Za kakav ćemo se odlučiti oblik vlasti? — Ah! Možete li to i pitati, nedvojbeno odgovara netko od mojih najmlađih čitalaca: vi ste republikanac. — Da, republikanac; ali ta riječ ne precizira ništa. *Res publica* je javna stvar; dakle, tko god želi javnu stvar u bilo kojem obliku vlasti, može za sebe reći da je republikanac. I kraljevi su republikanci. — Vi ste dakle, demokrat? — Ne. — Što! Vi ste monarhist? — Ne. — Pristaša ustavne monarhije? — Bože sačuvaj! — Vi ste, dakle, plemić? — Ni najmanje. — Želite li mješovitu vladu? — Još manje. — Dakle što ste vi? — Ja sam anarhist.

— Shvaćam vas: pišete satiru na adresu vlade. — Nikako ne: upravo ste čuli moje ozbiljno i dobro promišljeno uvjerenje. Premda sam veliki prijatelj reda, ja sam anarhist u punom smislu te riječi. Poslušajte me.

U vrstama društvenih životinja slabost mladunčadi je načelo njihove poslušnosti starima koji su već jaki; a navika koja je za njih posebna vrsta svijesti razlog je što vlast ostaje najstarijemu, premda i on postaje najslabiji kada na njega dođe red. Kada god neku zajednicu vodi neki vođa, taj je vođa doista gotovo uvijek najstariji u krdu. Kažem gotovo uvijek jer se uspostavljeni poredak može narušiti snažnim strastima. Tada autoritet prelazi nekom drugom; i pošto je započeo sa silom, on se zatim jednako održava navikom. Divlji konji žive u krdim; imaju vođu koji ide na čelu krda, kojega s povjerenjem slijede i koji im daje znak za bijeg i borbu.

»Ovca koju smo uzgojili prati nas, ali jednako slijedi i stado u kojemu se ojanjila. Ona u čovjeku vidi samo vođu svoga stada... Čovjek je za domaće životinje samo član njihove zajednice; sve se njegovo umijeće svodi na to da ga one prihvate kao člana svoje zajednice; on brzo postaje njihov poglavar jer je svojim razumom nadmoćan nad njima. On dakle ne mijenja prirodno stanje životinja, kao što je rekao Buffon; naprotiv, koristi se tim prirodnim stanjem. Drugim riječima on je bio našao društvene životinje; prevodi ih u domaće time što postaje član njihove zajednice, njihov gazda. Udomaćenost životinja tako je samo poseban slučaj, obična promjena, samo određena posljedica društvenosti. Sve su domaće životinje po svojoj prirodi društvene životinje...« (Flourens, *Résumé des observations de F. Cuvier* — Sažetak proučavanja F. Cuviera).

Društvene životinje *nagonski* slijede vođu; ali napomenimo ono što je F. Cuvier propustio reći: da je cijela uloga tog vođe *razumna*. Vođa ne uči druge da se udružuju, da se okupljaju pod njegovim vodstvom, da se razmnožavaju, da bježe i da se brane: za svaku tu radnju on nalazi podređene koji to jednako znaju kao i on. No upravo se vođa stečenim iskustvom brine o onome što je nepredviđeno; upravo njegov osobni razum u teškim okolnostima zamjenjuje opći nagon. On razmišlja, odlučuje i vodi; jednom riječju upravo njegova prosvijetljena razboritost upravlja nacionalnim iskustvom na najveću dobrobit svih.

Čovjek koji prirodno živi u društvu također slijedi nekog vođu. U početku su to otac, patrijarh, starac, odnosno poštenjak, mudrac čije su sve dužnosti prema tome na planu razmišljanja i razuma. Ljudska vrsta, kao i druge vrste društvenih životinja, ima svoje nagone, svoje prirodene sposobnosti, svoje opće predodžbe, svoje kategorije osjećaja i razuma. Vođe, zakonodavci ili kraljevi nikada nisu ništa izmislili, ništa pretpostavili, ništa zamislili; oni su samo vodili društvo prema svojem stečenom iskustvu, ali su se uvijek ravnali prema mišljenjima i vjerovanjima.

Filozofi koji su u moral i u povijest unosili svoje mračno raspoloženje demagoga, a tvrde da ljudski rod u početku nije imao ni poglavara ni kraljeva, ništa se ne razumiju u ljudsku prirodu. Kraljevina i apsolutistička kraljevina jednako su i više nego demokracija prvobitan oblik vlasti. Zato što od najstarijih vremena vidimo kako junaci, hajduci i vitezovi avanturisti osvajaju krune i postaju kraljevi, brkamo dvije stvari: kraljevstvo i despotizam. Ali kraljevstvo datira od stvaranja čovjeka; ono je trajalo u vrijeme negativne zajednice; junaštvo i despotizam koje ono stvara počelo je tek s prvim određenjem ideje o pravdi, odnosno s vladavinom sile. Čim je u usporedbi zasluga najsnažniji bio ocijenjen kao najbolji, starješina mu je morao ustupiti mjesto, i kraljevstvo je postalo despotsko.

Spontano, *nagonsko* i, da tako kažem, fiziološko porijeklo kraljevstva dalo mu je u početku nadljudsko obilježje; ljudi su ga dovodili u vezu s bogovima od kojih su, govorili su, potekli prvi kraljevi. Otuda božanske genealogije kraljevskih obitelji, utjelovljenja bogova, bajke o mesijama; otuda potječu učenja o božanskom pravu koja još čuvaju tako osebuje pobornike.

Kraljevstvo je najprije bilo izborno, zato što je u vrijeme kad je čovjek proizvodio malo i nije ništa posjedovao vlasništvo bilo preslabo da potakne predodžbu o pravu nasljedstva i zamahni sinu kraljevstvo njegova oca. Ali kada su iskrčene njive i sagrađeni gradovi, svaka se služba prisvajala kao i sve ostalo; zbog toga je došlo do nasljednih kraljevstava i svećeničkih zvanja; zbog toga se nasljednost proteže i na najobičnija zanimanja, što je dovelo do razlikovanja staleža, do ponosa zbog položaja, do ponižavanja neplemića; a to potvrđuje ono što sam rekao o načelu prava nasljedstva očevine da je to način na koji je ukazala priroda da se pobrine za nepopunjene službe i dovrši započeto djelo.

S vremena na vrijeme ambicija bi izazivala pojavu uzurpatora, onih koji su *dolazili na mjesto* kraljeva, što je bilo uzrok da se jedni nazovu kraljevima po pravu, zakonitim kraljevima, a drugi *tiranima*. No ne trebaju nas impresionirati imena: bilo je opakih kraljeva i vrlo podnošljivih tirana. Svako kraljevstvo može biti dobro kada je jedini mogući oblik vlasti; što se tiče zakonitosti, ono nikada nije zakonito. Ni nasljednost, ni izbornost, ni opće pravo glasa, ni izvanredne osobine suverena, ni vjerska i vremenska posveta ne čine kraljevstvo zakonitim. U kakvom se god obliku pokazivalo, monarhijskom, oligarhijskom ili demokratskom, kraljevstvo ili vladavina čovjeka nad čovjekom protuzakonita je i apsurdna.

Da bi najbrže i najpotpunije zadovoljio svoje potrebe, čovjek traži *pravilo*. U početku je to pravilo za njega bilo živo, vidljivo i opipljivo: to su njegov otac, njegov gospodar i njegov vladar. Što čovjek manje zna to su njegova poslušnost i njegovo povjerenje potpuniji. Ali čovjek čiji je zakon da se uskladi s propisom, odnosno da ga razmišljanjem i zaključivanjem otkrije, rasuđuje o naredbama svojih poglavara. A takvo je rasuđivanje protest protiv autoriteta i početak neposluha. Od trenutka kada počinje istraživati pobude vrhovne volje čovjek je pobunjenik. Ako se više ne pokorava zato što kralj naređuje, nego zato što kralj dokazuje, može se ustvrditi da tada već ne priznaje nikakav autoritet i da je sam sebe učinio vlastitim kraljem. Ja o onome tko se usudi da ga vodi, a ponudi mu kao potvrdu svojih zakona samo poštovanje većine. Prije ili poslije manjina će postati većina, a tog će nerazboritog despota svrgnuti i uništiti sve njegove zakone.

Kako društvo postaje prosvjedenije, tako se smanjuje kraljevski autoritet. To je činjenica o kojoj svjedoči cijela povijest. U trenutku nastanka naroda ljudi uzalud razmišljaju i umuju: bez metode, bez načela, ne znajući čak upotrijebiti ni svoj razum, ne znaju vide li ispravno ili se varaju; tada je autoritet kraljeva bezgraničan i nikakva mu stečena spoznaja ne proturječi. Ali malo po malo iskustvo stvara navike, a one stvaraju običaje; zatim se običaji formuliraju u mudre izreke, načelno se postavljaju, jednom riječju pretvaraju se u zakone kojima je kralj, živi zakon, prisiljen odati poštovanje. Dođe vrijeme kada običaji i zakoni postanu tako brojni da je volja vladara tako reći obuhvaćena općom voljom; vrijeme kada je on primajući krunu prisiljen da se zakune da će vladati u skladu s običajima i iskustvom i da je on sâm tek izvršna vlast društva čiji su zakoni stvoreni bez njega.

Do tada se sve događa nagonski, tako reći bez znanja stranaka. No pogledajmo neizbježan završetak tog kretanja.

Što se više obrazuje i stječe predodžbe, čovjek stječe i predodžbu *znanosti*, to jest ideju o sistemu spoznaje u skladu sa stvarnošću stvari koja se izvodi iz promatranja. On dakle traga za znanošću ili sistemom neorganskih tijela, sistemom organskih tijela, sustavom ljudskog duha, sistemom svijeta: kako ne bi tragao i za ustrojstvom društva? Ali kada stigne do tog vrhunca, shvaća da istina ili politička znanost nimalo ne ovise o suverenoj volji, o mišljenju većine i o narodnim vjеровanjima. Da kraljevi, ministri, magistrati i narodi, kao volje, za znanost ne znače ništa i ne zaslužuju nikakvo uvažavanje. On u isti mah shvati: ako je čovjek rođen kao društven, autoritet njegov oca nad njim prestaje onoga dana kada se formirao njegov razum i završio njegov odgoj, a on postao član društva svog oca; da je dokazana istina njegov istinski poglavar i njegov kralj; da je politika znanost, a ne smicalica; i da se dužnost zakonodavca na kraju svodi na metodičko traganje za istinom.

Tako je u nekom danom društvu vlast čovjeka nad čovjekom obrnuto razmjerna intelektualnom razvoju do kojeg je to društvo stiglo, a vjerojatno trajanje te vlasti može se proračunati na temelju više ili manje općenite želje za pravom vladavinom, odnosno vladavinom prema znanosti. I jednako kao što se pravo sile i pravo lukavstva sužavaju zbog sve širih određenja pravde i moraju na kraju nestati

u jednakosti, suverenitet volje izmiče pred suverenitetom razuma i na kraju će se poništiti u znanstvenom socijalizmu. Vlasništvo i kraljevstvo razaraju se od početka svijeta; kako čovjek traži pravdu u jednakosti tako društvo traži red u anarhiji.

Anarhija, nepostojanje gospodara, suverena,¹¹ oblik je vladavine kojemu se svakodnevno približavamo, a ukorijenjeni običaj da čovjeka uzimamo kao pravilo a njegovu volju kao zakon uzrok su što nas gledaju kao vrhunac nereda i izraz kaosa. Priča se da neki građanin Pariza iz sedamnaestog stoljeća nije mogao doći k sebi od čuđenja i mislio je da će umrijeti od smijeha kada je prvi put čuo tako smiješnu vijest da u Veneciji nema kralja. Takve su naše predrasude: svi mi koliko nas ima hoćemo nekog poglavara ili neke poglavare; i ovog časa držim jednu knjižicu čiji autor, gorljivi komunist, poput nekog drugog Marata sanja o diktaturi. Najnapredniji su među nama oni koji žele što više suverena, oni žarko žele vladavinu nacionalne garde; nedvojbeno će netko tko je ljubomoran na građansku miliciju uskoro reći: Svi su ljudi vladari, ali kada taj netko to izreče, ja ću reći: Nitko nije vladar; htjeli mi to ili ne htjeli, mi smo članovi društva. Sva se pitanja unutrašnje politike moraju rješavati prema podacima oblasne statistike; sva su pitanja vanjske politike posao međunarodne statistike. Znanost vladanja po pravu pripada jednoj od sekcija Akademije znanosti čiji stalni tajnik nužno postaje prvi ministar; a budući da svaki građanin može uputiti Akademiji znanstveni podnesak, svaki je građanin zakonodavac; ali kako se mišljenje pojedinca uzima u obzir samo ako je dokazano, nitko ne može svoju volju staviti umjesto razuma, nitko nije vladar.

Sve što je sadržaj zakonodavstva i politike predmet je znanosti, a ne mišljenja: *zakonodavna moć* pripada samo razumu koji je metodički provjeren i dokazan. Vrhunac je tiranije kada se nekoj, bilo kojoj sili pripiše pravo *veta* i *sankcije*. Pravda i zakonski propisi dvije su stvari koje ne ovise o našem odobrenju kao što o njemu ne ovise ni matematička istina. Da obavezuju, dovoljno im je da budu poznate; a da se pokažu, zahtijevaju samo razmišljanje i proučavanje. Što je dakle narod ako nije suveren i ako zakono-

¹¹ Značenje koje se obično pripisuje riječi *anarhija* je nepostojanje načela i pravila; otuda dolazi do toga da su je učinili sinonimom *nereda*.

davna moć ne proizlazi iz njega? Narod je čuvar zakona, narod je *izvršna vlast*. Svaki građanin može tvrditi: to je istina; to je pravedno; ali njegovo uvjerenje obavezuje samo njega: da istina koju objavljuje postane zakon, treba da bude priznata. A što znači priznati neki zakon? Znači potvrditi matematičku ili metafizičku operaciju; znači ponoviti iskustvo, promatrati neku pojavu i utvrditi neku činjenicu. Samo narod ima pravo reći: *poručujemo i naređujemo*.

Priznajem da je sve to preokretanje usvojenih predodžbi i da se čini kako smatram svojom zadaćom da izmijenim aktualnu politiku; no molim čitatelja da uzme u obzir ovo: budući da sam počeo s paradoksom, ako sam ispravno rasuđivao, morao sam na svakom koraku susretati paradokse i završiti s paradoksom. Uostalom, ne vidim kakvoj bi se pogibelji izlagala sloboda građana kada bi se umjesto zakonodavčeva pera u ruke građana ponovno stavio mač zakona. Budući da izvršna vlast bitno pripada volji, ne može se povjeriti prevelikom broju opunomoćenika, ona je istinska suverenost naroda.¹²

Vlasnik, kradljivac, junak i suveren, jer svi su ti nazivi sinonimi, nameće svoju volju kao zakon i ne trpi ni prigovor ni nadzor, odnosno smatra da je istodobno zakonodavna i izvršna vlast. Stoga se zamjena kraljevske vlasti znanstvenom i istinskom vlasti neće provesti bez ogorčene borbe, a poslije vlasništva ta je neprestana zamjena čak najmoćniji element povijesti i najplodniji uzrok političkih kretanja. Primjera je za to previše i suviše su očiti da bi se zadržavao time da ih navodim.

¹² Ako takve ideje ikada prođu do umova, to će obaviti predstavnička vlada i tiranija govornika. Nekada su znanost, mišljenje i riječ bili pobrkani pod istim izrazom; da bi se opisao čovjek koji misli i mnogo zna, govorilo se čovjek koji je žustar u govoru i utjecajan u raspravi. Odavno je riječ pojmovnim odvajanjem odijeljena od znanosti i razuma; malo po malo to se pojmovno odvajanje, kako kažu logičari, ostvarilo u društvu. Tako danas imamo više vrsta *učenjaka* koji ne govore mnogo i *govornika* koji čak nisu učenjaci znanosti riječi. Tako neki filozof nije više učenjak, nego govornik; zakonodavac i pjesnik nekada su bili temeljiti i božanski ljudi: danas su to govornici. Govornik je zvučan timbar; ako ga se i najmanje udari, on proizvodi beskrajn zvuk; u govornika je bujica govora uvijek izravno razmjerna siromaštvu mišljenja. Govornici upravljaju svijetom; oni nas zaglušuju, dosađuju nam, pljačkaju nas, sišu nam krv i rugaju nam se; što se tiče učenjaka, oni šute: ako žele reći neku riječ, prekidaju ih. Neka pišu.

Dakle, vlasništvo nužno stvara despotizam, vlast samo volje, vladavinu bestidne volje: to toliko pripada biti vlasništva da je dovoljno podsjetiti što je ono i što se oko nas događa da se u to uvjerimo. Vlasništvo je pravo *upotrebe* i *zloupotrebe*. Ako je, dakle, vlast ekonomija, ako joj je jedini cilj proizvodnja i potrošnja, raspođjela poslova i proizvođa, kako je uz vlasništvo moguća vlast? Ako su vlasništva dobra, kako vlasnici ne bi bili kraljevi i despotski kraljevi, kraljevi razmjerno svojim bonitetnim sposobnostima? A ako je svaki vlasnik suvereno veličanstvo na području svog vlasništva, nepovredivi kralj na cijelom svom imanju, kako vladavina vlasnika ne bi bila kaos i nered?

Paragraf 3. — *Određenje trećeg društvenog oblika. Zaključak.*

Dakle s vlasništvom kao osnovicom nije moguća ni vlast, ni državna ekonomija, ni uprava.

Zajednica zahtijeva *jednakost* i *zakon*: vlasništvo, rođeno iz nezavisnosti razuma i osjećaja osobne zasluge, hoće iznad svega *nezavisnost* i *razmjernost*.

Ali zajednica koja kao zakon uzima jednoličnost, a izjednačavanje kao jednakost postaje tiranska i nepravedna: vlasništvo se sa svojim despotizmom i širenjem ubrzo pokazuje kao ugnjetačko i nedruštveno.

Ono što žele zajednica i vlasništvo dobro je: loše je ono do čega dovode jedno i drugo. A zašto? Zato što su oboje isključivi i nijedno sa svoje strane ne priznaje dva elementa društva. Zajednica odbacuje nezavisnost i razmjernost; vlasništvo ne zadovoljava jednakost i zakon.

Dakle ako zamislimo društvo zasnovano na četiri načela: jednakosti, zakonu, neovisnosti i razmjernosti, ustanovit ćemo:

1. da jednakost nikako ne krši pravdu i ravnopravnost, zato što se sastoji samo od *jednakosti uvjeta*, odnosno *sredstava*, a ne od *jednakosti blagostanja* koje uz jednaka sredstva mora biti djelo radnika;

2. da *zakon* nikada ne vrijeđa nezavisnost, zato što proizlazi iz poznavanja činjenica pa se prema tome oslanja na samu nužnost;

3. da *nezavisnost* pojedinaca ili samosvojnost osobnog prava, koje proizlazi iz razlike talenata i sposobnosti, može postojati bez opasnosti u granicama zakona;

4. da se *razmjernost*, budući da je dopuštena samo na području razuma i osjećaja, a ne u fizičkim stvarima, može promatrati a da se ne krši pravda ili društvena jednakost.

Taj treći oblik društva, sintezu zajednice i vlasništva, nazvat ćemo *SLOBODA*.¹³

Slobodu ne uspijevamo odrediti a da ne razlučujemo zajednicu i vlasništvo, što bi bio apsurdan eklekticizam. Analitičkom metodom istražujemo ono što je u svakoj od njih istinito i u skladu s voljom prirode i zakonima društvenosti otklanjamo iz njih strane elemente koje sadrže; i rezultat daje izraz primjeren prirodnom obliku ljudskog društva, jednom riječju slobodu.

Sloboda je jednakost zato što sloboda postoji samo u društvenoj državi, a izvan jednakosti nema društva.

Sloboda je anarhija jer ne dopušta vlast volje, nego samo vlast zakona, odnosno nužnost.

Sloboda je beskrajna raznolikost zato što u okvirima zakona poštuje sve volje.

Sloboda je razmjernost zato što ostavlja svu širinu ambiciji zasluge i natjecanju u slavi.

Sada možemo po uzoru na gospodina Cousina reći: »Naše je načelo istinito, ono je dobro, ono je društveno: ne bojmo se iz njega izvesti sve posljedice.«

Društvenost u čovjeku koja razmišljanjem postaje *pravda*, a — primjenom sposobnosti, *ravnopravnost*, koja kao pravilo ima *slobodu*, istinski je temelj morala, načelo i pravilo svih naših djelovanja. Ona je onaj opći pokretač za kojim traga filozofija, koji religija utvrđuje, sebičnost istiskuje, a čisti um nikad ne nadoknađuje. *Dužnost* i *pravo* rađaju se u nama iz *potrebe*. Prema tome promatra li se u odnosu na bića izvan nas ta je potreba *pravo*, a u odnosu na nas same *dužnost*.

To je potreba za jelom i snom; naše je pravo da si pribavimo stvari koje su nužne za spavanje i hranu; dužnost nam je da se njima koristimo kada to priroda zatraži.

Potreba je raditi za život; to je naše pravo i dužnost.

¹³ *Libertas, liberare, libratio, libra, liberté* (sloboda), *délivrer* (osloboditi, izbaviti), *libration* (njihanje, prividno kretanje), *balance* (vaga), *livre* (libra, novac, franak, funta), sve su to izrazi za koje se čini da im je etimologija zajednička. *Liberté* (sloboda) je ravnoteža prava i dužnosti: učiniti nekog čovjeka slobodnim znači uravnotežiti ga s drugima, to jest postaviti na njihovu razinu.

Potreba je voljeti svoju ženu i svoju djecu; dužnost nam je biti njihov zaštitnik i potpora, pravo da nas oni vole za služi prednost pred svima ostalima. Bračna vjernost je pravedna; preljub je za društvo štetan zločin.

Potreba je razmjenjivati naše proizvode s drugim proizvodima; pravo je da se ta razmjena obavlja s jednakim vrijednostima, a budući da trošimo prije nego što proizvedimo; kada bi stvari ovisile o nama, naša bi dužnost bila da naš posljednji proizvod slijedi našu posljednju potrošnju. Samoubojstvo je prijeverni stečaj.

Potreba je izvršavati našu zadaću prema znanju našeg razuma; pravo je održavati slobodnu volju; dužnost je poštovati slobodnu volju drugih.

Potreba je da nas naši bližnji cijene; dužnost je zaslužiti njihove pohvale; pravo je da nas oni sude prema našim djelima.

Sloboda uopće nije suprotna pravima nasljedstva i oporuke; ona se zadovoljava brigom da se zbog toga ne prekrši jednakost. Opredijelite se, kaže nam ona, između dva nasljedstva, nikada ne gomilajte. Cijelo se zakonodavstvo koje se odnosi na prijenose, postavljanje drugog za nasljednika i posvojenja i, ako smijem upotrijebiti tu riječ, *koadjutiranje* treba preraditi.

Sloboda potiče natjecanje i ne uništava ga; u društvenoj jednakosti natjecanje se sastoji u tome da se obavlja uz jednake uvjete; cijela se nagrada za njega sastoji u njemu samom; nitko zbog pobjede ne trpi.

Sloboda odobrava odanost i ukazuje čast svojim odobranjem, ali ona može bez nje. Pravda je dovoljna za društvenu ravnotežu; odanost je djelo povrh dužnosti. Ipak je sretan onaj tko može reći: odan sam.¹⁴

¹⁴ U mjesečniku čiji je prvi broj upravo izašao pod naslovom »l'Égalitaire« (Pristaša jednakosti) odanost se postavlja kao načelo jednakosti: time se brkaju svi pojmovi. Odanost sama po sebi pretpostavlja najveću nejednakost; tražiti jednakost u odanosti znači priznati da je jednakost protiv prirode. Jednakost se mora uspostaviti na pravednosti, na strogom pravu, na načelima na koja se pozivao sam vlasnik: inače, nikad neće postojati. Odanost je superiorna nad pravdom; ona se ne može nametnuti kao zakon, zato što je njezina priroda takva da se ne nagrađuje. Naravno, bilo bi poželjno da svi priznaju nužnost odanosti i mišljenje mjesečnika »l'Égalitaire« vrlo je dobar primjer. Na žalost, ono ne može dovesti ničemu. Naime, kako odgovoriti čovjeku koji nam kaže: »Ne želim biti odan?« Treba li ga prisiljavati

Bitno je obilježje slobode organiziranje; da bi se osigurala jednakost među ljudima i ravnoteža među nacijama, poljoprivreda i industrija, obrazovni, trgovački i skladišni centri treba da budu raspoređeni u tako točnim, tako značajki i tako dobro kombiniranim omjerima prema geografskim i klimatskim uvjetima svake zemlje, prema vrsti proizvoda, značaju i prirodnim nadarenostima stanovnika itd. — da nikad ni na kojem mjestu ne bude ni viška ni manjka stanovništva, potrošnje i proizvodnje. Tu počinje poznavanje javnog i privatnog prava, istinska politička ekonomija. Na pravnim je stručnjacima koji su sad već oslobođeni pogrešnih načela vlasništva da opišu nove zakone i smire svijet, Znanja i genijalnosti im ne manjka; uporište im je dano.¹⁵

Izvršio sam zadatak koji sam si postavio; vlasništvo je pobijeđeno; ono se nikad neće ponovno uspraviti. Posvuda gdje se bude čitala i saopćavala ova rasprava bit će položena klica smrti vlasništva: prije ili poslije iščeznut će privilegije

vati? Kada je odanost prisilna, naziva se tlačenjem, ropstvom, izrabljivanjem čovjeka sa strane čovjeka. Upravo su tako proleterii odani vlasništvu.

¹⁵ Od svih su mi se modernih socijalista Fourierovi učenici dugo činili najnaprednijima i gotovo jedinima koji su dostojni tog imena. Da su znali shvatiti svoju zadaću, govoriti narodu, pobuditi simpatije i šutjeti o onome što ne razumiju; da su postavili malo manje ponosne zahtjeve i da su pokazali više poštovanja za opći probitak, možda bi zahvaljujući njima počela reforma. No kako su ti tako opredijeljeni reformatori neprestano na koljenima pred vlašću i velikim bogatstvom, odnosno pred onim što je najviše protivno reformi? Kako u misli-laćkom stoljeću ne shvaćaju da se svijet želi obratiti pomoću razumnih dokaza, a ne pomoću mitova i alegorija? Kako neumoljivi protivnici civilizacije od te civilizacije ipak uzimaju ono najzlokobnije što je ona stvorila: vlasništvo, nejednakost dobara i položaja, proždrljivost, konkubinatu, prostituciju i što ja sve znam? Zazivanje duhova, magiju i čaroliju? Čemu te neprekidne deklamacije protiv morala, metafizike i psihologije kada prekomjerno upotrebljavanje tih znanosti, u koje se oni nimalo ne razumiju, čini cijeli njihov sistem? Čemu ta manija da se do neba diže neki čovjek čija je glavna zasluga bila da bulazni o mnoštvu stvari koje zna samo po imenu, na najčudnijem jeziku koji je ikad postojao? Tko god dopušta da je netko nepogrešiv, samim tim postaje nesposoban da poučava druge; tko god se odrekne svog razuma, uskoro će zabraniti slobodu istraživanja. Kada bi bili gospodari, falansterijci bi to dobro iskoristili. Neka se napokon udostojte rasuđivati, neka metodički postupaju, neka nam daju dokaze, a ne otkrića, i mi ćemo ih rado saslušati; neka zatim organiziraju industriju, poljoprivredu i trgovinu; neka rad učine privlačnim, a najniže službe časnim, i mi ćemo im povlađivati. Neka se osobito otresu tog prosvjetiteljstva koje im daje mnogo više izgled varalica ili nasamarenih nego vjernika i apostola.

i ropstvo; poslije despotizma volje doći će carstvo razuma. Doista, koji će se sofizmi i tvrdokornost predrasuda oprijeti jednostavnosti ovih tvrdnji.

1. Pojedinačno *posjedovanje*¹⁶ je uvijek društvenog života; pet tisuća godina vlasništva to dokazuje: *vlasništvo* je samo-ubojstvo društva. Posjedovanje je u pravu; vlasništvo je protupravno. Uklonite vlasništvo, a sačuvajte posjedovanje; i samo tom promjenom u načelu sve ćete izmijeniti u zakonima, vlasti, ekonomiji i institucijama: protjerat ćete zlo sa zemlje.

2. Budući da je pravo zauzimanja jednako za sve, posjedovanje varira kao i broj posjednika; vlasništvo se ne može formirati.

3. Budući da je i učinak rada jednak za sve, vlasništvo se gubi stranom eksploatacijom i najamnikom.

4. Budući da je svaki ljudski rad nužno rezultat kolektivne snage, iz istog razloga svako vlasništvo postaje kolektivno i nepodijeljeno. Točnije rečeno: rad razara vlasništvo.

5. Budući da je svaka radna sposobnost, jednako kao i bilo koje sredstvo za rad, nagomilani kapital i kolektivno vlasništvo, nepravda je i krađa, nejednakost plaća i bogatstva, pod izgovorom da su sposobnosti nejednake.

6. Nužni su uvjeti trgovine sloboda ugovornih strana i jednaka vrijednost razmijenjenih proizvoda; budući da se vrijednost izražava količinom vremena i troškom koštanja svakog proizvoda i budući da je sloboda nepovrediva, plaće radnika nužno ostaju jednake kao što su im jednaka i prava i dužnosti.

7. Proizvodi se kupuju samo proizvodima. Budući da je uvjet razmjene jednaka vrijednost proizvoda, dobit nije moguća i nepravedna je. Pridržavajte se tog načela najelementarnije ekonomije i iz naše će sredine s glađu iščeznuti siromaštvo, luksuz, ugnjetavanje, porok, zločin i glad.

8. Ljudi se udružuju prije prema fizičkom i matematičkom zakonu proizvodnje nego punim pristankom. Dakle

¹⁶ Individualno posjedovanje uopće nije zapreka za uzgoj usjeva na veliko i za jedinstveno obrađivanje. Nisam govorio o neprilikama usitnjavanja zemljišta jer sam vjerovao da je nakon toliko drugih beskorisno ponavljati ono što je za sve dokazana istina. No iznenađen sam da ekonomisti, koji su tako dobro istaknuli tegobe obrade usitnjenih parcela zemljišta, nisu vidjeli da je sve njihovo načelo u vlasništvu, a osobito što nisu osjetili da je njihov plan za komasaciju zemljišta početak ukidanja vlasništva.

jednakost uvjeta je pravedna i društveno opravdana, pravedna s uskog stajališta; samo poštovanje, prijateljstvo, zahvalnost i divljenje utječu u *ravnopravnom* ili *razmjernom* pravu.

9. Slobodno udruživanje, sloboda koja se ograničava na održavanje jednakosti u sredstvima proizvodnje i podudarnost vrijednosti u razmjenama jedini su mogući, jedini pravedni, jedini istinski oblik društva.

10. Politika je znanost o slobodi; vlast čovjeka nad čovjekom jest ugnjetavanje pod bilo kakvim se nazivom skrivala; najveće je savršenstvo društva u jedinstvu reda i anarhije.

Došao je kraj starodrevne civilizacije; pod novim će se suncem obnoviti lice zemlje. Pustimo da se jedna generacija ugasi, pustimo da u pustinji umru stari nevjernici: sveta zemlja neće prekriti njihove kosti. Mladi čovječe, ako vas pokvarenost stoljeća ozlojeđuje, a obuzima vas pravedna revnost, ako vam je domovina draga i tiče vas se dobrobit čovječanstva, odvažite se i prigrlite probitak slobode. Odbacite svoj stari egoizam, zaronite u narodnu plimu jednakosti koja se rađa; ondje će vaša osvježena duša crpsti nepoznati polet i snagu; naš će oslabjeli duh ponovno pronaći neukrotivu energiju; pomladit će se možda već uvelo srce. Sve će u vašim pročišćenim očima promijeniti izgled; novi će osjećaji u vama potaknuti rađanje novih ideja, religija, moral, pjesništvo, umjetnost i govor učinit će vam se veći i ljepši; i od danas, sigurni u vaš zavjet, promišljeno zaneseni, pozdravit ćete zoru općeg preporoda.

A vi, tužne žrtve morskog zakona, vi koje podrugljivi svijet pljačka i vrijeđa, vi čiji je rad uvijek bio bez plodova, a odmor bez nade, utješite se, odbrojene su vaše suze. Očevi su sijali tugu, sinovi će požeti radost.

O bože slobode! Bože slobode! Bože koji si u moje srce utisnuo osjećaj pravde prije nego je to moj um shvatio, poslušaj moju usrdnu molbu. Ti si mi diktirao sve što sam malo prije napisao. Ti si oblikovao moje mišljenje, upravljao mojim proučavanjem, ti si moj duh ispunio znatiželjom, a moje srce predanošću da objavim tvoju istinu pred gospodarem i robom. Govorio sam onako kako su mi dopuštale snage i talent koje si mi dao; na tebi je da završiš svoje djelo. Ti znaš da li tražim svoj interes ili tvoju slavu, o bože slobode. Ah! Neka propadne uspomena na mene, a čovječanstvo postane slobodno; neka u svojoj tami najzad ugle-

dam obrazovan narod; neka ga plemeniti učitelji prosvijetle; neka ga nesebična srca vode. Skrati vrijeme naše kušnje ako se može; uguši u jednakosti ponos i lakomost; posrami to obožavanje slave koje nas zadržava u poniženju; pouči tu sirotu djecu da u slobodi nema više ni junaka ni velikih ljudi. Nadahni moćne i bogate, one kojima moje usne nikad ne bi izgovorile ime pred tobom da se zgroze svoje pljačke; neka oni prvi zatraže da im se dopusti sudjelovanje u vraćanju, da ih jedino njihovo brzo pokajanje razriješi od grijeha. Tada će se veliki i mali, učenjaci i neznalice, bogati i siromašni, ujediniti u neizrecivo bratstvo; i svi će skupa pjevajući novu himnu ponovno podići tvoj oltar, bože slobode i pravde!

Prevela *Sofija Knežević*

DRUGI SPISI

1. *Priloga 1*

2. *Priloga 2*

3. *Priloga 3*

4. *Priloga 4*

5. *Priloga 5*

6. *Priloga 6*

7. *Priloga 7*

8. *Priloga 8*

SUSTAV EKONOMSKIH PROTURJEČJA ILI FILOZOFIJA BIJEDE

Sažetak i zaključak

Da bi se izrazila velika važnost Newtonovih otkrića, kaže se da je otkrio bezdan ljudskog neznanja.

U ekonomskoj znanosti nema Newtona i nitko ne može svojatati ulogu koja je ravna onoj koju potomstvo pripisuje tom velikom čovjeku u svjetskoj znanosti. Ali, usudujem se kazati da tu ima više toga nego što je Newton ikada nazreo. Dubina neba nije ravna dubini našeg poimanja, unutar kojeg se kreću čudesni sustavi. Reklo bi se da je to jedno novo, nepoznato područje, koje postoji izvan prostora i vremena, kao nebeska kraljevstva i paklena obitavališta, u koje naše oko uranja s nijemim divljenjem kao u ponor bez dna.

Non secūs ac si quā penitūs terra dehiscens
Infernas reseret sedes et regna recludat
Pallida, Dis invisā, superque immane barathrum
Cernatur, trepidentque immisso lumine Manes.

Virgil. Aeneid. lib. VIII.¹

Tu se guraju, sudaraju i ljuljaju vječne sile; tu se skida koprena sa zagonetki Providnosti i otkrivaju tajne sudbine. To je nevidljivo koje postaje vidljivo, neopipljivo koje postaje materijalno, misao postaje stvarnost, a stvarnost postaje tusuću puta čudasnija i veličanstvenija nego najfantastičnije utopije. Do sada ne vidimo u njegovom jednostavnom izrazu jedinstvo tog opsežnog mehanizma: izmiče nam spajanje tih divovskih zupčanika gdje se drobe blagostanje

¹ nalik na prodrte silom podzemnog svijeta šupljine
kada se bozima morsko razjapljuje kraljevstvo sjēnā
te se strahoviti bezdan ukazuje pogledu zjēnā
i kad od svjetla sred tmuše zastrēpē i pokojnih duše.

Publike Vergilije Maron: Eneida, preveo Bratoljub Klaić, izd. Zora-Matica Hrvatska, Zagreb 1970, osmo pjevanje, stihovi 243—246.

i bijeda naraštaja i koji oblikuje jedan novi svijet. Ali, već znamo da ništa što se događa u društvenoj privredi nema primjera u prirodi; za činjenice bez istovrsnih drugih činjenica prisiljeni smo bez prestanka izmišljati posebna imena i stvarati nov jezik. To je viši svijet kojega pravila nadvisuju pravila geometrije i algebre, kojega sile ne ovise ni o privlačnosti ni o drugoj kojoj fizičkoj sili, ali koji se služi geometrijom i algebrom kao potčinjenim oruđima a za materijale uzima same prirodne snage. Ukratko, to je svijet koji je konačno oslobođen kategorija vremena, prostora, nastajanja, života i smrti, gdje sve izgleda istodobno i vječno i prolazno, istovremeno i uzastopno, ograničeno i neograničeno, mjerljivo i nemjerljivo... Što da više kažem? to je samo stvaranje, uhvaćeno takorekuć na djelu!

I taj svijet, koji nam se čini kao bajka, koji obara sve naše običaje rasuđivanja i ne prestaje opovrgavati naš razum; taj svijet koji nas obuhvaća, prožima, pokreće, a koji možemo vidjeti samo očima duha, dotaknuti ga samo po znakovima, to je društvo, to smo mi!

Tko je ikada vidio monopol i konkurenciju, osim po njihovim učincima, a to će reći po njihovim znakovima? Tko je opipao kredit i vlasništvo? Što je kolektivna snaga, podjela rada i vrijednost? A ipak, što je jače, izvjesnije, razumljivije i stvarnije od svega toga? Pogledajte u daljini kola koja utrtim putem vuku osam konja a kojima upravlja čovjek odjeven u stari radnički haljetak: to je samo masa materije koju životinjska snaga pokreće na četiri točka. Prividno ćete otkriti samo mehaničku pojavu koja je određena fiziološkom pojavom, a preko toga nećete zapaziti ništa više. Prodrite dublje: zapitajte tog čovjeka što radi, što hoće, kuda ide; zbog koje misli, iz kojeg razloga tjera ta kola. Odmah će vam pokazati jednu *ispravu*, svoje ovlaštenje, svoju zaštitu kao što je on zaštita svojih kola. Pročitat ćete u toj ispravi da je *vozar*; da u tom svojstvu *prevozi* određenu količinu *robe*, uz toliku cijenu po *težini* i *udaljenosti*; da mora putovati tim *putem* i u tom *roku*, uz prijetnju *ustezanja* od *cijene* njegove *usluge*; da ta usluga uključuje *odgovornost* vozara za *gubitke* i *štete* koji proizlaze iz drugih uzroka nego što su *viša sila* i *mane same robe*; da je u cijenu prijevoza uračunato ili nije uračunato *osiguranje* protiv nepredviđenih nesretnih slučajeva i tisuću drugih potankosti koje su muka prava i nevolja pravnik. Taj će vam čovjek,

u papiru velikom kao dlan, otkriti znatan red, nezamislivu mješavinu iskustva i čistog razuma a koji sav genij čovjeka, uz pomoć iskustva cijelog svemira ne bi mogao otkriti, da čovjek nije izišao iz svog pojedinačnog postojanja i ušao u kolektivni život.

U stvari, gdje su uzorci za ideje kao što su rad, vrijednost, razmjena, promet, potrošnja, odgovornost, vlasništvo, solidarnost, udruživanje, itd., gdje su njihovi obrasci? Tko je dao primjere za njih? Kakav je to napola materijalni a napola duhovni svijet, napola nužnost, a napola predodžba? Kakva je to snaga nazvana radom koja nas utoliko sigurnije povlači za sobom ukoliko više smatramo da smo slobodni od nje? Kakav je taj kolektivni život koji nas sažije neugasivim plamenom, uzrok naših radosti i boli? Doklegod živimo mi smo, a da to i ne zapažamo, prema mjeri naših sposobnosti i posebnosti naše djelatnosti, opruge, točkovi i točkice, utezi koji misle, itd., ogromnog stroja koji također misli i koji ide sam po sebi. Kažemo da je načelo znanosti sklad razuma i iskustva, ali ona sama ne stvara ni jedno ni drugo. Nasuprot tome, eto znanosti kod koje nam se čini da ništa nije a priori dano ni iskustvom ni razumom; znanosti gdje čovječanstvo sve izvlači iz sebe samog, noumena i fenomena,² općenito i kategorije, činjenice i ideje; na kraju, znanost koja, umjesto da se kao svaka druga znanost sastoji naprosto od razumnog opisa stvarnosti, sama stvara i stvarnost i razum!

Prema tome, autor ekonomskog razuma je čovjek; tvorac ekonomske materije je čovjek; graditelj ekonomskog sustava je opet čovjek. Nakon što je proizvelo društveni razum i iskustvo, čovječanstvo pristupa izgradnji društvene znanosti na isti način kao i izgradnji prirodnih znanosti; društvena znanost usklađuje razum i iskustvo koje si je sama dala i kroz najnevjerojatnije čudo, kad sve u njoj ovisi o tlapnji, načelima i djelovanju, ona može spoznati samu sebe isključujući tlapnju.

Socijalizam je u pravu kada se protivi političkoj ekonomiji i kaže joj: ti si samo vještina i ne razumiješ sama sebe. A politička ekonomija je u pravu kada kaže socijalizmu: ti

² Noumen (grč.) u Kantovoj filozofiji »stvar o sebi« koja se tobože ne može spoznati i primiti osjetilima nego samo razumom zamisliti; suprotno fenomen.

si nestvarna tlapnja bez mogućnosti primjene. Ali i jedan i drugi, poričući naizmjenice socijalizam iskustvo čovječanstva, a politička ekonomija njegov razum, ostaju oboje bez bitnih uvjeta za ljudsku istinu.

Društvena znanost je sklad društvenog razuma i društvene prakse. Našem će stoljeću biti dano da tu znanost, koje su naši učitelji vidjeli samo rijetke iskre, promatra u njezinom sjaju i uzvišenom skladu.

Ali, što ja to činim? U ovom trenutku, kada šarlatanstvo i predrasuda vladaju svijetom, treba uzdići naše nade! Ne moramo se boriti protiv nevjerice već protiv uobraženosti. Počnimo, dakle, time da ustanovimo da društvena znanost još ne postoji, da se ona nalazi tek u stanju neodređenog naslućivanja.

»Malthus je, kaže njegov odlični životopisac g. Charles Comte, duboko vjerovao da u političkoj ekonomiji postoje načela koja su istinita samo uokvirena u određene granice; on je glavne teškoće te znanosti vidio u čestom spoju složenih uzroka, u djelovanju i povratnom djelovanju posljedica i u nužnosti da se ograniči ili izuzme velik broj važnih pravila.«

Eto što je Malthus mislio o političkoj ekonomiji i djelo koje u ovom trenutku objavljujemo samo je izlaganje njegove misli. Tom svjedočanstvu dodajemo još jedno, ne manje vjerodostojno. U jednoj od posljednjih sjednica Akademije moralnih znanosti je g. Dunoyer, čovjek zaista izvanredan, koji se ne da zaslijepiti ni interesom neke klike ni prezirom kojeg ulijevaju protivnici-neznanlice, dao istu izjavu s isto toliko iskrenosti i duševne veličine kao i Malthus.

»Čini se da je politička ekonomija, koja ima određen broj čvrstih načela i koja počiva na znatnoj količini točnih činjenica i dobro izvedenih zapažanja, ipak još daleko od toga da bude utvrđena znanost. Ne postoji potpuno slaganje ni o polju na koje se imaju protezati njezina istraživanja ni o glavnom zadatku koji ta istraživanja treba da si postave. Nema slaganja ni o kupnim radovima koje ona obuhvaća ni o ukupnim sredstvima na koja se veže važnost tih radova, ni o točnom značenju koje treba pridati većini riječi od kojih se sastoji njezin rječnik. Čini se da je to znanost koja je bogata pojedinačnim istinama, ali uveliko ne zadovoljava u svojoj ukupnosti i još je daleko od toga da bude utvrđena kao znanost.«

G. Rossi ide dalje od g. Dunoyera: on svoj sud izriče u obliku prijekora upućenog modernim predstavnicima znanosti.

»Čini se da je danas svaka misao o metodi u političkoj ekonomiji napuštena«, uzvikuje on, »a ipak, nema znanosti bez metode.« (*Izvještaj g. Rossija o predavanjima g. Whatleya.*)

Gospoda Blanqui, Wolowski i Chevalier i svi oni koji su bacili ma kako površan pogled na prirodu društva, kažu isto. Pisac koji je najbolje ocijenio vrijednost modernih utopija, Pierre Leroux, piše na svakoj stranici svog časopisa *Revue sociale*: »Tražimo rješenje problema proletarijata; tražimo ga bez prestanka sve dok ga ne nađemo. To je glavni zadatak našeg vremena! . . .« Problem proletarijata znači ustanovljenje društvene znanosti. Samo se veoma kratkovidni ekonomisti i fanatični socijalisti, za koje se cjelokupna znanost sažima u jednu formulu, *Laissez faire, laissez passer*³ ili *Svakome prema potrebi u granicama društvenih sredstava*, hvale da imaju ekonomsku znanost.

O čemu ovisi to zaostajanje društvene istine koje samo podržava ekonomsku obmanu i poklanja povjerenje iskorištavanju navodnih reformatora? Po našem mišljenju, uzrok tome je u već veoma staroj rastavi filozofije i političke ekonomije.

Filozofija, to će reći metafizika ili, ako je nekom milije, logika, je algebra društva; politička ekonomija je ostvarenje te algebre. To nisu primijetili ni J.-B. Say ni Bentham, ni svi oni koji su pod imenom *ekonomista* i *utilitarista* razdvojili moral i istodobno se digli protiv politike i filozofije. A ipak, koju sigurniju kontrolu od rada, dakle od praktičnog razuma može poželjeti filozofija, teorija razuma? I suprotno, koju sigurniju kontrolu može poželjeti politička ekonomija od formula filozofije? Moja je najmilija nada da nije daleko vrijeme kada će u radionicama i poslovnica biti stručnjaci moralnih i političkih znanosti, kao što su danas naši najspособniji graditelji sve ljudi koje je oblikovalo dugo i mučno naukovanje . . .

Ali, uz koji uvjet može neka znanost postojati?

Uz uvjet da poštuje svoje polje istraživanja i njegove granice, da odredi svoj predmet i da organizira svoju me-

³ Pustite neka svatko čini što hoće i neka sve ide svojim tokom.

tođu. O tome se ekonomist izražava kao filozof: čini se da su malo prije navedene riječi g. Dunoyera doslovno uzete iz predgovora Jouffroya prijevodu Reidova djela.⁴

Polje promatranja filozofije je »ja«; polje promatranja ekonomske znanosti je društvo, to će reći opet »ja«. Hoćete li upoznati čovjeka, proučavajte društvo; hoćete li upoznati društvo, proučavajte čovjeka. Čovjek i društvo si uzajamno služe kao subjekt i objekt; podudaranje, istoznačnost obih znanosti je potpuna.

Ali, što je taj kolektivni i individualni »ja«? koje je to polje promatranja na kojem se zbivaju tako čudnovate pojave? Da to otkrijemo, pogledajmo slične pojave.

Čini se da sve stvari koje mislimo postoje, slijede se ili organiziraju u tri nadnaravne *kategorije* izvan kojih ne možemo savršeno ništa zamisliti ni shvatiti: to su *prostor, vrijeme i um*.

Kao što svaki materijalni predmet nužno zamišljamo u prostoru, tako nam se čini da sve pojave povezane odnosom uzročnosti slijede jedna drugu u vremenu: tako i naše čisto apstraktne predodžbe prenosimo na svojevrsno područje koje nazivamo razumom ili umom.

Um je u svojoj vrsti beskrajna kategorija, jednako kao prostor i vječnost. Tu se pokreću svjetovi, bezbrojni organizmi sa složenim zakonima, s različitim i nepredvidivim učincima; po veličajnosti i skladu ravni svjetovima koje je tvorac posijao po prostoru i organizmima koji sjaje i gase se u trajanju. Politika i politička ekonomija, pravo, filozofija, teologija, pjesništvo, jezici, običaji, književnost, umjetnost: polje promatranja koje ima »ja« je prostranije, plodnije i za sebe samo bogatije nego dvostruko polje promatranja prirode, prostora i vremena.

Prema tome, »ja« je, jednako kao vrijeme i prostor, beskonačno. Čovjek i ono što je proizvod čovjeka sačinjava s bićima koja su bačena kroz prostor i pojavama koje se slijede u vremenu, trosutruko objavljivanje Boga. Ova tri beskrajna, beskrajni izrazi beskrajnog, prožimaju se i podržavaju jedan drugog, nerazdvojni su i nerazrješivi: prostor ili prostiranje ne može se shvatiti bez kretanja koje sadrži pojam snage, tj. neke prirodnosti, a to je »ja«.

⁴ Théodore Jouffroy, franc. Filozof koji je preveo djelo škotskog filozofa Thomasa Reida čije se učenje temelji na unutrašnjem iskustvu i zdravom razumu.

Pojmovi o stvarima koje nam se prikazuju u prostoru stvaraju za našu maštu *slike*; pojmovi kojih predmete stavljamo u vrijeme zbivaju se u *povijesti*; na kraju, pojmovi ili odnosi koji ne spadaju ni u kategoriju vremena ni u kategoriju prostora, a koji pripadaju umu, usklađuju se u sustave.

Prema tome, slika, povijest i sustav su tri jednakovrijedna ili, što više, istosmislena izraza kojima dajemo na znanje da se određen broj pojmova našem duhu prikazuje kao simetrična i savršena cjelina. Zbog toga se u određenim slučajevima ti izrazi mogu uzeti jedan za drugoga ne toliko prema vremenu otkrića, koliko prema redoslijdu teorija, kao što smo to činili na početku ovog djela kad smo ga predstavili kao povijest političke ekonomije.

Mi shvaćamo i ne možemo a da ne shvaćamo jednu kategoriju za stvari čistog uma, ili, kao što kaže Kant, za noumene, jednako kao što shvaćamo dvije druge kategorije za stvari svijesti ili fenomene.

Prostor i vrijeme nisu ništa stvarno: to su dvije kategorije koje su vanjskim svjesnim opažanjem utisnute u »ja«. Slično tome ni um nije ništa stvarno: to je kategorija koju »ja« nameće samo po sebi iz analogije prilikom pojmova koje mu iskustvo nameće.

Što se tiče redoslijeda stjecanja pojmova, opažaja ili slika, čini nam se počinjemo onima kojih su uzroci ili stvarnosti sadržani u prostoru; da nastavljamo zaustavljajući, tako rekuć u letu, pojmove koje vrijeme odnosi i na kraju, najednom pomoću svjesnog opažanja otkrivamo pojmove ili predodžbe, bez vanjskih uzoraka, koji nam se pojavljuju u onoj sablasnoj kategoriji koju nazivamo našim umom. To je napredovanje našeg znanja: polazimo od osjetilnog da bismo se uzdigli do apstraktnog; ljestve našeg razuma počinjavu na zemlji, prolaze kroz nebo i gube se u dubinama duha.

Okrenimo sada ovaj redoslijed i zamislimo si stvaranje kao pad pojmova iz više sfere uma u niže sfere vremena i prostora, pad za vrijeme kojeg su izvorno čisti pojmovi poprimili tijelo ili *substratum* koje ih ostvaruje i izražava. S tog će nam se stajališta sve stvorene stvari, prirodne pojave ili ispoljavanja čovječnosti, pričiniti kao očitovanje nestvarnog i nepromjenljivog duha, čas na čvrstoj i ravnoj razini prostora, čas na nagnutoj i pomičnoj razini vremena.

Iz toga proizlazi da se čini da među sobom jednaki pojmovi, suvremeni i usklađeni u duhu, nasumce bačeni, razbacani, prostorno ograničeni, podčinjeni i uzastopni, u čovječanstvu i prirodi, tvore slike i povijesti bez sličnosti s prvobitnom namjerom: i čitava se ljudska znanost sastoji u ponovnom pronalazaženju apstraktnog sustava vječne misli u toj zbrci. Takvom su obnovom prirodoznanci ponovno otkrili sustave organiziranih i neorganiziranih bića; istim smo postupkom pokušali uspostaviti niz faza društvene privrede koje nam društvo prikazuje izdvojene, nesuvisle i anarhične. Djelo kojeg smo se poduhvatili u stvari je prirodopis rada na temelju fragmenata koje su prikupili ekonomisti, a sustav koji proizlazi iz naše analize isto je toliko istinit kao što su istiniti sustavi biljaka koje su otkrili Linnée i Jussieu i sustav životinja koji je otkrio Cuvier.

Prema tome, polje istraživanja političke ekonomije kao konkretnog oblika filozofije je čovječiji »ja« koji se ispoljava radom. U toku cijele ove knjige otkrivala nam se istovetnost tih dviju znanosti ili, bolje reći, tih dvaju skepticizma. Tako nam se oblikovanje u podjeli rada pričinilo kao podjela osnovnih kategorija; zatim, vidjeli smo kako se sloboda rađa iz djelovanja čovjeka na prirodu a kao posljedicu slobode vidjeli smo kako nastaju svi odnosi čovjeka s društvom i s njim samim. Iz toga je zaključak da je ekonomska znanost za nas bila istodobno i učenje o općim, temeljnim određenjima bitka, i logika, i psihologija, i teologija, i politika, i estetika, i simbolika, i moral...

Nakon što smo spoznali polje znanosti i odredili njezine granice, treba da spoznamo njezinu metodu. Metoda ekonomske znanosti također je ista kao i metoda filozofije: za nas organizacija rada nije drugo do organizacija zdravog razuma...

Među zakonima koji sačinjavaju ovu organizaciju uočili smo pravilo sukoba dviju protuslovnih teza (antinomija).

Zapazili smo da se svaka istinita misao postavlja u jednom vremenu i dva trenutka. Budući da je svaki od tih trenutaka poricanje drugog a oba mogu nastati samo pod jednim višim pojmom, sukob između dvije protuslovne teze je najvažniji zakon života i napretka, to je načelo vječnog kretanja. Naime, ako se neka stvar, zbog razvojne snage koja je u njoj, obnavlja upravo toliko koliko gubi, proizlazi da je ta stvar neuništiva, a kretanje koje je podržava je vječno. U društvenoj privredi ono što konkurencija neprestano nastoji

učiniti, monopol neprestano nastoji razrušiti; ono što rad proizvodi, potrošnja proždire; ono što si vlasništvo svojata, društvo prisvaja: a odatle proizlazi stalno kretanje i život čovječanstva u stalnom pokretu. Ako je jedna od dviju suprotnih sila sputana, ako npr. individualna djelatnost podlegne društvenoj vlasti, organizacija se izrađa u komunizam i završava u ništavilu. Suprotno, ako individualna inicijativa nema protuteže, kolektivni organizam se kvvari i civilizacija zaostaje u režimu kasta, nepravednosti i bijede.

Sukob protuslovnih teza je načelo privlačenja i kretanja, uzrok ravnoteže, on stvara strast i rastvara svaki sklad i slaganje...

Zatim dolazi zakon napretka i uzastopnosti, melodija bića, zakon lijepog i uzvišenog. Uklonite sukob suprotnosti i napredak bića se ne može objasniti: jer odakle sila koja bi pokrenula taj napredak? Uklonite uzastopnost i svijet je samo zbrka jalovih suprotnosti, ključanje bez svrhe i smisla...

Sve kada bi se ove spekulacije, koje su za nas čista istina, pričinile i dvojbene, njihova bi primjena bila od ogromne koristi. Razmislimo o tome: nema ni jednog trenutka u životu u kojem isti čovjek istodobno ne potvrđuje i ne niječe ista načela i iste teorije, razumije se uvijek više ili manje iskreno ali također uvijek s prihvatljivim razlozima koji, iako ne umiruju sasvim savjest, dostaju da pobijedi strast i u duhu se proširi sumnja. Pustimo, dakle, ako hoćete, logiku: ali zar je ništa ako smo osvijetlili dvostruko lice stvari, ako smo naučili da budemo nepovjerljivi prema našem rasuđivanju, ako znamo što su misli nekog čovjeka ispravnije i njegovo srce pravednije, to se više izlaže opasnosti da bude prevaren i smiješan? Svi naši politički, vjerski, privredni, itd. nesporazumi proizlaze iz proturječja koje je bitno svojstvo stvari; to je izvor iz kojeg se na društvo izliva podmišljivost načela, potkupljivost savjesti, šarlatanstvo iznošenja uvjerenja, dvoličnost mišljenja...

Što je, za sada, *predmet* ekonomske znanosti?

Sama metoda nas u to upućuje. Sukob suprotnosti je načelo privlačenja i ravnoteže u prirodi; prema tome, sukob suprotnosti je načelo napretka i ravnoteže u čovječanstvu, a predmet ekonomske znanosti je *pravednost*.

Promatrana u svojim čisto objektivnim odnosima, jednim kojima se bavi društvena ekonomija, pravednost se izražava *vrijednošću*. A što je vrijednost? To je ostvareni rad.

»Stvarna cijena svake stvari, kaže Adam Smith, ono što svaka stvar zaista staje čovjeka koji želi da je stekne, to su muka i trud koje mora uložiti da je stekne... Što se kupilo novcem ili dobrima, steklo se radom isto tako kao da smo to stekli vlastitim tjelesnim naporima. Taj novac ili ta dobra zapravo nam uštedeju taj napor. Oni sadržavaju vrijednost određene količine rada, koju zamjenjujemo za ono, za što se vjeruje, da u to vrijeme sadržava vrijednost iste količine rada. Rad je bio prva cijena, prvotni kupovni novac, koji se plaćao za sve stvari. Sve bogatstvo svijeta prvobitno se nije kupovalo ni zlatom ni srebrom, već radom. Za one koji ga posjeduju i koji žele da ga zamijene za neke nove proizvode, bogatstvo je točno jednako količini rada, koju su u mogućnosti da kupe ili da njom raspoložu.«⁵

Ali, ako je vrijednost ostvarenje rada, ona je istodobno i načelo usporedbe među proizvodima: odatle teorija razmjernosti koja vlada čitavom ekonomskom znanosti i do koje bi se bio uzdigao A. Smith da je u duhu njegova vremena bilo da se uz pomoć logike ustraje na sustavu koji se temelji na iskustvu.

Ali, kako se u društvu ispoljava pravednost, drugim riječima, kako se ustanovljava razmjernost vrijednosti? J.-B. Say je rekao: kolebanjem između vrijednosti *korisnosti* i vrijednosti *razmjene*.

Tu se u političkoj ekonomiji u pogledu rada pojavljuje njezin gospodar koji je i suviše često i njezin krvnik, tj. načelo *slobodnog izbora*.

Na polaznoj točki znanosti, lišen metode, bez priznavanja vrijednosti, jedva mucajući svoje prve pokušaje, rad se obraća slobodnom izboru da bi uspostavio bogatstvo i odredio cijenu stvari. Od tog trenutka ulaze u borbu dvije sile i počinje veliko djelo društvene organizacije. Jer rad i slobodan izbor su ono što ćemo kasnije nazvati rad i kapital, najamni rad i povlastica, konkurencija i monopol, zajedništvo i vlasništvo, puk i plemstvo, država i građanin, udruženje i individualizam. Za svakoga tko je stekao prve pojmove logike, očito je da se sve ove vječno ponovno rođene suprotnosti moraju vječno rješavati, a to je ono što neće da uvide ekonomisti kojima se čini da načelo slobodnog izbora koje je sastavni dio vrijednosti proturječi svakoj određeno-

sti i to sa strahom od filozofije uzrokuje zaostajanje ekonomske znanosti, toliko kobno za društvo.

»Bilo bi isto toliko besmisleno«, kaže MacCulloch, »govoriti o apsolutnoj visini ili dubini kao i o apsolutnoj vrijednosti.«

Svi ekonomisti kažu isto i po tome se može prosuditi koliko su daleko od toga da se slože i o prirodi vrijednosti i o smislu riječi kojima se služe. Izraz *apsolutno*, polazeći od točnosti i pravednosti, povlači za sobom pojam cjelokupnosti, savršenosti ili potpunosti. Apsolutna većina je prava većina (polovica plus jedan), to nije neodređena veličina. Isto tako je apsolutna vrijednost točno određena vrijednost, izvedena iz točne međusobne usporedbe proizvoda i nema ništa jednostavnijeg na svijetu. Ali, iz toga proizlazi i ta glavna posljedica, da budući da se vrijednost mjere jedna o drugu, one ne smiju nasumce kolebati: to je vrhovna želja društva, to je značenje same političke ekonomije koja u svojoj ukupnosti nije drugo do slika proturječja kojih sinteza nepogrešivo daje pravu vrijednost.

Tako se društvo malo po malo uspostavlja kao kolebanje između nužnosti i slobodnog izbora, a pravednost se uspostavlja krađom. Jednakost ne nastaje u društvu kao kruta razina; ona je kao svi veliki prirodni zakoni apstraktna točka iznad koje i ispod koje bez prestanka koleba činjenica, opisujući veće ili manje lukove, više ili manje pravilne. Jednakost je vrhovni zakon društva, ali to nije čvrsti oblik već prosjek bezbrojnih jednakosti. Tako nam se jednakost pričinila od prvih razdoblja privrednog razvoja, od podjele rada i tako se ona stalno ispoljava počevši od zakonodavstva Providnosti.

Nakon što je Adam Smith, koji je gotovo o svim velikim problemima društvene privrede imao neku vrstu intuicije, spoznao rad kao načelo vrijednosti i opisao čudesne učinke podjele rada, on primjećuje da se usprkos povećanju proizvodnje koja proizlazi iz te podjele, plaća radnika ne povećava, da se naprotiv smanjuje jer dobit od kolektivne snage ne ide radniku već poslodavcu.

»Moglo bi se možda misliti, da su profiti od kapitala samo drugo ime za plaću određene vrste rada, za rad nadzora i upravljanja. Profiti su ipak nešto sasvim drugo, njih određuju sasvim druga načela i nisu ni u kakvom omjeru s količinom, teškoćom ili duševnim naporom navodnog rada nadzora i upravljanja. Profiti od kapitala uvijek se određuju

⁵ Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogastva naroda*, izd. Kultura, Zagreb, 1953, sv. I, str. 30.

sasvim prema vrijednosti upotrebljenog kapitala i veći su ili manji u omjeru prema veličini tog kapitala... Pri tome stanju stvari, cijeli proizvod rada ne pripada uvijek radniku. On ga u većini slučajeva mora dijeliti s vlasnikom kapitala, koji ga zapošljava.«⁶

Eto, kaže nam hladno A. Smith, tako se odvijaju stvari: sve za poslodavca, ništa za radnika. Ma kako se to nazvalo, nepravdom, pljačkom ili krađom, ekonomist se ne uzbuđuje. Vlasnik pljačkaš čini mu se u svemu tome jednako automatom kao i opljačkani radnik. A dokaz da niti jedan zaslužuje zavist niti drugi sažaljenje sastoji se u tome što se radnici bune tek kad umiru od gladi i zbog toga nikada ni kapitalist, ni poduzetnik, ni vlasnik zemlje nisu osjetili ni najmanju grižnju savjesti ni za života ni u času smrti. Javna savjest se optužuje zbog neznanja i lažnosti: možda s pravom a možda i ne. Ono što je za nas mnogo vrednije od ispraznog govorenja, A. Smith se ograničava na to da izvijesti o činjenicama.

Tako je, označivši među radnicima jednog izabranog, *nazarooem inter fratres tuos*,⁷ društveni razum utjelovio kolektivnu snagu. Društvo napreduje kroz mitove i alegorije: povijest civilizacije je veliki simbolizam. Homer daje pregled herojske Grčke; Isus Krist je pateće čovječanstvo koje kroz dugu i bolnu agoniju teži slobodi, pravdi i vrlini; Karlo Veliki je obrazac feudalizma; Roland, viteštva; Petar Pustinjač, križarskih ratova; Grgur VII, papinstva; Napoleon, francuske Revolucije. Isto je tako industrijski poduzetnik, koji pomoću grupe radnika iskorištava kapital, utjelovljenje kolektivne snage čiji profit usisava kao što zamašnjak nekog stroja nagomilava snagu. To je uistinu čovjek heroj, kralj rada. Sva je politička ekonomija simbolika, a vlasništvo religija.

Slijedimo A. Smitha, kojega se sjajne ideje u toj mračnoj zbrci čine kao ponavljanje prvobitnog objavljenja.

»Čim je cijelo tlo neke zemlje postalo privatno vlasništvo, vlasnici zemlje, kao i svi drugi ljudi, vole žeti, gdje nisu sijali, i traže rentu čak i za prirodne proizvode tla. Drvo šume, trava livade i svi prirodni plodovi zemlje, koji su, za vrijeme, dok je zemlja bila još zajednička, radnika stajali samo trud da ih sakupi, staju sada čak i radnika dodatnu cijenu, koja se nameće na njih. On mora platiti za dopušte-

nje, da ih sabire. Radnik mora dati vlasniku zemlje dio onoga, što je njegov rad sabrao ili proizveo.«⁸

Eto monopola, eto kamata na kapital, eto rente! A. Smith kao svi nadahnuti ljudi vidi ali ne razumije; on priča i ne shvaća. Nadahnut Bogom, on govori bez čuđenja i bez sažaljenja, a smisao vlastitih riječi ostaje za njega zatvoreno pismo. S kolikom hladnokrvnošću priča o otimanju zemljišnog vlasništva! Tako dugo dok se čini da zemlja ništa ne vrijedi, tako dugo dok je rad nije učinio rahlom, plodnom, *iskoristivom*, dok je nije učinio *vrijednom*, posjed zemlje se nije cijenio. Stršljen ne sjeda na cvijeće, on se obara na košnice. Radniku se odmah oduzima ono što je proizveo; radnik je kao lovački pas u rukama gospodara. Plug je izumio radom premoreni rob. On kukom od tvrdog drveta koju vuče konj rastvara zemlju i osposobljava je da daje deset puta, sto puta veći urod. Gospodar u tren oka shvaća važnost izuma: on prisvaja zemlju, on si čak pripisuje i izum i pušta da ga smrtnici obožavaju zbog tog veličanstvenog dara. On korača kao bog: njegova žena je nimfa, ona je Cerera⁹ a on je Triptolem¹⁰. Bijeda tjera na izume, vlasništvo ubire plodove. Genij treba da ostane siromašan jer bi ga obilje ugušilo. Najveća usluga koju je vlasništvo učinilo svijetu je ta stalna bol rada i genija.

Ali, što da se učini s tim hrpama žita? Kako je siromašno bogatstvo što ga glavari dijeli sa svojim konjima, volovima i robovima! Zar ima smisla biti bogat ako se sva korist sastoji u tome da se može grickati šaka riže ili ječma više! ...

Nakon što je zdobila žito za svoja krezuba usta, neka starica primjećuje da se tijesto kiseli, da vrije i da pečeno pod pepelom daje neusporedivo bolju hranu nego što je sirova ili pečena pšenica. Eto čuda! otkriven je kruh naš svakdašnji. — Nakon što je druga neka starica stisnula u posudi gomilu bačenog grožđa, čuje kao mošt vrije kao na plamenu; tekućina odbacuje svu nečistoću; ona se sja, rumena, plemenita, besmrtna. *Evohe!*¹¹ to je mladi Bakho, sin miljenik vlasnika, voljeno dijete bogova jer je otkrio vino. Ono što gospodar nije mogao pojesti u nekoliko tjedana,

⁸ Adam Smith, op. cit., str. 47—48.

⁹ U starorimskoj mitologiji boginja pokroviteljica poljoprivrede.

¹⁰ U grčkom mitu izumitelj pluga i zaštitnik poljoprivrede.

¹¹ Krik bakanata za svečanosti u čast boga Bakha.

⁶ Adam Smith, op. cit., str. 46—47.

⁷ Nazarećanin među tvojom braćom.

imat će cijelu godinu za piće. Kao žetva, kao zemlja i vinarstvo je prisvojen.

Što učiniti s bezbrojnim runima koja svake godine donose tako velik danak? Kada bi vlasnik zemlje povećao svoju zalihu sve do visine svog šatora, kada bi trideset puta povećao svoj raskošni čador, taj bi luksuz samo potvrdio njegovu nemoć. On se davi u izobilju, a ne može uživati, kakve li poruge!

Neka pastirica, koja je zbog škrtosti gospodarica ostala gotovo gola, sabere s grmova nekoliko pahuljica vune. Ona ga počne sukati, izduživati u jednake i tanke niti, sakupljati na štapu, izukrštavati te si napravi gipku i laganu haljinu, tisuću puta elegantniju od pokrpanih koža koje pokrivaju njezinu oholu gospodaricu. To je Arahna¹², tkalja koja je stvorila tu divotu! Gospodar odmah počinje sukati dlake svojih ovaca, deva i koza te daje svojoj ženi četru robinja koje predu i tkaju pod njezinim nadzorom. To više nije skromna služavka Arahna; to je Palada¹³, kćerka vlasnika koju su nadahnuli bogovi, koja je ljubomorna na Arahnu i sveti joj se tako da pušta da umre od gladi.

Kakav li prizor pruža ova neprekidna borba između rada i privilegija. Prvi stvara sve, drugi dolazi uvijek da otme ono što nije proizveo! — Sudbina je čovjeka neprekidan napredak. *On mora raditi*, stvarati, umnožavati i stalno usavršavati. Pustite da radnik uživa plodove svog izuma, i on će zaspati nad svojim otkrićem, njegov um više ne napreduje. Eto tajne te nepravde koja je zapanjila A. Smitha ali protiv koje ravnodušni povjesničar nije našao riječi osude. On je osjećao, iako to nije mogao dokazati, da je tu prst Božji i da će sve do dana dok rad ispunjava zemlju, civilizaciju pokretati neproizvodna potrošnja te da se kroz pljačku neprimjetno uspostavlja bratstvo među ljudima.

Čovjek mora raditi! Zbog toga je u vijećima Providnosti krađa bila uvedena, organizirana i posvećena! Kad bi se vlasnik zemlje umorio od toga da uzima, proleter bi se brzo umorio od toga da proizvodi i na vrata bi zakucalo divljaštvo i gadna bijeda. Zašto bi Polinežanin, kod koga vlasništvo zemlje nije uspjelo i koji uživa u potpunoj zajednici dobara i ljubavi, radio? Zemlja i ljepota pripadaju svima, djeca

¹² U grčkom mitu čuvena tkalja koju je božica Atena pretvorila u pauka za kaznu što se s njom takmičila u radu.

¹³ Atena Palada, u starogrčkom mitu djevičanska ratnica.

nikome, što ćete mu govoriti o moralu, o dostojanstvu, o ličnosti, o filozofiji, o napretku. I da ne idemo tako daleko, zašto bi radio Korzikanac koji tokom šest mjeseci ima pod svojim kestenovima i hranu i stan? Što ga se tiče nekakvo novačenje, željeznica, govornica ili štampa? Što mu je potrebno osim da se ispava nakon što se najeo svojih kestenova? Jedan je prefekt Korzike rekao da bi za to da se taj otok civilizira trebalo posjeći kestenove. Sigurniji je način prisvajanje tih kestenova.

Ali, vlasnik već nije više dovoljno jak da potroši proizvod radnika pa zbog toga priziva u pomoć svoje miljenike, lakrdijaše, pomoćnike i suučesnike. I opet nam Smith otkriva tu strašnu zavjeru.

»Što se neka određena roba više prerađuje, sve je veći onaj dio cijene, koji se svodi na nadnice i profit u omjeru prema onom dijelu, koji se svodi na rentu. S napretkom manufakture raste ne samo broj profita, već je i svaki idući profit veći od prethodnog, jer i kapital, iz kojeg proistječe, mora uvijek biti veći... U stvari, visoki profiti mnogo više teže da dignu cijenu proizvoda nego visoke nadnice. Na primjer, kad bi se u lanenoj manufakturi nadnice svih različitih zaposlenih radnika, prerađivača lana, prelaca, tkalaca itd. povisile za dva penca dnevno, to bi nužno povisilo cijenu komada lana samo za toliko puta dva penca, koliko je ljudi bilo zaposleno u njegovoj izradi, pomnoženo s brojem dana, kad su oni bili time zaposleni. Onaj dio cijene robe, koji se svodi na nadnice, povisio bi se kroz sve različite stupnjeve manufakture samo u aritmetičkom omjeru prema porastu nadnica. Ali, ako bi se profiti svih različitih poslodavaca tih radnika povisili za pet posto, onaj dio cijene, koji se svodi na profit, povećao bi se kroz sve različite stupnjeve manufakture u geometrijskoj proporciji prema tom porastu profita. Poslodavac prerađivača lana pri prodaji svog lana tražio bi dodatnih pet posto na cijelu vrijednost materijala i nadnica, koje je predjučio svojim radnicima. Poslodavac prelaca tražio bi dodatnih pet posto i na povišenu cijenu lana i na nadnice prelaca. A poslodavac tkalaca tražio bi također pet posto i na povišenu cijenu lanene pređe i na nadnice tkalaca... U povišenju cijene robe porast nadnica djeluje na isti način kao što djeluju obične kamate na nagomilani dug. Porast profita djeluje kao kamate na kamate...«¹⁴

¹⁴ Adam Smith, op. cit., str. 49, 90—91.

Eto živa opisa privredne hijerarhije, počevši od Jupitralasnikap pa do roba. Iz rada i njegove podjele, iz razlike između gospodara i najamnog radnika, iz monopola kapitala izrasta kasta zemljovlasnika, financijera, poduzetnika, građana, majstora i predradnika koji se bave time da troše rente, sakupljaju lihvu, isceduju radnika i povrh svega toga organiziraju policiju, taj najstrašnji oblik izrabljivanja i bijede. Izum politike i zakona ima se pripisati isključivo vlasništvu: Numa¹⁵ i Egerija¹⁶, Tarkvinije¹⁷ i Tanakvil¹⁸, jednako su kao i Napoleon i Karlo Veliki, bili plemići. *Regum timendorum in proprios greges, reges in ipsos imperium est Jovis*,¹⁹ kaže Horacije. Reklo bi se da se cijela legija paklenih duhova iz svih kutova pakla sjatila da bi mučila jednu jadnu dušu. Vucite je za lanac, otmite joj san i hranu; udarite je, palite, čupajte joj meso kliještima, bez predaha, bez smilovanja! Jer, ako bi se radnik poštedito, ako bismo bili pravedni spram njega, ništa ne bi ostalo za nas i mi bismo propali.

O Bože! kakav li je zločin počinio taj nesretnik da ga prepuštaš čuvarima koji ga tako mnogo tuku a tako škrto hrane? ... A vi vlasnici, izabrani bičevi Providnosti, ne prekorajute propisanu mjeru jer se bijes popeo u srce sluge vašeg i oči su njegove crvene od krvi.

Jedva pobuna radnika otima neumoljivim gospodarima jedan ustupak. Sretan dan, živo veselje! rad je slobodan. Ali kakva sloboda, pravedni Bože! Sloboda je za proletera pravo da radi, tj. da se da i dalje pljačkati; ili da ne radi, tj. da umre od gladi! Ta sloboda koristi samo sili i pomoću konkurencije kapital svuda satire rad i preobražava industriju u velik savez monopola. Po drugi put je puk radnika na koljenima pred plemstvom. Puk nema mogućnost pa čak ni pravo da raspravlja o svojoj nadnici.

»Poslodavci su«, kaže proročište, tj. A. Smith, »uvijek i svuda u neke vrsti prešutnom ali stalnom i jednolikom sporazumu da ne podignu plaće za rad iznad njihove tadašnje stope. Kršenje tog sporazuma svuda je veoma nepopularan

¹⁵ Numa Pompilius, jedan od legendarnih kraljeva starog Rima.

¹⁶ Egerija, žena Nume Pompilija.

¹⁷ Tarkvinije, jedan od legendarnih kraljeva starog Rima.

¹⁸ Tanakvil, žena Tarkvinijeva.

¹⁹ Vlast kraljeva, kojih se treba bojati, proteže se na vlastita stada, a Jupiterova i na kraljeve same.

čin ... Zakon dozvoljava ili bar ne zabranjuje njihovo udruživanje, dok zabranjuje udruživanje radnika.«²⁰

Čemu ta nova nepravednost koju je čak i nepokolebljivo spokojni Smith morao proglasiti *odvratnom*? Je li tako vapijuća nepravda bila potrebna ili je bez obzira na ličnosti sudbina pogriješila i Providnost pretrpjela neuspjeh? Hoćemo li naći načina da zajedno s monopolom opravdamo i ovu pristranu politiku ljudskog roda?

Zašto ne, ako se hoćemo uzdići iznad socijalističkog sentimentalizma i iz visine promatramo činjenice, silu stvari i unutrašnji zakon civilizacije.

Što je rad? Što je povlastica?

Rad je sličan stvaralačkoj djelatnosti, ali nema svijesti o sebi samom, neodređen je i neplodan sve dok ga ne prožme misao ili zakon, rad je lonac za talenje u kojem se izrađuje vrijednost, veliki kalup civilizacije, pasivno ili žensko načelo društva. — Povlastica koja proistječe iz slobodnog izbora je električna iskra koja odlučuje o pojedinostima, to je sloboda koja ostvaruje, vlast koja zapovijeda, mozak koji razmišlja, »ja« koji upravlja.

Prema tome, odnos rada i povlastica je odnos ženke prema mužjaku, supruge prema suprugu. Kod svih se naroda preljub žene smatrao težim grijehom nego preljub muža i zbog toga se ženin preljub strože kažnjavao. Oni koji se zaustavljaju kod okrutnosti oblika, zaboravljaju načelo i ne vide da barbarski postupak prema spolu, politikanti su iz romana i zaslužuju da ih se prikazuje u pričama autora romana *Lélia*.²¹ Svako kršenje discipline od strane radnika može se usporediti s preljubom žene. Prema tome, zar nije očito, ako bi tužbu radnika i tužbu gospodara sudovi primali s istom naklonošću, da bi hijerarhijska veza, izvan koje čovječanstvo ne može živjeti, bila raskinuta, a cijela društvena privreda uništena?

Uostalom, sudite o tome na temelju činjenica. Usporedite izgled nekog radničkog štrajka s funkcioniranjem nekog udruženja poduzetnika. Kod štrajka, s punim pravom nepovjerenje, nemir, neobuzdanost, izvana vika i strepnja, unutra strah i trepet, sklonost pokoravanju i želja za mirom. Kod udruženja poduzetnika, proračunata odlučnost,

²⁰ Adam Smith, op. cit., str. 62, 63.

²¹ Roman *Lélia* je napisala George Sand (1804—1876), francuska spisateljica čije je pravo ime bilo Aurore Dupin, barunica Dudevant.

osjećaj snage, sigurnosti i uspjeha te hladnokrvnosti u izvršenju. Gdje se prema vašem mišljenju, nalazi moć? Gdje je temeljno načelo? gdje je život? Društvo bez sumnje svima duguje pomoć i zaštitu: ja ne branim tlačitelje čovječanstva. Neka ih pogodi strijela božja! Ali, proletarijat treba da se odgoji. Proleter je Herkul koji postiže besmrtnost radom i vrlinom, ali što bi učinio Herkul da ga nije progonio Euristej?²²

Tko si ti? zapitao je papa sveti Leon Atilu kada je taj pustošilac naroda udario tabor pred Rimom. — Ja sam bič Božji, odgovorio je barbarin. — Sve što dolazi od Boga primamo sa zahvalnošću, odvratio je papa, ali, ti se čuvaj da ne učiniš nešto što nije zapovijedeno!

Vlasnici, tko ste vi?

Čudnovata stvar, vlasništvo, koje se napada sa svih strana u ime milosrđa, pravednosti i društvene privrede, nije nikada za svoje opravdanje moglo reći ništa od ovih riječi: *Postojim jer postojim*. Ja sam poricanje društva, pljačkaš radnika, pravo neproduktivca, razum jačega i nitko ne može živjeti ako ga ne proždrem.

Ova je strašna zagonetka bacala u očajanje i najoštromnije umove.

»U onom prvobitnom stanju stvari, koje prethodi i prisvajanju zemljišta i akumulaciji kapitala, cio proizvod rada pripada radniku. Nema ni vlasnika zemlje ni poslodavca, da s njim dijele proizvod. Da je to stanje potrajalo, plaća za rad bila bi se povećala sa svim onim poboljšanjima u proizvodnoj snazi rada, do kojih je došlo zbog podjele rada. Sve bi stvari postepeno postale jeftinije. Sve bi manja količina rada bila potrebna da ih proizvede.«²³

Tako kaže A. Smith. A njegov komentator dodaje:

»Mogu lako razumjeti kako pravo na prisvajanje pod imenom kamata, profita ili zakupnine proizvod drugih pojedinaца postaje hrana gramzljivosti; ali si ne mogu zamisliti da se smanjivanjem nagrade radnika kako bi se dodalo izobilju neradnika može povećati industrija ili ubrzati društveno bogatstvo.«

Ponovit ćemo uzrok tog oduzimanja, a što ni Smith ni njegov komentator nisu primijetili, kako bi se ponovno i po

²² Mikenski kralj koji je Herkulu zadao 12 zadataka.

²³ Adam Smith, op. cit., str. 60—61.

posljednji put osvijetlio neumoljiv zakon koji upravlja ljudskim društvom.

Podjela rada znači proizvoditi samo dijelove. Treba li da nastane vrijednost, potrebno je sastaviti ih. Prije nego što je ustanovljeno vlasništvo, svakom je bilo slobodno da iz oceana crpi vodu iz koje izvlači sol za hranu, da ubire maslinu iz koje će istisnuti ulje, da sabire rudaču koja sadrži željezo i zlato. Još je svakom slobodno da zamijeni dio onoga što je sakupio za jednako vrijednu količinu zaliha koju je netko drugi učinio i sve dotle ne izlazimo iz svetog prava rada i zajedničkog korištenja zemlje. Međutim, ako je moje pravo da koristim, bilo vlastitim radom bilo razmjenom, sve proizvode prirode i, ako je tako stečeni posjed potpuno zakonit, također je moje pravo da si sastavljam, iz različitih sastavnih dijelova koje si pribavljam radom i razmjenom, neki novi proizvod, koji je moje vlasništvo koje imam pravo uživati isključujući svakog drugog. Mogu, na primjer, pomoću soli iz koje ću izvući sodu i iz ulja koje istiskujem iz masline i sezama, napraviti smjesu kojom se može prati rublje i koja će za mene u pogledu čistoće i higijene biti od dragocjene koristi. Mogu čak zadržati za sebe tajnu te smjese i na taj način izvlačiti iz nje, pomoću razmjene, zakonit profit.

Kakva je razlika s pravnog stajališta između proizvodnje sasvim male količine i milijun kilograma sapuna? Mijenja li veća ili manja količina nešto u moralnoj vrijednosti tog pothvata? Prema tome, vlasništvo je, jednako kao i rad, prirodno pravo čije mi uživanje ne može oteti ništa na svijetu.

Ali, iz samog toga što sastavljam proizvod koji je moje isključivo vlasništvo jednako kao i materijali iz kojih je načinjen, proizlazi da sam organizirao radionicu i iskorištavanje ljudi; da se u mojim rukama nagomilava dobit na štetu svih onih koji sa mnom ulaze u poslovni odnos. Ako želite u mom poduzeću doći na moje mjesto, ja ću, razumije se, ugovoriti za sebe neku rentu. Vi ćete posjedovati moju tajnu, vi ćete umjesto mene proizvoditi, vi ćete mljeti u mom mlinu, vi ćete žeti moje polje, vi ćete obirati moj vinograd, ali ćete meni morati davati četvrtinu, trećinu ili polovinu prihoda.

Cijeli je ovaj lanac nužan i nerazdvojan: nema tu ni zmije ni đavola; to je zakon stvari, *dictamen*²⁴ zdravog razuma. U trgovini je pljačka ravna razmjeni. Ono što zaista začuđuje,

²⁴ Lat. nalog, glas.

to je da se taj poredak ne samo ispričava dobrom vjerom učesnika, već ga i pravda nalaže.

Netko kupuje od susjeda ugljenara vreću ugljena, od trgovca mješovitom robom stanovitu količinu sumpora koji dolazi od Etne. Iz toga on pravi smjesu kojoj dodaje određenu mjeru salitre koju prodaje vlasnik drogerije. Iz svega toga nastaje eksplozivni barut kojega bi sto funti dostajalo da digne u zrak tvrđavu. Pitam, jesu li drvosječa koji je napravio drveni ugljen, sicilijanski pastir koji je sakupio sumpor, mornar koji je obavio prijevoz, otpremnik koji je to iz Marseillea reekspeditirao i trgovac koji je to prodao, sukrievci u katastrofi? Postoji li među njima ma i najmanja solidarnost ne samo u upotrebi već i u proizvodnji tog baruta?

Ako nije moguće otkriti ni najmanju povezanost djelovanja među različitim pojedincima od kojih je svaki bez svog znanja surađivao u proizvodnji baruta, jasno je da iz istog razloga nema među njima ni povezanosti i uzajamnosti u odnosu na dobiti od prodaje i da dobitak koji može biti posljedica upotrebe baruta pripada isključivo izumitelju kao i da bi samo njega osobno pogodila kazna zbog zločina ili neopreznosti. Vlasništvo je isto što i odgovornost: ne može se tvrditi da postoji vlasništvo ako se istodobno ne prihvati odgovornost.

Ali, divite se nerazumnosti razuma! Isto to vlasništvo, izvorno zakonito i besprijekorno, u svom korištenju predstavlja očitu nepravdu i to bez ijednog elementa koji ga mijenja, već samim razvojem načela.

Razmotrimo ukupnost proizvoda koje industrija i poljoprivreda donose na tržište. Svi su ti proizvodi, kao i barut i sapun, u nekom stupnju, rezultat neke kombinacije materijala koji su uzeti iz općeg skladišta. Cijena tih proizvoda se uvijek sastoji najprije iz plaća plaćenih radnicima raznih kategorija i zatim od profita koji zahtijevaju poduzetnici i kapitalisti. Tako je društvo podijeljeno na dvije klase ljudi: 1. poduzetnici, kapitalisti i vlasnici zemlje koji imaju monopol svih potrošnih dobara; 2. namještenici i radnici koji tim stvarima mogu dati samo polovicu onoga što vrijede, a to im onemogućava potrošnju, promet i reprodukciju.

Uzalud nam A. Smith kaže:

»Pravedno je, da oni, koji hrane, odijevaju i opskrbljuju stanovima cijeli narod, sami imaju takav dio proizvoda svog

vlastitog rada, da se dobro hrane, odijevaju i da pristojno stanuju.«²⁵

Kako bi se to moglo učiniti a da se ne izvlaste monopolisti? I kako spriječiti monopol ako je on nužna posljedica slobodnog obavljanja industrijske djelatnosti? U poretku u kojem postoji vlasništvo, nemoguća je pravda koju bi htio uspostaviti Adam Smith. A ako je pravda neostvariva, ako se ona čak pretvara u nepravdu i ako je ovo proturječje ugrađeno u prirodu stvari, kakvog ima smisla govoriti o pravednosti i čovječnosti? Pozna je li Providnost pravednost ili, je li sudbina čovjekoljubiva? Jednako ne treba da nastojimo uništiti monopol kao ni rad. Proturječje monopola postaje neizbježno sintezom koja će učiniti da monopol proizvodi u interesu svih ona dobra koja zadržava samo za neke. Izvan tog rješenja Providnost ostaje bešćutna na naše suze; sudbina neumoljivo ide svojim putem; i dok mi ozbiljno raspravljamo o pravdi i nepravdi, Bog, koji nas je kao i sebe učinio proturječnima u mislima, proturječnima u raspravama i proturječnima u djelima, odgovara nam pucajući od smijeha.

Ovo bitno proturječje naših pojmova, koje se ostvaruje radom i izražava divovskom snagom u društvu, čini da sve stvari dolaze obrnuto nego što bi trebalo da budu i daje društvu izgled zidnog sata viđenog s poleđine ili iskrenutog krzna životinje. Trebalo bi da se podjelom rada i strojevima čovjek postupno uzdigne do znanosti i slobode; a podjela rada i stroj ga zaglupljuju i čine robom. Porez, kaže teorija, treba da bude srazmjern bogatstvu, a suprotno tome, porez je srazmjern bijedi. Neproduktivac treba da sluša, a gorkom porugom neproduktivac zapovijeda. Kredit je po porijeklu svog imena i prema teorijskoj definiciji dobavljač rada; u praksi on ga iscjeđuje i ubija. Vlasništvo zemlje je u duhu svojih najljepših ovlaštenja proširenje zemlje, a u praksi isto to ovlaštenje uništava zemlju. U svim svojim kategorijama, politička ekonomija reproducira proturječje religiozne misli. Filozofija tvrdi da je život čovjeka stalno oslobađanje od životinjske naravi i od prirode, da je to borba protiv Boga. U religioznoj praksi, život je borba čovjeka protiv sebe sama, to je bezuvjetno potčinjavanje društva jednom višem Biću. *Ljubite Boga svim srcem svo-*

²⁵ Adam Smith, op. cit., str. 73.

jim, kaže nam Evandjenje, i *mrzite svoju dušu da biste stekli život vječni*: to je upravo suprotno od onog što nam nalaže razum...

Neću nastaviti taj sažetak. Stigavši na kraj puta, misli mi se nameću u tolikoj množini i snazi, da bi mi bila potrebna već nova knjiga da ispričam sve što otkrivam, pa usprkos običaju govornika ne vidim drugog načina da završim do da naglo prekinem.

Ako se ne varam, čitalac treba da je uvjeren bar u jednu stvar, a to je da se društvena istina ne može naći ni u utopiji ni u površnoj navici; da politička ekonomija nije znanost o društvu, ali da sadrži materijale za tu znanost, na isti način kao što je kaos prije stvaranja svijeta sadržavao sastavne dijelove svemira; i da bi stigli do konačne organizacije koja se čini sudbinom našeg roda na kugli zemaljskoj, ne preostaje drugo nego da se načini opća jednakost svih naših proturječja.

Ali, koja je formula te jednakosti?

Već je možemo nazrijeti: to mora biti zakon *razmjene*, teorija UZAJAMNOSTI, sistem jamstava koji razrješava stare oblike naših građanskih i trgovačkih društava i koji bi zadovoljavao sve uvjete djelotvornosti, napretka i pravde na koje je ukazala kritika; društvo ne samo konvencionalno, već stvarno; koje podjelu na dijelove pretvara u oruđe znanosti; koje ukida robovanje strojevima i spriječava da se ono pojavljuje; koje od konkurencije čini prednost a od monopola jamca sigurnosti za sve; koje umjesto da od kapitala traži kredit a od države zaštitu, snagom svog načela podređuje i kapital i državu radu; koje poštenjem u razmjeni stvara istinsku solidarnost među narodima; koje ne zabranjujući individualnu inicijativu i ne sprečavajući obiteljsku štednju, neprekidno vraća društvu bogatstva koja su mu prisvajanja oduzela; koje kretanjem *izlaska i vraćanja* kapitala zajamčuje političku i industrijsku jednakost građana i širokim sustavom javnog obrazovanja, stalno uzdižući njihovu razinu, pribavlja jednakost službi i jednako-vrijednost sposobnosti; koje, putem pravde, dobrobiti i vrline, obnavljajući ljudsku savjest, osigurava sklad i ravnotežu generacija; ukratko, društvo koje, budući da je istodobno organizacija i prijelaz, izbjegava privremenost, zajamčuje sve i ne stavlja na kocku ništa...

Teorija *uzajamnosti* ili *mutuum*, tj. trampe, čiji je najjednostavniji oblik posudba za potrošnju, s gledišta kolek-

ktivnog bića je sinteza dviju ideja, vlasništva i zajedništva; sinteza isto toliko stara kao i njezini sastavni dijelovi budući da nije drugo do povratak društva, kroz labirint izuma i sustava, svom iskonskom običaju, sinteza koja je posljedica razmišljanja od šest tisuća godina o temeljnom pravilu $A = A$.

Danas se sve priprema za tu svečanu obnovu; sve najavljuje da je prošla vladavina izmišljotina i da se društvo vraća u iskrenost svoje prirode. Monopol je nabubrio do te mjere da je velik kao svijet: međutim, monopol koji obuhvaća svijet ne može ostati isključiv; on se mora preobraziti u korist svijetu ili puknuti. Temelj javne savjesti tvore licemjerje, potkupljivost, prostitucija i krađa. Ukoliko čovječanstvo ne nauči da živi od onog što ga ubija, treba vjerovati da se približava vrijeme pravde i kajanja...

Osjećajući da njegove tlapnje propadaju, socijalizam je već prionuo uz stvarnosti i činjenice. On se sam sebi smije u Parizu; u Berlinu, Kölnu, Leipzigu i Wrocławu se raspravlja; on strepi u Engleskoj; on grmi s druge strane oceana; daje se ubijati u Poljskoj; on se iskušava u vladanju u Bernu i Lausanni. Prodirući u mase, socijalizam je postao drugačiji: narod se malo brine za čast različitih škola mišljenja, on traži rada, znanost, dobrobit, jednakost. Nije mu važan sustav ukoliko se u njemu nalazi tražena stvar. A kad narod hoće neku stvar i kad se radi samo o tome kako je dobiti, otkriće načina ne traje dugo: pripremite se da vidite veliko raskrinkavanje...

Neka svećenik konačno uvidi da je grijeh bijeda i da je stvarna vrlina, ona koja nas čini dostojnima života vječnog, borba protiv religije i protiv Boga; — neka filozof, odbacivši uobraženost, *supercilijum philosophicum*, sa svoje strane nauči da je društvo razum i da filozofirati znači raditi vlastitim rukama; — neka se umjetnik sjeti da je nekoć sišao s Olimpa u Kristovu štalu i da se iz te štale najednom uzdigao do neslućenog sjaja; da ga, kao i kršćanstvo, rad treba da obnovi; — neka kapitalist ne misli da su srebro i zlato istinske vrijednosti; da se poštenom razmjenom svi proizvodi uzdižu na isto dostojanstvo i kao što je fikcija proizvodnog kapitala opljačkala radnika, tako će organizirani rad upiti kapital; — neka vlasnik zemlje zna da je samo skupljač društvene rente i ako je nekoć, pod zaštitom rata mogao druge lišiti prava na zemlju, da ga proleter udruživanjem, sa svoje strane može lišiti prava na žetve i učiniti

da se njegovo vlasništvo izgubi u ništa; — neka se vladar i njegova gorda svita, njegova vojska, suci, savjetnici, velikaši i čitava armija neproduktivaca požure da seljaku i radniku poviču: Milost! jer je organizacija rada isto što i potčinjenost vlasti, pa o radniku ovisi hoće li neproduktivca prepustiti bijedi i pustiti vlast da propadne u sramoti i gladi...

Sve će se te stvari dogoditi ne kao nepredviđene i nenadane novosti, ne kao nagli učinak strasti naroda ili spretnosti nekih ljudi, već kao svojevoljan povratak društva jednoj od pamtivijeka postojećoj praksi koja je časovito napuštena i to s opravdanim razlogom...

Čovječanstvo se u svom krivudavom hodu neprekidno vraća sebi samom: njegov napredak je samo pomlađivanje njegovih starih običaja; njegovi prividno tako suprotni sustavi predstavljaju uvijek isti sadržaj viđen s različitih strana. U kretanju civilizacije istina ostaje uvijek ista, uvijek stara i uvijek nova: religija, filozofija, znanost, samo se međusobno prevode. I upravo to sačinjava Providnost i nepogrešivost ljudskog razuma; to je ono što u krilu samog napretka osigurava nepromjenljivost našeg bića; to je ono što društvo čini istodobno i postojanim u svojoj biti i neodoljivim u svojim revolucijama; i to je, što proširujući stalno vidokrug i pokazujući uvijek u daljini posljednje rješenje, temelj snage naših tajnovitih naslućivanja.

Razmišljajući o tim borbama čovječanstva, nehotice se podsjećam na to da u kršćanskoj simbolici Crkvu vojujuću treba da na sudnji dan naslijedi Crkva pobjednica, pa mi se sustav društvenih proturječja čini kao čaroban most prebačen preko rijeke zaborava...²⁶

Preveo Marijan Hanžeković

²⁶ Leta — u starogrčkoj mitologiji rijeka zaborava u podzemnom svijetu iz koje su duše preminulih pile prije nego što su došle na Elizijske poljane.

OPĆA IDEJA REVOLUCIJE U 19. STOLJEĆU

O principu asocijacije

Revolucija od 1789, pošto je slistila feudalni, trebala je uspostaviti industrijski poredak. Oslanjajući se na političke teorije uvalila nas je u ekonomski kaos.

Umjesto prirodnog poretka, zasnovanog na znanosti i na radu, imamo umjetni poredak, u čijoj su se sjeni razvili parazitski interesi, nemoralna ponašanja, monstruoze ambicije, predrasude izvan svakog zdravog razuma, a koje se sve, danas, smatraju legitimnima, pozivaju na šezdesetogodišnju tradiciju i ne želeći niti ustuknuti niti se izmijeniti, postavljaju se jedne prema drugima antagonistički, a prema progresu reakcionarno.

Tom stanju stvari, kojemu je princip, sredstvo i cilj RAT, zbog nemogućnosti da odgovori zahtjevima jedne posve industrijske civilizacije, neizbježan je rezultat Revolucija.

Ali, kako je sve na tom svijetu predmet burzovne špekulacije, potreba za revolucijom što je osjećaju mase ubrzo u svim političkim strankama dovodi do pojave teorija, škola, sekti koje osvajaju forume, dobivaju naklonost naroda manje ili više neobičnim obratima i, pod izgovorom da žele popraviti njegovu sudbinu, zastupati njegova prava, omogućiti mu da bude nosilac vlastitog autoriteta, gorljivo rade u svoju vlastitu korist.

Dakle, prije nego što potražimo rješenje problema pred kojim se nalaze suvremena društva, treba procijeniti vrijednost teorija koje se nude narodu, a koje su obvezatan prtljag svih revolucija. U radu takve prirode utopija se ne bi mogla prešutjeti, s jedne strane zato što kao izraz stranaka i sekta igra svoju ulogu u drami; a s druge strane, budući da je greška, najčešće sakaćenje ili falsifikat istine, kritika parcijalnih pogleda, olakšava shvaćanje opće ideje.

Izradimo najprije pravilo kritike prema revolucionarnoj teoriji, kao što smo izradili *kriterij* za samu hipotezu o re-

voluciji. Pitati ima li dovoljno razloga za revoluciju u devetnaestom stoljeću, kao što smo rekli, znači pitati kamo smjera sadašnje društvo.

I odgovorili smo: Revolucija je neizbježna. Budući da je društvo krenulo fatalnim i sve katastrofalnijim putem, što pokazuje sve statistike, sva ispitivanja, svi položeni računi, a to priznaju i sve stranke, premda na osnovi različitih razmatranja.

To je bilo naše razmišljanje o korisnosti i nužnosti revolucije. Još više ga sažimajući, izvući ćemo iz njega pravilo koje nam je potrebno.

Budući da je to *tendencija* Društva koje je loše, zadatak Revolucije sastojat će se dakle u tome da promijeni tu *tendenciju*, da je ispravi, kao što se mlado stablo ispravlja potpunijem; treba uzeti drugi pravac, kao što se okreću kola pošto su bila odvučena na krivi kolosijek. U tom ispravljanju treba da se sastoji cijela revolucionarna inovacija: ne smije se nikako dirati u samo Društvo koje moramo smatrati uzvišenim bićem s vlastitim životom i koje, prema tome, s naše strane isključuje svaku pomisao proizvoljnog uspostavljanja.

Ta prva datost nalazi se u instinktu naroda.

Narod, zapravo, a to pokazuje stalna revolucionarna praksa, uopće nije utopist. Fantazija i oduševljenje ga obuzimaju samo u rijetkim i kratkim razdobljima. On ne traži, sa starijim filozofima, Najviše Dobro, ni sa suvremenim socijalistima Sreću; on uopće nema povjerenja u Apsolut i odbacuje daleko od sebe, kao nešto smrtonosno za njegovu prirodu, svaki sistem koji je *à priori* završen. Njegov duboki osjećaj govori mu da apsolut, kao ni *status quo*, ne može ući u ljudske institucije. Apsolut je za njega sam život, različitost u jedinstvu, a kako on ne prihvaća ni završnu formulu jer ima potrebu da stalno ide naprijed, iz toga slijedi da se misija njegovih prosvjetitelja sastoji samo u tome da mu širi horizont i krči put.

Taj fundamentalni uvjet revolucionarnog rješenja čini se da do sada nije bio shvaćen.

Ima mnoštvo raznih sistema, a zamisli pljušte kao kiša. Jedan organizira radionicu; drugi ono do čega mu je više stalo, vladu. Poznate su socijetarne hipoteze sensimonista, Fouriera, Cabeta, Louisa Blanca, itd. Nedavno su gospoda Considérant, Rittinghauzen, E. Girardin razveselili javnost idejom suvereniteta. Ali nitko, koliko ja znam, nije rekao da

je pitanje, i za politiku i za ekonomiju, bilo *tendencijsko* mnogo više nego konstitucionalno; da se prije svega radilo o tome da nas se usmjeri, a ne da nas se dogmatizira; riječju: da je rješenje u tome da se Društvo odvrati s pogubne staze kojom srlja kako bi krenulo širokim putem zdravog razuma i blagostanja što je njegov zakon.

Nijedna od predloženih socijalističkih i vladinih teorija nije shvatila taj bitni moment pitanja. Naprotiv, sve su one njegova formalna negacija. Duh isključivosti, apsolutizma i reakcije zajednička je karakteristika njihovih autora. S njima Društvo ne živi, ono je na stolu za seciranje. Osim toga ideje te gospode ne pomažu ničemu, ne jamče ništa, ne otvaraju nikakvu perspektivu i ostavljaju um praznijim, a dušu umornijom nego što je bila prije.

Dakle, umjesto da ispitujemo sisteme, a to bi bio beskravan posao i, što je još gore, bez mogućeg zaključka, ispitat ćemo služeći se našim kriterijima, njihovo polazište. Tražit ćemo, s gledišta sadašnje revolucije, što principi sadrže i što mogu dati; jer očigledno je, ako principi ništa ne sadrže i ne mogu ništa dati, beskorisno je prijeći na sisteme. I njima će se suditi; najbolji će se pokazati kao najapsurdniji.

Počinem s Asocijacijom.

Kad bih se htio ulizivati proletarijatu, recept bi bio jednostavan. Umjesto kritike socijetarnog principa napisao bih panegirik radničkim udruženjima; veličao bih njihove vrline, njihovu postojanost, njihove žrtve, njihov duh milosrđa, njihovu divnu inteligenciju; slavio bih njihovu čudesnu odanost, obasipao bih hvalom njihove pobjede. Što sve ne bih mogao reći o toj stvari, tako dragoj demokratskim srcima? Nisu li radnička udruženja u ovom trenutku kolijevka socijalne revolucije, kao što su nekad evanđelske zajednice bile kolijevka katoličanstva? Nisu li ona uvijek otvorena škola, u isti mah teorijska i praktična, u kojoj radnik stječe znanje o proizvodnji i raspodjeli bogatstva, gdje uči na vlastitom iskustvu bez knjige i bez učitelja zakone ove industrijske organizacije, konačni cilj revolucije od 1789, a to nisu uočili samo naši najveći i najglasovitiji revolucionari? Onaj tekst koji u meni izaziva laganu i uvijek iskrenu naklonost nije zbog samog toga manje zanimljiv. S kolikim bih ponosom mogao podsjetiti da sam i ja htio osnovati asocijaciju, pa i više no asocijaciju — centralnu agenciju, organ razmjene među radničkim asocijacijama. I kako bih prokleo tu vladu koja od budžeta u visini od 1500 milijuna ne nalazi ni centi-

metra što bi ga mogla staviti na raspolaganje siromašnim radnicima!

Ali ja imam bolje od toga da ponudim asocijacijama. Uvjeren sam da bi u ovom času one našle stotinu pohvala za jednu ideju, a ja im dajem ideje. Odbio bih njihovo povlađivanje ako bih ga morao postići laskanjem. Neka se oni njihovi članovi koji budu čitali ove stranice udostojte sjetiti da ja, razmatrajući asocijaciju, raspravljam o principu odnosno o hipotezi; ne radi se o ovom ili o onom poduzeću, koje, usprkos svom nazivu, nije za njega odgovorno i čiji uspjeh o njemu ne ovisi. Govorim o Asocijaciji, a ne o asocijacijama, kakve god one bile.

Uvijek sam gledao na Asocijaciju općenito, na bratstvo kao na dvosmiselni angažman koji uz radost, ljubav i mnogo drugih stvari, naizgled vrlo privlačnih, sadrži ipak više zla nego dobra. To je možda posljedica temperamenta kojim me obdarila priroda: nemam povjerenja u bratstvo kao ni u pohotu. Vidio sam malo ljudi koji se mogu pohvaliti i jednim i drugim. Zapravo, Asocijacija predstavljena kao univerzalna institucija, princip, sredstvo i cilj Revolucije čini mi se da skriva primisao o eksploataciji i despotizmu. U njoj vidim inspiraciju za vladin režim restauriran 1791, pojačan 1793, a usavršen 1804, podignut na razinu dogme i sistema od 1814. do 1830. i obnovljen u posljednje vrijeme pod nazivom *direktna vlada*, sa žestinom koja dobro pokazuje dokle sežu iluzije duha.

Primijenimo *kriterij*.

Što želi društvo danas?

Da njegova sklonost grijehu i bijedi, postane pokret prema blagostanju i vrlini.

Što je potrebno da bi se izvršila ta promjena?

Uspostaviti uravnoteženost u ekonomskim snagama.

Da li je Asocijacija ravnoteža tih snaga?

Nije.

Da li je Asocijacija samo snaga?

Nije.

Što je dakle Asocijacija?

Dogma.

U očima onih koji je predlažu kao revolucionarni izlaz, Asocijacija je dogma, nešto završeno, potpuno apsolutno, nepromjenljivo, i svi oni koji su pridonijeli toj utopiji bez iznimke su doprli do Sistema. Dopuštajući da jedna fiksna ideja baca svoje zrake na različite dijelove društvenog tijela, oni

su morali stići, i doista su stigli, do toga da rekonstruiraju društvo na jednom imagionarnom planu, otprilike kao i onaj astronom koji je poštujući svoje proračune preuredio svemirski sistem.

Tako je sensimonistička škola, nadmašujući naum svog osnivača, stvorila jedan sistem; Fourier jedan sistem; Owen jedan sistem; Cabet jedan sistem; Pierre Leroux jedan sistem; Louis Blanc jedan sistem; kao što su Baboeuf, Morelly, Thomas Morus, Campanella, Platon i drugi, njihovi preteče, od kojih je svaki krenuo od jedinstvenog načela, stvorili sisteme. I svi ti sistemi, isključivi u odnosu jedan prema drugom, jednako su tako isključivi u odnosu na napredak. Neka radije propadne čovječanstvo nego princip! To je isto tako deviza utopista kao i fanatika svih stoljeća.

Socijalizam tumačen na taj način postao je religija koja bi se prije pet ili šest stoljeća mogla smatrati napretkom u odnosu na katoličanstvo, ali koja je u 19. stoljeću nešto najmanje revolucionarno od svega što postoji.

Ne, Asocijacija nije uopće vodeće načelo, a nije ni industrijska snaga; Asocijacija, sama po sebi, nema nikakvu organsku ili proizvodnu vrlinu, ništa kao što su na primjer, podjela rada, konkurencija itd.; da čini radnika djelotvornijim i jačim, da smanjuje troškove proizvodnje, da iz manjih elemenata izvlači veću vrijednost ili da, prema primjeru administrativne hijerarhije, izražava želju za harmonijom i redom.

Da bih opravdao to izlaganje, moram najprije citirati neke činjenice. Zatim ću dokazati, s jedne strane, da Asocijacija nije uopće industrijska snaga, s druge strane, kao lo-gičnu posljedicu da ona uopće nije princip poretka.

Negdje sam u *Ispovijestima jednog revolucionara* dokazao da je trgovina, nezavisno od materijalne usluge transporta, sama po sebi izravan poticaj na potrošnju, dakle razlog proizvodnje, načelo stvaranja vrijednosti. To može na prvi pogled izgledati paradoksalno, ali je to pokazala ekonomska analiza: metafizički čin razmjene, isto kao i rad, ali na drukčiji način nego rad, proizvođač je *stvarnosti* i bogatstva. Uostalom, ta tvrdnja neće nikoga začuditi ako se pomisli kako proizvodnja ili stvaralaštvo znači samo mijenjanje oblika i da su, prema tome, stvaralačke snage i sam rad nematerijalni. Zato je pravedno da trgovac, koji se obogatio pravim spekulacijama, bez ikakva spekuliranja na burzi, uživa u stečnom bogatstvu: to je bogatstvo isto toliko legitimno kao i

ono što ga je proizveo rad. I poganska Antika, kao i crkva, nepravedno su ožigosali trgovinu pod izgovorom da njene prihodi nisu naknada za neku pozitivnu uslugu. Dakle, razmjena, ta čisto moralna operacija koja se obavlja uzajamnim pristajanjem obiju strana, ako se izuzmu prijevoz i udaljenosti, nije samo transpozicija ili supstitucija, ona je i kreacija.

Budući da je trgovina sama po sebi proizvođač korisnosti, ljudi su joj se uvijek predavali sa žarom; nije bio potreban zakonodavac da zagovara njene zasluge i da preporučuje njenu praksu. Pretpostavimo da trgovina ne postoji, što uopće nije apsurdno, da usprkos svojim neizmjenjnim sredstvima industrijske proizvodnje nemamo nikakva pojma o trgovini: shvatljivo je da bi onaj tko bi došao naučiti ljude da razmjenjuju svoje proizvode i da među sobom trguju njima učinio golemu uslugu. Historija čovječanstva ne spominje ni jednog revolucionara koji bi se mogao s njim usporediti. Božanski ljudi koji su nekoć izmislili kola, lozu, žito ne bi bili ništa u usporedbi s onim koji bi, u tom trenutku, pronašao trgovinu.

Drugi primjer.

Jedinstvo snaga koje ne treba miješati s Asociacijom, kao što ćemo to uskoro pokazati, također je kao rad i razmjena proizvođač bogatstva. To je ekonomska snaga koju sam ja, mislim, prvi pokazao kao važnu u svojoj prvoj raspravi o *Vlasništvu*. Sto ljudi koji ujedinjuju ili kombiniraju svoje napore, ponekad proizvode ne sto puta nego dvjesto, tristo, hiljadu puta više od jednoga. To je ono što sam nazvao *kolektivnom snagom*. Iz toga sam izveo argument, koji je kao i mnogi drugi ostao bez odgovora, protiv nekih slučajeva prisvajanja, a taj je: nije dovoljno da se danom broju radnika jednostavno plati njihova nadnica kako bi se legitimno stekao njihov proizvod: trebalo bi platiti dvostruku, trostruku, deseterostruku nadnicu, ili svakome od njih redom vratiti jednaku uslugu.

Kolektivna snaga, evo dakle još jednog načela koji u svojoj metafizičkoj golotinji nije ništa manji proizvođač bogatstva. Nalazimo ga svugdje gdje individualni i često ponavljani rad ostaje nemoćan. Nijedan zakon ipak ne propisuje tu primjenu. Treba isto tako napomenuti da socijetarni utopisti nisu uopće mislili da mu osiguraju nadmoćnost. U stvari, kolektivna snaga je bezlični čin, a udruživanje je dobrovo-

ljno angažiranje; između jednog i drugog može biti susretanja, ali ne može biti identiteta.

Pretpostavimo još, kao u prethodnom slučaju, da se radna društva ne sastoje samo od pojedinačnih radnika koji ne znaju prema prilici kombinirati ili skupljati svoja sredstva: industrijalac koji bi iznenada došao i otkrio im tu tajnu učinio bi sam za napredak bogatstva više od pare i strojeva jer bi omogućio upotrebu strojeva i pare. Bio bi jedan od najvećih dobročinitelja čovječanstva, zaista izuzetan revolucionar.

Prelazim preko drugih činjenica iste prirode, koje bih također mogao iznijeti, kao što su konkurencija, podjela rada, vlasništvo itd., i koje sve konstituiraju ono što ja nazivam *ekonomskim snagama*, proizvođačkim principima stvarnosti. Opširan opis tih snaga naći će se u djelima ekonomista koji su svojim apsurdnim prezirom metafizike, ne sumnjajući u sebe, pokazali, teorijom industrijskih snaga, fundamentalnu dogmu kršćanske teologije, stvaraju *de nihilo* (ni iz čega).

Sad se radi o tome da se sazna je li Asocijacija jedna od onih bitno nematerijalnih snaga koje svojom akcijom postaju proizvođači korisnosti i izvor blagostanja, jer je jasno da samo pod tim uvjetom može socijetarni princip — ovdje uopće ne pravim nikakvu razliku između pojedinih škola — postati rješenje za problem proletarijata.

Riječju: da li je Asocijacija ekonomska snaga? Evo, već je oko dvadeset godina obasipaju pohvalama i predviđaju joj čuda. Kako to da nitko ne dokazuje njenu efikasnost? Da li je efikasnost Asocijacije teže pokazati nego efikasnost trgovine, kredita ili podjele rada?

Što se mene tiče, kategorički odgovaram: Ne, Asocijacija nije ekonomska snaga. Asocijacija je sterilne prirode, čak štetna, jer je zapreka slobodi radnika. Autori odgovorni za fraternitarne utopije, kojima se toliki još uvijek lako dadu zavesti, bezrazložno su i bez dokaza pripisali *društvenom ugovoru*, vrlinu i efikasnost koja pripada samo kolektivnoj snazi, podjeli rada ili razmjeni. Javnost uopće nije opazila zbrku: otud slučajnost u ustrojstvima društava, njihove toliko različite sudbine i kolebljivost u nazorima.

Kada je nekom društvu, bilo ono industrijsko ili komercijalno, cilj da stavi u pogon jednu od velikih ekonomskih snaga ili da iskorištava neki fond, čija priroda zahtijeva da ostane nerazdijeljen, jedan monopol ili jednu klijentelu, dru-

štvo formirano u tom cilju može imati povoljan rezultat; ali taj rezultat društvo nije stvorilo zahvaljujući svom *principu*, nego ga duguje svojim *sredstvima*. Istina je da se svagdje gdje je moguće postići rezultat bez udruživanja preferira neudruživanje. Asocijacija je veza koja prirodno prkosi slobodi i kojoj se podvrgava samo ako se u njoj nalazi dovoljna nadoknada, tako da se svim socijetarnim utopijama može suprotstaviti ovo praktično pravilo: čovjek se uvijek udružuje protiv svoje volje i najčešće zato što nema drugog izbora.

Treba, dakle, razlikovati *princip* asocijacije i beskrajno raznolikih sredstava, kojima jedno društvo, zbog vanjskih okolnosti, stranih njegovoj prirodi, raspolaže, a od kojih stavljam na prvo mjesto ekonomske snage. *Princip* je ono što bi dovelo do raspada poduzeća kad ne bi bilo drugih motiva; *sredstva* su ono što uvjetuje odluku u nadi da će se steći, uz žrtvovanje nezavisnosti, veće bogatstvo.

Ispitajmo, zapravo, taj princip: nakon toga ćemo prijeći na sredstva.

Tko kaže Asocijacija nužno kaže solidarnost, zajednička odgovornost, fuzija, u odnosu na treće, prava i dužnosti. To je upravo ono što imaju na umu sva fraternitarna društva, pa čak i društva harmonije, uprkos svom snu o *natjecateljskoj konkurenciji*.

U Asocijaciji tko radi ono što može, radi, zapravo, ono što mora: za slabog ili lijenog člana Asocijacije, i samo za njega, može se kazati da je Asocijacija produktivna u smislu koristi. Otud jednakost plaća, vrhovni zakon Asocijacije.

U Asocijaciji svi su odgovorni za sve: najmanji vrijedi kao i najveći; onaj tko je došao posljednji ima ista prava kao i najstariji. Asocijacija briše sve greške, nivelira sve nejednakosti: otud solidarnost neumješnosti i nesposobnosti.

Formula Asocijacije je, dakle, formula koju je dao Louis Balne:

*Od svakoga prema njegovim sposobnostima,
Svakome prema njegovim potrebama.*

Zakonik u svojim različitim definicijama građanskog i trgovačkog društva slaže se s luksemburškim govornikom: svako kršenje tog načela povratak je individualizmu.

Može li se Asocijacija, ovako protumačena od socijalista i pravnika, generalizirati, postati opći i vrhovni zakon, javno i građansko pravo cijele jedne nacije, cijelog čovječanstva?

To pitanje postavljaju mnoge socijetarne škole koje se, premda variraju njegovo reguliranje, sve odreda, jednostavno izjašnjavaju potvrdno.

A ja na to odgovoram: Ne, ugovor o Asocijaciji, u bilo kojem obliku, ne može nikada postati univerzalni zakon, jer je po svojoj prirodi neproduktivan i ometajući, primjenljiv samo u sasvim specifičnim uvjetima, jer njegove nepodesnosti rastu brže nego njegove prednosti, on je jednako odbojan ekonomiji rada kao i slobodi radnika. Otud zaključujem jedno te isto društvo nikad neće obuhvatiti ni sve radnike iste industrije, ni sve industrijske korporacije, niti pak naciju od 36 milijuna ljudi; polazeći od toga da princip udruživanja ne sadrži rješenje koje se od njega traži.

Dodajem da Asocijacija ne samo što nije ekonomska snaga nego je primjenljiva samo u specijalnim uvjetima, ovisnim o tim *sredstvima*. Danas je lako shvatiti, na temelju činjenica, tu drugu propoziciju i tim putem odrediti ulogu Asocijacije u devetnaestom stoljeću.

Kao što smo rekli osnovni karakter udruživanja je solidarnost.

Dakle, što može navesti radnike da budu solidarni jedni s drugima, da otuđe svoju nezavisnost, da se potčine apsolutnom zakonu jednog ugovora i, što je još gore, jednog poslovođe?

Taj razlog može biti veoma različit; ali on je uvijek objektivn, izvan društva.

Udruživanje se provodi sad da bi se sačuvala klijentela koju je najprije stekao samo jedan poduzetnik, a koju bi nasljednici mogli izgubiti kad bi se podijelili; sad da bi se zajednički iskorištavala jedna industrija, jedan patent, jedna povlastica, itd., što je nemoguće iskoristiti na drugi način, ili što bi davalo svakome manje ako bi došlo do konkurencije; sad zbog nemogućnosti da se drugačije stekne potreban kapital; sad da bi se izravnali i razdijelili rizici gubitaka zbog brodoloma, požara, odbojnih i teških poslova, itd.

Idite do kraja i naći ćete da svako društvo koje napreduje duguje to nekom objektivnom razlogu koji mu je tuđ i nipošto ne pripada njegovoj biti: bez toga, ponavljam, društvo, koliko god organizirano na poznavanju stvari, ne bi živjelo.

Tako već u prvom slučaju na koji skrećemo pažnju cilj je društva da iskorištava staru reputaciju koja je i sama najočiglednija od svih njegovih prednosti; u drugom slučaju

ono je stvoreno na monopolu, to jest na onom što ima najviše ekskluzivnog i antisocijalnog, u trećem slučaju komanditno društvo, ekonomska snaga koju društvo stavlja u pokret, bilo da se radi o kolektivnoj snazi ili o podjeli rada, u četvrtom društvu se miješa s osiguranjem: to je aleatorička pogodba koja je upravo izmišljena da bude nadomjestak nedovoljnoj prisutnosti ili inerciji bratstva.

Ni u jednoj od spomenutih okolnosti ne vidimo da društvo postoji zahvaljujući svom principu; ono ovisi o svojim sredstvima, o vanjskom uzroku. Dakle, to je prvi princip, životvoran, efikasan koji nam je obećan i koji nam je potreban.

Udruživanje se također provodi radi ekonomije potrošnje kako bi se izbjegla šteta od kupovanja na malo. To je sredstvo što ga g. Rossi savjetuje malim domaćinstvima kojima njihovi resursi ne dopuštaju kupovinu na veliko. Ali ta vrsta Asocijacije, koju nalazimo kod kupaca mesa na licitaciji, zapravo je svjedočanstvo protiv principa. Dajte proizvođaču, razmjenom njegovih proizvoda, mogućnost da se opskrbljuje na veliko; ili, što je zapravo isto, organizirajte trgovinu na malo pod uvjetima koji joj pružaju iste prednosti u cijena- ma kao i u prodaji na veliko, Asocijacija postaje nepotrebna. Imućnim ljudima nije potrebno ulaziti u takve grupe: njima je to više dosadno nego korisno.

Treba istaknuti još i to da se u svakom tako konstituiranom društvu na pozitivnim osnovama ugovorna solidarnost nikad ne proširuje preko strogo potrebnog. Udruženi odgovaraju jedan za drugoga pred trećim i pred pravdom, ali samo za ono što se odnosi na poslove društva; izvan njega oni ostaju nesolidarni. Po tom pravilu nekoliko radničkih asocijacija u Parizu koje su isprva htjele, iz pretjerane ođanosti, izmijeniti ustaljeni običaj i konstituirale se na principu jednakosti plaća, naposljetku su morale od toga odstati. Danas posvuda članovi Asocijacija rade po komadu, tako da ondje gdje se društveni udio sastoji prije svega u radu svaki je nagrađen razmjerno svom proizvodu, i tako je radnička asocijacija samo protuteža komanditnog društva; to je komanditno društvo čiji se fondovi ne sastoje od novca, nego od rada, što je zapravo negacija samog bratstva. U svakoj asocijaciji, jednom riječju, svi udruženi, tražeći ujedinjavanjem snaga i kapitalâ neke prednosti za koje misle da ih ne mogu imati bez toga, tako uređuju međusobne odnose kako bi bilo što manje solidarnosti, a što više neza-

visnosti. Je li to jasno? I ne treba li uzviknuti, poput svetoga Tome: *Conclusum est adversus manichoeos?*¹

Da, Asocijacija, stvorena izričito radi porodične veze i zakona ođanosti, izvan svakog vanjskog ekonomskog razloga, svakog prevladavajućeg interesa, udruživanje radi udruživanja, na kraju krajeva jest akt čiste vjere, natprirodna veza, bez pozitivne vrijednosti, jednostavno mit.

To je ono što postaje zapanjujuće jasno pri ispitivanju raznih teorija Asocijacije što se predlažu sljedbenicima na usvajanje.

Na primjer, Fourier, a poslije njega Pierre Leroux, tvrdi: ako se radnici grupiraju prema određenim tjelesnim i duhovnim afinitetima čije se karakteristike navode, samim će tim porasti njihova energija i sposobnost; elan radnika, koji je tako teško postići u normalnom stanju, proizaći će iz veselja i radnosti, proizvod, i individualan i kolektivan, bit će umnogostručen; u tome se sastoji proizvodno obilježje udruživanja koje bi od tada moglo predstavljati jednu od ekonomskih snaga. *Privlačan rad* je prikladan izraz za označavanje tog izvanrednog rezultata udruživanja. Tu se, kao što se vidi, radi o posve drugoj stvari nego što je *ođanost*, na kojoj se tako žalosno zaustavljaju teorije Louisa Blanca i Cabet.

Usudujem se tvrditi da su dva istaknuta socijalista Fourier i Pierre Leroux, svojom simbolikom zamijenili stvarnost. Prvo, nikad se ta socijetarna snaga, ta analogija kolektivne snage i podjele rada, nije nigdje očitovala; i sami njeni izumitelji i njihovi učenici, koji su o njoj toliko pričali, tek su pri svojim prvim iskustvima. S druge strane i najpovršnije poznavanje principa političke ekonomije i psihologije dovoljno je da se shvati kako nema ničeg zajedničkog između duševne uzbuđenosti kao što su radost drugarstva, pjesma veslača itd., i industrijske snage. Te manifestacije najčešće su u suprotnosti s tegobnošću i mučninom rada. Rad je, uz ljubav, najskrivljenija i najsvetija funkcija čovjeka: on se učvršćuje samoćom, on se raspada prostituiranjem.

Ali, zanemarimo li ta psihička razmatranja i potpunu odsutnost svakog eksperimentalnog podatka, tko ne vidi da je ono što su ta dva autora mislila da otkrivaju nakon toliko dubokih itsraživanja — jedan u *Seriji sučeljenih grupa*, drugi u *Trijadi* — samo mistički i apokaliptički izraz onoga što

¹ Odlučeno je protiv manihejaca (nap. prev.).

je uvijek postojalo u industrijskoj praksi: *podjela rada, kolektivna snaga, konkurencija, razmjena, kredit*, čak i samo *vlasništvo i sloboda*? Tko ne vidi što se zbiva sa starim i sa suvremenim utopistima kao i s teozozima svih religija? Dok jedni, u svojim misterijima, prepričavaju zakone filozofije i ljudskog napretka, dotle drugi, u svojim filantropskim tezama, sanjaju, ne znajući o velikim zakonima društvene ekonomije. Dakle, te zakone, te proizvodne moći koje moraju spasiti čovjeka od siromaštva i poroka, upravo sam ovdje naveo. Evo pravih ekonomskih snaga, nematerijalnih principa svakog bogatstva koji, ne vežući u lance čovjeka sa čovjekom, ostavljaju proizvođaču najpotpuniju slobodu, olakšavaju mu rad, čine ga zanimljivijim, udvostručuju njegov proizvod, stvaraju među ljudima solidarnost koja nema ničeg ličnog i ujedinjuju ih vezama čvršćim od svih ugovora i od svih kombinacija na osnovi simpatija.

Čuda koja su najavila dva pronalazača poznata su već stoljećima. Ova milost *efikasnosti*, čiju je viziju imao organizator serijske proizvodnje; ovaj dar božanske ljubavi koji Saint-Simonov učenik obećava svojim sudionicima u trojstvu, čiji mi utjecaj možemo promatrati kako god on bio iskvaren, koliko god bio anarhičan, kako su nam ga ostavili revolucionari iz 1789. i 1793; mi možemo slijediti njegove oscilacije na burzi i na tržištima. Neka se dakle utopisti konačno probude iz svojih sentimentalnih ekstaza, neka se udostoje pogledati ono što se oko njih dešava; neka čitaju, slušaju, eksperimentiraju pa će vidjeti da ono što pripisuju s toliko oduševljenja jedan seriji, drugi trojstvu, treći pak odanosti, da to nije ništa drugo nego proizvod ekonomskih snaga koje su analizirali Adam Smith i njegovi nasljednici.

Kako sam se u ovu diskusiju upustio prije svega u interesu radničke klase, neću završiti a da ne kažem nekoliko riječi o radničkim udruženjima, o rezultatima koje su postigla, o ulozu koju imaju odigrati u Revoluciji.

Ta društva su stvorili, većinom ljudi opijeni bratoljubivim teorijama i uvjereni, premda toga nisu bili svjesni, u ekonomsku efikasnost principa. Uglavnom ona su bila primljena sa simpatijom; prije svega uživala su republikansku naklonost koja im je svima pribavila početnu klijentelu; nije im nedostajalo ni reklamiranja u novinama: to su sve elementi uspjeha, o kojima se nije vodilo dovoljno računa, ali su svi oni potpuno strani principu.

Koje je njihovo iskustvo?

Među tim udruženjima znatan broj međusobno se pomaže i ima izgleda da se dalje razvija: zna se zašto.

Jedna čine radnici koji su najviještiji svom zanatu, njih održava monopol nadarenosti.

Druga su privukla i čuvaju klijentelu niskim cijenama; ona žive zbog konkurencije.

Ne govorim o onima koji su dobili narudžbe i državni kredit: posve besplatna podrška.

Općenito uzevši, na kraju, u svim tim udruženjima radnici su, kako bi se održali bez posrednika, naručivalaca, poduzetnika, kapitalista, itd. koji se po starom stanju stvari smještaju između proizvođača i potrošača, morali raditi nešto više i zadovoljiti se nešto manjom plaćom. Tu nema ništa osim onoga što je najobičnije u političkoj ekonomiji i za što, da bi se postiglo, kako ću to odmah pokazati, nije bilo potrebno nikakvo udruživanje.

Sigurno je da su članovi tih udruženja ispunjeni jedan prema drugome i prema javnosti najbratskijim osjećajima. Ali neka kažu da to bratstvo, daleko od toga da bude uzrok njihova uspjeha, nema izvor, naprotiv, u strogoj pravdi koja vlada u njihovim međusobnim odnosima; neka kažu što bi od njih bilo ako ne bi našli drugdje, osim u milosrđu koje ih potiče, cement za građevinu čiji je kamen rad i sile koje ga umnožavaju, jamstvo za svoje poduzeće?

Što se tiče društava koja se održavaju samo na problematičnoj vrlini asocijacije i čija se djelatnost može odvijati privatno, bez okupljanja radnika, njihov je razvoj beskrajno težak i samo privrženičkim naporima, stalnim žrtvama, bezgraničnim odricanjem, uspijevaju otkloniti prazninu u svojem ustrojstvu.

Citira se za primjer brzog uspjeha udruženje mesara, čiji se zamah danas svagdje osjeća. Taj primjer, više od drugih, pokazuje dokle ide nepažnja javnosti i netočnosti zamisli ideja.

Takozvane udružene mesnice udružene su samo po nazivu: to je *konkurencija* na zajednički trošak građana svih staleža protiv monopola mesara. To je puka primjena novog principa da ne kažemo nove ekonomske snage, principa Recipročnosti², koja se sastoji od toga da razmjenjivači garan-

² Premda recipričnost nije isto što i razmjena, ipak ona sve više nastoji postati zakon razmjene i stopiti se s njim. Znanstvena analiza tog zakona bila je prvi put dana u brošuri *Organizacija kredita*

tiraju jedan drugome, neopozivo, vlastite proizvode po cijeni proizvodnje.

Dakle, taj princip koji daje toliku važnost takozvanim udruženim mesnicama ima tako malo od suštine udruživanja da u mnogima od tih mesnica poslužuju plaćeni radnici, pod nadzorom upravitelja koji predstavlja dioničare. Za tu je službu bio sasvim dovoljan prvi mesar koji je izišao iz saveza: nije bilo potrebno da se podnose troškovi novog osoblja kao ni materijala.

Princip recipročnosti na kojem se zasnivaju društvene mesnice ili trgovine teži prema tome da nadomjesti, kao organski element, princip bratstva u radničkim udruženjima. Evo kako *Republika* od 20. aprila 1851. izvještava o novom udruženju nazvanom *Recipročnost* što su ga stvorili krojački radnici:

»Evo radnika koji poriču istinitost poslovice stare ekonomije: *Bez kapitala nema rada*, koja bi, ako bi postala princip, osuđivala na ropstvo i bijedu bez nade i bez kraja neizbrojivu klasu radnika što žive od danas na sutra i ne posjeduju nikakav kapital. Ne pristajući na taj beznadni zaključak službene znanosti i ispitujući racionalne zakone proizvodnje bogatstva i potrošnje, evo kako su ti radnici došli do toga da kapital, koji se smatra tvoračkim elementom rada, ima dogovorom utvrđenu korist. Jedini su podstrekači proizvodnje ljudski um i ruke, i otuda je moguće organizirati proizvodnju, osigurati opticaj proizvoda i njihovu normalnu potrošnju, samo direktnom *komunikacijom između proizvođača i potrošača* koja je, nakon ukidanja skupog posrednika, uspostavljanjem novih odnosa, jedina pozvana da uživa povlastice što ih danas sebi prisvaja kapital, taj suvereni gospodar rada, života i potreba svijui.

Prema toj teoriji oslobođenje radnika moguće je dakle okupljanjem individualnih snaga i potreba; drugim riječima *udruživanjem proizvođača i potrošača* koji, nemajući više suprotne interese, nepovratno izmiču dominaciji kapitala.

Zapravo, budući da je potreba za potrošnjom stalna, *proizvođači i potrošači* ulaze u izravnu vezu, udružuju se,

i njegovo kolanje (Paris, 1848, Garnier), a prvu primjenu pokušala je *Narodna banka*.

međusobno kreditiraju i, jasno je da uspon i padovi, umjetno uvećanje ili proizvoljno obezvređivanje koje špekulacija nameće radu i proizvodnji nemaju više potrebe da postoje.

To je ideal *Recipročnosti*, ono što su njegovi osnivači već ostvarili svojom akcijom, ustanovljenjem takozvanih *potrošačkih bonova* koji se uvijek mogu razmijeniti s proizvodima Asocijacije. Tako, *bdući da njome upravlja ju oni koji u njoj rade*, udruženje isporučuje svoje proizvode *po cijeni proizvodnje*, ne uzimajući više ništa kao nadoknadu za svoj rad, osim prosječne cijene radne snage. To su razumna rješenja *osnivača* za sva velika pitanja ekonomije koja se postavljaju u posljednje vrijeme, prije svega na ovo:

Ukidanje eksploatacije u bilo kojem obliku;
Postepeno i mirno poništavanje djelovanja kapitala;
Stvaranje besplatnog kredita;
Jamstvo i pravedno nagrađivanje rada;
Emancipacija proletarijata.«

Udruženje krojača prvo je službeno osnovano i, da se tako izrazimo, na jednoj specifičnoj ekonomskoj snazi koja je do danas ostala u sjeni i nije bila primjenjivana u svakodnevnoj trgovini. Dakle, jasno je da upotreba te snage uopće ne predstavlja nikakav društveni ugovor, već u najboljem slučaju ugovor o razmjeni u kojem se obostrana obvezatnost ili recipročnost između trgovca i mušterija, ako nije formalno izražena, u svakom slučaju bar podrazumijeva. I kad autor članka, stari komunist, upotrebljava riječ *udruživanje* da bi označio nove odnose koje *Recipročnost* želi razviti između *proizvođača i potrošača*, jasno je da popušta prijašnjim duhovnim interesima, odnosno da se žrtvuje običajima.

Tako, iako odaje počast osnivačima *Recipročnosti* zbog tog velikog načela, suradnik Republike trebao ih je podsjetiti, kako bi se znali ravnati, na elementarne pojmove u njihovoj vlastitoj teoriji. Naime, izmjenična i bilateralna obaveza proizvođača prema potrošaču da mu isporučuje svoje proizvode po cijeni proizvodnje, a što predstavlja novu ekonomsku snagu, ne bi više bila dovoljna da motivira udruženja radnička ako bi zakon uzajamnosti bio općenito prihvaćen i primjenjivan. Da bi se održalo, udruženje zasnovano na jedinoj toj osnovi mora se koristiti prednošću koju

mu prepušta neznačajka većina, a onoga dana kada, uz privolu svih građana, Recipročnost postane zakon društvene ekonomije, prvi izvan udruženja koji javnosti pruži jednake prednosti kao i društvo, čak i veće, jer neće imati općih troškova, učinit će društvo suvišnim.

Još jedno takvo udruženje, čiji se mehanizam još više približava elementarnoj formuli reciprociteta, jest *Domaćica* o kojoj je također *Republika* izvjestila u broju od 8. svibnja. Cilj je toga udruženja osigurati kupcima, po nižim cijenama, bolju kvalitetu i bez prevare, sve potrošne artikle. Da bi se postalo članom tog udruženja, dovoljno je uplatiti pet franaka, u svojstvu društvenog kapitala, i još pedeset centimeza za opće troškove administracije. Članovi udruženja, uočite to, *ne prihvataju nikakvu dužnost, ne preuzimaju nikakav teret* i obvezatni su samo da plate stvari koje su im isporučene na njihovu narudžbu, i to u kuću. Jedini je odgovoran generalni agent.

Uvijek se radi o istom načelu. U udruženim mesnicama garancija jeftinoće, kvalitete i težine postiže se posudstvom dioničkog društva čiji je rezultat osnutak posebne mesnice. Njome *ad hoc* upravlja jedan specijalni službenik koji u isto vrijeme obavlja dužnost poslodavca i poduzetnika. U *Domaćici* glavni poduzetnik koji predstavlja sve moguće vrste trgovine zadužen je da uz pet franaka upisnine i pedeset centimeza za troškove, pribavi sve potrošačke artikle. Kod krojača postoji još jedna dalekosežnija stvar, ali koja pri sadašnjem stanju stvari njima ništa ne pridonosi, a to je *potrošački bon*. Pretpostavimo da svi trgovci, tvorničari i industrijalci glavnog grada preuzmu prema društvu i međusobnu obavezu sličnu onoj koju udružene mesnice, osnivač *Domaćice*, krojači Recipročnosti imaju prema svojim klijentima, tada bi udruženje bilo sveopće. Ali jasno je da takvo udruženje ne bi bilo jedino; trgovački običaji bi se izmijenili, i to je sve: Recipročnost bi postala zakon i svi bi bili jednako slobodni kao prije.

Tako, premda sam daleko od toga da snujem kako udruživanje zauvijek nestaje iz sistema raznih transakcija, jer, upravo suprotno, dopuštam okolnosti kad je ono prijeko potrebno, ipak mogu zaključiti, bez straha da ću biti opovrgnut, kako princip udruživanja sam sebe iz dana u dan uništava samom praksom. I dok su prije jedva tri godine svi radnici težili bratskom udruživanju, oni danas pristaju uz sistem garancija koje će, kad se jednom ostvare, učiniti u

mnoštvu slučajeva udruživanje suvišnim, a u isto će ga vrijeme, obratimo pažnju na tu činjenicu, zahtijevati za druge. U stvari cilj je postojećih udruženja da formirajući masu proizvođača i potrošača u neposrednom odnosu, dovedu do tog rezultata.

Jer ako udruživanje nije produktivna snaga, ako je ono, upravo suprotno, za rad otežavajuća okolnost koje se se naravno želi osloboditi, jasno je da se udruživanje ne može dalje smatrati organskim zakonom; daleko od toga da osigura ravnotežu, ono će težiti da uništi sklad, namećući svima solidarnost umjesto pravde i umjesto individualne odgovornosti. Ono dakle više neće moći opstati s pravnog stajališta ili kao znanstveni činilac, već samo kao osjećaj, kao mistično pravilo božanske institucije.

Tako pobornici udruživanja, osjećajući koliko je njihov princip jalov i antipatičan slobodi i kako malo, prema tome, može biti prihvaćen kao suverena formula Revolucije, čine najvjerovatnije napore kako bi održali na životu te ludorije bratstva. Louis Blanc je čak izokrenuo republikansku krilaticu kao da je htio revolucionirati revoluciju. On ne govori kao svi, zajedno s tradicijom, *Sloboda, Jednakost, Bratstvo*, već kaže: *Jednakost, Bratstvo, Sloboda!* Danas počinjemo s *Jednakošću*, jednakost se mora uzeti kao prvi izraz i na njoj se mora izgraditi nova zgrada Revolucije. Što se pak tiče Slobode, ona će biti izvedena iz Bratstva. Louis Blanc je obećava nakon udruživanja, kao što popovi obećavaju raj poslije smrti.

Ostavljam vam da razmislite što može biti jedan takav socijalizam koji se ovako poigrava premještanjem riječi.

Jednakost! Uvijek sam vjerovao da je ona prirodni plod Slobode, da ona bar nema potrebe za teorijom ni za prisilom. Vjerovao sam, kažem, da je zadatak organizacije ekonomskih snaga, podjele rada, konkurencije, kredita i reciprociteta, a prije svega odgoja da pridonose rađanju Bratstva. Louis Blanc je sve to izmijenio. Novi Sganarello postavlja Jednakost lijevo, Slobodu desno, Bratstvo između njih, kao Isusa Krista između dobrog i zlog razbojnika. Prestajemo biti slobodni kakvima nas je stvorila priroda da bismo pret hodno, državnim udarom postali ono čime nas samo rad može učiniti, jednakima; poslije čega ćemo postati više ili manje slobodni, u razmjeru sa suglasnošću Vlade.

*Od svakog prema njegovim sposobnostima;
Svakome prema njegovim potrebama.*

Tako zahtijeva jednakost po Louisu Blancu.

Zalimo ljude čija se revolucionarna sposobnost, molim da mi se oprostí ova igra riječi, svodi na *kazuistiku* ovog tipa! Ali to što je kraljevstvo siromašnih duhom njihovo, neka nas ne sprečava da ih opovrgavamo.

Pozivamo se još jednom na princip. Udruživanje je upravo takvo kakvim ga je definirao Louis Blanc, ugovor koji u cijelosti ili djelomice (*Opća i pojedinačna udruženja*, Građanski zakonik, član 1835) nivelira one koji pristupaju ugovoru, subordinira njihovu slobodu društvenoj dužnosti, lišava ih vlastitosti i odnosi se prema njima otprilike tako kako se gospodin Humann odnosio prema platišama poreza kad je postavio ovaj aksiom: »*Neka porez izvuče sve što se može uzeti!*« Koliko čovjek može proizvesti? Koliko košta njegova prehrana! To je glavno pitanje koje proizlazi iz formule, kako da je nazovem? — *Od svakoga...* — *Svakome...*, — kojom Louis Blanc rezimira prava i dužnosti udruženoga.

Dakle, tko da vrednuje sposobnosti? Tko da prosuđuje potrebe?

Vi kažete da je moja sposobnost stotinu; ja držim da je samo devedeset. Vi dodajete da je moja potreba devedeset, ja tvrdim da je stotinu. U razlici smo za dvadeset i kad je riječ o potrebama i kad je riječ o sposobnostima. To je, drugim riječima, tako poznata rasprava o *ponudi i potražnji*. Tko će suditi između društva i mene?

Ako društvo usprkos mojim protestima želi da prevagne njegov osjećaj, ja ću ga napustiti, i sve je rečeno. Društvo će nestati jer će ostati bez članova.

Ako me ono namjerava prisiliti da me upotrebom sile tjera na žrtvovanje i odanost, reći ću mu: Licemjeru! Obećali ste da ćete me osloboditi iskorištavanja kapitala i moći, a evo kako u ime jednakosti i bratstva sada vi iskorištavate mene. Nekoć, da bi me krali, precjenjivali su moje sposobnosti, a potejenjivali moje potrebe. Govorili su mi da me proizvod tako malo stajao! Da mi je za život tako malo potrebno! Vi postupate jednako. Koja je, dakle, razlika između bratstva i nadničenja?

Od dviju stvari jedna: ili će udruživanje biti prisilno, a onda se tu radi o ropstvu; ili će biti slobodno, a onda se pitamo gdje je garancija koju će društvo imati da udruženi radi prema vlastitim sposobnostima i garancija koju će imati udruženi da je nagrađen prema svojim potrebama?

Zar nije očito da takva rasprava može imati samo jedno rješenje? A to je da se proizvod i potreba promatraju kao adekvatni izrazi, što nas jednostavno dovodi do režima slobode.

Razmislimo dakle o tome. Udruživanje nije nikakva ekonomska snaga: to je isključivo svjesna povezanost, obaveza savjesti, ali bez ikakva učinka, ili, prije s učinkom koji je štetan i za rad i za bogatstvo. Ne dokazujem to nipošto pomoću više ili manje vješte argumentacije: to je rezultat radne prakse od početka društvenih zajednica. Budući naraštaji neće razumjeti da su pisci, koje su smatrali prvacima u shvaćanju društvenih pojava, u jednom novatorskom stoljeću činili toliku galamu zbog jednog sasvim subjektivnog principa koji su, na kraju krajeva, već bile potpuno ispitale sve generacije zemaljske kugle.

U populaciji od 36 milijuna ljudi bar se 24 milijuna bave poljoprivredom. Te nikada nećete udružiti. I čemu? Poslu na poljima nije potrebna kvazisocijetarna koreografija i duša seljaka je odbija. Seljak je, sjetimo se, odobravao represiju u junu 1848. jer je u toj represiji vidio čin slobode protiv komunizma.

Od 12 preostalih milijuna građana, bar za šest milijuna, po struci tvorničara, obrtnika, namještenika, viših činovnika, udruživanje je bespredmetno, beskorisno, neprivlačno i oni će se uvijek opredijeliti za to da ostanu slobodni.

Dakle, šest milijuna duša, djelomice klasa nadničara, jesu oni koje bi prema njihovu sadašnjem položaju mogla obuhvatiti radnička udruženja, bez ikakvog drugog kriterija osim čistog povjerenja. A tom broju od šest milijuna osoba, očeva, majki, djece i staraca, usudujem se unaprijed kazati da ne bi oklijevali da se riješe svog dobrovoljnog jarma ako im Revolucija ne bi davala ozbiljnije i stvarnije motive da se udružuju od onih koje zamišljaju da vide u načelu čiju sam ništavost upravo pokazao.

Da, udruživanje ima vlastitu svrhu u narodnoj ekonomiji; da, radnička društva, protest protiv nadničenja, potvrda su *uzajamnosti* i zbog toga su dvostruko više i s mnogo više nade pozvana da odigraju značajnu ulogu u našoj bliskoj budućnosti. Ta će se uloga sastojati prije svega u upravljanju velikim sredstvima za rad i obavljanje nekih poslova koji bi budući da zahtijevaju istovremeno veliku podjelu zadataka, veliku kolektivnu snagu, mogli također postati rasadnicima proletarijata, ako se na njih ne bi primijenilo

udruživanje, ili bolje rečeno sudjelovanje. Takve su, na primjer, željeznice.

Ali udruživanje, samo po sebi, uopće ne rješava revolucionarni problem. Daleko od toga, ono samo se javlja kao problem čije rješenje implicira da udruženi uživaju svu moguću nezavisnost poštujući sve prednosti zajedništva: a to znači da je najbolje ono udruživanje u kojemu zahvaljujući višem stupnju organiziranosti, najviše dolazi do izražaja sloboda, a najmanje požrtvovanje.

Zbog toga radnička udruženja što se danas javljaju kao potpuno preobražena, s obzirom na principe kojima se rukovode, ne treba prosuđivati prema više ili manje sretnim rezultatima što ih postižu, već jedino prema njihovoj prikrivenoj težnji, to jest da afirmiraju i osiguraju socijalnu republiku. Znali to radnici ili ne, važnost njihova djela nije uopće u sitnim interesima društava; ona je u pobijanju kapitalističkog poretka, burzovnog špekulantskog, vlastodržačkog koji je iza sebe ostavila prva revolucija. Kasnije, kad se pobijede politička laž, merkantilna anarhija i financijski feudalitet, radnička društva, napuštajući sam Pariz i isprazne igrarije, moraju se prenijeti u velike industrijske departmane koji su njihova prirodna svojina.

Ali kao što kaže veliki revolucionar sv. Pavle, i greška mora imati svoje vrijeme: *Oportet hoereses esse*. Treba se plašiti da je još prerano kako bismo završili sa socijetarnim utopijama. Za određenu klasu propovjednika i neradnika Asocijacija će još dugo biti izgovor za agitaciju i oruđe šarlatanstva. S ambicijama čiju pojavu može izazvati, sa zavišću koja se prurušava u danost za kojom se teži, s instinktima vlasti koje budi, ona može još dugo biti jedna od zlokobnih preokupacija koje u narodu usporavaju shvaćanje Revolucije. I sama radnička udruženja, s pravom ponosna svojim prvim uspjesima, ponesena konkurencijom prema bivšim gospodarima, opijena svjedočenjima koja u njima već pozdravljaju novu moć, goreći od želje, kao što je uostalom u svim društvima, da uspostave vlastitu nadmoć iz pohlepe za vlašću, teškom će se mukom uzdržati od svakog pretjerivanja i ostati u granicama vlastite uloge. Pretjerane pretenzije, divovski savezi, sasvim neracionalni, porazna kolebanja bit će moguća, a sve bi to bilo preduhitreno većim poznavanjem ekonomskih zakonitosti.

S tim u vezi Louis Blanc će snositi veliku odgovornost u historiji. Svojom zagonetkom *Jednakost — Bratstvo —*

Sloboda on je u Luxemburgu svojim mudrolijama Od svakog... *Svakome*... počeo to bijedno suprotstavljanje ideologije idejama i podigao protiv socijalizma zdrav razum. Vjerovao je za sebe da je počela revolucija, a bio je samo cvrčak. Netko je napokon, koji je radnike zatrovao svojim besmislenim formulama proletersku stvar koja je jednoga dana greškom pala u njegove debilne ruke, doveo do krajnje apstinencije i šutnje!

Opća kritika ideje autoriteta

Pokazao sam, u prvom dijelu ove studije, tri stvari:

1. Da princip autoriteta i upravljanja ima svoje ishodište u empirijskoj datosti porodice;

2. Da njega primjenjuju svi narodi, jednodušnim pristankom, kao preduvjet za društveni poredak;

3. Da je u određenom historijskom trenutku taj princip počela spontano pobijati i nadomještati jedna druga ideja, za koju se dotad činilo da mu je podređena, ideja Ugovora, koja podrazumijeva sasvim drugačiji poredak.

U drugom dijelu ove studije ukratko ću podsjetiti na uzroke ili, kako bi netko rekao, na obrazloženja, koliko činjenično toliko i pravno, koji dovode društvo do negacije vlasti i koji motiviraju njenu osudu. Kritika koju ćete upravo pročitati nije moja, to je kritika samog naroda; kritika često započinjana, uvijek na osnovi drugačijih činjenica; kritika čiji je zaključak, nakon svakog iskustva, neizbježno isti i koja čini se, u našim danima, mora postati definitivna. Dakle, ne izlažem svoju misao: to je misao nastala kroz stoljeća, sud ljudskoga roda. Ja samo vršim dužnost njenog prenosnika.

1. Teza. Apsolutni autoritet

Svaka se ideja stvara ili opovrgava u nizu termina koji nalikuju na organizam, a posljednji u tom lancu neopozivo pokazuje njegovu ispravnost ili pogrešnost. Ako se evolucija, umjesto da se događa u duhu, teorijski, događa istovremeno

institucionalno i u djelima, onda ona čini historiju. Taj se slučaj pokazuje kao princip autoriteta, odnosno vlasti.

Prvi pojam u kojem se manifestira taj princip jest apsolutna moć. To je najčistija formula vladanja, najracionalnija, najenergičnija, najiskrenija i, uzevši u obzir sve to, najmanje nemoralna i mučna.

Apsolutizam je u svojem naivnom izrazu mrzak i razumu i slobodi; svijest naroda se u svim vremenima dizala protiv njega; nakon svijesti pobuna je uzdigla svoj glas protesta. Princip je dakle bio prisiljen na povlačenje: on se povukao korak po korak, s nizom ustupaka od kojih su svi bili jedan nedostatniji od drugog i od kojih je posljednji, čista demokracija ili direktno upravljanje, došao do nemogućeg i apsurdnog. Budući, dakle, da je prvi pojam u nizu APSOLUTIZAM, krajnji, sudbonosan pojam, je ANARHIJA, shvaćena u svim svojim značenjima.

Razmotrit ćemo pojedinačno, jednog po jednog, glavne pojmove te velike evolucije.

Da čovječanstvo upita svoje gospodare: Zašto težite da vladate mnome i mnome upravljate?

Oni odgovaraju: Budući da se društvo ne može lišiti reda; budući da su u društvu potrebni ljudi koji se pokoravaju i rade, dok ostali zapovijedaju i upravljaju; budući da su individualne sposobnosti nejednake, interesi suprotstavljeni, strasti oprečne, a dobro pojedinca u suprotnosti s općim dobrom, potreban je autoritet koji utvrđuje prava i dužnosti, sudac koji prekida sukobe, javna sila koja izvršava presudu suverena. Dakle, vlast, Država, upravo je taj diskrecioni autoritet, taj sudac koji svakome daje što mu pripada, ta sila koja osigurava i omogućuje poštivanje. Vlast, u dvije riječi, to je princip i jamstvo društvenog poretka; ono što istovremeno deklariraju zdrav razum i priroda.

To se obrazlaganje ponavlja od početka društva. Ono je jednako u svim epohama, u ustima svih koji imaju vlast: naći ćete ga u identičnom obliku, neizmijenjenom, u knjigama maltuzijanskih ekonomista, u reakcionarnim novinama i u ispovijedanju vjere kod republikanaca. Između svih njih nema razlike osim u ustupcima što ih namjeravaju činiti slobodi nad načelom: iluzorni ustupci koji su takozvanim umjerenim, ustavnim, demokratskim oblicima upravljanja dali začim licemjerju, čiji ih ukus čini još vrednijima prezira.

Tako se Vlada, u jednostavnosti svoje prirode, pokazuje kao apsolutni, nužni uvjet, *sine qua non* poretka. Zato ona uvijek teži, pod svakom krinkom, apsolutizmu: zapravo, u načelu, što je vlada jača, poredak se više približava savršenstvu. Ta bi, dakle, dva pojma, vlast i poredak, bili jedan prema drugome u odnosu uzroka i posljedice: uzrok bi bila vlast, posljedica poredak. Upravo su tako rezonirala primitivna društva. Primijetili smo s tim u vezi da, prema onome što su oni bili u stanju shvatiti od ljudske sudbine, nisu ni mogli drugačije rezonirati.

Ali zato takvo razmišljanje nije ništa točnije, i zaključak je u potpunosti neprihvatljiv, budući da prema logičnom svrstavanju ideja odnos vlade prema poretku nije uopće, kako to smatraju poglavari država, odnos uzroka prema posljedici, već pojedinačnog prema općemu. Poredak je rod, vlada je vrsta. Drugim riječima ima više načina da se shvati poredak: tko nam može dokazati da je poredak u društvu ono čime ga smatraju njegovu gospodari?

S jedne se strane obrazlaže prirodna nejednakost sposobnosti — odakle se izvodi nejednakost u životnim uvjetima, s druge je nemogućnost da se do jedinstva dovede raznolikost interesa i da se usklade osjećaji.

Ali u toj suprotnosti ne bi trebalo vidjeti ništa osim pitanja koje treba riješiti, dakle, ne izgovor za tiraniju. Nejednakost sposobnosti! Suprotnost interesa! Eh! Okrunjeni vladari s liktorskim snopljem i lentama, evo, što mi nazivamo društvenim problemom: i vi mislite da ćete s njim izići na kraj batinom ili bajunetom! Saint-Simon je imao pravo kad je smatrao sinonimima te dvije riječi: vladino i vojno. Budući da vlada uspostavlja red u društvu, ona je Aleksandar koji sabljom siječe gordijski čvor.

Tko vam, dakle, pastiri naroda, daje pravo da mislite kako se problem proturječnih interesa i nejednakih sposobnosti ne može riješiti? Da iz toga nužno proizlaze klasne razlike i da je nužna legitimna sila kako bi se održale te prirodne i bogom-dane razlike? Tvrdim, naprotiv, a zajedno sa mnom tvrde i svi oni koje svijet naziva utopistima, jer odbijaju vašu tiraniju, da se to rješenje može naći. Neki su vjerovali kako će ga naći u zajednici, drugi u udruživanju, a neki pak u serijskoj proizvodnji. Ja kažem da je rješenje u *organizaciji ekonomskih snaga*, pod vrhovnim zakonom UGOVORA. Tko vam kaže da nijedna od tih pretpostavki nije točna?

Teoriji upravljanja čiji je jedini uzrok neznanje, jedini princip sofizam, jedino sredstvo nasilje, jedini cilj iskorištavanje čovječanstva, napredak rada i napredak ideja, mojim posredstvom, suprotstavlja ovu liberalnu teoriju. Treba naći takav oblik transakcije koji, vraćajući na jedinstvo, oprečne interese, izjednačujući posebno i opće dobro, brišući prirodnu nejednakost jednakošću u obrazovanju, rješava sve političke i ekonomske proturječnosti gdje bi svaki pojedinac bio istodobno proizvođač i potrošač, građanin i vladar, upravljač i podanik; gdje bi se njegova sloboda stalno povećavala, a da on nikada ne osjeti potrebu da nešto otuđi, gdje bi njegovo blagostanje neizmjereno poraslo, a da on ne bi od društva i svojih sugrađana mogao osjetiti neku štetu u pogledu vlasništva, rada, prihoda, interesa, mišljenja ili suosjećanja sa sebi sličnima.

Što! Zar vam se čini da su ti uvjeti neostvarljivi? Kad promatrate zastrašujuće mnoštvo odnosa koje društveni ugovor mora regulirati, to vam se čini kao nešto najzamršenije što se može zamisliti, nešto poput kvadrature kruga ili vječnog kretanja. Zato se, zamoreni borbom, prepuštate apsolutizmu, sili.

Ipak promislite: ako se društveni ugovor može uspostaviti između dva proizvođača — a tko sumnja da se on, sveden na te jednostavne probleme, ne može uspostaviti — on se na isti način može uspostaviti i među milijunima, zato što se uvijek radi o istom angažmanu, i što mu broj potpisa čineći ga sve efekasnijim, u stvari ništa ne dodaje. Vaš razlog nemoći je, dakle, neodrživ; on je smiješan i neoprostiv. u svakom slučaju vlastodršci, evo što vam kaže Proizvođač, proleter, rob, svaki onaj za koga želite da radi za vas: Ja ne tražim ni imanje ni zagrljaj, niti sam spreman da plod moga truda postane tuđim plijenom. Ja također želim red, jednako i više od onih koji ga narušavaju svojom nazovivlašću; ali želim ga kao posljedicu svoje volje, kao uvjet za moj rad, kao zakon mog razuma. Nikad ga neću podnijeti kao posljedicu tuđe volje koja mi nameće kao preduvjet podnošenje ropstva i žrtvovanje.

2. Zakoni

Pred nestrpljenjem naroda i pred prijetnjom pobune vlada je morala popustiti; obećala je *institucije i zakone*; izjavila je da je njena najveća želja da svatko može uživati

u plodovima svoga rada, u sjeni svoga vinograda ili svoje smokve. To je bila nužnost njezina položaja. Otkada se počela predstavljati kao sudac o pravima, suvereni arbitar sudbina, ona više nije mogla imati pravo da ljude vodi po svojoj želji. Kralj, predsjednik, direktorij, komitet, narodna skupština, nije važno tko, za vlast su potrebna pravila ponašanja; kako će ona bez toga uspjeti da među podanicima uspostavi disciplinu? Kako će se građani pokoravati naredbi ako ona nije službeno objavljena; ili ako, čim je objavljena, biva povučena; ili ako se mijenja iz dana u dan, iz časa u čas?

Dakle, vlada mora načiniti zakone, to jest mora sama sebi nametnuti ograničenja: jer sve što je pravilno za građanina, postaje ograničenje za vladara. On će donijeti toliko zakona koliko mu to bude u interesu. A budući da su interesu bezbrojni, a da se odnosi koji proizlaze jedan iz drugoga beskonačno množe, da je antagonizam beskrajn, zakonodavstvo će morati funkcionirati bez prestanka. Zakoni, dekreti, naredbe, odluke padat će poput grāda na jadni narod. Nakon nekog vremena političko će tlo biti pokriveno slojem papira koji će geolozi samo registrirati, pod imenom papirnate tvorbe u razvoju zemljine kugle. *Konvent* je u tri godine i četiri dana donio jedanaest hiljada i šest stotina zakona i dekreta; Konstituanta i Legislativa nisu proizvodile ništa manje: Carstvo i kasnije Vlade radile su na isti način. Smatra se da ih u sadašnjem trenutku *Bulletin des Lois* sadrži više od pedeset hiljada; kad bi naši predstavnici obavljali svoju dužnost, ta bi se velika brojka uskoro udvostručila. Mislite li da Narod i sama Vlada mogu zadržati zdrav razum u tom labirintu?

Zacijelo smo se ovdje već dobro udaljili od prvotne institucije. Vlada ispunjava, kaže se, u društvu ulogu oca: a koji se otac ikad sjetio da sklopi ugovor s vlastitom porodicom? Da izda povelju svojoj djeci? Da uravnotežuje odnos vlasti između sebe i njihove majke? Otac porodice nadahnut je u svom upravljanju vlastitim srcem; on ne uzima dobra svoje djece, hrani ih vlastitim radom; vođen ljubavlju jedini mu je savjetnik interes njihovih bližnjih i okoline; njegov je zakon njegova volja, i svi, i majka i djeca, imaju u nju povjerenje. Mala država bi bila izgubljena kad bi akcija oca naišla i na najmanji otpor, kad bi bila ograničena u svojim ovlaštenjima, a njeni učinci unaprijed utvrđeni. Što! Zar je istina da vlada nije otac naroda jer se pokorava pravilima oko kojih

se dogovara sa svojim podanicima i sebe smatra pravim podanikom neke svrhe koja, bila božanska ili narodna, nije njezina?

Kad bi bilo tako, ne vidim zbog čega bih se ja sâm pokoravao zakonu? Tko mi jamči njegovu pravednost i njegovu iskrenost? Odakle mu ona? Tko ju je stvorio? Rousseau nas na svoj način poučava da se u jednoj zaista demokratskoj i slobodnoj vladi građanin — pokoravajući se zakonu — pokorava samo vlastitoj volji. No zakon je bio napravljen bez mog sudjelovanja, usprkos mom dubokom neslaganju usprkos nepravdi koju mi nanosi. Država uopće ne pregovara sa mnom; ona ništa ne razmjenjuje: ona me ucjenjuje. Gdje je dakle veza, veza savjesti, veza razuma, veza strasti ili interesa koja me na to sili?

Ali o čemu govorim? Zar zakoni za onoga tko misli svojim glavom i treba da odgovara samo za svoja vlastita djela! Zakoni za onoga tko želi biti slobodan, ili osjeća da je rođen da to postane? Ja sam spreman da radim, ali neću zakone. Ne priznajem ni jedan jedini, protestiram protiv svakog poretka za koji će se nekakvoj vlasti svidjeti da ga nametne mom slobodnom sudu. Zakoni! Zna se što su oni i što vrijede. Oni su paučina za bogate i moćne, lanci koje nikakav mač neće moći prekinuti za siromašne i male, konci udice u ruci vlade.

Kažete da ćete donijeti malo zakona, jednostavnih i dobrih. To je opet ustupak. Vlada je kriva ako na taj način priznaje da nema pravo. Kako bi obrazovala zakonodavca i prosvijetlila Narod, ona će zacijelo dati da se ureže na zabat Palače pravde ovaj latinski stih koji je kao upozorenje na svoju bakhantsku revnost na vratima podruma napisao jedan pop iz Burgundije: *Pastor, ne noceant, bibe pauca, sed optima, vina!*

Malo zakona, izvrsnih zakona! Ali to je nemoguće! Zar vlada ne treba regulirati sve interese, prosuđivati svako opovrgavanje? A interesi su, po prirodi samog društva, bezbrojni, odnosno promjenljivi i beskrajno pokretljivi: kako je moguće da se donese malo zakona? Kako da zakoni budu jednostavni? Kako i najbolji zakon ne bi uskoro postao omražen?

Govori se o pojednostavljivanju. No ako se može pojednostaviti u jednome, ne može se u svemu; umjesto milijuna zakona, dovoljan je jedan. Kakav će biti taj zakon? Ne činite drugima ono što ne biste željeli da drugi čine vama;

i činite drugima kako vi želite da se vama čini. Evo zakona i proroka. Ali jasno je da to više nije zakon, da je to elementarna formula pravde, pravilo svih međusobnih odnosa. Legislativno pojednostavljivanje dovodi nas do ideje ugovora, što je posljedica negacije vlasti. I doista, ako se radi jedan zakon, ako on rješava sve proturječnosti društva, ako su se s njim složili i izglasali ga svi, on je adekvatan društvenom ugovoru. Objavljujući ga, vi proglašavate kraj vlade. Tko vas sprečava da odmah ne izvršite pojednostavljivanje?...

Prevela Jasna Tkalec

Društvo bez vlasti

Budući da postoji čovjek, porodica i društvo, a čovjek je kolektivno, seksualno i individualno biće obdareno razumom i sviješću te sposobno za ljubav, čija je sudbina da se uči na iskustvima i usavršava razmišljanjem, radom stvara sredstva potrebna za život, problem je u tome kako da se organiziraju mogućnosti toga bića da ono stalno ostane u miru sa samim sobom te da iz prirode koja mu je dana izvuče najveću moguću dobrobit.

Poznato je kako su taj problem razriješile prijašnje generacije.

One su porodici, srednjem aspektu ljudskog bića, posudile autoritet, načelo koje je svojstveno samo njoj; a neograničenom primjenom tog načela one su stvorile umjetni sistem koji se mijenjao ovisno o stoljećima i podnebljima i smatran je prirodnim i nužnim poretkom čovječanstva.

Taj se sistem, koji se može definirati kao sistem poretka pomoću autoriteta, najprije podijelio na dva dijela: duhovni i svjetovni autoritet.

Nakon kratkog razdoblja u kojem je svećenstvo imalo prevlast, i više stoljeća borbi, činilo se da ono napokon odstaje od vlasti; papinska je vlast sa svom svojom vojskom, koja se danas svodi na jezuite i ignorantuse,³ bila izbačena iz ljudskih poslova i njima podređena.

Od prije dvije godine duhovna je vlast na putu da ponovno osvoji prevlast. Ona se sa svjetovnom vlašću udružila protiv Revolucije i sada se na ravnoj nozi pogađa s njom. Obje su napokon priznale da su njihove razmirice rezultat nesporazuma jer im je cilj isti, a njegova načela, sredstva i

dogme posve podudarni trebalo bi da vladaju zajednički ili pak da se smatraju dopunom jedno drugom te da svojim ujedinjanjem formiraju jedinstveni i nedjeljivi autoritet.

Možda bi bar crkva i država došle do takvog zaključka kada bi zakoni kretanja čovječanstva omogućavali slična pomirenja i kada revolucija ne bi već označila njihov zadnji čas.

Kako bilo da bilo, da bi se duhovi uvjerali, važno je usporediti osnovne ideje, s jedne strane, religiozno-političkog sistema — filozofija, koja je tako dugo razlikovala duhovno od svjetovnog, nema više pravo da ih odvađa; — i, s druge strane, ekonomskog sistema.

Vlada, dakle, odnosno nerazdvojno ujedinjene crkva i država imaju za dogme:

1. urođenu iskvarenost ljudske prirode;
2. bitnu nejednakost uvjeta;
3. trajnost suprotnosti i rata;
4. neizbježnost bijede.

Iz toga se izvodi:

5. nužnost vlade, pokornosti, rezignacije i vjere.

Kada se ta načela prihvate, a ona se još gotovo svugdje prihvaćaju, oblici autoriteta određuju se sami. To su:

a) podjela naroda na klase ili kaste, koje su jedne druga ma podređene i stepenasto raspoređene, tako da formiraju piramidu, na vrhu koje se pojavljuje autoritet, poput božanstva na svom oltaru ili kralja na njegovu prijestolu;

- b) administrativna centralizacija;
- c) sudska hijerarhija;
- d) policija;
- e) vjerski obredi.

U zemljama u kojima je prevladalo demokratsko načelo dodajte:

- f) povlasticu ovlaštenja;
- g) sudjelovanje naroda u vladi preko predstavnika;
- h) bezbrojne reznolikosti izbornih sistema, od sazivanja staleža (Etats — nap. prev.) u srednjom vijeku do općeg i izravnog prava glasa;
- i) postojanje dvaju domova;

³ Ignorantius = franc. neznanica; tako su se nazivali redovnici reda Saint Jean-de-Direa.

j) izglasavanje zakona i odobrenje poreza sa strane predstavnika naroda i

k) nadmoć većine.

Takva je, općenito, arhitektura moći, neovisno o izmjenama koje može pretrpjeti svaki od tih dijelova, kao npr. centralna vlast, koja može biti naizmjenice monarhija, vlast aristokracije ili demokratska vlast; a to je zarana publicistima omogućilo da klasificiraju staleže prema njihovim površinskim obilježjima.

Vidljivo je da sistem vlade teži da postane sve složeniji, a da zbog toga ne postaje ni pravilniji ni moralniji, te da ne pruža više sigurnosti ni osobama ni imetku. To kompliciranje rezultat je ponajprije uvijek nepotpunog i nedostatnog zakonodavstva; drugo, do njega dolazi zbog mnoštva činovnika; no osobito zbog nagodbe između dvaju antagonističkih elemenata, kraljevskog prava predlaganja i narodne privole. Našem je dobu bilo suđeno da konačno ustanovi kako je ta nagodba, napretkom kroz stoljeća, postala neizbježna, najsigurniji pokazatelj korupcije, dekadencije i budućeg nestanka autoriteta.

Kakav je cilj te organizacije?

Da održava poredak u društvu time što će utvrditi i posvetiti pokornost građanina državi, potčinjenost siromaha bogatašu, neplemića plemiću, radnika parazitu, laika svećeniku i građanina vojniku.

Na tim se osnovama, koje određuju politički, crkveni ili državni poredak, manje-više čovječanstvo organizira od pamtivijeka. Svi pokušaji da se vlasti dā liberalniji, tolerantniji i društveniji pravac stalno su propadali, štoviše, oni su to bezuspješniji što se više pokušava da se narodu osigura šire sudjelovanje u vladi, kao da se te dvije riječi, suverenitet i narod, za koje se vjerovalo da se mogu povezati, jedna drugoj opiru jednako kao sloboda i despotizam.

Dakle, upravo je pod tim neumitnim sistemom, čiji je prvi izraz oćajanje, a posljednji smrt, čovječanstvo moralo živjeti, a civilizacija se razvijala već šest tisuća godina. Kakva ga je tajna vrlina podupirala? Koje su ga snage održavale na životu? Koja su mu načela i kakve su mu ideje obnavljale krv pod bodežom crkvene i svjetovne vlasti?

Ta je tajna danas razjašnjena.

Ispod državnog aparata, u sjeni političkih ustanova, daleko od pogleda političara i svećenika, društvo je polagano i u tišini stvaralo svoju vlastitu organizaciju, ono je za sebe

stvaralo jedan novi poredak, izraz njegove vitalnosti i nezavisnosti te negaciju stare politike i stare religije.

Načela su te organizacije, koja je za društvo isto toliko bitna koliko je ona druga za njega tuđa:

1. neograničena mogućnost usavršavanja pojedinaca i vrste;
2. časnost rada;
3. jednakost sudbina;
4. podudarnost interesa;
5. prestanak antagonizma;
6. univerzalnost blagostanja;
7. suverenost razuma;
8. apsolutna sloboda čovjeka i građanina.

Njezini su oblici djelovanja, navodimo one glavne:

- a) podjela rada, kojom se ona suprotstavlja klasificiranju naroda na kaste, klasifikacija prema zanimanju;
- b) kolektivna snaga, načelo radničkih društava koja zamjenjuju vojsku;
- c) trgovina, konkretni oblik ugovora koji zamjenjuje zakon;
- d) jednakost razmjene;
- e) konkurencija;
- f) kredit koji centralizira interese kao što je državna hijerarhija centralizirana pokornost;
- g) ravnoteža vrijednosti i vlasništva.

Stara država⁴ utemeljena na vjerovanju bila je u biti božansko pravo. Načelo narodnog suvereniteta, koje je u nju kasnije uvedeno, uopće nije izmijenilo njezinu prirodu i bilo bi pogrešno kada bi se danas, nasuprot znanstvenim zaključcima između apsolutističke i ustavne monarhije te između ove potonje i demokratske republike, željela održati distinkcija koja nikako ne dira u načelo i bila je, kada bih se usudio tako reći, već cijelo stoljeće samo taktika slobode. Zabluda ili lukavstvo naših očeva bili su u tome da se suvereni narod formira po uzoru na čovjeka kralja; pred bolje shvaćenom revolucijom ta se mitologija rasplinula, a nijanse države nestaju i slijede načelo svojeg poraza.

⁴ Na francuskom l'ancien régime znači vladu prije francuske revolucije 1789. (nap. prev.)

Nova je država ljudsko pravo utemeljeno na spontanoj praksi zanata, u skladu s društvenim i individualnim pravom. Neprijatelj svega samovoljnog, bitno objektivna, ona sama po sebi ne sadrži ni partije ni sekte; ona je ono što jest i ne podnosi ni restrikciju ni podjele.

Između političkog i ekonomskog sistema, između sistema zakona i ugovora nije moguća fuzija: valja se opredijeliti. Vol, ako nastavi biti vol, ne može postati orao, niti šišmiš može postati puž. Isto tako društvo, ako u bilo kojoj mjeri sačuva svoju političku formu, ne može se organizirati prema ekonomskim zakonima. Kako uskladiti lokalnu inicijativu nadmoći centralnog autoriteta? Opće pravo glasa sa činovničkom hijerarhijom? Načelo da se nitko ne treba pridržavati zakona ako ga nije sam izravno prihvatio pravom većine? ... Pisac koji bi se, shvativši ta protuslovlja, hvalio da će ih razriješiti ne bi time čak dokazao svoju smionost: bio bi to bijedni šarlatan.

Međutim, ta potpuna nespojivost dvaju režima, koja je toliko puta utvrđena, nije dovoljna da uvjeri publiciste koji su, premda priznanju opasnost od autoriteta, ipak za njega vezani kao za jedino sredstvo koje osigurava poredak i izvan nje vide samo prazninu i očaj. Poput onog bolesnika iz komedije kojemu su govorili da je prvo sredstvo kojim se mora poslužiti kako bi se izliječio da potjera svoje liječnike, oni se pitaju što je pošten čovjek bez doktora, a društvo bez vlade. Oni će stvoriti vladu što je moguće republikanskiju, dobroćudniju, liberalniju i pravedniju; oni će protiv nje poduzeti sve zaštitne mjere, unizit će je do uvrede pred veličanstvom građana. Reći će nam: upravo ćete vi biti vlast. Vi ćete upravljati sami sobom bez predsjednika, bez predstavnika, bez zastupnika. Na što ćete se onda moći žaliti? Ali živjeti bez vlade; bez ostatka i potpuno ukinuti svaki autoritet, stvoriti čistu anarhiju: to im se čini nezamislivim i smiješnim; to je urota protiv republike i nacionalnosti. Eh! Uzvikuju oni. Što oni koji govore da će ukiniti vladu stavljaju na njeziño mjesto?

Nas više ne zbunjuje kako ćemo im odgovoriti.

Pokazali smo što ćemo postaviti na mjesto vlade: industrijsku organizaciju.

Namjesto zakona stavit ćemo ugovore. — Neće biti nikakvih zakona izglasanih većinom ni jednoglasno; svaki građanin i svaka komuna općina ili udruženje donose svoj zakon.

Namjesto političkih ovlaštenja mi stavljamo ekonomske snage.

Namjesto nekadašnjih klasa građana, plemstva i kmetstva, buržoazije i proeltarijata mi stavljamo funkcionalne kategorije i posebnosti, poljoprivredu, industriju, trgovinu itd.

Namjesto državnih snaga (policije, žandarmarije i vojnih trupa — nap. prev.) mi stavljamo kolektivnu snagu.

Namjesto stalnih armija mi stavljamo industrijska udruženja.

Namjesto policije stavljamo podudarnost interesa.

Namjesto političkog centralizma ekonomski centralizam.

Razabirete li sada taj poredak bez službenika, to duboko i posvemašnje duhovno jedinstvo? Ah! Nikada niste znali što je jedinstvo, vi što ga možete zamisliti samo u sprezi sa zakonodavcima, prefektima, vrhovnim tužiteljima, carinicima i žandarima! Ono što vi nazivate jedinstvom i centralizmom nije ništa drugo nego vječni kaos koji služi kao osnova beskonačnoj samovolji; to je anarhija društvenih snaga uzeta kao razlog za despotizam koji ne bi postojao bez te anarhije.

Dakle! kada na nas dođe red, zašto nam je potrebna vlada kad smo se sporazumjeli? Zar Narodna banka sa svojim poslovnicama ne daje centralizaciju i jedinstvo? Zar nagodba između zemljoradnika za odštetu, mobilizaciju i naknadu za poljoprivredne posjede ne stvara jedinstvo? Zar s drugog stajališta radnička društva za eksploataciju krupne industrije ne izražavaju jedinstvo? A konstituiranje vrijednosti, taj ugovor o ugovorima, kako smo ga nazvali, nije također najviše i najnerazrješivije jedinstvo? I da bismo vas uvjerali, ako vam treba pokazati u vašoj vlastitoj povijesti prethodne slučajeve, zar sitsem težina i mjera, najljepši spomenik Konventa, već pedeset godina nije ugaoni kamen tog ekonomskog jedinstva, kojemu je napredak u idejnom mišljenju namijenio da zamijeni političko jedinstvo?

Ne pitajte dakle više ni što ćemo staviti namjesto vlade ni što će biti s društvom kada više ne bude vlade; jer kažem vam i kunem vam se: u budućnosti će biti lakše zamisliti društvo bez države nego društvo s državom.

U ovom času društvo je kao leptir koji se upravo iščahurio i koji, prije nego što poleti, stresa na suncu svoja šarena krila. Recite mu dakle da ponovno legne u svoju svilenu čahuru, da izbjegava cvijeće i da bježi od svjetla! ...

Ali revolucija se ne provodi receptima. Treba temeljito napasti predrasudu, raščlaniti je, smrviti u prah, omogućiti da se osjeti njezina škodljivost i pokazati kako je smiješna i gnusna. Čovječanstvo vjereuje samo svojim vlastitim iskustvima, sretno kada mu te kušnje ne iscrpljuju duh i krv. Nastojmo dakle izravnijom kritikom kušnju države učiniti tako uvjerljivom da apsurdnost ustanova postane golema svima i da anarhija, koje se boje kao pošasti, bude napokon prihvaćena kao prednost.

Prevela *Sofija Knežević*

POLITIČKA SPOSOBNOST RADNIH KLASA

**Sustav uzajamnosti (mutalizma) ili sustav Manifesta.
Samoniklost pojma uzajamnosti u suvremenim masama.
Definicija**

Treba istaknuti potpunu samoniklost narodnih pokreta. Sluša li narod neki poticaj ili nagovor izvana ili pak neko nadahnuće, neko neposredno poimanje ili neku prirodnu zamisao? U proučavanju revolucije se to može odrediti samo najvećom pažnjom. Nema sumnje da su se ideje, koje su i u svim vremenima pokretale mase, prethodno razvile u mozgu nekog mislioca; u pogledu ideja, mišljenja, vjerovanja ili grešaka, nikada nije imalo prvenstvo mnoštvo, a nije drugačije ni danas. Kod svakog čina duha prvenstvo pripada pojedincu; na to ukazuje i izvještaj o izrazima. Ali, daleko je još od toga da svaka misao koja je spopala pojedinca kasnije zahvati i stanovništvo; daleko je od toga da su sve ideje koje zanose pojedinca ispravne i korisne; upravo zbog toga kažemo da je posebno važno da povjesničar filozof promatra kako se narod veže više uz jedne nego li uz druge ideje, zašto ih uopćava i na svoj način razvija, zašto iz njih čini ustanove i običaje kojih se tradicionalno drži sve dok ne padnu šaka zakonodavcima i pravdoljupcima, koji iz toga čine zakonske članove i pravila za sudove.

S idejom uzajamnosti je isto kao i s idejom zajedništva; ona je jednako stara kao i društvo. Neki su istraživački duhovi u uzajamnosti katkad vidjeli izvornu snagu i revolucionarni domet; sve do 1848. godine ona nikada nije poprimila važnost i ulogu koju će, čini se, uskoro imati. U tome je ideja uzajamnosti daleko zaostala iza komunističke idejom, koja će, činilo se, nakon što je u starom i srednjem vijeku pobudila prilično veliku pažnju zahvaljujući rječitosti lažnih proroka, fanatizmu sektaša i moći samostana, u naše doba zadobiti novu snagu.

Načelo uzajamnosti je po prvi put izraženo s izvjesnim filozofskim odstojanjem i reformatorskom namjerom u onoj čuvenoj izreci koju su ponovili svi mudraci a koju su

naši Ustavi iz I i II godine, po uzoru na njih, stavili u *Deklaraciju prava i dužnosti čovjeka i građanina*:

»Ne činite drugima ono što ne biste htjeli da se vama čini;

Činite stalno drugima dobro koje biste htjeli dobiti.«

Ovo načelo ima, tako rekuć, dvije oštrice, a poštivalo se iz naraštaja u naraštaj i nikad mu se nije protuslovalo. Ono je, kaže sastavljač Ustava iz III godine, *prirodom uklesano u sva srca* i pretpostavlja da je osoba kojoj je taj poziv učinjen: 1. slobodna i 2. da razlikuje dobro i zlo, drugim riječima da ima osjećaj za pravdu. Hoću reći, to su dvije stvari, Sloboda i Pravda, koje nas prebacuju daleko preko pojma vlasti, zajedničke ili utemeljene na božanskom pravu, na koju se, kako smo upravo vidjeli, oslanja komunistički sustav¹.

Sve do sada je ova lijepa izreka bila za narode, u načinu izražavanja teologa moralista, samo neka vrst *savjeta*. Zbog važnosti koju ima danas i zbog načina na koji radnička klasa zahtijeva da se primjenjuje, ta izreka teži da postane PROPIS, da poprimi izrazito obvezatan karakter, jednom riječu da poprimi *snagu zakona*.

Ustanovimo najprije napredak koji je u tom pogledu učinjen u radničkoj klasi. Čitam u Manifestu Šezdesetorice:

»Opće pravo glasa nas je učinilo politički punoljetnima, ali nam ostaje da se još i društveno oslobodimo. Sloboda, koju je Treći stalež osvojio s toliko snage treba da se u Francuskoj proširi na sve građane. Jednako političko pravo nužno sadrži u sebi i jednako društveno pravo.«

Uočimo taj način zaključivanja: »Bez društvene jednakosti je politička jednakost samo prazna riječ, a opće pravo glasa je proturječje.« Ostavimo po strani silogizam² i krenimo putem usporedbe: politička jednakost = društvena jed-

¹ P.-J. Proudhon u tekstu govori o »système du Luxembourg«, ali na drugom mjestu objašnjava da pod tim podrazumijeva komunistički sustav.

² Zaključivanje u tri etape koje se sastoje od jedne opće tvrdnje, jedne posebne tvrdnje i zaključka. Npr. Svi su ljudi smrtni; ti si čovjek; prema tome, i ti si smrtnan.

nakost. Taj način mišljenja je nov; on, uostalom, kao prvo načelo pretpostavlja slobodu pojedinca.

»Buržoazija, starija od nas po svom oslobođenju, morala je 1789. godine ukinuti plemstvo i oduzeti povlastice. Na nama nije da ukinemo prava koja *opravdano* uživa srednja klasa, već da osvojimo istu slobodu djelovanja.«

I zatim:

»Neka nas se ne optužuje da sanjamo o agrarnim zakonima, o nestvarnoj jednakosti koja bi svakoga razapinjala na Prokrustovu postelju;³ o podjeli zemlje, o zemljišnom maksimumu, o prisilnom porezu, itd. Ne, vrijeme je da se prestane s tim klevetama koje šire naši neprijatelji, a usvajaju neobaviješteni. — Naši su snovi *sloboda, kredit i uzajamnost*.«

Manifest završava riječima:

»Onog dana kada će se (ti snovi) ostvariti, neće biti više ni buržuja, ni proletera, ni poslodavaca ni radnika.«

Cijeli je taj sastav malo dvosmislen. U 1789. godini nisu se plemstvu oduzela njegova dobra. Konfiskacije su došle kasnije kao posljedica rata. U 1789. godini se zadovoljio time da su ukinute neke povlastice nespojive s pravom i slobodom, a koje je plemstvo neopravdano prisvojilo. Plemstvo je ukinuto oduzimanjem tih povlastica. Razumije se po sebi da ni proletarijat ne namjerava lišiti buržoaziju njezinih stečenih dobara ni bilo kojih prava koja ona *opravdano* uživa. Na potpuno zakonski i zakonit način hoće se samo ostvariti *sloboda rada, kredit i uzajamnost* te neke reforme kojih će posljedica biti ukidanje čega? prava, povlastica i svega onog drugog što *isključivo* buržoazija uživa. Tako više neće biti ni buržuja ni proletera, što će reći da će se buržoazija sama ukinuti.

³ U starogrčkoj mitologiji je Prokrust bio razbojnik koji je uhvaćene žrtve stavljao na željeznu postelju, pa bi im odsijecao noge ako su bile veće od postelje ili bi ih užetima rastezao do veličine postelje ako su bile manje od nje. Ubio ga je Tezej nakon što ga je podvrgnuo istim mukama.

Ukratko, ono, što je buržoazija učinila plemstvu u Revoluciji iz 1789. godine, to će isto učiniti njoj proletarijat u jednoj novoj revoluciji; a budući da u 1789. godini nije bilo nepravde, neće je biti ni u novoj revoluciji koja je za uzor uzela *stariju* revoluciju.

Nakon što je to rekao, Manifest⁴ sve odlučnije razvija svoju misao:

»Mi nemamo svojih predstavnika i ne vjerujemo da je bijeda božja ustanova. Milosrđe je, kao kršćanska vrlina, temeljito dokazalo i priznalo svoju nemoć kao društvena ustanova. U vrijeme suvereniteta naroda i općeg prava glasa, ono može biti samo privatna vrlina... Nećemo više da smo ni šticećeni ni oni kojima se pomaže; hoćemo da postanemo JEDNAKI. Odbijamo milostiju, hoćemo pravdu.«

Što kažete o ovoj izjavi? Buržuji, naši stariji, kao što ste sebi učinili, tako želimo da bude i nama. Jasno?

»Prosvjetljeni iskustvom, mi ne mrzimo ljude; mi hoćemo promijeniti stvari.«

To je istodobno i odlučno i temeljito. A navodno demokratska Opozicija je kupila kandidature kojima je prethodilo slično ispovijedanje vjere!...

Tako šezdesetorica svojom dijalektikom i idejama izlaze iz starog kolosjeka komunista i buržoazije. Oni neće ni povlastica ni isključivih prava; Oni su napustili onu materijalističku jednakost koja je čovjeka stavljala na Prokrustovu postelju; oni zahtijevaju *slobodu rada* koju su komunisti osudili u pitanju rada po komadu; oni dozvoljavaju *konkurenciju* koju su komunisti isto tako osudili kao otimačinu; oni istodobno proglašavaju *solidarnost i odgovornost*; oni neće više ni šticećenika ni hijerarhije. Oni hoće jednakost dostojanstva koja je neprekidni činilac privrednog i društvenog izjednačavanja; oni odbijaju *milostinju* i sve *dobrotvorne ustanove*, a umjesto toga zahtijevaju PRAVDU.

Većina njih su članovi društava za *uzajamni kredit, za uzajamnu pomoć* i obavještavaju nas da *trideset pet takvih društava neopaženo djeluje* u glavnom gradu; oni su upravitelji u industrijskim poduzećima iz kojih je komunizam

⁴ Prilikom izbora 1863. godine, šezdeset radnika okruga Seine je izdalo svoj izborni Manifest.

prognan, a koja se temelje na načelima *participacije* (učesća) koja Zakon priznaje kao i na načelima uzajamnosti.

U pogledu pravosuđa, isti ti radnici traže osnivanje radničkih komora i poslodavačkih komora koje se dopunjuju, kontroliraju i međusobno se uravnotežuju; oni traže *radničke sindikate* i *pomirbene sudove* (radničke arbitraže); ukratko, oni traže cijelu jednu reorganizaciju industrije pod upravom svih onih koji je sačinjavaju.⁵

U svemu je tome, kažu oni, opće pravo glasa njihov *vrhovni zakon*. Jedna od prvih i najmoćnijih posljedica tog zakona treba da, po njihovom mišljenju, bude ponovno uspostavljanje, na novim odnosima, prirodnih grupa rada, tj. *radničkih udruženja*. — Ova riječ, *udruženje*, jedna je od onih koje najviše optužuju radnike: ne plašimo je se. Kao i oni, ne sudimo po riječima; gledajmo stvari.

Čini mi se da to dovoljno pokazuje da je ideja uzajamnosti, na nov i izvoran način, prodrila u radničku klasu, da ju je radnička klasa usvojila; da ju je manje ili više probudila, da je promišljeno primjenjuje, da radnička klasa predviđa sav razvoj ideje uzajamnosti, jednom riječju, da je postala vjera i nova religija radničke klase. Ništa nije istinitije od tog još veoma slabog pokreta, ali kome je suđeno ne samo da ukine plemstvo koje obuhvaća nekoliko stotina tisuća duša, već i buržoaziju koja broji milijune duša te da obnovi čitavo kršćansko društvo.

Pogledajmo sada samu ideju.

Francuska riječ *mutuel*, *mutualité*, *mutuation* (uzajaman, uzajamnost, uzajamno pomaganje) koja za sinonim ima *recipročan*, *recipročnost*, dolazi od latinske riječi *mutuum* koja znači posudbu (potrošačku), a u širem smislu razmjenu. Poznato je da kod potrošačke posude posudilac troši posuđeni predmet i da vraća protuvrijednost ili u istoj vrsti ili u bilo kojem drugom obliku. Pretpostavite da onaj koji posuđuje sa svoje strane također od nekoga posuđuje. Tada postoji uzajamno davanje, dakle razmjena: to je logična veza uslijed koje je isti naziv dan dvjema različitim radnjama. To je najjednostavniji pojam: zbog toga neću dalje ustajati na njegovoj logičkoj i gramatičkoj strani. Nas zanima kako je uspjelo na toj ideji uzajamnosti, reciprociteta i PRAVDE, koja treba da zamijeni ideju vlasti, zajedništva

⁵ Odgovor četiri radnika na članak objavljen u časopisu »Siècle« od 14. ožujka 1864. Opaska P.-J. Proudhona.

ili milosrđa, u politici i u političkoj ekonomiji izgraditi sustav odnosa koji ima za cilj ništa manje nego da društveni poredak promijeni od vrha do dna.

Ponajprije, iz kojeg naslova i pod kojim je utjecajem ideja uzajamnosti ovladala duhovima?

Malo prije smo vidjeli kako komunizam shvaća odnos čovjeka i građanina prema društvu i državi. Prema njemu postoji odnos podčinjenosti. Odatle proizlazi nasilna i komunistička organizacija.

Ovom se shvaćanju državne uprave suprotstavlja shvaćanje pristaša slobode pojedinca, prema kojem društvo treba shvaćati ne kao hijerarhiju službi i vlasti, već kao sustav uravnoteženja među slobodnim snagama, u kojem je svakom osigurano da će uživati ista prava uz uvjet da ispunjava iste dužnosti, da će dobiti iste prednosti za uzvrat istih usluga, prema tome sustav koji je u biti jednakopravan i slobodan, što isključuje svako uzimanje u obzir bogatstva, položaja ili klase. Tako rasuđuju i zaključuju ti protivnici vlasti ili pristaše slobode.

Budući da je ljudska priroda najviši izraz, da ne kažemo utjelovljenje, sveopće Pravde, u Svemiru oni smatraju, da čovjek i građanin stječe svoje pravo izravno iz dostojanstva svoje prirode, jednako kao što će kasnije stjecati svoje blagostanje izravno iz svog osobnog rada i dobrog korištenja svojih sposobnosti, a svoj ugled slobodnim ispoljavanjem svojih talenata i vrlina. Prema tome, oni kažu da je država samo posljedica slobodno oblikovanog udruživanja jednakih, neovisnih i pravedenih ljudi; da ona tako predstavlja grupirane slobode i interese; da se svaka raspra između vlasti i građanina svodi na raspru među građanima; da uslijed toga u društvu nema druge povlastice od slobode ni druge vrhovne vlasti do Prava. Prošlo je vrijeme, kažu oni, vlasti i milostinje; umjesto toga mi hoćemo pravdu.

Iz ovih pretpostavaka, iz temelja suprotnih komunističkim pretpostavkama, oni donose zaključke o organizaciji, na široj osnovi, načela uzajamnosti. — Usluga za uslugu, kažu oni, proizvod za proizvod, posudba za posudbu, osiguranje za osiguranje, kredit za kredit, jamčevina za jamčevinu, jamstvo za jamstvo, itd.: to je zakon. To je drevno talionsko⁶ načelo, *oko za oko, zub za zub, život za život*, koje se na neki način vratilo i prenijelo iz kaznenog prava i ok-

⁶ Latinski talio, -onis, odmazda.

rutnih običaja *vendette*⁷ u privredno pravo, u djela o radu i uslugama slobodnog bratstva. Odatle proistječu sve ustanove uzajamnosti: uzajamna osiguranja, uzajamni kredit, uzajamne pomoći, uzajamna poduka; recipročna jamstva tržišta, razmjene, rada, dobre kakvoće i pravedne cijene robe, itd. Eto, iz toga uzajamnost nastoji, pomoću određenih ustanova, načiniti načelo države, zakon države, ja bih čak rekao i religiju države, sve to iz prakse koja je za građane isto toliko laka koliko i korisna; to ne traži ni policiju, ni ugušivanje, ni pritisak i ne može ni u kojem slučaju ni za koga postati uzrok razočaranja i propasti.

Tu radnik nije više kmet države kojeg je progutao zajedničarski ocean; to je slobodan i stvarno suveren čovjek, koji djeluje po vlastitom nahođenju i pod osobnom odgovornošću, siguran da će za svoje proizvode i usluge dobiti pravednu cijenu koja dovoljno naknađuje njegov rad i da će kod svojih sugrađana za sve predmete svoje potrošnje naići na najpotpunije poštenje i jamstvo. Slično tome, država ni vlada nisu više suvereni; vlast se više ne suprotstavlja slobodi: država, vlada, moć, vlast, itd., sve su to izrazi koji služe tome da s drugog gledišta označe samo slobodu; to su opći izrazi, posuđeni iz starog jezika, kojima se u određenim slučajevima, označava ukupnost, jedinstvo, jednakost i solidarnost pojedinačnih interesa.

Zbog toga više nema mjesta pitanju, kao u buržoaskom ili komunističkom sustavu, da li država, vlada ili zajednica treba da vladaju pojedincem ili treba da su mu podređeni; je li vladar više nego građanin ili je građanin više nego vladar; je li vlast iznad slobode ili je njezina *sluškinja*; sva su ta pitanja čisti besmisao. Vlada, vlast, država, zajednica i udruženja, klase, kompanije, gradovi, obitelji, građani, uklatko grupe i pojedinci, pravne i fizičke osobe, svi su jednaki pred zakonom koji jedini čas kroz ovaj organ, čas kroz ono ministarstvo, vlada, sudi i upravlja: *Despotes ho nomos*.⁸

Kaže se, da uzajamnost pretpostavlja podjelu zemlje, podjelu dobara, neovisnost rada, razdvajanje industrija, specijalizaciju položaja, pojedinačnu i zajedničku odgovornost prema tome da li je rad pojedinačan ili grupni; smanjenje na najmanju mjeru općih troškova, ukidanje gotovanstva i

⁷ Talijanski izraz za krvnu osvetu ili osvetu uopće.

⁸ Grčki: Zakon je gospodar.

bijede. — Kaže se da za uzvrat zajednica, hijerarhija i nepodijeljenost nazvana centralizacijom, pretpostavljaju mnoštvo resora, složenost strojeva, podčinjavanje volja, gubitak snage, razvoj neproizvodnih položaja, neodređen porast općih troškova i uslijed toga stvaranje gotovanstva i napredak u bijedi.

Povijesna sudbina ideje uzajamnosti

Ideja uzajamnosti dovodi do čudesnih posljedica, između ostalih do društvenog jedinstva ljudskog roda. Židovski mesijanzizam⁹ je o tome snivao: nijedno od četiri velikih kraljevstava koje je najavio Danijel¹⁰ nije izvršilo taj zadatak. Svuda je slabost države bila posljedica njezinog prostranstva: završetak rimskih osvajanja je bio znak za veliki raspad. Djeleći među sobom carsku purpur, carevi su sami od sebe prethodili uspostavljanju narodnosti. Crkva nije imala više uspjeha od Kira, Aleksandra i Cezara: katoličanstvo Evanđelja ne obuhvaća ni polovicu stanovništva svijeta. Ono u čemu nisu uspjeli ni moć velikih carstva ni gorljivost vjere, nastoji postići logika uzajamnosti; i kako ta logika odozdo pa na gore napreduje, počevši od porobljenih klasa i zahvaća društvo odozdo, može se predvidjeti da će uspjeti.

Svuda se društvo oblikuje, reformira ili preobražava pomoću neke ideje. Tako se u prošlosti vidjelo, a mi to vidimo i u naše doba, kako ideja očinstva osniva staro plemstvo i vladalačke kuće; starješinstvo u obitelji ili istočnjaku tiraniju, rimski patricijat, ruski carizam, itd.; — pitagorsko¹¹ bratstvo je stvorilo republike Kretu, Spartu, Kroton,¹² itd. — Poznajemo, jer smo ih primjenjivali, samovlast pretorijanca,¹³ svjetovnu vlast papa, feudalizam srednjem vijeka i buržoasku ustavnu vladavinu. A zašto da ovdje ne spomenemo i strasnu privlačnost Fouriera,¹⁴ hermafroditско svećenstvo

⁹ Mesijanzizam je vjerovanje u dolazak Mesije, spasitelja.

¹⁰ Židovski prorok iz Starog zavjeta.

¹¹ Pitagora, starogrčki filozof i matematičar (582—500 pr. n. e.).

¹² Drevna, oko 700 godine pr. n. e. na istočnoj obali Južne Italije osnovana grčka kolonija, boravište Pitagore.

¹³ Pretorijanci su bili članovi tjelesne straže rimskih careva koji su igrali veliku ulogu u dvorskim zavjerama i neki put postavljali ili obarali careve.

¹⁴ Charles Fourier (1772—1837), francuski socijalist-utopist koji je zagovarao život u zajednicama nazvanim falansterije.

Enfantina,¹⁵ epikurejski¹⁶ idealizam naših romantika, pozitivizam Comta,¹⁷ anarhizam Malthusa¹⁸ ili negativnu slobodu ekonomista. Sve te ideje teže da postanu vladajuće: nema sumnje u njihovu želju da jedino one vladaju.

Međutim, da bi se osnovalo to novo i vječno jedinstvo, potrebno je nužno, opće, apsolutno i ugrađeno načelo koje prethodi i nadmoćno je svakom društvenom ustrojstvu. To se načelo ne može odvojiti od društvenog ustrojstva a da ovo posljednje smjesti ne propadne. To načelo nalazimo u ideji uzajamnosti, a to nije drugo do recipročna pravda i primjenjuje se na sve ljudske odnose i na sve okolnosti života.

Činjenica je koju vrijedi zapaziti da je sve dosada pravda ostala kao strana ili ravnodušna za cijelu gomilu stvari koje zahtijevaju njezino uplitanje. Religija, politika i sama metafizika su pravdu potisnule u drugi i treći red; svaki si je narod odabrao nekog boga zaštitnika; netko Moć, netko Bogatstvo, netko Ljubav, netko Hrabrost; netko Rječitost, Pjesništvo ili Ljepotu; nikome nije palo na pamet da je Pravo najveći i najmoćniji bog, veći čak i od Sudbine. Pravda je kćerka ili u najboljem slučaju supruga, ili odbačena supruga jupitera;¹⁹ ona je obično svojstvo Jehove.²⁰

U porijeklu društva postoji samo ono što je prirodno. Pod utjecajem mašte i osjećajnosti čovjek na prvom mjestu utvrđuje (postojanje) bića koja ga se tiču; ideje mu dolaze mnogo kasnije; a među tim idejama na prvom mjestu dolaze one najkonkretnije, najsloženije i najpojedinačnije; najkasnije se pojavljuju najopćenitije ideje koje su istodobno i naj-

¹⁵ Barthélemy-Prospere Enfantin (1796—1864), francuski socijalist-utopist, koji je propagirao ideje Sant-Simona (1760-1825), naročito onu o uspostavljanju harmonije i reda u društvu pomoću religije »novog kršćanstva«.

¹⁶ Epikur (341—270 pr. n. e.), starogrčki filozof materijalist i ateist, kojega se nauka temelji na razumu i težnji čovjeka za srećom.

¹⁷ Auguste Comte (1798—1857), francuski matematičar i filozof, osnivač pozitivizma, filozofskog pravca koji zabacuje metafiziku i apstraktnu spekulaciju i uzima iskustvo kao jedini izvor spoznaje.

¹⁸ Robert Thomas Malthus (1766—1834) engleski svećenik i ekonomist. Tvrdio je da se blagostanje ljudi, naročito radnika, ne može popraviti jer se stanovništvo množi u geometrijskoj progresiji, a proizvodnja hrane samo u aritmetičkoj progresiji. Njegove je ideje oštro kritizirao Marx.

¹⁹ Jupiter je u starorimskoj mitologiji bio vrhovni bog.

²⁰ Hebrejski Jehova znači vječni, nepromjenljivi, tj, bog.

apstraktnije. Dijete počinje time što voli i poštuje oca i majku; odatle se uzdiže na pojam rodonačelnika, vladara, vrhovnog svećenika, kralja ili cara; iz tih likova ono malo po malo izdvaja ideju vlasti: trebat će mu trideset stoljeća da stvori pojam društva, velike obitelji koje je član, kao utjelovljena Prava.

Međutim, jasno je, ma koje bilo načelo na kojem je stvorena država, ma kojim imenom država zvala svoje božanstvo ona može postojati samo na temelju Pravde. Uzmite joj Pravdu, društvo se kvvari i država u času propada. Ako nema pravde i najočinskija vlada je odvratna i nepodnošljiva tiranija: takva je bila, sve do reformi koje je započeo Aleksandar II, moć careva. Isto važi za svaku drugu ideju koja je uzeta za temelj nekog društvenog ustrojstva: ono ne može bez pravde niti se može od nje odvojiti, dok pravda postoji sama so pebi i strogo uzevši nema potrebe ni za čijom pomoći.

Međutim, ako je Pravda ugrađena u svaki politički sustav, ako je ona njegov uvjet, proizlazi da je ona obrazac društva, da je veća od svih bogova, štovanje pravde je najviša religija, a studij pravde teologija u pravom smislu te riječi. Pravda daje pečat znanosti i umjetnosti: i svaka istina, svaka ljepota koja bi se nudila protiv ili izvan pravde, postala bi tim samim laž i obmana.

Ako se zamisli religija bez pravde, ona bi bila čudovište; nepravedni Bog je isto što i Đavao, Arihman, duh zla; čak i čudima popraćeno objavljenje, koje ne bi imalo za cilj usavršenje čovjeka Pravdom, trebalo bi pripisati, a to nas i sama Crkva uči, duhu tmine; Ljubav bez poštovanja je razvrat; a svaku umjetnost, svaki ideal koji bi smatrali da mogu biti bez pravde i morala trebalo bi proglasiti iskvarenom umjetnošću odnosno sramotnim idealom.

Potražite u mnoštvu ljudskih ideja, pregledajte područje crkvene i svjetovne znanosti i nećete naći ideju ravnu Pravdi. Upravo tu Pravdu, u svom samoniklom i neposrednom ali još nejasnom poimanju danas posvjedočuje radnička Demokracija i priziva je pod imenom uzajamnosti. Eto tog novog poretka koji je francuska revolucija po pučkom predanju pozvana da osnuje ujedinjujući sve narode u konfederaciju konfederacija; religija budućnosti koja treba dopuniti Evanđelje, to je religija pravde.

Po uzoru na Mojsija, Isus je jednom govorio o načelu uzajamnosti, a posebno o posudbi, ali se kasnije nije više na to vraćao. Ni jedan ni drugi ne bi bili mogli učiniti više.

Za vrijeme Mojsija se hebrejski puk mogao osvojiti samo nekom osjećajnom idejom, očinskom vlašću ili patrijarhatom koji se nadovezuje na vlast Svevišnjeg Boga, nebeskog oca Izraela. Zbog toga, iako hoće Pravdu, mojsijev zakon u primjeni podčinjava pravdu očevoj, kraljevskoj i svećeničkoj vlasti te štovanju Jehove.

U vrijeme Isusovo su svećenici, kraljevi i plemići zlorabljivali vlast; međutim, narod se još nije bio uzdigao do duhovnosti pravde. To nam izjavljuje sam Apostol. Budući da se očinska i svećenička vlast zlorabljivala i postala poganska, Isus je zamjenjuje bratskim milosrđem; on osniva evanđeosko bratstvo, Crkvu.

Ali, sam je Isus nagovijestio da će iza njega doći treća osoba, Duh Sveti, latinski *advocatus*, odvjetnik, što će reći čovjek prava, branilac pravde. Zašto ne bih rekao da je taj Duh Sveti, grčki Paraclet, čiji su dolazak apostoli čekali, kojeg se čekalo iz stoljeća u stoljeće, i o kojem se iznosilo toliko sanjarija, u ispoljavanju pokreta preporoda modernog puka? Isti um zbog kojeg je prorok iz Nazareta, tj. Isus, prije osamnaest stoljeća shvatio da milosrđe koje on propovijeda nije posljednja riječ Evanđelja, je um koji prosvjetljuje našu Demokraciju kada nam kroz usta Šezdesetorice kaže: »Odbijamo milostinju; hoćemo pravdu.«

Žalim što čitaoca zadržavam tako dugo na tim malo nepristupačnim pitanjima. Ali, ponavljam, radi se o revoluciji koja teče u žilama naroda, o najdubljoj i najodlučnijoj revoluciji koja je ikada postojala, u pogledu koje bih se stidio da prelazim s predmeta na predmet i govorim duhovitosti kada nam ni sva ozbiljnost naših umova nije dovoljna. Neka se oni koji osjećaju potrebu da ih se zabavlja dok im se govori o njihovim najvećim koristima, zadovolje time da svakog dana poslije večere pročitaju deset mojih stranica, a zatim neka idu u kazalište na komediju ili neka čitaju podlistak u novinama. Što se mene tiče, izjavljujem da se ne mogu igrati s pravdom kao što se ne mogu šaliti s bijedom ili zločinom. Ako se u moje reformatorsko izlaganje ponekad uplete ton pamfleta, to je jače od mene; pripišite to mom gnjevu poštenog čovjeka.

Nakon što smo što je moguće više izbliza pratili procvat ideje uzajamnosti, treba da istražimo njezinu prirodu i doseg. Ako nisam toliko kratak koliko bih htio, pokušat ću barem biti jasan i određen.

Moć ideje uzajamnosti i općenitost njezine upotrebe. Kako najosnovnije načelo morala teži da postane temelj privrednog prava i osnova novih ustanova. Prvi primjer: osiguranje

Radnička klasa nam je otkrila svoju tajnu. Nakon što se 1848. godine trenutak zaustavila kod ideja života u zajednici, rada u zajednici, države-obitelji ili države-sluge, od nje same znamo da je napustila tu tlapnju; da se, s druge strane, radnička klasa jednako snažno izjašnjava protiv sustava srednjeg puta u politici i privredne anarhije buržuja te se njezina misao usredotočila na jednom jedinstvenom načelu, koje se prema njezinom mišljenju može jednako primijeniti na organizaciju države kao i na zakonodavstvo o kamatima, a to je načelo uzajamnosti.

Kad se ova ideja iznese na svjetlo danje, nema više potrebe da radničku klasu pitamo o njezinim mislima o budućnosti. Praksa radničke klase unatrag šest mjeseci nije mnogo napredovala; što se tiče teorije, kad je načelo jednom dano, pomoću logike znamo o njoj isto toliko koliko i radnička klasa. Jednako dobro i bolje od nje možemo rasuđivanjem ispitivati sveopću savjest, otkrivati njezine težnje i staviti pred oči masa njihovu sudbinu. Čak, ako mase krenu pogrešnim putem, možemo bilježiti njihova proturječja i nedosljednosti, dakle njihove pogreške; zatim, primjenjujući njihove ideje na svako političko, privredno ili društveno pitanje, možemo u slučaju da to ne učine same mase, zacrtati im plan ili obrazac ponašanja. To će im unaprijed ukazati na uvjete uspjeha i uzroke poraza, to će, u obliku dijalektičkog zaključivanja, značiti unaprijed pisati njihovu povijest. Civilizacija je danas u tom položaju. Čovječanstvo počinje da se spozna i da dovoljno vlada sobom da može na drugi rok proračunati svoju budućnost: to je dragocjena utjeha za one koje kratkoća života rastužuje i koji bi htjeli znati barem kako će biti na svijetu stotinu godina nakon njihove smrti.

Vratimo se, dakle, na ideju uzajamnosti i pogledajmo što

se pod pritiskom događaja i prema zakonima logike, radnička Demokracija sprema iz nje učiniti.

Zapazimo ponajprije da postoji različita uzajamnost. Može se vratiti zlo zlim, kao što se može dobro vratiti dobrim. Može se prihvatiti rizik za rizik, sretan slučaj za sretan slučaj, konkurencija za konkurenciju, ravnodušnost za ravnodušnost, milostinja za milostinju. Smatram društva za uzajamnu pomoć, onakva kakva su danas, naprosto prijelazom na sustav uzajamnosti jer ta društva još uvijek pripadaju kategoriji dobrotvornih društava. To su dodatna opterećenja za radnika koji se ne želi izložiti prepuštanju sudbini u slučaju bolesti i nezaposlenosti. U istu kategoriju stavljam zalagaonice, dobrotvorne lutrije, štedne i mirovinske blagajne, osiguranje života, dječje jaslice, utočišta, sirotišta, bolnice, staračke domove, nahodčad, slijepece, invalide, domove za grijanje zimi, itd. Po tome što je učinio ili pokušao učiniti Krist, već se može vidjeti koji je zadatak pripao suvremenoj uzajamnosti. Možda te ustanove neće odmah nestati, toliko je duboka društvena nevolja i tako su polagani preobražaji koji imaju za cilj poboljšanje života tako brojnih i tako siromašnih masa. Ipak su te ustanove spomenici bijedi, a Manifest Šezdesetorice je rekao: »Odbijamo milostinju, hoćemo pravdu.«

Već smo rekli da je prava uzajamnost ona koja daje, obećava i osigurava uslugu za uslugu, vrijednost za vrijednost, kredit za kredit, jamstvo za jamstvo; koja svuda sve manju milostinju zamjenjuje nespornim pravom, svojevrijednost razmjena sigurnošću ugovora, isključujući prohtjev, svaku mogućnost spekulacije, svodeći svaki neizvjesni element na njegov najjednostavniji izraz, čineći rizik zajedničkim i sustavno teži da organizira samo načelo pravednosti u niz korisnih zadataka i takoreći materijalnih jamstava.

Utvrđimo točnije našu misao primjerima. Počinjem s najpoznatijim i najjednostavnijim.

Svi su čuli govoriti o društvima za osiguranje protiv požara, tuče, stočnih zaraza, pomorskih rizika, itd. Manje je poznato da ta društva u pravilu ostvaruju veoma veliku dobit: ima ih koja svojim dioničarima isplaćuju 50, 100 pa čak i 150 posto kamata na uplaćeni kapital.

Razlog tome je lako razumjeti.

»Osiguravajućem društvu nije potreban kapital: ono niti obavlja radove niti kupuje robu a ne plaća ni radnu

snagu. Vlasnici, u po volji velikom broju, što većem to bolje, obvezuju se jedni drugima, svaki razmjerno vrijednosti koju želi osigurati, da će si međusobno pokriti gubitke koje bi mogli imati zbog više sile ili nepredviđenog slučaja: to se zove *uzajamno osiguranje*. U tom se sustavu premija, koju svaki član društva mora platiti, obračunava tek na kraju godine ili u još dužim razdobljima, već prema rijetkosti ili prosjeku udesa. Prema tome, premija je promjenljiva i ne daje nikome dobit.

Ili se kapitalisti udružuju i nude pojedincima da će im uz premiju od *x* promile nadoknaditi iznos možebitnih šteta koje su vlasnicima prouzročili požar, tuča, brodolom ili stočna zaraza, jednom rječju udes koji je pretrpio predmet osiguranja, što se naziva osiguranjem uz čvrsto određenu premiju.« (*Priručnik za spekulanta na burzi*, napisali P.-J. Proudhon i G. Duchêne, Paris, 1857, izd. Garnier frères.)

Budući da nitko ne mora jamčiti za drugoga badava i kako su *ponuda* i *potražnja* zakon trgovaca, shvatljivo je da kompanije koje se udružuju i međusobno osiguravaju, obračunavajući svoje rizike i premije tako da su gubici pokriveni najmanje dvostruko dobitima, svake godine udvostručuju i utrostručuju svoj kapital.

Kako je, dakle, moguće da uzajamno osiguranje već davno nije zamijenilo sva druga osiguranja? To je zato što ima veoma malo pojedinaca koji hoće da se bave stvarima koje zanimaju sve, ali nikome ništa ne donose; jer vlada, koja bi to mogla pokrenuti, to ne čini, kao da je se stvar uopće ne tiče, jer je to, kaže se, stvar političke ekonomije, a ne vlade; recimo bolje, jer bi to pogodilo kompanije gotovana, bogatu gospodu koji žive u izobilju od danka koje im plaćaju osiguranici; na kraju, zbog toga što su pokušaji, koji su učinjeni s uzajamnim osiguranjem, bilo bez odobrenja države i u premalom razmjeru, bilo od strane same države, ali u vidu dobro plaćene službe bez ikakvog rada, završili time da su odbili i najgorljivije pristaše, pa je ta ustanova ostala samo u nacrtu. Uzajamno osiguranje još je samo ideja, jer ga je državna vlast, koja je trebala da ga uzme u ruke, napustila.

»Kada će pokretački duh i osjećaj zajedništva koji drijemaju u Francuskoj dobiti poleta, osiguranje će po-

stati ugovor među građanima, udruženje od čije će dobiti imati koristi svi osiguranici, a ne nekoliko kapitalista, dobiti koja će se ispoljiti u sniženju premije koju treba platiti. Ova je ideja već došla do izražaja u javnosti i u izbornim skupštinama u obliku osiguranja koje organizira država.²¹

Kao i uvijek, ono čega se ovdje treba bojati je to, da će vlada pod izgovorom javne koristi organizirati neki veliki monopol, kao što je to učinila sa željeznicom, plinom, građanskim saobraćajem, kočijama i sl., monopol koji bi više služio da bolje plati nekog vjernog službenika nego što bi ga za dugotrajnu službu mogla nagraditi siromašna Riznica. Tako u uređenju uzajamne nesolidarnosti u kojoj živimo idemo od izrabljivanja od strane kompanija do izrabljivanja od strane države, sve to jer se ne znamo složiti i jer nam je milije vidjeti kako se neki od nas, zahvaljujući povlastici, obogaćuju, nego da se svi čuvamo od pljačke i siromaštva.

Te su činjenice u cijelosti poznate, pa si ne umišljam da u tom pogledu mogu čitaocu kazati nešto novo. Što zahtijevaju, dakle, pristaše uzajamnosti?

Oni, zajedno s ekonomistima škole slobodne Konkurencije, priznaju da je sloboda prva od ekonomskih snaga; da sve što ona može sama postići treba da joj se prepusti; ali da tamo, gdje sloboda ne može uspjeti, zdrav razum, pravda i opći interes nalazu da se umiješa kolektivna snaga koja ovdje nije ništa drugo do sama uzajamnost; da su javne službe bile ustanovljene upravo za potrebe te vrste i da njihov zadatak nema drugog cilja. Oni namjeravaju postići da njihovo načelo o osiguranju, koje su u teoriji svi prihvatili, a koje je dosada u praksi zaslugom ili suučesništvom vlada bilo stavljeno na stranu, dobije konačno svoju punu i potpunu primjenu. Oni u suprotnom sustavu ukazuju na trostruko zlo koje su čvrsto odlučili ukloniti čim dođu na vlast. To su:

²¹ Prije nekoliko godina je potpun sustav uzajamnog osiguranja organizirao g. Perron, načelnik odjela u ministarstvu bez portfeuille-a i ponudio ga javnosti pod zaštitom vlade. To je u osiguravajućim kompanijama izazvalo veliko uzbuđenje. Ne znam što se desilo, da li je vlada povukla svoju zaštitu, da li je novoj upravi nedostajalo iskustva ili je to bila posljedica zavjere suparničkih kompanija: u svakom slučaju, novi je sustav napušten, poslovi likvidirani i o tome više nema riječi. Opaska P.-J. Proudhona.

1. prekršeno načelo javnog prava i ekonomike;
2. žrtvovan dio narodne imovine u obliku premije;
3. uz pomoć te premije stvoreno i podržavano podmitljivo gotovanstvo.

To još nije kraj. Nepravda privlači nepravdu. Teško bi nam to bilo dokazati jer nismo pregledali poslovne knjige kompanija, ali sve nas navodi na to da, potpuno isto kao i kod poreza, mali plaćaju za velike. U stvari, nezgode su razmjerno rjeđe u malim stanovima, u malim kućanstvima i malim industrijama nego u velikim industrijama i velikim trgovinama, ali to ne sprečava da premija osiguranja uz neka nuzgredna plaćanja ne bude viša za male nego za velike.

Zloupotreba druge vrste je da kompanije, da bi održale visinu premija, među sobom sklapaju sporazum koji nije ništa drugo do udruživanje koje je zakonom nekoć zabranjivano a sada je na temelju glasanja zakonodavnih tijela dozvoljeno. I tako, dok bi kompanija na temelju uzajamnosti uzimala 15 pro mile na ime premije, kompanije s čvrstim premijama ne uzimaju manje od 40 pro mile.

O kakvoj uzajamnosti mi tu govorimo? Uvjeravaju nas da i kompanije osnovane na načelu uzajamnosti mnogo manje nastoje da se razviju snižavanjem premije nego što nastoje postati slične drugim kompanijama krećući i one putevima monopola. Smjeraju na kapitalizam. Njihova je dobrovoljna tromost prava podrška ostalim kompanijama.

Pristaše uzajamnosti kažu da je u sadašnjim uvjetima premija osiguranja najvećim dijelom namet koji zemlja plaća općoj nesolidarnosti. Doći će dan kad će se i sama činjenica da su takve spekulacije moguće pripisati nemarnosti i prekršaju svake vlade koja bi u toj mjeri zanemarila zaštitu općih interesa.

Zakon ponude i potražnje. Ispravak tog zakona pomoću načela uzajamnosti

To što smo upravo rekli o osiguranju može poslužiti kao obrazac za opću kritiku privrede. Tu se, u stvari, nalazi: kršenje pravednosti zanemarivanjem načela uzajamnosti; napuštanje prava nebrigom vlade; otimanje društvene imovine u obliku premije; nejednakost, a uslijed toga i nepravda u poslovanju, gdje je mali žrtvovan velikom, a siro-

mašni plaća više nego bogati; stvaranje monopola i uništenje konkurencije; usporedno razvijanje gotovanstva i bijede.

Licemjerje naših čovjekoljubaca se trudilo tražiti uzroke gotovanstva i zločina: nije ih našlo; bilo je to odviše jednostavno. Ti se uzroci svode na jedan: ekonomski se zakon svuda krši. Ni lijek tome nije bilo teško otkriti: povratak na ekonomski zakon poštivanjem zakona uzajamnosti. Neću prestati skretati pažnju čitaoca na to sve dok ga u cijelosti i sasvim ne uvjerim.

Malo prije, govoreći o osiguranju, navodili smo zakon *ponude i potražnje* na koji smo se tako često pozivali. Konzervativna i maltuzijanska ekonomika ne propušta a da svakom zahtjevu za reformom ne suprotstavi vrhovni zakon *ponude i potražnje*: to je njihovo bojno oružje, njihova posljednja riječ. Pokušajmo kritizirati taj čuveni zakon i dokažimo da u njemu nije sve jednako poštovanja vrijedno i nepogrešivo.

Ponudom i potražnjom se označava ona raspra od koje dolazi između dva pojedinca, prodavaoca i kupca, o cijeni neke robe, usluge, nekretnine ili bilo koje druge vrednote.

Politička ekonomija naučava i dokazuje da je točna cijena nekog proizvoda neodrediva količina koja se mijenja iz časa u čas; prema tome, budući da ne može biti utvrđena, cijena ostaje više ili manje približna; to je predodžba ili sporazum.

Prodavalac kaže: Moja roba vrijedi 6 franaka pa je zbog toga *nudim* za taj iznos.— Ne, odgovara kupac, vaša roba vrijedi samo 4 franka: ja je tražim uz tu cijenu: na vama je da vidite da li vam odgovara da mi je isporučite.

Može biti da su ta dva sugovornika u dobroj vjeri: u tom se slučaju, poštujući vlastite izjave, rastaju a da nisu ništa zaključili, ukoliko, zbog nekih posebnih razloga, nisu došli do toga da, kao što se u svakdanjem govoru kaže, prepolove razliku i zajedničkim sporazumom utvrde cijenu stvari s 5 franaka.

Međutim, najčešće su to dva lukavca koji nastoje da se međusobno prevare. Prodavalac, koji zna koja je cijena proizvodnje njegove robe i za što se može upotrijebiti, kaže si da ona vrijedi, npr. 5,50 franaka. Ali, on se čuva da prizna istinu. Ako ga stanje na tržištu ili prostodušnost mušterije i malo na to potiču, on zahtijeva 6 franaka, pa čak i više: to je ono što se naziva *nabijanjem cijene*. Slično tome, kupac koji zna svoju potrebu i koji u sebi raščlanjuje cijenu proiz-

vodnje, kaže si: To može vrijediti 5 franaka; ali on to prikriva i pretvara se da neće dati više od 4 franka, što se zove *obaranje cijene*.

Da su oba iskreni, oni bi se brzo sporazumjeli, jer bi jedan drugome rekao: Kažite mi što smatrate pravednom cijenom, a ja ću sa svoje strane učiniti isto. Nakon toga bi se razišli a da nisu ništa zaključili, ukoliko jedan ne bi uspio uvjeriti drugoga da je njegova procjena pogrešna. Ni u jednom slučaju oni ne bi pokušali da se izigraju, prodavalac računajući na potrebu kupca za robom; kupac računajući na potrebu prodavaoca da vrati uloženi kapital. Takva je računica, napravljena s naglaskom na riječi dobra vjera, s jedne i druge strane, nepoštena i isto toliko sramotna kao i laž. Prema tome, nije istina da je zakon *ponude i potražnje* apsolutno nepobitan, budući da je gotovo uvijek okaljan dvostrukom prevareom.

Da bi izbjegli tom sramu koji nijedan plemenit značaj ne može podnijeti, neki trgovci i tvorničari neće da raspravljaju o ponudi i potražnji jer se ne mogu odlučiti ni da lažu ni da podnesu pokušaj da ih se prevari kao ni da ih se zbog pretjeranog sniženja cijene optuži da su je nabijali; oni prodaju uz stalnu cijenu koja se mora ili prihvatiti ili odustati od kupnje. Bez obzira na to da li je kupac dijete ili odrasao čovjek, prema svima se postupa jednako: kod njih stalna cijena štiti svakoga.

Sigurno je da prodaja uz stalne cijene pretpostavlja više dobre vjere i predstavlja više dostojanstva nego prodaja uz cjenkanje. Predpostavite da se svi trgovci i proizvođači služe prodajom uz stalne cijene određene u dobroj vjeri i imali bismo, u ponudi i potražnji, uzajamnost. Nema sumnje da se onaj tko prodaje uz stalnu cijenu mogao i prevariti u vrijednosti svoje robe; ali, imajte u vidu da ga s jedne strane suzdržava konkurencija, a s druge strane dobro obaviještena sloboda kupaca. Nijedna se roba dugo ne prodaje dobro iznad svoje pravedne cijene: ako se dogodi suprotno, onda je to zbog toga što potrošač iz nekog razloga nije sloobdan. Od toga bi imali koristi i javni moral i ispravnost poslovanja; za sve bi poslovi bili bolji. Zna li se što bi bila posljedica takvog načela? Bez sumnje bi se manje stvarala tako velika i tako brza bogatstva; ali, bilo bi također manje stečaja i bankrota, manje propasti i očaja. Zemlja u kojoj bi se stvari davale za ono što vrijede, bez traženja profita, riješila bi dvostruki problem vrijednosti i jednakosti.

Ne bojim se, dakle, kazati: kod kupoprodaje kao i kod osiguranja, javna savjest traži neko jamstvo, a to će reći bolju znanstvenu definiciju i reformu trgovačkih običaja. Na žalost, do takve reforme može doći samo pomoću potičaja koji je viši od svakog pojedinca; a svijet je pun ljudi koji, čim se pokuša unijeti svijetlo u tminu znanosti ili raskršćiti šikaru merkantilizma, viču da je to tlapnja; koji se, kada su ugroženi prevara i dvosmiselnost, tuže da je to napad na njihovu slobodu.

Primjena načela uzajamnosti na rad i nadnicu. O istinitoj trgovini i profiterstvu

Prije Revolucije iz 1789. godine društvo i vlada su se temeljili na načelu vlasti i imali su oblik hijerarhije. Čak je i Crkva, usprkos osjećaja demokratske jednakosti kojima je ukrašeno Evandjelje, odobrila to stupnjevanje položaja i bogatstva, izvan kojih se moglo zamisliti samo ništavilo. U svećenstvu kao i u državi, u ekonomskom kao i u političkom poretku, vladao je bez osporavanja zakon kojeg se na kraju uzelo za izraz same pravednosti koja se sastoji u općem podčinjavanju. Zakon se činio toliko razumnim pa čak i božanskim da se nije digao nijedan prosvjed; a ipak, svijet nije bio sretan. Oskudica u novcu je bila opća: radnik i seljak, svedeni na najmanju plaću, tužili su se na nemilosrdnost buržuja, plemića ili svećenika; usprkos svoga majstorskog prava, svojih monopolnih povlastica, buržuj se žalio na porez, za zadiranje u svoja prava od strane subraće, na sudske organe i na predstavnike crkve; plemić je propadao, a kad su jednom njegova imanja bila založena ili prodana, nije imao drugih sredstava do milosti vladara i vlastitog prodavanja. Svatko je tražio i zahtijevao poboljšanje svoje zle sudbine: povećanje nagrada i plaća, porast profita; jedan je tražio sniženje zakupnine za zemlju a drugi ju je smatrao nedovoljnom; najviše su vikalili najbolje opskrbljeni, svećenici s nadarbinama i zakupnici poreza. Ukratko, stanje je bilo nepodnošljivo: završilo je revolucijom.

Počevši od 1789. godine društvo je doživjelo ogroman preokret, ali se čini da stanje nije bolje. Više nego ikada svi traže dobre stanove, dobru odjeću, dobru prehranu i manje rada. Radnici se udružuju i štrajkuju da bi ostvarili sniženje radnog vremena i povećanje plaća; poslodavci, prisilje-

ni, čini se, na popuštanje, nastoje jeftinije proizvoditi na račun kakvoće proizvoda; čak se i gotovani tuže da njihov dobro plaćen položaj uz nikakav rad ne daje toliko da mogu živjeti.

Da si osiguraju smanjenje radnog vremena koje traže prije svega, da zadrže visoke plaće i ovjekovječe udoban *status quo*,²² radnici se ne zadovoljavaju tim da se udružuju protiv poduzetnika; u izvjesnim se mjestima udružuju protiv konkurencije radnika izvana, kojima zabranjuju ulaz u svoje gradove; dogovaraju se protiv upotrebe strojeva i brane se protiv primanja novih šegrta nadzirući poslodavce, zastrašujući ih ili prisiljavajući tajnom i neodoljivom policijom.

Sa svoje strane, poslodavci ne miruju u pogledu radnika: to je borba kapitala protiv radnika, borba u kojoj se pobjeda ne postiže velikim četama, već velikim kesama. Tko će duže odoljeti nezaposlenosti, blagajna poslodavca ili želudac radnika? U času kad pišem ove retke rat se u nekim dijelovima Velike Britanije toliko razbuktao da postoji bojazan da se slobodna razmjena, koja je izmišljena za pobjedu engleskog kapitalizma, ne okrene protiv Engleske, čiji narod, ustrojstvo i opremljenost nemaju gipkost koja odlikuje Francusku.

Ipak, trebalo bi izaći iz te nevolje, tražiti lijek toj bijedi; što kaže znanost, a ja govorim o službenoj znanosti? Ništa: ona stalno ponavlja svoj vječiti zakon *ponude* i *potražnje*; zakon, koji je u uvjetima u koje ga se stavlja, lažan; to je nemoralan zakon koji je dobar samo da osigura pobjedu jakog nad slabim, onoga tko ima nad onim tko nema.

A zar nam ništa ne može dati uzajamnost kojom smo se poslužili da reformiramo osiguranje i da sretno ispravimo zakon *ponude* i *potražnje*? Kako se uzajamnost može primijeniti na rad i plaću?

Kada nastupi zima i kad treba sjeći drva, u zemljama bogatim šumom se seljaci udružuju i svi zajedno odlaze u šumu: jedni obarapju stabla, drugi slažu klade, dužice, itd., djeca i žene pobiru iverje; zatim, kad su podjednake hrpe složene, izvlači se na sreću. To je zajednički rad, ako hoćete to je udruživanje, ali to nije ono što tražimo kad kažemo: primjena uzajamnosti na rad i plaću.

Neko je selo uništio požar; svi su se žrtvovali da otklone nesreću: spaslo se nešto pokućstva, zaliha hrane, stoke, oru-

²² Latinski: postojeće stanje.

da. Prva stvar koju treba učiniti je ponovno podići kuće. Ljudi se ponovno udružuju i raspodjeljuju zadatke; jedni kopaju nove temelje, drugi preuzimaju na se zidanje, treći preuzimaju tesarске radove, stolariju, itd. Budući da svi rade, posao na očigled napreduje i ponovno svaka obitelj ima svoju kuću, veću i ljepšu. Budući da je svatko radio za svakoga i svi za sve, pomoć je bila međusobna i u radu se mogu otkriti određene značajke uzajamnosti. Ali, uzajamnost može nastati samo uz jedan uvjet, a to je udruživanje svih napora i ujedinjavanje, na neko vrijeme, svih interesa, tako da i ovdje imamo više privremeno udruživanje nego uzajamnost.

Prema tome, da bi postojala potpuna uzajamnost, treba da svaki proizvođač, preuzimajući određenu obvezu prema drugima, koji se sa svoje strane na isti način obvezuju prema njemu, zadrži punu i potpunu slobodu djelovanja svu slobodu ponašanja, svu osobnost postupanja: uzajamnost se prema svom porijeklu riječi više sastoji u razmjeni usluga i proizvoda nego u grupiranju snaga i zajedništvu rada.

Grupiranje snaga je, jednako kao i razdvajanje djelatnosti, moćno sredstvo privrede; isto važi u određenim slučajevima za udruženje ili zajednicu. Ali, sve to nije uzajamnost ništa od svega toga ne bi moglo riješiti problem slobodnog rada i pravedne plaće; a upravo tim problemom, posebnom primjenom uzajamnosti, treba da se u ovom času bavimo.

Da taj cilj postignemo treba da prođemo prilično dugim putem i da upotrijebimo ne samo jednu ideju.

1. Nakon 1789. godine je Francuska postala demokracija. Svi su jednaki pred građanskim, političkim ili ekonomskim zakonom. Stara je hijerarhija oborena; načelo vlasti je iščezlo pred deklaracijom prava i općim pravom glasa. Svi imamo pravo vlasništva, pravo na poduzetništvo, pravo na konkurenciju; na kraju smo dobili pravo udruživanja i štrajka. To stjecanje novih prava se nekoć moglo smatrati pobunom; taj demokratski napredak je prvi korak prema uspostavljanju uzajamnosti naroda. Nema više uvažavanja osoba; nema više povlastica s obzirom na rod ili klasu; nema više predrasuda položaja; na kraju, nema ništa što se protivi slobodnom poslovanju među građanima koji su postali jednaki. Jednakost osoba je prvi uvjet za ujednačavanje bogatstva, do kojeg će doći zbog uzajamnosti, a to će reći same slobode.

Isto je tako jasno da će nam ta velika politička jednadžba dati ključ zagonetke: kakav je, npr., odnos između općeg prava glasa i određivanja pravedne plaće? ili, između jednakosti pred zakonom i ravnoteže usluga i proizvoda?

2. Jedna od prvih ideja koja se začela u demokratiziranoj Francuskoj je bila ideja tarifiranja. Zakoni koji sadrže različite *maksimume* su u biti revolucionarni. Tako to hoće nagon naroda, a taj je nagon sa svoje strane izrazito pravni i pravedni. Ima tome već dugo kako sam po prvi put zapitao a nikad nisam dobio odgovor: Koja je pravedna cijena para drvenih cokula? Koliko vrijedi nadnica kolara? nadnica klesara, potkivača, bačvara, krojačice, pipničara, trgovačkog pomoćnika, muzičara, plesačice, radnika na zemljanim radovima, težaka? Jer, očito je kada bismo to znali, bilo bi riješeno pitanje radova i plaća: ništa ne bi bilo lakše od dijeljenja pravde, a djeleći pravdu imali bismo sigurnost i blagostanje za sve. Koliko bi, iz istog razloga, trebalo da koštaju liječnik, bilježnik, činovnik, profesor, general, svećenik? Koliko bi trebalo platiti vladaru, umjetniku, virtuozu? Koliko je pravedno da buržuji, uz pretpostavku da buržuji postoje, zaradi na radniku? Koliko mu treba dodijeliti za ljubavnicu?

Za sve to važi zakon ponude i potražnje, odgovara nepokolebivo ekonomist engleske škole, učenik A. Smitha, Ricarda i Malthusa. Zar ta glupost ne postaje nesnosna? Svaki zanat treba da proizvodi najmanje toliko da od toga može živjeti onaj tko ga obavlja; bez toga bi bio napušten i to s pravom. Eto, dakle, za plaću, a prema tome i za rad, prve granice, *minimum* ispod kojeg se ne možemo spustiti. Nije važna ni ponuda ni potražnja: treba moći *živjeti od rada*, kao što su 1834. godine govorili lyonski radnici. Ako se taj *minimum* može poboljšati, tim bolje: nemojmo zavidjeti radniku dobro koje si priskrbi radom. Ali, u društvu, u kojem su sve djelatnosti proizašle jedna iz druge, u kojem cijene stvari stalno utječu jedna na drugu, jasno je da se poboljšanjem putem povećanja cijena neće daleko doći. Svatko se protivi težnji drugoga da poboljša svoje stanje jer povišenje plaće jednoga ima nužno za posljedicu, ma kako dobre volje svi mi bili, gubitak za drugoga. Prema tome, naše pitanje kaže, a stvar mi se čini savršeno razumnom: budući da je nađen *minimum* rashoda koji su potrebni za život radnika, uvjet za porast općeg blagostanja, pretpostavljajući da se to može učiniti, znači naći pravilo za plaće.

Ostavimo po strani maksimume, tarifiranje, pravilnike i svu aparaturu 1793. godine. Za nas se ne radi o tome. Demokratizirajući nas, revolucija nas je navela na putove industrijske demokracije. Ona nas je prisilila da učinimo prvi i to vrlo velik korak. Iz toga je proizašla druga ideja, naime ideja određivanja radova i plaća. Nekada bi takva ideja izazvala sablazan; danas je ona puna logike i zakonitosti i mi je prihvaćamo.

3. Da bi se pravilno procijenila nadnica nekog radnika treba znati iz čega se sastoji, koje količine ulaze u određivanje cijene i da li se tu ne nailazi na strane elemente, na negativne vrijednosti.

Drugim riječima, što namjeravamo kupiti i što treba da pošteno platimo u nadnici radnika, ili ako uopćimo našu misao, u nadnici bilo koga tko nam čini neku uslugu?

Ono što treba da platimo onome čiju uslugu tražimo, ono što namjeravamo isključivo steći, to je sama usluga, ništa više i ništa manje.

Ali, nije uobičajeno da se stvari tako događaju: postoji gomila okolnosti kad povrh proizvodne vrijednosti tražene usluge plaćamo još i za položaj, porijeklo, slavu, naslove, časti, ugled, dobar glas, itd. činovnika. Tako savjetnik Carskog suda prima plaću od 4000 franaka, a predsjednik tog suda 15.000 franaka. Šef odjela u ministarstvu prima 15.000 franaka, a ministar 100.000 franaka. Kapelani seoskih župa primaju unatrag nekoliko godina 800 franaka, čemu dodajte slučajne prihode u iznosu od 50 franaka; biskupi dobijaju najmanje 20.000 franaka. Prvak u Théâtre Français i u Operi traži 100.000 franaka godišnje stalnog prihoda i ne znam koliko po *nastupu*; onaj tko ga zamjenjuje dobija 300 franaka mjesečno. Razlog tih razlika? Sastoji se samo iz dostojanstva, naslova, položaja; sastoji se iz nečeg apstraktnog i idealnog, što se, budući da se ne može platiti, protivi prodajnosti...

Dok se pretjeruje u dohotku jednih zbog visokog mišljenja koje se ima o njihovim položajima i ličnostima, mnogo većem broju se gotovo na ništa smanjuju plaće i hrana zbog prezira prema njihovim uslugama i nečasnosti u kojoj se stalno drže. Jedno je protustavka drugoga. Plemstvo pretpostavlja kmetstvo: plemstvu obilje, a uslijed toga kmetovima oskudica. U svim se vremenima robu nije priznavalo pravo na vlastiti proizvod; ista je praksa postojala u pogledu feudalnog kmeta kojemu je zemaljski gospodin uzimao do

pet dana u tjednu i ostavljao mu samo jedan, jer je nedjelja bila sveta, da si pribavi tjednu hranu. Ustupanje prava svakom radniku da raspolaže svojim radom i proizvodima svog rada potječe iz 1789. godine. A zar se misli da danas više nema ropskog rada? Neću time reći potpuno besplatnog rada: to se nitko više ne bi usudio; ali rada plaćenog ispod onoga što zahtijeva apsolutno najnužnije, što zahtijeva naprosto to se nitko više ne bi usudio; ali rada plaćenog ispod onoga poštivanje čovječnosti? Oni koji bi u tom pogledu zadržali neku sumnju treba da samo otvore knjigu Pierra Vingarda. Naše su tvornice, radionice, manufakture, gradovi i sela prepuni ljudi koji žive s manje od 60 centima dnevno; kaže se da neki od njih ne primaju više od 25 centima. Opis te bijede sramoti čovječanstvo: ta bijeda otkriva duboku dvoličnost našeg vremena.

Reći ćete mi da se u svemu tome radi samo o sretnim ili nesretnim iznimkama; da se narodi vole hvaliti određujući visoku civilnu listu i druge prihode svojih vladara, činovnika, visokih funkcionera i slavnih talenata koje nije razumno uspoređivati s prostotom industrijskih radnika i nadničara.

Ali, sidite s vrha društvene ljestvice na koji sam vas prenio pa ćete na svoje iznenađenje vidjeti da ljudi svih zanimanja smatraju da su isti. Liječnik i odvjetnik, postolar i kitničarka, daju da se plati dobar glas koji uživaju; ima čak ljudi koji udaraju cijenu na svoje poštenje, kao ona kuharica koja je tražila veću plaću uz obećanje da *neće skuplje zaračunavati* namirnice koje će kupovati. Koji se čovjek ne cijeni malo više od svoje subraće i kome se ne čini da vam čini čast radeći za vas uz plaću? Kod svakog određivanja plaće kad to čini proizvođač, postoje uvijek dvije strane, ona osoba *nominor quia leo*²³ i ona radnika. U Francuskoj ima stotinu kirurga koji bi bez teškoća mogli izvaditi metak iz noge Garibaldija²⁴; ali je za slavnog ranjenika trebalo naći slavnog kirurga; zbog toga je Garibaldi izgledao deset puta hrabriji, a g. Nélaton deset puta vještiji. Svaki je dobio svoju reklamu: ista je stvar u ekonomiji.

Budući da smo u demokraciji, svi uživamo ista prava; budući da nam zakon svima priznaje iste blagodati i obzire,

²³ Latinski: jer se zovem lav, tj. traži za sebe lavlji dio.

²⁴ Giuseppe Garibaldi (1807–1882) talijanski revolucionar i borac za jedinstvo i slobodu Italije.

zaključujem, kada se bavimo poslovima, da pitanju prednosti nema mjesta i da određujući međusobno cijenu svojim uslugama treba da uzmemo u obzir samo unutrašnju vrijednost rada.

Korisnost vrijedi korisnost;
Djelatnost vrijedi djelatnost;
Usluga plaća uslugu;

Nadnica za rad je ravna nadnici za rad,

I svaki će proizvod biti plaćen proizvodom koji je koštao istu količinu truda i troškova.

Ako u takvom poslovanju treba nekome iskazati sklonost, onda to ne bi trebalo da budu sjajne, ugodne i počasne djelatnosti za koje se svi otimaju; trebalo bi je iskazati, kao što je rekao Fourier, teškim radovima koji sablažnjuju našu tankoćutnost i odvratni su našem samoljublju. Nekog bogataša spopadne želja da me uzme za sobara: »Nema glupih zanimanja, rekao bih si, postoje samo glupi ljudi. Pažnje koje se ukazuju čovjeku su više nego koristan rad, to su činovi milosrđa, koji onoga tko ih čini uzdiže iznad onog tko ih prima. Prema tome, neću se smatrati poniženim, samo ću za svoju službu staviti jedan uvjet: to je da mi čovjek koji me želi imati za uslugu plaća 50 posto od svog dohotka. Izvan toga izlazimo iz okvira bratstva, jednakosti i uzajamnosti: ići ću čak dotle da kažem da izlazimo iz pravde i morala. Nismo više demokrati; postajemo društvo slugu i plemića.«

Ali, reći ćete mi, nije istina da je položaj, kao što vi kažete, ravan položaju, da se usluga plaća uslugom i da nadnica za rad jednog vrijedi nadnicu za rad drugog. Tu se buni opća svijest; ona tvrdi da bi takva uzajamnost bila nepravednost. Treba nam se, dakle, htjeli mi to ili ne, držati zakona ponude i potražnje, ublaženog obrazovanjem i čovjekoljubljem gdje je on okrutan i lažan.

Priznajem da bih isto toliko volio da me se podrži u mišljenju da su industrijalci, javni funkcioneri, znanstvenici, trgovci, radnici i seljaci, da su svi oni koji rade, proizvode i čine korisno djelo, među sobom kao životinje raznog roda i nejednake vrste, među kojima nema usporedbe. Može li se dostojanstvo tovarne stoke usporediti s dostojanstvom čovjeka i koja je zajednička mjera između ropstva stoke i plemenitog i slobodnog djelovanja čovjeka? ... Tako umuju teoretičari nejednakosti. U njihovim je očima veća udaljenost između čovjeka i čovjeka nego li između čovjeka i konja. Oni iz toga zaključuju da nisu samo proizvodi ljudskog rada

neusporedivi. Ma što se pisalo, sami bi ljudi, polazeći od prava, bili nejednaki u dostojanstvu i sve što se čini da bi se među njima uspostavila ista razina, oboreno je prirodom stvari. Tu je, kažu oni, u toj nejednakosti ljudi, načelo nejednakosti u položaju, staležu i bogatstvu.

Onome, tko iz klasnog interesa ili ispraznosti sustava, mrzi istinu, uvijek je lako da se zadovolji praznim riječima. Tražeći filozofiju povijesti, Pascal je zamišljao jedinstvo i istovrsnost naše vrste i iz te se istovrsnosti uzdigao od najviših misli o razvoju civilizacije, upravljanju Providnosti i solidarnosti država i rasa. Isti se pojam primjenjuje na političku ekonomiju. Društvo treba smatrati divom s tisuću ruku, koji obavlja sve djelatnosti i istodobno proizvodi cjelokupno bogatstvo. Pokreću ga jedna jedina svijest, jedna jedina misao i jedna jedina volja; a u ispreplitanju njegovih radova ispoljava se jedinstvo i istovetnost njegove osobe. Ma što poduzeo, on ostaje uvijek sam, jednako divan, jednako dostojanstven u izvršavanju najsitnijih pojedinosti kao i u najčudesnijim složenim djelima. U svim okolnostima života, to je čudesno biće jednako samo sebi i može se reći da svako njegovo djelovanje, svaki njegov trenutak plaća drugi.

Vi ustrajate i kažete: Kad bi se svakom pojedincu od kojih se društvo sastoji, pridavalo isto moralno dostojanstvo, ipak, u pogledu sposobnosti, među njima postoje nejednakosti a to je dovoljno da uništi demokraciju čijim zakonima tvrdimo da se podvrgavamo.

Nema sumnje da su pojedinci, koji su dijelovi društva, nejednaki po sposobnosti isto kao što su jednaki u dostojanstvu. Što treba iz toga zaključiti? Samo jedno, a to je da, umireni u pogledu onoga što nas čini jednakima, moramo, koliko možemo, prihvatiti mjeru naše nejednakosti.

Tako, uz ogradu da ljudsku ličnost smatramo nepovredivom, izdvojivši moralno biće i izuzevši stvari savjesti, treba da proučavamo čovjeka u njegovom djelovanju, radnika u njegovim sredstvima i proizvodima. Na prvi pogled otkrivamo ovu važnu činjenicu: iako su ljudske sposobnosti od čovjeka do čovjeka nejednake, razlike na više i na niže nisu beskrajne, one ostaju u prilično uskim granicama. Kao što u fizici ne možemo postići ni krajnju toplinu ni krajnju hladnoću i kao što naše termometrijske mjere kolebaju u malim razmacima oko prosjeka koji je veoma neprikladno nazvan ničicom, jednako je nemoguće odrediti donju i gornju granicu inteligencije i snage, bilo čovjeka bilo životinja, bilo u

Tvorcu i svijetu. Sve što možemo učiniti npr. za duh, to je označiti nužno samovoljne stupnjeve iznad i ispod neke dogovorene i čvrste točke koju ćemo nazvati *zdravim razumom*; za snagu se možemo sporazumjeti o nekoj metričkoj jedinici ili konjskoj snazi i zatim brojati koliko je jedinica i dijelova jedinica svaki od nas u stanju podići.

Prema tome, za inteligenciju i snagu imat ćemo *krajnosti* i *prosjek*. Prosjek je točka kojoj se približuje najveći broj pojedinaca; najrjeđi će biti oni koji će se uzdići ili spustiti do krajnosti. Malo prije sam rekao da je razmak između tih sviju krajnosti prilično malen; zaista, čovjek koji u sebi sjedinjuje snagu dva ili tri čovjeka, već je izuzetno jak; onaj tko bi imao *razum četvero ljudi* bio bi polubog. A ovim granicama, nametnutim razvoju ljudskih sposobnosti, dodaju se uvjeti života i prirode. *Maksimum* trajanja života je od šesdeset do osamdeset godina, od čega treba odbiti razdoblje djetinjstva, školovanja, mirovine i staračke iznemoglosti. Dan ima za sve dvadeset četiri sata od kojih se, već prema okolnostima, može raditi devet do osamnaest sati. Isto tako, svaki tjedan ima jedan dan odmora, pa iako godina ima tri stotine šesdeset pet dana, za rad se može računati samo tri stotine dana. Iz toga se vidi da su radne sposobnosti doduše nejednake, ali ta nejednakost ne sprečava da se ukupnost nalazi na razumnoj razini; to je kao kod žetve kod koje su svi klasovi nejednaki, ali koja se ipak čini kao jedinstvena ravnica koja se prostire na obzorju.

Prema tim razmatranjima možemo odrediti nadnicu za rad; to je u svakoj djelatnosti i zanimanju ono što može proizvesti usluga ili vrijednosti čovjek prosječne snage, razuma i dobi, koji dobro zna svoje stanje i njegove različite dijelove, u danom razdoblju, od bilo deset, dvanaest ili petnaest sati za dijelove gdje se rad može ocijeniti prema radnom danu; bilo od jednog tjedna, mjeseca, godišnje dobi ili godine, za one dijelove koji zahtijevaju duže razdoblje rada.

Budući da dijete, žena, starac, bolehljiv čovjek ili čovjek slabe građe u pravilu ne mogu postići prosjek zdrava čovjeka, njihova će nadnica biti samo dio službene, normalne i zakonske nadnice koja je uzeta kao jedinica vrijednosti. — Isto kažem za nadnicu radnika po komadu, kojega je usluga čisto mehanička, traži manje inteligencije a više rutine, te se ne može usporediti s radom pravog industrijskog radnika.

Za uzvrat i recipročno, kvalificirani radnik koji brže shvaća i izvršava te koji daje više rada i bolje kakvoće od drugoga; još više onaj koji bi tom boljem izvršavanju dodao sposobnost upravljanja i moć zapovijedanja koja prelazi običnu mjeru, dobit će veću plaću; on će moći zaraditi jednu i po, dvije, tri i više nadnica. Tako se uzimaju u obzir prava snage, nadarenosti i samog karaktera kao i prava rada: ako pravda ne čini razliku među osobama, ona isto tako ne zanemaruje nijednu sposobnost.

Kažem da ništa nije lakše od sređivanja svih tih računa, uravnoteženja svih tih vrijednosti i suđenja o svim tim nejednakostima; to je isto toliko lako kao i plaćanje iznosa od STOTINU FRANAKA zlatnicima od četrdeset, dvadeset, deset i pet franaka; srebrnim novcem od pet, dva i jedan frank te pedeset i dvadeset pet centima; ili sitnim kovanim novcem od deset, pet, dva i jedan centime. Budući da su sve ove količine dijelovi jedni drugih, oni se mogu međusobno predstavljati, dopunjavati, isplaćivati se i zamjenjivati; to je spekulacija najjednostavnije aritmetike.

Ali, da se ova isplata obavi, potrebna je, ponavljam, pomoć dobre volje u ocjenjivanju radova, usluga i proizvoda; potrebno je da radno društvo dođe do tog stupnja industrijskog i privrednog morala; da se svi podvrgnu presudi pravde, bez obzira na zahtjeve taštine i osobnosti, bez ikakvog poštivanja naslova, položaja, prvenstva, počasnih odlikovanja i slave, jednom rječju, bez obzira na vrijednost mišljenja. U račun treba da uđu samo korisnost proizvoda, količina, rad i njegovi troškovi koštanja.

Tvrđim i ponavljam da je ovo mjerenje u najvećoj mjeri praktično i naš je zadatak da prema njemu težimo svim svojim snagama; ono isključuje prevaru, nabijanje cijena, šarlatanstvo, uživanje bez rada, iskorištavanje i ugnjetavanje; ali, treba reći da se mjerenje ne može smatrati obiteljskom stvari, obiteljskom vrlinom ili činom privatnog morala. Procjena radova, mjera vrijednosti koja se bez prestanta obnavlja, temeljni je problem društva, problem kojeg mogu riješiti samo društvena volja i moć zajednice. U tom pogledu, treba da to još jednom kažem, nisu ispunili svoj zadatak ni znanost, ni moć, ni crkva. Što kažem? Nesumjerska je uzdignuta do dogme, uzajamnost je proglašena tlapnjom, nejednakost je dotjerana do krajnjih granica kako bi se, zajedno s općom nesolidarnošću, ovjekovječili bijeda masa i laž revolucije.

Sada radnička demokracija treba da to pitanje uzme u svoje ruke. Neka se izjasni i pod pritiskom njezina mišljenja morat će djelovati država kao organ društva. Ako radnička demokracija, zadovoljna time da agitira u radionicama, da uznemirava buržuja i da se javlja na beskorisnim izborima, ostane ravnodušna na načela političke ekonomije, koja su načela revolucije, treba da zna da iznevjerava svoje zadatke i da će jednog dana biti žigosana pred potomstvom.

Pitanje radova i plaća dovodi nas do pitanja trgovine i spekulacije kojim ćemo završiti ovo poglavlje.

Kod gotovo svih se naroda na trgovinu gledalo s nepovjerenjem i omalovažavanjem. Patricij ili plemić koji se odao trgovini, ponizio se. Svećenstvu su bili zabranjeni svi trgovački pothvati i u sedamnaestom stoljeću je izbio golem skandal kad su otkrivene spekulacije i profiti isusovaca. Među ostalim trgovanjem, isusovci su si osigurali i monopol kinina. — Odakle dolazi ova, kao civilizacija stara, osuda, koju ni naši moderni običaji ni naša ekonomska načela nisu ublažili? Zbog nepoštenja, koje je, čini se, uvijek bilo sastavni dio trgovine, pa su moralisti, teolozi i državnici napustili nadu da će ga ukloniti. *Punska ili kartaška vjera*²⁵ nosila je u staro doba pečat beščašća. Ali, što je bila ta punska vjera? Bila je isto što i grčka vjera, atička vjera, korintska vjera, marseilleska vjera, židovska, na kraju čak i rimska vjera: bila je to trgovačka vjera.

Da bi trgovina bila poštena i besprijekorna, trebalo bi da se, neovisno o međusobnoj ocjeni usluga i proizvoda, o čemu smo govorili u prethodnom poglavlju, prijevoz, raspodjela i razmjena robe čine najjeftinije i na što veću korist sviju. Zbog toga bi trebalo da se u svakoj zemlji, svi proizvođači, trgovci, prijevoznici, posrednici i potrošači, međusobno obaviješteni i na odgovarajući način zaštićeni od svega što se tiče porijekla, sirovina, postojanja, kakvoće, cijena, cijena proizvodnje, troškova prijevoza, otpreme, itd., osim toga obvežu da će jedni isporučiti a drugi preuzeti dogovorene količine uz određenu cijenu i uvjete. Trebalo bi da se stalno objavljuju statistike o stanju žetve, radne snage, plaća,

²⁵ Kartaga, antički grad i država na sjevernoj obali Afrike u današnjem Tunisu. Kartažani ili Punjani su ugrožavali trgovinu Rima pa je on protiv njih vodio tri punska ili kartaška rata. U Trećem punskom ratu je Kartaga 146 g. pr. n. e. savrnjena sa zemljom.

rizika i udesa, o obilju ili oskudici radnika, veličini potražnje, kretanju tržišta, itd., itd.

Pretpostavimo, na primjer, da iz najpodrobnijih i najtočnijih proračuna, koji su se obavljali tokom niza godina, proizlazi da je proizvodna cijena pšenice u prosječnoj godini 18 franaka po hektolitr, prodajna cijena će se kretati između 19 i 20 franaka, ostavljajući rataru čistu dobit od 5,30 do 10 posto. Ako je žetva loša, ako podbaci za jednu desetinu, trebalo bi da cijena poraste za razmjernan iznos, s jedne strane da ne bude na gubitku samo ratar, a s druge strane da svijet ne trpi od pretjeranog povišenja cijene; dovoljno je da pogiba od oskudice. U dobroj političkoj ekonomiji, jednako kao i u dobroj pravdi, ne može se dopustiti da opća nevolja postane za nekoliko spekulanata izvor bogatstva. — Nasuprot, ako postoji obilje žita, trebalo bi cijenu za odgovarajući omjer sniziti kako ne bi, s jedne strane, sniženje cijene žitarica bilo za ratara izvor gubitka, kao što se to vidjelo toliko puta; s druge strane, da javnost ima koristi od tog sretnog slučaja bilo u tekućoj godini bilo u kasnijim godinama; nepotrošeni višak bi se mogao uštedjeti. U oba se slučaja vidi kako se proizvodnja i potrošnja reguliraju, zamjećujući si međusobno uz pravednu cijenu, jedna prodaju a druga kupnju žita; kako obilje i oskudica, raspodjeljujući se na masu stanovništva, zahvaljujući razumnom tržišnom izvještaju i dobroj privrednoj politici, ne bi za posljedicu imali ni za koga ni pretjerano visoku dobit ni pretjerani gubitak; to bi bila jedna od najljepših i najplodnijih posljedica uzajamnosti.

Međutim, očito je da tako dragocjena ustanova može biti djelo samo opće volje, a upravo se protiv te volje, pod izlikom sustava koji sve prepušta državnoj upravi, dižu liberali političke ekonomije. Radije nego da obustave organizirano ucjenjivanje, nepobjedivo filozofskim uvjerenjima i privatnom pravdom, milije im je prisustvovati orgijama merkantilista; je li savršenstvo od ovoga svijeta i zar sloboda nije dovoljno plodna da plati svoje terevenke?

Burza i tržnica, sudovi i tržišta odzvanjaju tužbama protiv spekulacije. Što je po sebi spekulacija? Jedan nam je branitelj spekulativne trgovine, i logičan i duhovit čovjek, nedavno rekao: to je, u društvu koje je izručeno anarhičnom merkantilizmu, umijeće predvidjeti kolebanja vrijednosti i okoristiti se kupnjama i prodajama u pravo vrijeme prema porastu i padu cijena. Po čemu bi, rekao je on, ta vrst poslo-

vanja koja, treba to priznati, zahtijeva veliku sposobnost, savršenu opreznost i mnoštvo znanja, bila nemoralna? ... U stvari, u datoj sredini je zvanje spekulanta isto toliko poštovanja dostojno kao i zvanje heroja; ja neću prvi baciti kamen na nj. Ali, treba da mi se za uzvrat prizna, ako se u nekom društvu u ratnom stanju spekulacija ne može ni na koji način okriviti, da je ona neproizvodna. Onaj tko se obogatio *razlikama u cijeni* nema nikakvo pravo ni na zahvalnost ni na poštovanje ljudi. Ako nije nikog prevario ni okrao — govorim o vrlo iskusnom spekulantu koji se u svojim spekulacijama služi samo svojim darom za predviđanje, koji se ne koristi ni prevarom ni lažju, — on si ipak ne može laskati da je bio tvorac ma i najmanje korisnosti. Savjest bi tisuću puta više voljela da je svoje sposobnosti usmjerio u bilo koji drugi životni put, puštajući vrijednosti da idu svojim prirodnim tokom, a da ne preopterećuje optjecaj davanjem bez kojeg bi javnost mogla biti. Čemu ovo obiranje vrhnja, koje je slično trošarini koja se ubire na vratima gradova, a koje nema, kao trošarina, izliku da je nužna za pokriće rashoda nekog grada? To je razlog zbog kojeg je spekulacija u svim vremenima bila omražena, jednako kod ekonomista, kao i kod moralista i državnika. Taj je razlog opravdan, budući da se temelji na općoj savjesti, čije su presude bezuvjetne i nezastarive te u tome vrlo različite od presuda naših zakonodavaca koje kasne i privremene su.

Prema tome, oni koji iskazujući svoju odanost političkom i društvenom *status quo* pokazuju toliko strogosti u pogledu spekulanta, učinili bi bolje da su dosljedniji i da se ne zaustavljaju na pola puta. U sadašnjem je stanju društva trgovina, izručena najpotpunijoj anarhiji bez smjera, bez obavještenja, bez orijentacione točke i bez načela, u biti spekulantska; ne može a da to nije. Prema tome treba ili sve osuditi ili sve dozvoliti ili sve reformirati. To ću objasniti s nekoliko riječi.

Pravedno je, zar ne, da pojedinac koji na svoj rizik i opasnost poduzme neki veliki trgovački pothvat, od kojeg javnost treba da ima koristi, u prodaji svoje robe nađe poštenu nagradu. To je načelo potpuno pravedno; teškoća je u njegovoj primjeni bez mane. U stvari, svaka je dobit ostvarena poslovanjem, ako ne isključivo posljedica spekulacije, bar više ili manje zaražena spekulacijom: nemoguće ih je razdvojiti. U sredini u kojoj vlada nesolidarnost, u kojoj

nema jamstva, svatko radi za sebe, nitko za drugoga. Zakonita dobit se ne razlikuje od profita spekulanta. Svi se trude da ugrabe najveću premiju: spekuliraju trgovac i industrijalac, znanstvenik spekulira, spekulira pjesnik kao i glumac, spekulira muzičar i plesačica, liječnik spekulira, i slavan čovjek i kurtizana spekuliraju; ne spekuliraju samo namještenici, radnici, težaci ili javni službenici jer su plaćeni stalnim plaćama ili nadnicama.

Priznajmo, dakle: onaj tko je prvi, odvojivši u misli, spekulaciju od razmjene, element rizika od elementa recipročnosti, spekulativnu od trgovačke dobiti, tko je prepustio stvarnosti trgovine drugima i zadovoljio se time da spekulira na kolebanje cijena, taj je samo povukao zaključak iz ratnog stanja, sebičnosti i opće zle vjere u krilu koje svi živimo. Usudujem se reći da se on postavio, na teret javnosti, kritičarem poslovanja, ogoljevši *izmišljenim* poslovima duh nepravednosti koji vlada u *stvarnim* poslovima. Na nama je da iz te zadaće nešto naučimo; jer, što se tiče zabrane igranja na burzi i terminskih poslova običnom policijskom mjerom, takav se pothvat može smatrati neostvarivim i gotovo isto toliko štetnim kao i samu spekulaciju.

Uzajamnost namjerava izliječiti tu rak-ranu ali ne umatajući je u mrežu više ili manje razumnih i gotovo uvijek uzaludnih kazni; ne sputavajući slobodu trgovine, što bi bio lijek gori od bolesti, već postupajući s trgovinom kao s osiguranjem, hoću reći okružujući je svim javnim jamstvima i svodeći je time na uzajamnost. Jednako dobro kao i bilo tko drugi, i pristaše uzajamnosti poznaju zakon *ponude* i *potražnje*; neće se ustručavati da ga prekrše. Podrobne i često obnavljane statistike; točna obavještenja o potrebama i načinu života; pošteno raščlanjivanje cijene proizvodnje; predviđanje svih slučajnih mogućnosti, utvrđivanje, nakon prijateljske raspre između proizvođača, trgovaca i potrošača, *najviše* i *najniže* stope dobiti, ovisno o poteškoćama i rizicima; organiziranje društava za reguliranje; to je gotovo ukupnost mjera pomoću kojih pristaše uzajamnosti misle uvesti red na tržištu. Slobode kolikogod se želi, kažu oni; ali još važniji od slobode su iskrenost i recipročnost, koji su svijetlo za sve. Kada se to učini, mušterije neka pripadnu najmarljivijem i najpoštenijem. Njihova je parola: vjeruje li netko da nakon nekoliko godina te reforme naši trgovački običaji neće biti potpuno izmijenjeni, što bi uvelike išlo u prilog javne sreće?

Kretanje zakonodavstva prema uzajamnosti

Na obzorju čovječanstva se ideje dižu polako, naročito one koje svjedoče o napretku savjesti. Postojalo je vrijeme kada se zvanje kradljivca, istog značenja kao i zvanje heroja, smatralo časnim. Ova je izreka, koju je Mojsije zapisao u svojih Deset zapovijedi, izvršila čitavu društvenu revoluciju: Ne ukradi; *Lo thi-gnob*. Uistinu, prema Hobbesu,²⁶ krađa se u određenom povijesnom trenutku činila prirodnim pravom. Patrijarh Jakob je spretan lopov; na to ukazuje njegovo ime, a dokazuje njegovo ponašanje prema bratu i ujaku. Napuštajući Egipat, Izraelci su posudili da nikad ne vrate kuhinjsko posuđe, svečanu odjeću i sav najbolji namještaj Egipćana; to im je savjetovao Jehova. Rimski zakon odobrava prijevare koja se temelji na dvosmislenosti; tim gore po onoga tko se da prevariti rječju! *Ut lingua nuncupavit, ita ius esto*,²⁷ kaže rimski zakon.

Nije li zanimljivo, i to svjedoči o sporosti našeg napretka, da je Građanski zakonik, objavljen 1805. godine, smatrao da treba kupce zaštititi od *skrivenih mana* stvari, inače nazvanim *manama zbog kojih se može poništiti prodaja*?

Član 1641. — Prodavalac je dužan jamčiti za skrivene mane prodane stvari, koje je čine neprikladnom za upotrebu kojoj je namijenjena ili koje toliko smanjuju tu upotrebu da je kupac ne bi kupio ili bi, da ih je znao, platio manju cijenu.

Čl. 1642. — Prodavalac ne odgovara za vidljive mane koje je kupac mogao sam uočiti.

Iz ovog drugog člana se vidi koliko je zakonodavac oprezan. S njegove je strane već velik napor što kupca štiti od *skrivenih mana*; ali, čim su te mane iole vidljive, on opoziva i povlači svoju zaštitu. Ali, u kojem se slučaju može kazati da li je neka mana skrivena ili vidljiva? Čemu služi takvo razlikovanje? Recite naprosto da je prodavalac dužan jamčiti zbog mana koje čine stvar neprikladnom za upotrebu, ukoliko se kupcu ne sviđa da je stekne usprkos tih mana,

²⁶ Thomas Hobbes (1588—1679), engleski filozof. Smatrao je da država nastaje društvenim ugovorom pojedinaca, koji se odriču jednog dijela svojih prirodnih prava i prenose ih na nosioca vlasti i zakona.

²⁷ Latinski: što je usmeno rečeno neka bude pravo, tj. i usmeni je ugovor pravovaljan.

s tim da sporazum o tome treba da je jasno pismeno izražen. Ali evo nešto što nadilazi moje shvaćanje. Nakon što je čl. 1646 naznačio propise postupka zbog mana koje mogu poništiti prodaju, urednik Zakonika dodaje:

Čl. 1649. — Nema mjesta garanciji kod prodaje na temelju sudskog propisa.

Što znači ova iznimka? Npr. u slučaju, kad sudska vlast odredi izvlaštenje nekog pojedinca; ona stavlja na prodaju njegovu kuću, stoku i pokućstvo; umjesto njega ona kupcima jamči *miran posjed prodanih stvari*, čl. 1625; ali, ona ne jamči za *skrivenne mane* tih istih predmeta, kao što to propisuje svakom prodavaocu te iste stvari! I tako, dok se čovjek novim zakonima uzdiže do društvenog prava, do pravednosti, sudska vlast se drži prirodnog prava! ...

U 1838. godini je francuski zakonodavac osjetio potrebu da se vrati na to jamstvo za skrivene mane; ali, to je učinio tako da je to jamstvo propisao, nabrajajući ga, za konje, magarce, mazge, volove i ovce i time je umnožio teškoće za postupak koji bi pokrenuo nezadovoljni kupac. Pravosuđe se očito bojalo da je otišlo predaleko! Međutim, upravo je suprotna misao trebalo da ga nadahnjuje: ako želite trgovinu učiniti moralnom, zaustaviti prijevare, jamčiti kakvoću robe, žita, tekućina, stoke, itd., u količini, kakvoći, porijeklu, itd., treba da ponajprije nadzirete prodavaoca; treba ga prinuditi da njegova odgovornost posreduje; zlo ili skrivenu manu treba da zahvatite u njegovim rukama kao na izvoru; protiv njega treba olakšati sudski postupak a ne štiti ga protiv tužiteljeva zahtjeva za povrat. Ne zaboravite da u trgovini treba općenito smatrati da je prodavalac varalica, a kupac prevareni. A zašto bi onaj čiji novac nema skrivenih mana bio obvezan da bude toliko na oprezu? Udarite bez milosti po trgovini konjima, time ćete zaslužiti povjerenje javnosti. Time što ste naročito strogi prema *ponudi*, bit ćete za sve pravedni i ostvarit ćete uzajamnost.

Ukazujući na sklonost države prema uzajamnosti, navedimo još među mjerama trgovačkog jamstva zakon od 28. srpnja 1824. godine o tvorničkim žigovima. Tvorac tog zakona je imao pred očima samo jednu stvar: zaštititi industrijalca protiv krivotvorenja i prisvajanja imena. Ali, ako su izumitelj i vješt tvorničar zaštićeni, jedan u vlasništvu svog izuma, drugi u svom dobrom glasu, posljedica je toga

da na njih pada i jednaka odgovornost i, ako se ocijeni da je proizvod izišao iz njihovih skladišta loše kakvoće, može im se vratiti kao okaljan manom zbog koje se može poništiti prodaja. Kad bi se na nju primijenilo pravilo uzajamnosti, za mnogu bi robu bilo opravdano traženje da se vrati. Koliko li se tvorničara, nakon što su za potrošnju isporučili proizvode dobre kakvoće, iza toga opusti; nakon što su primili medalju za svoj proizvod trebalo bi ih osramotiti i osuditi na najteže odštete. Od rada tih šarlatana javnost trpi gubitke koji se svake godine računaju na stotine milijuna; ti gubici prkose svim propisima; oni će prestati samo pred silom reforme.

Sniženje stanarina na temelju načela uzajamnosti

Zakon uzajamnosti je preko svake mjere prekršen kod ugovora o stanarini. Tamo gdje je stanovništvo nagomilano i stisnuto, kao u Parizu, Lyonu, Marseilleu, Bordeauxu, Toulousu, Lillu, Rouenu, itd., teško je da svaka obitelj bude vlasnik svog stana, iako je to u najvećoj mjeri poželjno; prema tome, treba da se određen broj pojedinaca poduhvati toga da izgradi kuće i uzdržava stanove za druge, ma kakvim se rizicima ovi posljednji izlagali u pogledu svoje slobode i interesa. Ali, ugovor u stanarini ili čin kojim se vlasnik kuća i stanar sporazumijevaju o stanu, u krajnjoj je liniji samo jedan od tisuću poslova od kojih se sastoji ljudsko društvo, ljudski odnosi, posao koji je, prema tome, podvrgnut zakonskim propisima, čak bih rekao i nadzoru policije.

U oblasti Seine je stanovništvo od 1,800.000 duša raspodijeljeno na površinu od otprilike trideset četvornih milja, što čini 60.000 osoba po četvornoj milji, prepušteno na milost i nemilost 25—30.000 kućevlasnika. Nije li to izvanredno važna činjenica koja bi trebalo da privuče svu pažnju i brigu vlasti? Kako stanuje ovo ogromno stanovništvo, izručeno bez obrane na milost i nemilost 25.000 spekulanta? Kojim je uvjetima podvrgnuto u pogledu prostora, saobraćaja, zdravlja i cijene? Može li vlast, na temelju loše shvaćenog poštivanja prava vlasništva ili neke navodne slobode poslovanja, prepustiti to stanovništvo svim pretjerivanjima monopola i spekulacije?

Ipak, tko bi to vjerovao? Što se tiče ugovora o stanarini još uvijek se nalazimo kod starog rimskog prava, kod drev-

nog i tiranskog poštivanja vlasništva. Zakon je sklon vlasniku stana, prema stanaru je nepovjerljiv; između njih nema jednakosti. U slučaju sudskog spora, pretpostavke idu u prilog onoga tko iznajmljuje, a isto tako jamstva i sigurnost.

1. Prema čl. 2102 je potraživanje kućevlasnika povlašteno; slobodan sam zapitati zašto? Neki je stanar kupio na kredit pokućstvo kojim je namjestio svoj stan. Poslovi mu idu loše i nakon godine dana nije nikome platio, ni trgovcu pokućstvom ni kućevlasniku. Kućevlasnik ima pravo izbaciti stanara i zaplijeniti pokućstvo kojim je stan namješten, dok trgovac pokućstvom ne može zahtijevati povrat stvari koje je isporučio a koje mu nisu bile plaćene, niti može, zajedno s kućevlasnikom istaknuti svoj zahtjev. Zašto ta razlika? Iz toga proizlazi da bi se neki nepošten kućevlasnik mogao sporazumjeti s nekim lopovom i tako si namjestiti kuću a da ga to ništa ne košta. Je li to pravedno? Je li to dalekovidno?

2. Ako ne postoji pismeni ugovor o zakupu stana, kućevlasniku se prema čl. 1716 uz zakletvu vjeruje; zašto ne i zakupniku? — Isto se razlikovanje ponovno nalazi u čl. 1781 prilikom najma rada:

»Poslodavcu se, kaže Zakonik, vjeruje u pogledu njegove tvrdnje o iznosu plaće; u pogledu isplate plaće za proteklu godinu i u pogledu predujmova datih u tekućoj godini.«

Pitam još jednom, što nakon 1789. godine opravdava ovo uzimanje u obzir ličnosti?

3. Treća nejednakost: u čl. 1751 se kaže: »Ako nije bio sačinjen zapisak o stanju nekretnine, smatra se da ju je zakupac preuzeo u dobrom stanju.« Zašto se *smatra*? Zar kuće nemaju, kao i vrste konja, goveda i ovaca, svoje skrivene mane zbog kojih se može poništiti ugovor? Opće je poznato da se dobre i loše strane nekog stana mogu upoznati tek nakon šest mjeseci stanovanja.

4. Čl. 1754 definira i nabraja popravke stana koje sve padaju na teret zakupca. Istina, čl. 1755 dodaje, da stanar neće morati izvršiti te popravke u slučaju da su prouzročene *starošću* ili *višom silom*. Ali, ova je ograda varljiva. Ima stvari kojih je sudbina ne da se istroše već da se prije ili kasnije u toku korištenja polome: to su, npr. grnčarija, porculan, prozori, itd. Tu je potrebna snošljivost u korist zakupca. Svi znaju da se nenastanjena kuća troši mnogo više nego

nastanjena: da li se zbog toga Građanski zakonik potrudio da još više optereti odgovornost stanara?

5. Prema čl. 1733 stanar odgovara za požar ukoliko ne dokaže: da je do požara došlo nesretnim slučajem ili zbog više sile ili zbog greške u konstrukciji ili jer je vatra prenesena iz susjedne kuće.

Čl. 1734. — Ako ima više stanara, svi su solidarno odgovorni za požar ukoliko ne dokažu da je požar nastao u stanu jednog od njih, u kojem će slučaju biti odgovoran samo on; ili, ukoliko nekoliko njih ne dokažu da požar nije mogao početi kod njih, u kojem slučaju oni neće biti odgovorni.

Tako zakupac, ulazeći u uživanje stana postaje i osiguravatelj zgrade: koliku premiju plaća zakupodavac za to osiguranje? Jer, na kraju, požar je rizik svojstven svim zapaljivim predmetima, kućama kao i svakoj drugoj stvari. Još kad bi posebnom klauzulom u ugovoru o najmu stana zakupcu bilo izričito zabranjeno da u stanu u kojem stanuje pali vatru, razumljivo bi se da je odgovoran za požar. Ali ne, kuće se uzimaju u najam upravo zbog toga da se u njima može grijati i peći hrana i u prisutnosti takve klauzule Zakonik stavlja požar na teret stanara! Pa to je besmisao!

6. Prema mišljenju svih ekonomista, društvo ima pravo na onaj porast vrijednosti zemljišta koji je posljedica novih zgrada, stvaranja novih gradskih četvrti, porasta stanovništva, itd. Na temelju tog prava bi društvo moglo, bar općenito, posredovati kod sklepanja ugovora o iznajmljivanju stana i, ne okrnjujući prava grada, zaštititi stanare. Zašto zakonodavac nije ništa učinio? Zašto prepuštanje znatnih vrijednosti koje ni po čemu ne pripadaju kućevlasniku, već koje se imaju pripisati isključivo, s jedne strane marljivosti stanara, a s druge strane razvoju grada? Netko, spekulirajući na porast vrijednosti gradilišta i na sklonost zakona, nekiput i upoznat s planovima vlade, kupi uz cijenu od 30 franka za četvorni metar ogromno zemljište koje zatim prodaje po 200 franka po četvornem metru. To se znalo, ali se ništa nije reklo. Zašto?

Treba li se nakon toga čuditi što su stanarine unatrag petnaest godina porasle preko svake mjere? Što je samovolja kućevlasnika postala nepodnošljiva? Ovdje se slobodan prostor, obuhvaćen zgradom, iznajmljuje po 3 franka po

kubnom metru; drugdje se iznajmljuje po 15, 20 i 25 franka. Ova kuća daje rentu od 6 posto, a neka druga 30 i 50 posto. Zatim se kućevlasnik ugleda u primjer Zakonika; on uzima u obzir i zanimanja, a ne samo osobe. On neće ovaj zanat; on neće djece; on progoni obitelj, on hoće samo parove bez djeve. Također se svuda više da postoji glad. Radnici i sitni buržuji kažu da rade samo još za kućevlasnika i za porez. Toj anarhiji stanarina kojih se nezaslužene dobiti za čitavu Francusku i za svaku godinu mogu procijeniti na blizu jedne milijarde franka, treba pripisati bezbrojne stečajeve.

Međutim, u uređenju uzajamnosti ništa nije lakše nego uvesti red u ugovore o najmu stana a da se ne prekrši zakon ponude i potražnje i držeći se propisa čiste pravednosti. Nesporna i nepogrešiva sredstva za to bilo bi ovo troje:

(a) *Zakon od 3. rujna 1807. godine o kamatnim stopama.* — Kad je tvorac tog zakona u članovima 1 i 2 rekao:

»U građanskim stvarima ugovorni i zakonski kamati ne mogu premašiti *pet* posto; u trgovačkim stvarima *šest* posto, sve bez odbitaka,«

on nije namjeravao govoriti samo o pozajmljenim iznosima ili vrijednostima koje treba vratiti u novcu; on je svojom definicijom obuhvatio sve vrste kapitala, robe i proizvoda, bilo u naravi, u nekretninama ili u novcu. Tako bi trgovac, tvorničar ili poljoprivrednik koji se obvezao da u danom roku isporuči određenu količinu robe, a koji nije ispunio svoju obvezu i tako se izložio naknadi štete, platio kamate po stopi od 5 ili 6 posto godišnje, ovisno o tome da li se radi o građanskoj ili trgovačkoj stvari, jednako kao i kupac koji o dospjeću nije ispunio obvezu koju je potpisao i koja je plativa u novcu.

U zakonu nije naveden novac kao predstavnik vrijednosti i sredstvo u kojem se izražavaju kapitali i proizvodi.

Međutim, što je ugovor o iznajmljivanju stana? — To je ugovor po kojem jedna od strana, nazvana *zakupodavac* predaje drugoj strani, nazvanoj *zakupac*, kuću ili stan na uživanje na određeno vrijeme i uz određenu cijenu plativu u novcu. U političkoj ekonomiji su ta kuća ili taj stan vrijednost kao i svaka druga, kapital kao i svaki drugi, proizvod kao i svaki drugi; rekao bih čak roba kao i svaka druga. Istina, zakonodavac to u zakonu od 3. rujna 1807. godine nije

shvatio. Ostavio je strankama da utvrde visinu stanarine, iako je logično da je to utvrđivanje posljedica utvrđivanja kamata na novac. To je opet sklonost i povlastica koju je dao vlasništvu. Međutim, jasno je da ništa ne spriječava zakon da opozove tu povlasticu, da ukine taj poseban zakon i da kaže kućevlasnicima: Kamatna stopa na novac je bila utvrđena s 5 posto u građanskim stvarima i 6 posto u trgovačkim stvarima za sve vrste prodaja, kupnja, najamnina, davanja, usluga, razmjena, itd., bez razlikovanja pokretnina i nekretnina, kapitala, robe, proizvoda ili novca. Budući da ste se više od ikoga okoristili tim ograničenjem, sada ćete biti podvrgnuti općem zakonu; iste kamate koje plaćate svom bankaru ili svojim dobavljačima, plaćat će se i vama samima. Recipročnost, to je pravednost.

(b) Drugo jedno sredstvo da se drži na uzdi vlasništvo nekretnina bilo bi da se primijeni društveno pravo na porast vrijednosti stečenih zemljišta koji je nastao zbog uzroka koji se ne mogu pripisati djelatnosti vlasnika. Neću o tome dalje.

(c) Na kraju, da završimo sa starim pravom vlasništva, pravom koje je tajanstveno, puno predrasuda i iznimaka, predlažem da svaki ugovor o iznajmljivanju stana proglašimo trgovačkim poslom. Zar nisu trgovci oni koji iznajmljuju hotel, namjeste ga pokućanstvom i zatim ga daju u podnajam na tjedan dana, na mjesec ili godinu dana po sobicama, sobama ili apartmanima? Nisu li trgovci također i oni poduzetnici čiji je zanat da izgrade kuće koje zatim iznajmljuju ili prodaju potpuno isto kao trgovci ili iznajmljivači pokućstva? U čemu se to poslovanje kućama i zgradama razlikuje od onoga što ga je zakon definirao kao trgovačke poslove: manufakturna poduzeća, poduzeća za opskrbljivanje, za zabavne priredbe, za građevinarstvo, za unajmljivanje brodova, za davanje brodova u najam, itd.?

Međutim, iz usporedbe, koja je logična u pravu i nesporna u političkoj ekonomiji, ugovora o iznajmljivanju stana s gore navedenim trgovačkim poslovima, iz te usporedbe, kažem, spojenje s primjenom na ugovor o iznajmljivanju stana iz zakona iz 1807. godine i s pravom grada na porast vrijednosti gradilišta, proizlazilo bi:

Da cjelokupno zakonodavstvo koje se odnosi na ugovor o iznajmljivanju stana treba preraditi u boljem duhu: ukinuti prednosti u korist kućevlasnika; ukinuti hirove i neobuzdana povišenja stanarina koje dovode u očajanje obitelji

i uništavaju tvorničare i trgovce; iz poslovnog poretka bi bila izbačena samovolja koja je u najvećoj mjeri važna za život masa, a čiji iznos se u Francuskoj računa na milijarde frana. Brigom vlasti bila bi sačinjena statistika stanova; organizirao bi se bolji nadzor nad zdravstvom stanova; u konkurenciji sa starim kućevlasnicima i u interesu sviju mogla bi se osnivati zidarska društva za kupnju gradilišta i za izgradnju, održavanje i iznajmljivanje stanova. Ostavljam po strani potankosti tih reformi: dovoljno mi je da sam ukazao na njihova načela i duh.

Ali, zar nije očito da će bez jasnog ispoljavanja javnog mnijenja ova velika promjena zauvijek ostati samo tlapnja?

Preveo *Marijan Hanžeković*

O udruživanju u mutualizmu

Vjerovao sam da moram posvetiti posebno poglavlje ovom problemu koji u radničkim preokupacijama zauzima veoma veliko mjesto, a ostao je potpuno u sjeni. Jednako i njihovi luksemburški drugovi, autori Manifesta obasipaju pohvalama *asocijaciju* smatrajući je moćnim sredstvom reda, moralna, bogatstva i progresa. No, ni jedni ni drugi nisu je još uspjeli prepoznati. Svi je brkaju u nazivu i miješaju s uzajamnošću, a mnogi je zamjenjuju sa zajedništvom. Nitko izvan građanskih i trgovinskih zakonika, o čemu se povrh toga radnici vrlo malo brinu, nije uspio odrediti njen karakter, bio on koristan ili štetan. Nitko nije prepoznao izmjene koje je asocijacija pozvana da izvrši u mutualističkom poretku.

Nastojat ću, koliko to budem mogao, baciti nešto svjetla na taj zanimljiv predmet i u interesu radničkih društava koja se na sve strane razvijaju i za koja se najživlje zanima golem broj politički slavni ličnosti te da s nekoliko riječi ispunim tu značajnu prazninu.

Nazivam *ekonomskim snagama* neke oblike djelovanja, čiji se učinak sastoji u tome da umnogostručuju moć rada daleko iznad onog što bi ona bila kad bismo je potpuno prepuštili individualnoj slobodi.

Tako, ono što se naziva podjelom rada ili raspodjelom po djelatnostima predstavlja ekonomsku snagu: počevši od A. Smitha tisuću je puta dokazano da će izvjestan broj radnika proizvesti četiri puta, deset puta, dvadeset puta više

rada, podijelivši ga međusobno po određenom sistemu, nego što bi proizveli da je svaki radio za sebe, svaki na istom poslu, a da nisu međusobno uskladili i spojili svoje napore.

Iz istog razloga ili prije iz obrnutog razloga, ono što sam među prvima nazvao *snagom kolektiviteta* predstavlja i ekonomsku snagu. Isto je tako dokazano da će određeni broj radnika lako izvršiti, i to za kratko vrijeme, posao koji bi im bilo nemoguće završiti da je svaki od njih radio pojedinačno, iako bi svi imali isti zadatak, ali bez dogovaranja i usklađivanja vlastitih napora.

Primjena strojeva u industriji također je ekonomska snaga: to ne treba dokazivati. Omogućujući čovjeku veći napor, posao postaje korisniji, proizvod izdašniji: povećanje bogatstva koje iz toga proizlazi svjedoči o postojanju ekonomske snage.

Konkurencija je ekonomska snaga zbog napora koji iskuje od radnika.

Asocijacija je još jedna ekonomska snaga zbog povjerenja i sigurnosti kojom nadahnjuje radnika.

Na kraju: razmjena, kredit, monetarno zlato i srebro i samo vlasništvo, koje ovdje možemo imenovati bez skrupula, unaprijed, također su ekonomske snage.

Ali od svih ekonomskih snaga najveća, najsvetija, ona koja ujedinjavanjem rada ujedinjuje sve zamisli duha i sva opravdanja svijesti jest uzajamnost; u kojoj se takoreći sve druge snage stapaju.

Uzajamnošću ostale ekonomske snage postaju dio prava; postaju, tako reći, integralni dijelovi prava čovjeka i proizvođača: bez nje one bi ostale ravnodušne prema društvenom dobru ili zlu. U njima nema ništa obvezatno; one same po sebi ne daju nikakav moralni karakter. Poznati su ispadi, da ih ne nazovem masakri, Podjele rada i strojeva; bijes konkurencije, trgovačke prijevare, kreditne pljačke, novčana prostitucija, tiranija vlasništva. Sva ta kritika već je odavno iscrpljena; i s današnjom Demokracijom bio bi gubitak vremena na njoj stalno inzistirati. Mi tražimo obraćenike. Samo uzajamnost, koja istodobno ima svojstva i razuma i savjesti, samo sinagmatičan pakt, tako dugo nepoznat, ali koji tajno povezuje sve radnike, obavezuje čovjeka i istovremeno oploduje njegovo djelo. Samo je uzajamnost bezazlena i nepobjediva, jer je uzajamnost u ljudskim društvima i u svijetu istovremeno i pravo i snaga.

Svakako je asocijacija, zamišljena sa svoje dobre strane ugodna i bratoljubiva: neka ne bude božja volja da je ja obeščastim u očima naroda! . . . Ali asocijacija sama po sebi, bez zamisli o pravu koje njome vlada isto je toliko slučajna povezanost zasnovana na fiziološkom osjećaju i osjećaju interesa. To je slobodan ugovor koji se može po volji ukinuti. Uvijek se može reći da je jedna ograničena grupa, čiji su se članovi udružili iz vlastitog interesa, udružena protiv cijelog svijeta. Uostalom, tako je to shvatio i zakonodavac: nije bilo moguće da to ne shvati.

Što, na primjer, reći za naše velike kapitalističke asocijacije, organizirane prema feudalnom, merkantilnom i industrijskom duhu? Njihov je cilj zelenaški, prigrabiti proizvodnju, razmjenu i profite; za taj učinak treba skupiti pod istom upravom najrazličitije struke, centralizirati zanate, nagomilati funkcije; jednom riječju onemogućiti sitnu industriju, uništiti sitnu trgovinu i tako preobraziti u plaćenu radnu snagu najbrojniji i najzanimljiviji dio građanske klase: sve u korist samozvanih organizatora, osnivača, direktora, administratora, savjetnika i akcionara tih divovskih špekulacija. Brojni primjeri tog neloyalnog rata koji vodi krupni kapital protiv sitnog kapitala mogu se vidjeti u Parizu: nepotrebno je to posebno navoditi. Govorilo se o jednoj središnjoj knjižari koja bi se nalazila pod upravom gosp. Péreire i koja bi nadomijestila većinu sadašnjih knjižara. To je novo sredstvo da se uspostavi vlast nad štampom i nad idejama. Čak i udruženja ljudi od pera, ljubomorna na zaradu knjižara, žele postati izdavači svih djela suvremenih autora. Ta manija najeзде nema više granica: ona je nedvosmisleni znak siromaštva duha. Znam jedno štamparsko poduzeće u kojem su nagomilani slagarnica i tiskarski strojevi, što obično ide zajedno, i knjižara na veliko i na malo, papirnica, lijevaonica slova, proizvodnja štamparskih strojeva, proizvodnja klišeja, odjel za uvezivanje, stolarski odjel itd. Htjeli su u sklopu toga organizirati i školu za naučnike i malu akademiju. Taj je čudovišni kompleks ubrzo nestao zbog rasipništva, parazitizma, poteškoća, općih troškova, jačanja konkurencije i rastućeg raskoraka između rashoda i primanja. Industrijski feudalizam pokazuje iste sklonosti i završit će na isti način.

Što su značile radničke asocijacije prema Luksemburg sistemu? Da se kapitalistička udruženja nadomjeste radničkim koalicijama i državnim subvencijom, znači još uvijek ratovati protiv slobodne industrije i trgovine centralizacijom

poslova, gomilanjem radnika i nadmoćnošću kapitala. Umjesto stotinu ili dvjesto tisuća proizvođača s vlastitom firmom koji postoje u Parizu, bilo bi svega stotinjak velikih udruženja, predstavnika različitih industrijskih i trgovačkih grana i one bi obuhvaćale radničko stanovništvo i definitivno ga podređivale na osnovi države bratstva, kao što je sada podređeno na osnovi države kapitala. Što bi time dobile sloboda, javna sreća, civilizacija? Ništa. Samo bismo izmijenili lance i, što je mnogo tužnije i što pokazuje sterilnost zakonodavaca, poduzetnika i reformatora, društvena ideja ne bi napredovala ni korak; bili bismo neprestano pod istim arbitrarnim da ne kažem istim ekonomskim fatalizmom.

Iz tog prvog i brzog pogleda bačenog na komunističke asocijacije, koje su uostalom sve osale na razini projekta, kao i na društva kolektivnog imena: dioničarska, anonimna, takva kakvima ih je zamislio anarhistički merkantilizam i kako ih izražava uz sankcije zakonodavca i uz vladinu zaštitu novi feudalizam, proizlazi da su i jedna i druga bila osnovana s posebnim ciljevima i imajući na umu egoističke interese. Ništa u njima ne odaje reformističku misao, više poimanje civilizacije, nema ni najmanje brige za napredak i za sudbinu svijetu. Upravo suprotno, ponašaju se poput pojedinca, anarhično, i nikada ih nećemo moći smatrati za male crkve organizirane protiv velike crkve, u čijem krilu i na račun koje žive.

Opće karakteristike tih društava, koje je skupio zakonik, pokazuju uskost njihova duha i njihov mali domet. Sastoje se od određenog broja ljudi i sve strane osobe su isključene; te su osobe, dakako, određene vlastitim imenom, strukom, boravištem, svojstvom, sve to daje svoj ulog. Udruženje je stvoreno s posebnim ciljem, iz isključivog interesa i na ograničeno vrijeme. Ničeg od svega onoga što odgovara velikim nadama radničke demokracije ne nalazi se u konceptu asocijacije: s kojim bi se pravom ona hvalila da će davati humanije rezultate od onih koje vidimo? Asocijacija je stvar koja se definira sama po sebi i čija je bitna značajka zasebičnost. Mogu li uopće postojati jedna kraj drugih — razdvojena i različita — udruženja stolara, zidara, lampara, šeširdžija, krojača, čizmara, itd., itd.? Da li itko pomišlja da se sva udruženja slijevaju jedno u drugo i čine jedno jedino opće društvo? Moguće je smiono izazvati radničku demokraciju da se baci u sličnu zbrku; što da kažem? Mogu se izazvati ne samo radnici nego i njihovi savjeti, Akademija *etičkih i*

političkih znanosti, Legislativna tijela, Pravni fakultet da svi zajedno dađu formulu po kojoj bi se udružili, ispreplućući vlastito djelovanje s vlastitim interesima, heterogene grupe kao zidari i duboresci. Dakle, ako su udruženja različita, silom stvari bit će suparnička; njihovi će interesi biti divergentni; bit će suprotnosti i neprijateljstava. Nikada se iz toga nećete izvući.

Ali napomenut ćete: da bismo ostvarili slogu naših udruženja i učinili da žive u miru i da ne nestanu, zar mi nemamo načelo uzajamnosti? ...

U dobar čas. Evo kako se uzajamnost već pojavljuje kao *Deus ex machina*. Treba, dakle, znati što nas ona uči i za početak ustanovimo da uzajamnost nije isto što i asocijacija i da se, toliko sklona slobodi koliko i grupi, ona pokazuje jednako udaljenom od svake tlapnje koliko i od svake netrpeljivosti.

Malo prije smo govorili o *podjeli rada*. Posljedica te ekonomske snage jest: osim što uokliučuje toliko specijalnosti ona također stvara žarišta nezavisnosti, što dovodi do razdvajanja poduzeća, dakle upravo suprotno od onoga što su zahtijevali podstrekači komunističkih i osnivači kapitalističkih asocijacija. Zatim, isprepletenu zakonom prirodnog grupiranja stanovništva regija, kantona, komuna, četvrti, ulica — podjela rada dovodi do presudne posljedice: ne samo da se svaka industrijska specijalnost mora razvijati i djelovati u svojoj punoj i potpunoj nezavisnosti, u uzajamnosti, odgovornosti i jamstvu, što predstavlja opće stanje u društvu, već to isto vrijedi i za proizvođače koji u svojim lokalitetima predstavljaju svaki pojedinačno jednu radnu specijalnost: ti proizvođači moraju u načelu ostati slobodni. Podjela rada, sloboda, konkurencija, društvena i politička jednakost, dostojanstvo čovjeka i građanina ne dopuštaju podružnice. Šezdesetorica kažu u svom Manifestu da neće »*klijentelu*«: ove ne bi bile drugo nego protuteža onom prvom, jer se još uvijek radi o istoj ideji — to je ista zamisao.

Iz toga slijedi da se načelo uzajamnosti, u pogledu udruživanja, sastoji u udruživanju ljudi samo ako to nalažu zahtjevi proizvodnje, jeftinoća proizvoda, potreba potrošnje, sigurnost samih proizvođača, i to ondje gdje se potrošači ne mogu obratiti pojedinačnoj industriji niti na sebe preuzeti opterećenja i sami preuzeti rizike poduzeća. Pojedince ne ujedinjuje zamisao sistema, račun ambicije, duh stranke ili prazna sentimentalnost, već logika stvari; i zato, što se,

udružujući na taj način, pokoravaju samo logici stvari, oni mogu čak i u krilu udruživanja sačuvati svoju slobodu.

Ta strana mutualističke ideje, kako rezultira po općim principima postavljenim u Manifestu Šezdesetorice, takve je prirode da miri s novom demokracijom najživlje simpatije sitnog građanstva, sitnih industrijalaca i sitnih trgovaca.

A ako se radi o velikim manufakturnim proizvodnjama, o velikim poduzećima koja se bave rudarstvom, metalurgijom, i pomorstvom? Jasno je da tu ima mjesta za udruživanje: nitko to više ne poriče. A ako je riječ o velikim poduzećima koja imaju značaj javnih usluga, kao što su željeznice, kreditne ustanove, dokovi? Na drugom sam mjestu dokazao kako zakon uzajamnosti zahtijeva da te usluge, isključujući svaki profit od kapitala, budu dane publici po cijeni korištenja i održavanja. I ovdje je očito da garanciju praznog poslovanja i jeftinoće ne mogu dati ni monopolističke kompanije ni zajednice pod pokroviteljstvom države koje iskorištavaju u ime države i za račun države. Tu garanciju mogu dati samo slobodni udruživači koji su preuzeli obavezu prema publici uzajamnim ugovorom i jedni prema drugima uobičajenim ugovorom o udruživanju.

Radi li se tu o onih sto tisuća zanata i vrsta trgovine kojih ima tako mnogo u gradovima, pa čak i u selima? Ne vidim tu više nužnost ni korist udruživanja. To manje što vidim da je rezultat koji bi iz toga mogao proizići s druge strane postignut skupom uzajamnih garancija, mutualističkog osiguranja, mutualističkog kredita, tržišne policije, itd., itd. Tvrdim još i više: budući da je to uzajamno zamjenjeno, za publiku je sigurnije da pregovara s jednim jedinim poduzetnikom, nego s cijelom kompanijom.

Tko na primjer, ne vidi, da je uzrok postojanja sitne trgovine potreba da velike kompanije svuda otvore radi lagodnosti vlastitih kupaca, posebne prodavaonice ili urede, jednom riječju podružnice? Dakle, u režimu uzajamnosti svi smo mi mušterije jedni drugih, filijalisti jedni drugih, uslužitelji jedni drugih. U tome se sastoji naša *Solidarnost*, ona solidarnost koju potvrđuju, pored *Prava na rad* i *Slobode rada*, uz *Uzajamnost kredita* itd. autori Manifesta. Što bi oni neprilično našli u tome što isti čovjek, koji je u sistemu davanja lena kao što je sistem velikih kapitalističkih kompanija ili Luksemburških zajednica, osuđen da

ostane filijalist s plaćom, običan radnik za nadnicu, postaje u mutualističkom sistemu, gdje je »burzovno špekuliranje« samo prazna riječ, slobodni trgovac? Zadaća trgovca nije više samo da kupuje i prodaje isključivo radi svog privatnog interesa; ona se mora uzdići s društvenim poretkom čiji je dio. Trgovac je prije svega distributer proizvoda čija svojstva mora podrobno poznavati, kao i njihovu kvalitetu, proizvodnju, porijeklo i vrijednost. Potrošače svog područja on mora obavještavati o cijeni, novim artiklima, rizicima poskupljivanja, mogućnostima pojeftinjenja. To je neprekidan rad koji zahtijeva inteligenciju, marljivost, poštenje i koji, ponavljam, u novim uvjetima u kakve nas postavlja mutualizam ne treba nikakvu garanciju, uostalom vrlo sumnjivu, velike asocijacije. Ovdje je dovoljna, zbog javne sigurnosti, opća reforma običaja zasnovana na načelima. Pitam se konačno zašto bi ta ekonomska individualnost trebala nestati? Zašto da se u to miješamo? Organizirajmo pravo i ostavimo dućan neka radi. Neke najmarljiviji i najpošteniji uživa naklonost mušterija.

Tu se, dakle, ako se ne varam, moraju naći elementi zajedništva koje je tako visoko afirmirano i koje tako odlučno zahtijevaju autori Manifesta između sitne radne i trgovačke buržoazije i radničke klase.

»Bez nas«, govore oni s dubokim uvjerenjem u istinitost, »buržoazija ne može postići ništa solidno; a bez njenog sudjelovanja i naša će emancipacija ostati još dugo onemoćena. Ujedinito se, dakle, za zajednički cilj, za trijumf istinske demokracije.«

Ponovimo po njihovom primjeru: Ovdje se ne radi o tome da ukinemo stečene pozicije; radi se jednostavno o tome da sniženjem cijene unajmljivanja stanova i kapitala, olakšavanjem i niskom eskontnom stopom, ukidanjem parazitizma, iskorjenjenjem burzovnog zelenašenja, kontrolom skladišta i tržišta, smanjenjem cijene prijevoza, ravnotežom vrijednosti, višim obrazovanjem radnih klasa, konačnim prevladavanjem rada nad kapitalom, pravednom mjerom poštovanja koje se odaje nadarenosti i službi treba poštenju i radu vratiti ono što mu nepravedno oduzima kapitalističko otimanje. Radi se i o povećanju općeg blagostanja osiguranjem egzistencije; o tome da se preduhitre sigurnošću transakcija, propasti i krahovi, da se spriječe pretjerana bogatstva bez stvarnog i legitimnog temelja jer su plod pljačke, riječju da se okončaju sve nakaznosti i svi pore-

mećaji koje je zdrava kritika u svim vremenima označila kao kronične uzroke bijede proletarijata.

Ali čemu ratovati riječima i gubiti vrijeme u beskorisnim raspravama. Jedno je sigurno: narod, što god se tvrdilo, vjeruje u Asocijaciju, on je potvrđuje, požuruje i najavljuje, a da ipak ne postoji ništa osim društvenog ugovora koji određuju naši zakoni. Zaključimo, dakle, kako bismo istovremeno ostali vjerni postavkama nauke i težnjama naroda, da Asocijacija, čiju su formulu tražili suvremeni izumitelji, kao da zakonodavac o tome nije ništa rekao, nijedan od njih nije uspio odrediti. Fourier, umjetnik, mistik i prorok, nazivao ju je HARMONIJOM i navještao da joj mora prethoditi razdoblje *Garantizma*. Ta glasovita Asocijacija mora obuhvaćati cijelo društvo i osiguravati sva prava individualne slobode i slobode udruživanja; prema tome, ona ne može biti ni zajednica ni *univerzalno društvo za dobra i zaradu*, što ga priznaje Građanski zakonik, kakvo je u srednjem vijeku bilo uobičajeno po selima, a što je uopćila Moravska sekta,²⁸ koje je istovjetno političkom ustrojstvu ili Državi, a na različite načine su ga umišljali Platon, Campanella, Morus, Owen, Cabet, itd. To nije ni trgovinsko društvo, s *kolektivnim nazivom, dioničarsko, anonimno, s participacijom*. Zaključimo: tko ne vidi da je Asocijacija, što je Radnička demokracija stalno zaziva, kao kraj svakog robovanja i kao najviši oblik civilizacije, ne može biti ništa drugo nego UZAJAMNOST? Zar uzajamnost, čije smo crte nastojati označiti, nije u biti najsavršeniji društveni ugovor, istovremeno politički i ekonomski, sinlagmatičan i komutativan, koji obuhvaća u svojim tako jednostavnim izrazima pojedinca i porodicu, udruženje i naselje, prodaju i kupovinu, kredit, osiguranje, rad, obrazovanje i vlasništvo, svaku struku, svaku transakciju, svaku uslugu, svaku garanciju i koji, u svom velikom preporodnom dometu, izuzima svaki egoizam, svaki parazitizam, svaku svojevolsnost, svako zele-našenje i svaki nemoral? Nije li to uistinu, ta zagonetna Asocijacija, o kojoj su sanjali utopisti, nepoznata filozofima i pravnim stručnjacima koju mi definiramo u dvije riječi — *Ugovor o razmjeni ili uzajamnost*.²⁹

²⁸ Anabaptisti (nap. prev.).

²⁹ Časni građani koji su u posljednje vrijeme uzeli pod svoju zaštitu razvitak radničkih društava: predstavnici naroda, novinari, bankari, advokati, ljudi od pera, industrijalci itd., priznat će, nadam se, kako

No to još nije sve: očito da tri četvrtine, ako ne i četiri petine nacije kao što je naša — posjednici poljoprivrednici, sitni industrijalci, ljudi od pera, umjetnici, javni službenici itd., — nikada ne mogu biti promatrani kao ljudi koji žive u zajedništvu; dakle, osim da se odmah proglašimo kako su oni izvan reforme i izvan revolucije, treba dopustiti da riječ *društvo, asocijacija* ne udovoljava znanstvenom cilju, treba, dakle, naći neku drugu riječ koja njenoj jednostavnosti i njenoj biti dodaje univerzalnost načela. Na kraju, istaknuli smo da u novoj Demokraciji politički princip mora biti identičan i adekvatan ekonomskom principu. Taj je princip već odavno imenovan i definiran: to je federativni princip, sinonim za uzajamnost i uzajamnu garanciju koji nema ništa zajedničko s principom udruživanja.

Pogledajmo još posljednji put ovaj novi ugovor onako kako se danas iskazuje u nesigurnim crtama, ali punim nade koju nam tu i tamo daje Radnička Demokracija i pokažimo njegov bitan karakter. Koliko nam god izgledao na početku ograničen, u trajanju i po svojim osobnostima a naročito po svom predmetu, sa sadržajem koji se može preinačiti i poništiti, postoji u mutualističkom udruživanju — odsad ga možemo tako zvati — moć razvitka koja neodoljivom snagom teži da se s njim izjednači, da u nj uključi sve ono što ga okružuje, da po njegovu liku preobrazi okolno Čovječanstvo i Državu. Tu moć razvitka mutualističkom udruži-

dajući izraz u obliku UZAJAMNOSTI, Mutualizma itd., uzetog za opću formulu ekonomske revolucije i pretpostavljajući te izraze terminu *asocijacije*, nisam uopće postupao potaknut taštim motivom osobne slave, već upravo suprotno: izabrao sam ga u interesu naučne egzaktnosti. U prvom redu riječ asocijacija je suviše specifična i neodređena, neprecizna; govori više osjećajima, a manje razumu; posjeduje opći značaj koji se zahtijeva u takvoj prilici. Tim više, kako kaže jedan od teoretičara *asocijacije*, kako sada postoje među radnicima tri vrste društava čiju međusobnu povezanost treba pronaći: društva za *proizvodnju*, društva za *potrošnju* i društva za *kreditiranje*. Postoje i druga: za *pomoć, osiguranje, obrazovanje, čitanje, trezvenjačka društva, pjevačka društva*, itd. Dodajte tome društva koja određuje Zakonik: *društva građana i trgovačka društva, opća društva za imovinu i zaradu ili zajednice, društva s kolektivnom svrhom, dionička i anonimna društva*. Sve to međusobno uopće ne nalikuje jedno na drugo i prvo što bi imao učiniti neki pisac koji bi želio napisati raspravu o asocijacijama bilo bi da iznađe načelo pomoću kojeg bi sveo na jedinstvenu formulu sva ta bezbrojna udruženja, načelo koje bi prema tome bilo superiorno samom načelu udruživanja.

vanju daje njegova visoka moralnost i ekonomska plodnost njegova principa.

Uočite najprije da su, zahvaljujući načelu koje ga karakterizira, vrata udruživanja svakome otvorena, ako, priznavši njegov duh i cilj, zatraži da u njega uđe; izopćenje je nešto njemu protivno i što ono više raste po broju članova to ima više prednosti. U odnosu na broj članstva, mutualistička asocijacija je dakle neograničene prirode; to je čini suprotnom svakom drugom udruživanju!

To vrijedi i za njen cilj. Posebni cilj nekog mutualističkog društva može biti iskorištavanje neke djelatnosti. Ali zahvaljujući principu uzajamnosti ono teži tome da u svoj sistem garancija uvuče prvo djelatnosti s kojima je u neposrednom odnosu, zatim one dalje. Da li je u tom odnosu mutualistička asocijacija neograničena, s neograničenom moći povećanja?

Da li da govorim o njenom trajanju? Moguće je da mutualistički udruženi, budući da u svome poduzeću, nisu uspjeli postići njegove posebne, osobne i specifične zamisli moraju raskinuti svoje ugovore. Istina je i ovo: kako je njihovo udruženje bilo prije svega zasnovano na ideji prava i u vidu ekonomske primjene te ideje, ono teži da se perpetuiru, kao što smo vidjeli da je težilo za univerzalnošću. Dan kada radne mase steknu jasan pojam o principu koji nas u ovom času uzbuđuje, kad on prožme njihovu svijest i kad ga budu glasno ispovijedale, svako odgađanje principa stvorenog na osnovi te svijesti masa postat će nemoguće: bila bi to protuslovnost. Uzajamnost ili mutualističko udruživanje jest Pravda; a u predmetu pravde se ne nazaduje kao ni u predmetu religije. Da li je svijet koji je postao monoteistički propovijedanjem Evandjelja ikada pomislio da se vrati štovanju mnogoboštva? Da li se Francuska, kad su Rusi ukinuli kmetstvo, mogla vratiti na feudalno uređenje? Isto će tako biti s novom reformom. Ugovor o mutualizmu neopoziv je po svojoj prirodi i za najmanju i za najveću asocijaciju. Čisto materijalni i izvanjski uzroci mogu ukinuti takva društva s obzirom na njihove osobitosti; po sebi i po svom temeljnom ustrojstvu ona teže stvaranju novog poretka stvari i uopće se ne mogu dokinuti. Pošto su međusobno sklopili ugovor o čestitosti, pravečnosti, jamstvu i časti, ljudi ne mogu kazati razilazeći se: prevarili smo se; odsad ponovno postajemo lažovi i lopuže; tako ćemo više zaraditi! ...

Na kraju, posljednja značajka, unošenje kapitala uopće nije nužno u mutualističkom društvu: dovoljno je postati

članom udruženja da se u transakcijama zadrži uzajamna vjera.

Dakle prema postojećem zakonodavstvu društvo je ugovor sklopljen između određenog broja osoba, naznačenih po imenu, struci i svojstvu (Građanski zakonik, čl. 1832), a u vezi s osobitom beneficijom koju treba dijeliti s udruženima (*ibid.*). Svaki član udruženja treba da u nj unese novac ili druga dobra, ili svoju radinost (čl. 1833). Ono se osniva na određeno vrijeme (čl. 1865).

Mutualističko udruženje zasnovano je na sasvim drugačijem duhu. Budući da je mutualističko, ono dopušta, da u njega stupi svatko i teži univerzalnosti; nije stvoreno izravno radi ostvarenja dobiti, već jamstva, u njega ne treba unijeti ni novac ni druge vrijednosti, čak ni vlastitu radinost. Jedini uvjet koji se traži jest vjernost ugovoru uzajamnosti, u njegovoj je prirodi da jednom formirano postaje općim i da traje vječno.

Komunistička asocijacija, kao instrument revolucije i oblik vlasti, također teži univerzalnosti i trajnosti; ali ona ne ostavlja nikakvo vlasništvo svojim članovima, ni njihov novac, ni druga dobra, ni njihov rad, ni njihovu nadarenost, ni njihovu slobodu: to je zauvijek onemogućava.

Naraštaje koji se jednom preobraze po zakonu mutualizma ništa neće sprečavati da obrazuju, kao sada, posebna udruženja čiji je predmet iskorištavanje neke radinosti ili nekog poduzeća, s nadom u vlastitu dobit. Ali ta udruženja, koja će čak moći sačuvati svoje sadašnje oznake, vezana međusobnim jamstvom i jamstvom u odnosu na javnost po mutualističkoj dužnosti, zadojena novim duhom, neće se više moći usporediti sa sličnim asocijacijama današnjeg vremena. Izgubit će samoživ i prevratnički karakter, očuvavši posebne prednosti koje proizlaze iz njihove ekonomske moći. Bit će to, u neku ruku posebne crkve u krilu univerzalne Crkve, sposobne da se same obnavljaju ukoliko bi se ona ugasila.

— Doista sam ovdje htio dati mutualističku i federativnu teoriju vlasništva, čiju sam kritiku objavio prije dvadeset i pet godina.³⁰ Golemost teme primorava me da odgodim tu važnu studiju.

³⁰ Vidi: *Što je vlasništvo? Pismo G. Blanquiju; Upozorenje vlasnicima*. Pariz, 1840, 41 i 42, i *Ekonomsku kontradikciju*, tom II.

— U trećem ću dijelu ovog toma govoriti o slobodnoj razmjeni, o slobodi udruživanja i o još nekim pitanjima političke ekonomije koja se jedino mogu riješiti principom uzajamnosti.

Prevela Jasna Tkalec

O mutualizmu u vladi. Shvaćanje podudarnosti političkog i ekonomskog načela. Kako radnička demokracija razrješava problem slobode i poretka

Sada se mora shvatiti da upravo sistem mutualizma određuje *ekonomsko pravo*, o kojem sam u više navrata govorio u ranije objavljenim djelima, drugim riječima primjenu prava na ekonomiju. Izvan mutualističkih ustanova, koje su slobodno formirane uz pomoć razuma i iskustva, ekonomske su činjenice samo zbrka proturječnih pojava, proizvod slučaja, prevare, tiranije i krađe.³¹

Kada je dano ekonomsko pravo, iz njega se neposredno izvodi državno pravo. Vlada je sistem garancija; isto načelo uzajamne garancije koje mora svakome osigurati obrazovanje, posao, slobodno raspolaganje svojim sposobnostima, obavljanje svoje profesije, uživanje svoga posjeda, razmjenu svojih proizvoda i usluga — osigurat će također svima red, pravdu, mir, jednakost, umjerenost ovlaštenja, odanost službenika i odanost svih.

Dakle isto kao što je zemlja bila prvobitno podijeljena prema prirodi i omeđena na stanovit broj pokrajina, zatim u svakoj pokrajini, uzajamnim sporazumom opet podijeljena između komuna i razdijeljena obiteljima — te isto kao što su se poslovi i industrijska proizvodnja uzajamno podijelili prema zakonu organske podjele i formirali grupe i odobrene cehove. Slično tome, prema novom ugovoru politički suverenitet, građanski autoritet i korporativni utjecaj usklađaju se između pokrajina, okruga, općina i drugih kategorija, i tim se uređenjem poistovjećuju sa samom slobodom.

Ukinut je stari zakon o jedinstvu i nedjeljivosti. Na temelju privole, koja se barem pretpostavlja, raznih dijelova države na sporazum o jedinstvu, politički se centar nalazi posvuda, a periferija nigdje. Svaka grupa ili podvrsta sta-

³¹ Vidjeti *Contradictions économiques* (Ekonomska protuslovlja) 2. knjiga, gr. in. 18, Paris, 1849.

novništva, svaka rasa i svaki jezik gospodar je na svom teritoriju; svaki grad koji zaštićuju njegovi susjedi suveren je u krugu svog utjecaja. Jedinstvo je u zakonu naznačeno samo obećanjem koje razne suverene grupe daju jedne drugima: 1. da uzajamno upravljaju same sobom i da se ophode sa svojim susjedima u skladu s određenim načelima; 2. da se štite protiv neprijatelja izvana i tiranije iznutra; 3. da se dogovaraju u interesu svojih eksploatacija zemljišta i svojih poduzeća i da si pružaju pomoć u nesrećama; — u državi koja je jednim nacionalnim savjetom formirana od državnih zastupnika, a dužnost joj je da bdije nad izvršavanjem ugovora o poboljšanju zajedničke stvari.

Tako ono što smo dosad nazivali mutualizmom ili garantizmom, kada se prenese na područje politike, dobiva ime *federalizam*. U jednom jednostavnom sinonimu dana nam je čitava revolucija, politička i ekonomska...³²

Više neću dužiti o tom zaključku o mutualizmu, koji je dovoljno istaknut u Manifestu šezdesetorice, u povodu korporativne reorganizacije, prakse općeg prava glasa i pokrajinskih te municipalnih sloboda. Dovoljno je da logično i u svjetlu činjenica ustvrdim kako je radničkoj demokraciji, onakvoj kakva se nagovijestila prije godinu dana u jednom od svojih najpromišljenijih i najvjerodostojnijih dokumenata, politika potkrepa ekonomije, da se s njima postupa istim metodama i prema istim načelima, tako da unitaristička republika, ustavna monarhija i centralistička autokracija ubuduće nemaju više izgleda da uspiju u masama nego što bi ih imala merkantilistička monarhija ili zajednica zanesenjaka.

Nema sumnje da si ta sintetička koncepcija u vrijeme kada ovo pišem još nije široko prokrčila put; nju naslućuje tek mali broj izabranih duhova. No temelji su postavljeni; klice su bačene; logika masa i prirodni tok stvari pridonijet će njihovom rastu, *Dabit Deus incrementum*. Možemo potpuno sigurno reći: kaotični socijalizam iz 1848. izvukao se iz neprilike. Ne bih preuzimao na sebe da kažem sve što on donosi sa sobom; ono što znam i vidim jest da se snažan već kao zametak potpuno konstituirao. Kleveta i neznanje

³² Vidjeti *Du Principe fédératif* (o federativnom načelu) 1. knjiga gr. in. 18. P.-J. Proudhona, Paris 1862, Dentu, i *Les Démocraties asservies* (Zaprisegnute demokracije) istog autora objavljeno kod istog izdavača.

ništa mu ne mogu. On je riješio svoj problem i igra riječi na stranu, za demokratsku socijalnu revoluciju može se reći da je *zajamčena*; njezin se trijumf sigurno neće dugo čekati.

Ideja mutualizma, a sve više ćemo se uvjeravati kako izvan nje uopće nije moguće poboljšanje ni dobrobit za narod, nije mogla a da pri svom pojavljivanju ne bude predmetom nekih prigovora. Iznesene su dvije u osnovi slične optužbe, koje se razlikuju samo prema stajalištu i temperamentu onih koji su ih iznijeli. S jedne strane činilo se da se stari demokrati boje da mutualizam, time što napada zloupotrebe, što mijenja oblike i obnavlja institucije, kako je to uvijek shvaćala republikanska partija umjesto da naprosto reformira politički sistem — ne razori samo jedinstvo, odnosno ono što sačinjava društvenu povezanost, zajednički život, ono što jednom narodu daje njegovu snagu i koheziju te osigurava njegovu moć i slavu. S druge strane, buržoazija, je pokazala isto nepovjerenje; ona je u tom mutualizmu bez cilja vidjela stremljenje anarhiji i u ime same slobode protestirala je protiv te okrutnosti individualnog prava i te pretjerane osobnosti.

Neki su se duhovi koji su, valja to reći, bili više dobronamjerni nego razboriti, u posljednje vrijeme žestokim protestima protiv raskalašenosti centralne vlasti, izložili tim pritužbama; tako da se, ako nam nakon toliko rasprava, proturječja, umora i gađenja ostane nešto od naših starih mišljenja, kakva iskra našeg starog političkog žara, to na kraju može protumačiti u prilog poretka protiv slobode. U Francuskoj već dvanaest godina vlada istinska inercija protiv svakog kretanja.

Sada se, dakle, za radničku demokraciju radi o tome, i nije potrebno inzistirati na ozbiljnosti tog pitanja, da pokaže kako ona svojim načelom mutualizma kani ostvariti buržoasku lozinku iz 1830. *Sloboda — javni red*, što je republikanska demokracija iz 1848. radije izražavala riječima: *Jedinstvo i sloboda*.

Upravo tu možemo zajednički promotriti tu vrhovnu ideju u njezinom neograničenom dometu i velikoj osebnosti, ideju kojom se najtrijumfalnije potvrđuje politička sposobnost radničke klase.

Uzmimo u obzir ponajprije da ljudski duh bitno teži jedinstvu. To jedinstvo on potvrđuje u svemu: u religiji, znanosti i u pravu. On ga utoliko više hoće u politici; on bi ga želio, kada to ne bi impliciralo jednu vrstu protuslovlja,

čak i u filozofiji i u slobodi. Jedinstvo je zakon za sve što je živo i organizirano; za one koji osjećaju, vole, uživaju, stvaraju, bore se, rade i borbom kao i radom traže red i sreću. Nedostatak jedinstva bio je shvaćen kao načelo đavolskog carstva; anarhija i raspad, to je smrt. Upravo se jedinstvom i imajući u vidu jedinstvo, grade gradovi, formulira zakonodavstvo, utemeljuju države i posvećuju dinastije, mnoštvo je pokorno vladarima, skupštinama i biskupima. Upravo zbog straha od razdora koji je neizbježni nastavak nesloge, vladina policija prati s nepovjerenjem i srdžbom filozofska istraživanja i ponositu analizu, i bezbožnu negaciju i boguobojitu herezu; upravo zbog toga dragocjenog jedinstva katkada se narodi rezigniraju pod najmrskijom tiranijom.

Pokušajmo se osvjedočiti, a da ništa ne pretjerujemo i ne umanjujemo, što je jedinstvo.

I ponajprije napomenimo kako, kao što bez jedinstva nema slobode, ili, što izlazi na isto, bez reda nema slobode, također nema jedinstva bez raznolikosti, bez množine, bez oprečnosti; nema poretka bez prigovora, proturječja ili antagonizma. Te dvije ideje, *sloboda* i *jedinstvo* ili *red* oslanjaju se jedna na drugu kao kredit na hipoteku, kao materija na duh a tijelo na dušu. Ne može ih se ni odijeliti niti se jedna u drugoj mogu apsorbirati; treba se pomiriti s tim da se živi s obadvjema i dovoditi ih u ravnotežu . . .

Ovdje je dakle riječ o tome da se ne kao pretendent nemoćnih sofista, spozna, da li će sloboda proizići iz poretka, ili poredak iz slobode; možemo li se pozivati na slobodu koja je nastala iz poretka ili je i ona sama tek posljednja riječ organizatorske misli: poredak i sloboda ne čekaju pomoć ili dozvolu jedno od drugog, niti od bilo koga, da bi se ispoljili. Oni postoje nerazdvojno povezani jedno s drugim, sami po sebi i zauvijek. Radi se samo o tome da se otkrije za svako od njih njihova prava mjera i kakvo je njihovo obilježje.

Do danas su poredak i sloboda u političkom tijelu bili dva privremena, i netočna, da ne kažemo neograničena izraza. Organizirajući se i oslobađajući se — to su dva sinonima — čovječanstvo je prošlo kroz niz hipoteza namijenjenih tome da istodobno posluže i kao iskustvo i kao prijelaz. Možda još nismo na kraju: u svakom slučaju za nas je utješno i već sada dovoljno da znamo: 1) da u društvu postoji usporedo progres prema slobodi i poretku; 2) da

napredak koji ovog trenutka trebamo ostvariti možemo definirati i ubrzati.

Zbog čega se dakle dogodilo da su se toliki oblici vlasti, tolike države, da tako kažemo, jedni za drugima sami od sebe ukinuli; da se univerzalna svijest povukla iz njih, te da se danas u civiliziranoj Evropi više ne može naći ni jedan čovjek koji bi se htio zakleti na bilo koji od prethodnih ustava. Zašto sama ustavna monarhija, kojom su se naši očevi toliko zanosili, djelo triju uzastopnih generacija, nema više prilike da se ponovno podigne u našoj generaciji i zašto u čitavoj Evropi su vidljivi znaci njezina slabljenja? To je zato što još nijedna politička forma nije dala istinsko rješajna za usklađivanje slobode i reda, onakvo kakvo zahtijevaju razumni duhovi; zato što je jedinstvo, koje najliberalnija inteligencija kao i najapsolutističkiji duhovi shvaćaju jednako, uvijek samo nestvarno, umjetno jedinstvo; prisilno i prisilno jedinstvo, konačno jedan čisti materijalizam, koji je isto tako stran svijesti kao što ga um ne može proniknuti: dogma, fikcija, zastava, sektaški, partijski, crkveni ili rasni simbol; članak vjere ili viši državni obziri.

Razjasnimo to pomoću nekih činjenica. Francuska obrazuje jedno veliko jedinstvo: počevši od Huga Kapetovića mi možemo dati datum pripajanja svake njezine pokrajine. 1860. godine bile su pripojene i Savoja i Nica: što to znači za francusko jedinstvo? Što mu znače povećanja teritorija i osvajanja? Je li političko jedinstvo pitanje površine ili granica? Kada bi tako bilo, jedinstvo bi se moglo naći samo u globalnoj omniarhiji: nitko ne bi vjerovao u Francusku ni u Englesku, niti u bilo koju drugu državu.

S vladavine materije prijedimo na duhovnu vlast. Opće pravo glasa, onakvo kako ga je organizirao zakon iz 1852, sigurno je izraz unitarizma; a isto to može se reći i za izborni sistem iz 1830, 1806, 1793. itd. Pa dobro! što znače sva ta pravila? U kojem se nalazi istinski red, istinsko političko jedinstvo? Radije pitajte u kojem smo susreli najviše inteligencije i svijesti; koje nije iznevjerilo pravo, slobodu, zdravi razum i opće shvaćanje. Malo prije smo kazali da političko jedinstvo nije pitanje teritorijalne rasprostranjenosti i granica: ono nije više ni pitanje volje ili glasanja. Ići ću dalje: kada ne bi bilo dužnog poštovanja za radničku demokraciju, koja se izgleda odlučno pridržava svojih izbornih prava, i nade koju je ona prije dvije godine pobudila, tko bi vjerovao u opće pravo glasa?

Ono što treba novim generacijama jest jedinstvo koje izražava duh društva: duhovno jedinstvo, razumljiv red, koji nas povezuje svim snagama naše svijesti i razuma, a ipak nam ostavlja slobodnu misao, volju i slobodno srce; hoću reći da ne izaziva s naše strane nikakav prigovor, kao što nam se događa u prisutnosti prava i istine. Što sam rekao? Ono što nam je danas potrebno jest jedinstvo koje se, nastavljajući se na sve naše slobode, kada na njega dođe red povećava i učvršćuje samim tim slobodama, kako to daje naslutiti metafizički par koji je buržoazija 1830. godine uzela kao lozinku, *Sloboda i Red*.

Da li je, dakle, moguće da političko jedinstvo zadovoljava slične uvjete? Zacijelo, samo ako ono samo uza sve to počiva na dvostrukim temeljima: pravu i istini, jer postoje samo dvije stvari koje za nas nikada ne mogu stvoriti ropstvo, a to su Istina i Pravo.

Uzmimo jedan primjer: sistem težine i mjera.

Ako bi naš metrički sistem jednog dana bio prihvaćen na cijeloj zemlji i tako ujedinio sve proizvođače i trgovce na zemlji u zajedničkoj upotrebi iste metode procjene i računanja, da li bi od toga poluznanstvenog i poluugovornog jedinstva, bilo i najmanje neprilika i štete za ikoga? Daleko od toga, to bi svim narodima veoma olakšalo ekonomske odnose i otklonilo brojne smetnje. Zar vi vjerujete da su suprotni interesi ili slobode razlog tome što se u trenutku u kojem ovo govorimo ta tako razumna i korisna mjera reforme težine i mjerā još nije posvuda provela jednodušnom revnošću? Ne: tome se protive lokalne predrasude, narodno samoljublje, državne ljubomore i robovanje svih vrsta koje mori ljudski duh. Odstranite tu tvrdoglavost najmanje opravdanih običaja, tu pobožnu odanost masa zastarjelim navikama, taj makijavelistički otpor svake vlasti onome što dolazi od drugih a ne iz vlastite zemlje, i sutra će metrički sistem biti zakonski propisan na cijeloj zemlji. Ruski kalendar dvanaest dana zakašnjava za Zemljinim okretanjem oko Sunca: zašto Rusija još nije prihvatila gregorijansku reformu? Ah! upravo zato što bi se vlada koja bi to pokušala, pri sadašnjem stanju duhova, izložila opasnosti da je smatraju otpadnikom...

Jedinstveni sistem težina i mjerā, mogao bi, dakle, postojati i to unatoč razlici u nazivima, oznakama, obrascima ili kalupima; a to bi bio istodobno korak prema jedinstvu i većoj slobodi. Isto je tako s jedinstvom znanosti: ono može

postojati i doista postoji, ono se nameće usprkos različitim jezicima, metodama i školama; uopće je neshvatljivo kako ono ne bi postojalo: to je novi korak prema sveobuhvatnom jedinstvu, novo i moćno sredstvo slobode. Isto je tako i s moralnim jedinstvom, koje proklamira svaki razum usprkos razlikama u vjeroispovjedima, običajima i institucijama, u kojemu svaka savjest danas nalazi jamstvo svoga oslobođenja.

Takva, dakle, mora biti društvena povezanost, načelo i temelj svakog političkog poretka, jednom riječju *jedinstvo* među ljudima koji su razumna i slobodna bića ili im je bar namijenjeno da takvima postanu. To se jedinstvo konstituira nevidljivo, neopipljivo, tako da u svakom smislu propušta slobodu, poput zraka koji presijeca ptica, koji je održava na životu i podupire.

No to jedinstvo, tako očišćeno od svih zapreka, tako udaljeno od svakog izuzetka, rezerve ili netrpeljivosti, upravo je taj tako lagani poredak, koji ne bi mogao zamisliti drugu domovinu i boravište slobode, ono što nam obećava pružiti organizacija mutualizma.

Što je naime, mutualizam? Propis pravednosti koji su naše razne zakonodavne kategorije dosad zanemarivale, ili držale u rezervi; na temelju kojega si članovi društva, iz bilo koje društvene klase, bilo kakvog bogatstva i položaja, udruženja ili pojedinci, obitelji ili gradovi, industrijalci, poljoprivrednici ili državni službenici, uzajamno obećavaju i jamče uslugu za uslugu, povjerenje za povjerenje, jamstvo za jamstvo, sigurnost za sigurnost, vrijednost za vrijednost, informaciju za informaciju, dobronamjernost za dobronamjernost, istinu za istinu, slobodu za slobodu i vlasništvo za vlasništvo . . .

Eto kakvim radikalnim pravilom demokracija već sada poduzima reformu prava u svim njegovim granama ili kategorijama: privatnom građanskom pravu, trgovačkom pravu, krivičnom pravu, upravnom pravu, državnom pravu i međunarodnom pravu; eto kako ona (demokracija) kani utemeljiti ekonomsko pravo.

I ako taj mutualizam postoji, mi imamo najjaču i naj-suptilniju vezu, najsavršeniji i najmanje nepodesan poredak koji može ujediniti ljude i najveću slobodu kojoj oni mogu težiti. Dopuštam da će u tom sistemu udio vlasti sve više i više slabiti: zar je to važno ako autoritet nema što raditi?

Isto tako dopuštam da će milosrđe postajati sve nekorisnija vrлина: zbog čega bismo se morali bojati egoizma? . . . Za nedostatak kakve ćete vrline, privatne ili društvene, optužiti ljude koji si uzajamno obećavaju sve, koji si ne ugovarajući ništa za ništa jamče sve, osiguravaju sve, daju sve: obrazovanje, posao, razmjenu, imetak, dohodak, bogatstvo i sigurnost?

Nije to, reći će netko, bratstvo o kojemu smo sanjali, ono bratstvo koje su nazirali stari reformatori, koje je najavio Krist i obećala Revolucija. Kakva oporost! kakva vulgarnost! Taj ideal može se svidjeti trgovačkim pomoćnicima i stručnjacima u trgovačkom knjigovodstvu; on čak nije na razini naših starih građana.

Ima već dugo kako sam prvi put iz blizine primio taj prigovor: on mi je uvijek dokazivao samo jedno, to jest da su kod većine naših agitatora zahtjevi za reformom samo isprike: oni u njih ne vjeruju i ne brinu se mnogo za njih. Oni bi se ljutili kada bi im se pokazalo da su one moguće i kad bi ih se pozvalo na red da se pobrinu za njihovo izvršenje.

Čovjek koji vjeruje u ideale, kojemu se čisto utilitarne stvari čine kukavnima, i koji je, prepuštajući drugima kućne poslove, zamislite, poput Marije plemenito izabrao bolji dio; vjerujte mi, pozabavite se ponajprije gospodarstvom *ekonomijom*: Ideal će doći sasvim sam. Ideal je poput ljubavi, ukoliko nije ljubav sama; samo ako mu se daje piti i jesti, on brzo postane bujan. Što ga se više miluje, on više mršavi; naprotiv, što je čovjek s njim manje profinjjen, njegovo je potomstvo veličanstvenije.

Što! zato što će, umjesto da budu obična publika, ljudi od mutualizma svi imati svoj dom; zato što će svi sa sigurnošću reći, što je u naše vrijeme vrlo rijetko: ovo je moja žena, a ono su moja djeca umjesto da siju sjeme uzduž i poprijeko i da s brda s dola rađaju; zato što bi u tim utilitarističkim običajima ljudske nastambe bile čistije, ljepše i bolje ukrašene nego božji hram; zato što državna služba sa svoje strane svedena na najjednostavniji izraz ne bi više mogla biti predmet ambicije, kao ni odanosti: vi ćete optužiti naše građane za neotesanost i individualizam! Reći ćete da njihovo društvo nema ničega idealnog, ničega bratskog! Ah! Mi smo to odavno znali i nemojte se više truditi da se prurušujete. Vašem društvu, koje je tobože radino i demo-

kratsko, potrebni su autoritet, povlastice, korupcija, aristokracija, šarlatanstvo, izrabljivanje čovjeka od čovjeka, industrijalca od stručnjaka, i slobodna ljubav. Sramota.³³

Prevela Sofija Knežević

Primjedbe na mutualističku politiku. Odgovor. Glavni uzrok propadanja država. Odnos političkih i ekonomskih funkcija u novoj demokraciji

Ali, mi ne dopuštamo da nas odvuku digresije. Moramo objasniti što su to jedinstvo i red u mutualističkoj demokraciji. Evo primjedbe, jednako ozbiljne koju naši protivnici neće izostaviti da istaknu protiv nas.

Izidimo, kazat će nam oni, iz teorija i sentimentalnosti: u svakoj državi potreban je autoritet, duh discipline i pokornosti, bez kojih ne može postojati nijedno društvo. U vladi je potrebna snaga koja može pobijediti svaki otpor i koja će biti u stanju da općoj volji podredi sva mišljenja. Neka se raspravlja koliko vam drago o prirodi, porijeklu i oblicima vlasti: ovdje se o tome ne radi. Prava je i jedina stvar u tome da se ona snažno konstituirala. Nikakva ljudska volja ne bi mogla naređivati ljudskoj volji, kaže de Bonald i zaključuje kako je nužna jedna viša institucija, božansko

³³ Ono što između svega razlikuje lažno jedinstvo to je njegov materijalizam. Za takav bi sistem za komandiranje bio dovoljan majmun. Montirani stroj sve sluša. Nitko si ne dopušta da ponovno zahtijeva središnju akciju ni razumijevanje, ni jamstvo, ni moralnost. On hoće, zapovijeda, on je vlast, sve je rečeno.

Centralizacija je proslavila Parišku komunu nakon rujanskog pokolja (septembrisades — nap. prev.) i kasnije Maratovog ubojstva 31. svibnja. Ona je stvorila Robespierreov, Saint-Justov i Couthonov trijumvirat; ona je omogućila Teror i četrnaest mjeseci ga održala. Ona je osigurala 18. brumaire, i zamalo je, dvije godine kasnije, omogućila revanš Cadoudala. Da je Bonaparte bio ubijen paklenim strojem, Restauracija koja se dogodila tek 1814. bila bi nastupila dvanaest godina ranije. Zahvaljujući centralizaciji, dok je Napoleon datirao svoje dekrete u Moskvi, malo je trebalo da ga Malet zamijeni u Parizu. 1814. godine centralizacija je od kapitulacije Pariza stvorila konstituiranje Francuske; nakon što je svrgnula Burbonsku dinastiju, centralizacija je srušila i Orleansku dinastiju. Sedmorica su stvorila 2. prosinac. U Centralizaciji ne zapovijeda više jedan čovjek, heroj ili urotnik; nisu više govorili ni Lafayette, ni Danton, ni Marat, ni Konvent ni Direktorij, ni Kralj, ni Car: Pariz, veliki grad, centar je koji je govorio.

pravo. Prema J.J. Rousseauu, naprotiv, javna vlast je kolektivitet koja se sastoji od odricanja jednog dijela vlastite slobode i vlastitog interesa, što čini svaki građanin u općem interesu: to je demokratsko revolucionarno pravo. Slijedite taj sistem koliko vam drago, uvijek ćete doći do zaključka da je duša političkog društva autoritet, a da je njegova sankcija sila.

Na taj su se način, uostalom, konstituirale Države u svim vremenima; i one na taj način upravljaju i žive. Zar se vjeruje da su se činom slobodnog pristajanja mase obrazovale piramidalno i osnovale, pod rukom nekog šefa, moćne zajednice za čije djelovanje revolucija tako malo znači? Ne, te su aglomeracije djelo nužnosti koju je služila sila. Zar se vjeruje da su svojom dobrom voljom, učinkom nekog misterioznog nagovaranja, uvjerenjem koje je nemoguće obrazložiti, mase dopustile da ih vodi poput stada, njima strana misao, koja nad njima kruži i čiju tajnu nitko ne poznaje? I još: to svojstvo centralizacije, na koju svi pristaju, iako protestiraju pod izgovorom neophodnosti, ponudila je sila. Besmiselno je opirati se protiv tih velikih zakona kao da ih ne možemo izmijeniti i izgraditi za nas drugačiji život na drukčijim načelima.

Čemu dakle teži mutualizam i koje su posljedice te doktrine, s obzirom na vladu? On želi stvoriti takav poredak u kojem bi princip suvereniteta naroda, čovjeka i građanina, bio primjenjivan doslovce; gdje bi svaki član države sačuvao vlastitu nezavisnost i suvereno se vladao, gdje bi upravljao sobom, dok bi se viša vlast bavila samo poslovima zajednice; gdje bi, prema tome, bilo nekih zajedničkih poslova, ali nikakve centralizacije. Pođimo do kraja: to bi bila država čiji bi suvereni dijelovi imali sposobnost da izađu iz zajednice i da raskinu ugovor, *ad libitum*. To ne treba skrivati: da bi bila logična i vjerna svom principu federacija treba ići sve dotle, uz rizik da ne bude samo iluzija, hvalisanje i laž.

Jasno je da je mogućnost otcjepljenja, kojom u načelu mora raspolagati svaka Država u konfederaciji, protuslovna. Ona nikada nije ostvarena, a demantira je i sama praksa konfederacija. Tko ne zna da je u prvom ratu s Međanima Grčka gotovo propala jer ju je izdala njena federalna sloboda? Atenjani i Spartanci jedini su krenuli u borbu protiv velikog kralja: drugi su odbili poći. Pošto su Perzijanci pobijeđeni, u Grčkoj je buknuo građanski rat kako bi se

ukinuo taj apsurdni ustav. Makedonac je iz toga izvukao i čast i korist. — Godine 1846, kada se švicarska konfederacija umalo nije raspala zbog istupanja katoličkih kantona (Sunderbund), većina se uopće nije ustručavala da upotrijebi oružanu silu kako bi povratila otpadnika. Ona tada nije djelovala, što god se pričalo, u korist federalnog prava koje je pozitivno bilo protiv nje.

Kako bi trinaest protestantskih kantona, svi podjednako suvereni, dokazali jedanaestorim katoličkim kantonima, koji su također svi bili jednako suvereni, da oni imaju pravo, prema sporazumu, prisiliti ih na zajedništvo koje ovi nisu više željeli? Sama riječ federacija proklinje takvo htjenje. Helvetska se većina služi pravom na nacionalno očuvanje. Ona je stala na stanovište da Švicarska, smještena između dviju velikih unitarističkih država, ne može bez krajnje opasnosti dopustiti sebi novu konfederaciju koja bi bila više ili manje neprijateljski raspoložena prema njoj; i pokoravajući se potrebi, a potkrepljujući svoje pravo argumentom sile, ona je potvrdila, u ime i pod znakom tobožnje konfederacije, prednost unitarističkog principa. — U času dok ovo pišem, doista s manje isprika nego švicarski liberali godine 1846, budući da američka sloboda nije izložena nikakvu riziku, Sjedinjene Države Sjevera također pretendiraju da zadrže u Uniji, silom, Sjedinjene Države Juga, nazivajući ih *izdajnicima i bundžijama*, ni više ni manje nego kao da je bivša Unija bila monarhija a g. Lincoln imperator. Ipak je od dviju stvari jedna jasna: ili riječ konfederacija ima neki smisao, kojim su osnivači htjeli jasno razlikovati Unije od svakog drugog političkog sistema: u tom slučaju, ako zane-marimo pitanje ropstva, rat Sjevera protiv Juga nepravedan je; ili se, pak, pod obličjem konfederacije i čekajući povoljan trenutak u potaji stvarao veliki imperij: u tom bi slučaju Amerikanci dobro učinili da ubuduće izbrišu iz svojih *platformi* riječi politička sloboda, republika, demokracija, konfederacija, čak i Unija. Već se i preko Atlantika pokušava poreći *pravo Država*, ono što znači federativni princip, nedvosmisleni znak skore preobrazbe unije. Još je čudnije da evropska demokracija plješće toj egzekuciji, kao da to nije odricanje od njenog principa i propast njenih nada.

Sažmimo: društvena revolucija u smislu uzajamnosti jest tlapnja, jer bi u ovom društvu politička organizacija morala biti potkrepa ekonomske organizacije, i ta je potkrepa, za koju priznajemo da bi trebala biti federativna

Država, shvaćena kao takva, nemoguća. I, doista, konfederacije su uvijek bile provizorne; bile su to države u stanju formiranja; teoretski to su besmislice. Dakle, uzajamnost, uzimajući federalizam za svoju posljednju riječ, sama sebe isključuje: ona nije ništa.

To je odlučujući argument na koji moramo dati odgovor. No moram najprije iznijeti jedan historijski ispravak.

Protivnici federalizma pretpostavljaju dobromjerno da je centralizacija obdarena svim onim prednostima koje oni ne priznaju federaciji; da prva ima toliko snage koliko je ova druga neprikladna; ukratko, koliko je ova lišena logike i snage, toliko su sigurni da će je naći u onoj, te da je to uzrok goleme razlike koja je, dosad, obilježavala njihove sudbine. Trebao bih dakle, kako ne bih ništa izostavio i kako bih izjednačio pozicije, suprotstaviti kritici federativnog principa unitaristički princip, pokazati: ako su konfederacije, od početka društvene zajednice, igrale naizgled sekundarnu ulogu; ako nisu zbog različnosti svoga ustanovljavanja baš dale dokaza o vlastitoj dugovječnosti; ako se čak čini nemogućim da ih podržava istinitost njihova načela, da su, naprotiv, države s velikom centralizacijom bile najčešće velika razbojstva, organizirane tiranije, čija je glavna zasluga bila, trideset stoljeća, da na pleteru vuku leševe nacije, kao da je cilj Providnosti bio da ih kazne vjekovima mučenja zbog njihovih federalističkih maštarija.

Isto bih tako morao pokazati da cijela povijest nije ništa drugo nego slijed stvaranja i raspadanja; da pluralizam ili federaciju neprekidno slijedi sažimanje, aglomeraciju opet raspadanje. Da je grčkom carstvu Aleksandra, koje se prostiralo u Evropi i Aziji, uslijedila podjela od strane njegovih vojskovođa, zapravo vraćanje na nacionalnosti, kako mi to danas nazivamo; da je nakog tog nacionalističkog pokreta došlo veliko rimsko jedinstvo koje su u petom stoljeću nadomjestile germanske i talijanske federacije; da smo nekoć vidjeli kako austrijsko carstvo od apsolutističkog postaje federalističko, dok je Italija prelazila iz federacije u kraljevstvo; te ako Prvo carstvo sa svoja trideset i dva departmana, svojim velikim lenima i svojim alijansama, nije moglo odoljeti evropskoj konfederaciji, dok Drugo carstvo, mnogo centraliziranije, premda i mnogo manje po opsegu od prvoga, kida slobodarski duh koji je mnogo nasrtljiviji u zajedništvu provincija i komuna nego u pojedinaca samih.

Evo što bih još želio razvijati i čime ću se zadovoljiti da podsjetim na ovom mjestu, za pamćenje.

To je dakle zagonетка koju moramo riješiti; ona je jednako zanimljiva za centralizam kao i za samu federaciju.

1. Koji je uzrok da su unitarističke države, monarhističke, aristokratske i republikanske stalno sklone raspadu?

2. I što istodobno čini da federacije teže da se pretvore u Ujedinjenje?

Evo na što treba najprije odgovoriti prije nego što se izrekne sud o usporednoj vrijednosti centraliziranih i konfederiranih država. Na to upravo i odgovaram, shodno načelima postavljenim u prethodnom poglavlju, jer treba znati da su samo Istina i Pravda temelj poretka; izvan njih svaka centralizacija postaje apsurdna i svaka federacija licemjerna.

Uzrok da su Države, unitarne i federativne, sklone raspadanju i propasti jest što je kod prvih društvo lišeno svake vrste jamstva, političkog i ekonomskog, a kod drugih, pretpostavljajući da je vlast tako dobro organizirana kako se to samo može poželjeti, to je isto društvo imalo samo političke garancije; ono nije nikada ponudilo ekonomske garancije. Ni u Švicarskoj ni u Sjedinjenim Državama ne nalazimo organiziranu uzajamnost, dakle bez niza mutualističkih ustanova, bez ekonomskog prava, politički oblik ostaje nemoćan, vlast ostaje uvijek nestalna, izbijeljeni grob, kako bi rekao sveti Pavao.

Što još treba učiniti da se konfederacija zaštiti od svakog raspadanja, dok bi se istovremeno zadržao ovako definiran princip: mogućnost za svaki grad, teritorij, pokrajinu, skup stanovništva, jednom riječju za svaku državu da uđe u konfederaciju i da iz nje iziđe, *ad libitum*?

Imajte na umu da nikada slična pretpostavka nije bila ponuđena slobodnim ljudima; nikada sličan problem nije postavio ni jedan publicist. De Bonald i Jean Jacques, čovjek božanskog prava i čovjek demagogije, slažu se u izjavi, nakon Isusa Krista, da će svako kraljevstvo podijeljeno u sebi samom propasti. No Krist je govorio u duhovnom smislu; a naši su autori sušti materijalisti, pristaše autoriteta, te polaze od ropstva.

Ono što treba raditi da se konfederacija učini nerazorivom jest: konačno joj dati sankciju koju ona još očekuje, ekonomsko Pravo, kao bazu federativnog prava i svakog političkog poretka.

Upravo u tome treba vidjeti revoluciju koja će djelovati u društvenom sistemu, samim činom mutualizma, za koji smo nekoliko primjera već prije iznijeli čitaocu. Već smo mogli prosuditi da se princip uzajamnosti, prenesen iz privatnih odnosa u kolektivni pokret, postavlja u nizu ustanova čiji je razvoj lako pokazati. Sjetimo se samo, da podsjetimo pamćenje, najznačajnijih.

A. Ekonomske funkcije

1. MILOSRDNA služba i služba pomoći ugroženim osobama, prijelazna formacija između sistema kršćanske samilosti i sistema pravde koji je najavila Revolucija: društva za pomoć, medicinske usluge, ubožnice i jaslice, ludnice, kaznice itd. Sve to bez sumnje više ili manje postoji, ali nema u tome novoga duha, sposobnog za uspješno djelovanje, za čišćenje parazitizma i licemjerja, prosjačenja i rasipanja.

2. OSIGURANJA protiv poplava, požara, rizika plovidbe i željezničkih nesreća, stočnog pomora, tuče, bolesti, starosti i smrti.

3. KREDIT, tečaj novca i diskont; banke, burze itd.

4. Javne usluge TRANSPORTA željeznicom, kanalima, rijekama i morima. — Te usluge uopće ne škode privatnim poduzećima, naprotiv, one im služe kao uređivač i glavni pokretač.

5. Usluge SKLADIŠTA, dokovi, tržnice i tržni izvještaji. Njihov je cilj da osiguraju u svako vrijeme raspodjelu proizvoda na najbolji način na dvostruku korist i proizvođača i potrošača. One znače kraj merkantilističke špekulacije, zelenašenja, udruživanja zelenaša i burzovnog špekuliranja.

6. STATISTIČKI uredi, servisi za reklamu i za oglašavanje kako bi se fiksirale cijene i odredile vrijednosti. — Socijetarne ustanove koje služe kao regulatori trgovine na malo.

7. RADNIČKA DRUŠTVA, društva za izvršenje zemljanih radova, za pošumljavanje, za krčenje šuma, za gradnju putova i cesta, za navodnjavanje.

8. RADNIČKA DRUŠTVA za izgradnju mostova, vodovoda, cisterna, luka, tunela, javnih spomenika, itd.

9. RADNIČKA DRUŠTVA za iskorištavanje rudnika, šumskih vođa, i...

10. RADNIČKA DRUŠTVA za pristanišnu službu, željezničke stanice, tržnice, stovarišta i skladišta.

11. ZIDARSKA DRUŠTVA za konstrukciju, održavanje i lociranje kuća te za jeftine stanove u gradovima.

12. JAVNO OBRAZOVANJE znanstveno i profesionalno.

13. VLASNISTVO, izmjena zakona koji se odnose na pravo, na stvaranje, podjelu, način transmisije itd. posjeda. Reforma i utvrđivanje *alodijalnog* sistema.

14. POREZ . . .

Napomene. — 1. Do sada su ustanove i službe koje nazivamo *ekonomskima* bile nešto »*desideratum*« (poželjno) u društvu. Ne izmišljamo ih i ne stvaramo iz nekog svojevoljnog čefa; ograničavamo se na to da ih rasteretimo, u korist načela koje je toliko jednostavno koliko nepobitno. Dokazano je doista da je u priličnom broju okolnosti pojedinačna inicijativa nemoćna da učini ono što se bez napore postiže uz mnogo manje troškove suradnjom sviiju. Ono što privatna akcija ne može postići opravdano je i dužnost je i pravo upotrebljavati kolektivnu snagu, uzajamnost. Besmisleno je žrtvovati bogatstvo i javnu sreću nemoćnoj slobodi. U tome je princip, cilj i razlog ekonomskih ustanova. Sve što može izvršiti pojedinac stavljajući se pod zakon pravde bit će prepušteno individualnosti; sve što prelazi sposobnosti jedne osobe bit će u nadležnosti zajednice.

2. Smještam u kategoriju ekonomskih funkcija ili institucija ustanove kao *Milosrđe*, *Javno obrazovanje*, *Porez*. Priroda stvari ukazuje na razlog klasificiranja. Iskorjenjivanje pauperizma i smanjenje ljudske bijede u svim su se vremenima smatrali za najteže probleme nauke. Jednako kao bijeda kod radnika, društvene nevolje zadiru u žive izvore proizvodnje i izravno ugrožavaju javnu sreću. Dužnost je dakle da znanost, da ispravna kontrola oduzme cijelu tu kategoriju ustanova iz sfere djelovanja vlasti. — Isto vrijedi i za porez. U vezi s tim Revolucija iz 1789. i svi Ustavi koji su iz nje proizašli postavili su prava načela, opredjeljujući se za to da za porez, koji traži vlada, narod mora dati svoj pristanak, a da ga moraju raspodjeljivati glavni savjeti i gradska vijeća. Princ ne plaća samog sebe; već zemlja plaća njegova opunomoćenika: otuda proizlazi da ono što danas nazivamo ministarstvom financija uopće ne potpada pod nadležnost vlasti. — Što se pak tiče javnog obrazovanja koje nije ništa drugo nego produžetak kućnog odgoja, njemu zaista treba priznati ekonomsko značenje, izuzevši da se po-

novno vrati njegov religiozni značaj te da se zaniječe i sama porodica.

3. U članovima 4, 7, 8, 9, 10 i 11 gornje tabele vidi se koliko je u novoj demokraciji značenje radničkih udruženja, te da se smatraju za ekonomske organe i ustanove uzajamnosti. Njihov je zadatak ne samo da zadovolje radničke interese već da odgovore na pravedan zahtjev društva koji se sastoji u tome da se iskorištavanje željeznica i rudnika otme od monopola akcionarskih društava; — da se prilikom gradnje građevina od javne koristi osujeti favoriziranje na javnim licitacijama i hirovi državnih inženjera; — da se vode i šume zaštite od pustošenja itd., itd. Radnička društva stvorena prema propisima građanskog zakonika i trgovine, podređena zakonu konkurencije, kako je to deklarirao Manifest, te odgovorna za svoje postupke, imaju osim toga obaveze prema društvu koje se njima služi prema njihovoj mutualističkoj zadaći, a ona se sastoji u tome da daju svoje usluge što jeftinije.

Tom skupu ekonomskih funkcija treba dodati još niz drugih nazvanih *političkima* koje ih upotpunjavaju. Kao i prve, i ove mogu varirati u odnosu na broj i na definiciju: nitko se neće moći prevariti u njihovu značaju.

B. Političke funkcije

15. IZBORNO TIJELO ili opće pravo glasa

16. LEGISLATIVNA VLAST

17. ADMINISTRATIVNA VLAST: Administracija

18. ADMINISTRATIVNA VLAST: Policija, Pravosuđe

19. ADMINISTRATIVNA VLAST: Bogoslužje

20. ADMINISTRATIVNA VLAST: Rat.

Ministarstvo poljoprivrede, trgovine, javnog obrazovanja, javnih radova i financija preneseni su i pretvoreni u ekonomske funkcije.

Napomene. — 1. Te se funkcije zovu *političkima* u suptrotnosti s prethodnim koje su nazvane ekonomskima, jer njihov cilj više nisu osobe i dobra, proizvodnja i potrošnja, odgoj, rad, kredit i vlasništvo, već kolektivna Država, Društveno tijelo, u svom jedinstvu i u svojim izvanjskim i unutrašnjim odnosima.

2. Te iste funkcije još su podređenije drugima te se mogu nazvati potfunkcijama jer, usprkos veličini aparata,

njihova je uloga mnogo manja od ekonomskih funkcija. Prije nego što donosi zakone, upravlja, gradi palače, crkve i ratuje, društvo radi, obrađuje zemlju, plovi, trguje, iskorištava zemlje i mora. Prije nego što posvećuje kraljeve i uspostavlja dinastije, narod osniva porodice, slavi vjenčanja, gradi gradove, stvara posjede i pravo nasljedstva. U načelu političke funkcije ostaju isprepletene s ekonomskima: ništa, doista, od onog što predstavlja posebni interes vlade i Države nije strano društvenoj ekonomiji. Ako kasnije opći razlog, rasterećujući vladine organe, bude djelovao tako da se ovima prizna neka vrsta prava prvorodstva, to je posljedica historijske iluzije koja nas ne bi uspjela prevariti sada kad smo ponovno uspostavili društvenu genealogiju u njenom cjelokupnom integritetu i kad smo svaku stvar postavili na njeno mjesto. Između ekonomskih i političkih funkcija postoji odnos analogan onome na koji nas navodi fiziologija, kod životinja, između funkcija organskog života i funkcija životnih odnosa: pomoću ovih potonjih životinja se očituje u vanjskom svijetu i ispunjava svoju zadaću među stvorenjima; no ona postoji po ovim prvim funkcijama i sve što joj treba u njenom slobodnom djelovanju jest, samo jedan više ili manje promišljen *conclusum* (zaključak) njenih prvotnih snaga.

3. Tako, u demokratskom ustavu, prema onome što se može izvesti iz njegovih značajnijih zamisli i iz njegovih najautentičnijih aspiracija, politički i ekonomski poredak jedan su te isti poredak, jedan te isti sistem, postavljen na jedinstvenom načelu, načelu uzajamnosti. Vidjeli smo također u nizu mutualističkih transakcija kako su se velike ekonomske ustanove oslobodile jedna za drugom i stvorile golem humanitarni organizam o kojem ništa dosad nije moglo dati predodžbu. Ni upravni aparat sa svoje strane ne proizlazi više iz ne znam kakvog tobožnjeg ugovora smišljenog za potrebe republike i odmah povučenog pošto je stvoren, već iz stvarnog ugovora, u kojem suverenitet ugovarača, umjesto da bude apsorbiran u centralnom veličanstvu, istovremeno ličnom i mističnom, djeluje kao pozitivno jamstvo za slobodu država, komuna i po jedinaca.

Nemamo, dakle, više apstraktni suverenitet naroda, kao u ustavu iz 1793. i u ustavima nakon njega, kao u *Društvenom ugovoru* Rousseaua, već efektivni suverenitet radnih masa koje vladaju odnosno upravljaju najprije dobrotvornim zajednicama, trgovačkim komorama, udruženjima umi-

jeća i zanata, radničkim društvima; na burzama, tržištima, akademijama, školama, poljoprivrednim skupovima i konačno, izlaskom na izbore, parlamentarnim skupštinama i državnim vijećima, nacionalnim gardama sve do crkava i hramova. Radi se uvijek i svugdje o istoj *snazi zajedništva* koja se stvara u ime principa uzajamnosti i u njegovu korist, kao najviša potvrda prava čovjeka i građanina.

Ovdje kažem da su radne mase stvarno, pozitivno i zbiljski suverene; kako ne bi bile ako im ekonomski organizam potpuno pripada: rad, kapital, kredit, vlasništvo, bogatstvo; budući da su apsolutni gospodari organskih funkcija, kako onda ne bi bile s još više razloga i gospodari društvenih odnosa? Podložnost proizvodnoj snazi onoga što je nekoć uz isključenje svega ostalog predstavljala Vlast, Moć, Država puca na način na koji se obrazuje politički organizam:

a) IZBORNO TIJELO koje se sastaje po svojoj spontanoj volji čineći *kontrolu operacija*, pregled i sankcioniranje vlastitih propisa;

b) delegacija, ZAKONODAVNO TIJELO ili Državno vijeće, imenovano od federalnih grupa s pravom na ponovni mandat,³⁴

c) *izvršna komisija* koju biraju sami predstavnici naroda iz vlastitih redova i koja je opoziva;

d) konačno, predsjednik te komisije koga ona sama imenuje i koji je opoziv.

Nije li time, recite, preobrnuto sistem staroga društva; sistem u kojem je zemlja zacijelo sve; a onaj koga su nekoć nazivali šefom države, suverenom, autokratom, monarhom, despotom, kraljem, imperatorom, carem, kanom, sultanom, veličanstvom, visočanstvom itd., itd. javlja se kao *gospodin*, prvi, možda, među svojim sugrađanima, u posjedovanju počasnog naslova, ali, zacijelo, najmanje opasan od svih javnih službenika? Ovoga se puta možete hvaliti da je riješen problem političkog jamstva, problem podređenosti vlasti zemlji,

³⁴ Ako su konfederirane države međusobno jednake, dovoljna je jedna jedina skupština; ako su nejednake važnosti, uspostavlja se ravnoteža obrazujući, kao federalno predstavništvo, dvije Kamere ili dva Vijeća. Jedno predstavničko tjelo čiji su članovi bili imenovani u jednakom broju od strane pojedinih država, bez obzira na broj njihovih stanovnika ili veličinu teritorija; drugo, u koje su delegati imenovani od samih država, proporcionalno prema njihovoj važnosti. (Vidi Ustav švicarske konfederacije, u kojem dualizam parlamenta ima sasvim drugo značenje nego u francuskom ili engleskom Ustavu.)

princa suverenu. Nikada više nećete doživjeti ni zloupotrebu vlasti ni državne udare; onemogućeni su ustanci moćnih protiv naroda i savezništvo vlastodržaca i buržoazije protiv puka.

4. Pošto smo sve to shvatili, vraćam se na pitanje jedinstva koje je gore postavljeno: kako će, s federativnim pravom, država sačuvati stabilnost? Kako će sistem koji proglašava svetom svoju temeljnu postavku, odnosno pravo svakog člana konfederacije da se otcijepi, moći da djeluje kao cjelina i da se održi?

Na tu primjedbu, treba priznati, nije bilo odgovora dok su konfederirane države bile zasnovane izvan ekonomskog prava i zakona uzajamnosti: razilaženja u interesima morala su prije ili poslije dovesti do pogubnih rascjepa, a monarhistički unitarizam morao je nadomjestiti republikansku dvosmiselnost. Sad je sve izmijenjeno: ekonomski je poredak zasnovan na sasvim drugačijim činjenicama; duh država je izmijenjen; konfederacija je nerazrješiva istinitošću vlastitog principa. Demokracija, koja je toliko nesklona svakoj pomisli na otcjepljenje, naročito u Francuskoj, ne treba se bojati ničega.

Ništa od onoga što dijeli ljude, gradove, udruženja, pojedince ne postoji više u mutualističkim zajednicama; ni suverena vlast, ni politička koncentracija, ni dinastičko pravo, ni građanska lista, ni odlikovanje, ni penzije, ni kapitalističko iskorištavanje, ni dogmatizam, ni sektaški duh, ni stranačka ljubomora, ni rasne predrasude, ni suparništvo među udruženjima, ni suparništvo između gradova i pokrajina. Tu mogu postojati razlike u mišljenju, vjerovanju, interesima, običajima, proizvodnji, kulturama, itd. No te su razlike upravo osnovica i cilj mutualizma: prema tome, one se ne mogu izroditi ni u kojem slučaju u netoleranciju Crkve, pontifikalnu nadmoć, drskost pojedinih mjesta ili prijestolnice, industrijsku ili poljoprivrednu premoć. Sukobi su nemogući: da se oni ponovno jave, trebalo bi uništiti mutualizam.³⁵

³⁵ Jedna prilično nepoznata činjenica, ali vrlo zanimljiva bacit će puno svjetlo na tu istinu. U nekim mjestima departmana Doubs u okrugu Montbéliard, gdje je stanovništvo pola katoličko, pola protestantsko nije rijetkost da ista građevina služi u različite satove za različite kultove i to bez ikakve netrpeljivosti s bilo čije strane. Očito su se ti dobri ljudi morali sporazumjeti, sklopili su za služenje obreda ugovor o uzajamnoj toleranciji, a mutualizam isključuje svaku pomisao na

Odakle bi došao revolt? Na koji bi se izgovor oslanjalo nezadovoljstvo? — U mutualističkoj konfederaciji građanin ne napušta ništa od svoje slobode, kako Rousseau zahtijeva za vladu svoje republike! Javna je vlast u rukama građanina: on je vrši i njome se koristi: ako bi se na nešto žalio, to je da ni on ni itko drugi više ne može da je nasilno prisvaja i da je sam uživa. On ne treba više žrtvovati imetak: država od njega traži, u obliku dažbina, samo ono što striktno zahtijevaju javne usluge. Budući da su one bitno reproduktivne i pravedno raspoređene, porez pretvaraju u *razmjenu*³⁶ Razmjena je povećanje bogatstva?³⁷ S te se strane ne treba uopće bojati raspada. Bi li se konfederirani razišli pred rizikom jednog građanskog ili stranog rata? U konfederaciji utemeljenoj na ekonomskom pravu i na zakonu uzajamnosti građanski bi rat mogao nastati samo iz jednog razloga — vjerskog. Ne računajući s tim da je duhovni interes slabšan kad su ostali interesi pomireni i uzajamno zajamčeni, kome nije jasno da je posljedica mutualizma uzajamna tolerancija? A ona otklanja mogućnost sukoba. Što se pak tiče strane agresije, što bi moglo biti njenim uzrokom? Konfederacija, koja priznaje svakoj od konfederiranih država pravo na otcjepljenje, ne može s još više razloga željeti da vrši prisilu u stranom svijetu. Pomisao na osvajanje nespojiva je s njenim načelom. Samo jedan slučaj rata, izvana, može ovdje biti predviđen..., slučaj rata zbog načela: to bi se dogodilo kad bi postojanje jedne mutualističke konfederacije objavile okolne države, gdje je velika eksploatacija i velika centralizacija, što je nespojivo s njihovim vlastitim načelom, jednako kao što je 1792, Brunswicki manifest ob-

sukob. Još se nije čulo u tim selima da netko prijeđe s jedne vjere na drugu; isto tako nitko nije počinio, bilo kojoj vjeri pripadao, nikakav napad, nikakav fanatički čin. Prije nekoliko godina nadbiskup iz Besançon-a počeo je sijati neslogu: naređuje da se za njegovu pastvu građe posebne crkve. Istinski bi prijatelj mira i humanosti jednostavno predložio da se kuća božja učini većom i ljepšom; shvatio bi da je ta crkva-hram najljepši spomenik koji je ljudska ruka podigla kršćanskom milosrđu. No, nadbiskup to tako ne shvaća. Dok to o njemu ovisi, on jednu vjeru suprotstavlja drugoj, crkvu crkvi, groblje groblju. Kad dođe dan posljednjeg suda, Krist će imati samo da izreče presudu, podjela vjernika i bezbožnika bit će već izvršena.

³⁶ Vidi *Teoriju o porezima (Théorie sur l'impôt)* P. J. Proudhona, Paris, Dentu 1861.

³⁷ Vidi *Priručnik za burzovnog mešetara*, uvod istog autora, Paris 1857. (*Manuel du spéculateur à la Bourse*).

javio da je francuska revolucija nespojiva s načelima koja su bila na snazi u ostalim državama! Na to ja odgovaram da je stavljanje izvan zakona konfederacije zasnovane na ekonomskom pravu i na zakonu mutualizma upravo ono naj sretnije što bi se moglo dogoditi da bi se uzdigao republikski, federativni i mutualistički osjećaj, da bi se dokinuo svijet monopola i da bi se zacrtala pobjeda radničke demokracije na cijeloj zemaljskoj kugli...

Zar treba da dalje inzistiram?

Mutualistički princip, primijenjen u zakonodavstvu i običajima, čineći ekonomsko pravo, obnavlja iz temelja i do krova građansko pravo, trgovinsko i upravno pravo, javno pravo i pravo pojedinaca. Ili, radije, oslobađa ovu najvišu i temeljnu kategoriju prava, ekonomsko Pravo, jer mutualističko načelo čini jedinstvo pravnih nauka. Treba pokazati temeljitije nego što je to do sada učinjeno da je pravo jedno i istovjetno, da su svi njegovi propisi jednaki, sve njegove postavke proizlaze jedne iz drugih, da su svi njegovi zakoni varijante jednog te istog zakona.

Značajka staroga prava, koje je znanost starih poznavalaca pravnih nauka podijelila na toliko različitih grana na koliko su se različitih predmeta odnosile, u svim njegovim segmentima, jest to što je bilo *negativno*; ono je prije sprečavalo nego dopuštalo, radije je onemogućavalo sukobe umjesto da stvara jamstvo, prije je kažnjavalo izvjestan broj nasilja i prevara, umjesto da osigurava stvaranje općeg blagostanja i sreće sprečavajući sve prevare i nasilja.

Novo je pravo, suprotno tome, bitno *pozitivno*. Njegov je cilj da stvari, jamčeći sigurnost i obilnost, sve ono što je staro pravo samo dopuštalo da se radi, kao poslužitelj slobode, ne tražeći ni jamstva ni sredstva i ne izražavajući prema njima ni odobravanje ni neodobravanje. Ogriješiti se o jamstva, o društvenu solidarnost; okorjeti u merkantilnoj anarhiji, licemjernosti, monopolu, burzovnom zelenašenju smatrat će se odsada, po novom pravu, činom jednako toliko vrijednim pokude koliko i bilo koji lopovluk, zloupotreba povjerenja, krivotvorenje, oružane pljačke u nastanjenim kućama, sve čime se dosad gotovo isključivo bavio zakon. Taj pozitivni karakter novoga prava, nove obaveze koje iz njega proizlaze, slobodu i bogatstvo kao njegov plod, dovoljno smo prikazali u pitanjima što se odnose na osiguranje, na ponudu i potražnju, na ustanovljivanje cijene i vrijednosti, itd., na trgovačko povjerenje, na kredit, promet,

itd., jednom riječju na ono što smo nazvali ekonomskim ustanovama ili funkcijama. Nije potrebno da se na to vraćamo.

Kako bi dakle neka zajednica radnika, pošto je bila dio mutualističke federacije, odustala od pozitivnih, materijalnih, opipljivih prednosti, isplativih, koje joj ova jamči? Kako bi mogla željeti da se vrati u staro ništavilo, na tradicionalni pauperizam, na nesolidarnost, na nemoral? Pošto je upoznala ekonomski poredak, zar bi željela biti eksploatatorska aristokracija, zar bi zbog ogavnog zadovoljavanja nekolicine željela ponovno vratiti opću bijedu? Kako bi se, kažem, srca ljudi, pošto su upoznala pravdu, izjasnila protiv pravde, oglašavajući svijetu sami sebe kao bandu lopova i razbojnika?

Čim ekonomska reforma, mutualistička, bude proklamirana u nekom dijelu svijeta, konfederacije će svugdje postati nužne. Za njihovo postojanje ne treba da se države koje stupaju u federaciju nalaze jedna pokraj druge, čineći bedem, kao što je u Francuskoj, Italiji i u Španjolskoj. Federacija može postojati i među podijeljenim zemljama, razmaknutim i međusobno udaljenim. Dovoljno je da one izjave kako žele ujediniti svoje interese i međusobno jamčiti, po načelu ekonomskog prava i uzajamnosti. Jednom formirana federacija više se ne može raspasti: jer, ponavljam, ne odstaje se od takvog uvjerenja kao što je mutualističko uvjerenje ili od ugovora kao što je federativni ugovor.

Kako smo već kazali, načelo uzajamnosti sasvim je sigurno najčvršća i najsuptilnija veza u političkom i u ekonomskom poretku koja se može uspostaviti među ljudima.

Ni sistem vršenja vlasti, ni zajednica, ni udruženja, ni vjera, ni propovijedi ne mogu istovremeno osigurati ljudima toliku slobodu, tako ih duboko povezujući.

Optuženi smo da podržavamo, razvitkom prava, individualizam, da razaramo ideal. Kleveta! Gdje bi to moć zajedništva proizvela tako velike stvari? Gdje bi se duhovi osjećali bližima? Svagdje drugdje nailazimo na materijalizam grupnih interesa, licemjerje asocijacija i na teške lance države. Samo u ovom slučaju osjećamo se u pravu i u istinskom bratstvu. Ono nas prožima i oživljava; nitko se ne može tužiti da ga se prisiljava, da mu se nameće jaram, ili da ga se opterećuje i najmanjim teretom. To je ljubav u svojoj istinitosti i u svojoj iskrenosti; ljubav koja je savršena samo kad je za svoju devizu uzela mutualističku maksimu, umalo da sam kazao trgovačku: *dam da daš*.

Buržoaski dualizam: konstitucionalni antagonizam. Presudna superiornost radničke ideje

Znamo u čemu se sastoji radnička ideja, i u pogledu interesa i sa stanovišta vlade. Ovo izlaganje upotpunit ćemo objašnjavajući u nekoliko riječi što je ona bila 1789. Isto tako iznosimo što je nakon Revolucije bila ideja buržoazije. Čitalac će zatim moći prosuditi, potpuno upoznat s predmetom, u čemu je danas snaga radništva: da li u radničkoj Demokraciji ili u buržoaskom kapitalizmu.

Već smo prije ovoga zaključili (2. dio, pog. II) da je buržoaska svijest postigla svoj najviši stupanj intenziteta 1789, kada Treća republika, bacajući kroz Sieyèsova usta izazov bivšem režimu, kaže: *Što sam ja? Ništa; a što moram biti? Sve.* Tada smo naglasili da je buržoazija zaista i postala sve, ali je počela gubiti osjećaj za samu sebe i zapadati u letargiju, jer je ništa više nije odvajalo od društvene cjeline. Ako se 1848, poslije pada Louisa Philippea, pričinjalo kako ona izlazi iz svoje obamrlosti, bilo je to zahvaljujući ustancima radničke klase koja je, odvojivši se, odnosno razlikujući se od buržoazije i stekvaši svijest o samoj sebi i svojoj sudbini — stupala na političku scenu zahvaljujući socijalističkom teroru.

No, još je žalosnija od gubitka svijesti srednje i visoke buržoazije činjenica da za razliku od radničke klase, čiji je uspon tako brz, buržoazija nema nikakva razumijevanja za ideju koja ju je nekoć vodila. Te, ako se za zemlju i vladu može smatrati da su u međusobnoj zavisnosti, one su, prepuštene milosti i nemilosti sudbine zbog svoje duboke beznačajnosti. Dakle, ono što čini političku sposobnost nije samo svijest, to je i ideja. Kad bi buržoazija još znala čitati i misliti, bila bi nemalo iznenađena da dozna kako se njena ideja istrošila. Kako je ona isto toliko nemoćna uspostaviti red koliko i donijeti slobodu, riječju: njena ideja više ne postoji.

Prije 1789. buržoaska ideja bila je dio feudalne ideje. Plemstvo i svećenstvo posjedovalo je gotovo cijelu zemlju, vladalo u dvorcima, samostanima, biskupijama i župama; posjedovalo je pravo neotuđivosti i druga prava, dijelilo pravdu svojim zakupnicima i ratovalo s kraljem dok nije, trpeći poraz za porazom, spalo na to da se udvara savezu kralja i buržoazije. Buržoazija je vladala u trgovini i obrtu, imala je svoja udruženja, privilegije, franšize, povlastice.

Kako bi izbjegla tiraniji svećenstva i plemstva, povezala se s krunom i tako počela nešto značiti u državi. Godine 1789. bio je svrgnut cijeli taj sistem. Buržoazija, koja je u politici postala sve, mogla je beskrajno povećati svoja vlasništva nastavljujući, uostalom, proizvoditi i trgovati, kao što su i plemići jeli ono što im je ostajalo od prihoda, a kler pjevao na bogoslužjima. Ideje više nije bilo, ni kod jednih ni kod drugih.

Varam se: evo što je postala buržoaska ideja.

Pošto je zbog svoje jednoobraznosti, kapitala i neosporivog utjecaja na puk postala gospodaricom države, vidjela je u tome samo sredstvo da učvrsti svoj novostečeni položaj i da ulaganjima i budžetom stvori novo područje iskorištavanja i bogaćenja. Uzimajući za sebe prava svećenstva, plemstva i kralja u negdašnjim drevnim državnim staležima, buržoazija nije vidjela nikakve smetnje u tome da država zadrži svoj prijašnji monarhistički oblik, centralistički i unitaristički; pobrinula se samo da u odnosu na vladara osigura sebe, a to je nazvano Ustavnom poveljom. Zapravo, administracija je funkcionirala po volji buržoazije i za buržoaziju, po volji buržoazije i za buržoaziju ubirao se porez, po volji buržoazije i za buržoaziju vladao je kralj.

Sva je pravda žarila iz nje; vlada *kralja* bila je njena vlada; smatrala je da samo ona ima pravo odlučivati o ratu i miru, o skokovima i padovima cijena; te ako je ponekad morala ugušiti političke prohtjeve krune, bilo je očito da ne žali dugo ni za kojom dinastijom.

Tome sistemu političke centralizacije bila je potrebna neka protuteža. Nije bilo dovoljno što je ograničila, opkolila i uravnotežila kraljevsku vlast, što ju je podredila parlamentarnoj većini, učinila podložnom neograničenim ovlaštenjima vlastitih ministara; trebalo je staviti još jednu uzdu, još jedan limit tom golemom tijelu koje se zove vlada, ako je htjela izbjeći da je prije ili poslije to čudovište ne proguta. Osigurala se protiv povlastica krune: a što je ta čisto osobna povlastica u usporedbi sa sveobuhvatnom razvojnom moći sistema? . . .

Ovdje se otkriva, u svojoj naivnosti, duh buržoazije.

Toj neizmjerljivoj snazi centralizacije dane su različite protuteže. Bile su to, u prvom redu, organizacija vlasti, prema ekonomskom principu podjele rada ili industrijske raspodjele; — zatim predstavnički sistem i izglasavanje poreza

izabranih predstavnika; sistem po kojem izvršna vlast nije mogla učiniti ništa bez pristanka zakonodavne većine; — i, konačno, opće pravo glasa. Pokazalo se očitim da nikakva buržoaska većina nije bila zaštićena od potkupljivosti te su ozbiljno zaključili: ako neki ministar može utjecati na stotina buržuja, on nikada neće moći korumpirati cijeli narod!... Gradska organizacija i organizacija departmana može se također uračunati među velika sredstva pomoću kojih je na temelju ustavnih prava zadržana vlast: radilo se samo o jednom iskustvu koje se nikad nije ostvarilo u praksi. (Vidi dolje, 3. dio, pogl. IV.)

Od svih prepreka protiv vlasti najmoćnija, jedina koja je uspješno djelovala i koja i danas carskim apsolutizmom dijeli svemoć nacije bila je: pogodite što? industrijska i merkantilna anarhija, ekonomski kaos, sloboda zelenašenja i burzovnog špekuliranja. *Svatko kod sebe i svatko za sebe* u idealu vlastite sebičnosti. *Pustite da ide, pustite da prođe*, najšire primjenjivano vlasništvo u svoj rugobi starog građanskog prava; u dvije riječi negacija svakog mutualizma i svakog jamstva, apsolutna nesolidarnost, negiranje ekonomskog prava. To je bilo logično: jednom pretjeranom načelu silom se moralo suprotstaviti jedno drugo ništa manje pretjerano načelo. *Abyssus abyssum invocat*. U tome je velika tajna suvremenog nereda: dvije nevolje koje se podupiru i umjesto da se uzajamno onemogućuju, gotovo se sankcioniraju. One su se zatim uvećale svaka u svojoj sferi. Centralna vlast postala je sveproždiruća i agresivna; a ekonomska se anarhija manifestirala neobuzdanim burzovnim zelenašenjem, trgovačkim preokretima, zastrušujućim burzovnim špekuliranjem, progresivnim i općim poskupljenjem.

Buržuj se bavi bankarstvom, industrijom, čak poljoprivredom, kopanjem ruda, plovidbom, posredništvom, itd.; ali izvan svakog ugovora čiji bi cilj bio da umanjí rizik, otkloni slučaj, utvrdi vrijednosti i spriječi drastične pomake, učini ravnopravnijim položaj trgovca i kupca. Buržuj se užasava svega što bi mu moglo namećnuti obaveze uz jamstvo, on negira ekonomsku solidarnost, s gnušanjem odbija mutualizam. Predložite buržuju da ćete ga angažirati u nekom poslu po pravilima mutualizma. Odgovorit će vam: Ne, radije sam slobodan. Slobodan, za što? Da uloží, eventualno, svoj novac uz najveće kamate, riskirajući da ne nađe gdje će ga uložiti ili da ga uloží u neku propalu hipoteku; da proda svoju robu s velikom zaradom, uz rizik da bude prisiljen prodavati s

gubitkom; da suviše digne cijenu svojim proizvodima, slobodan da ih sam upropasti ako dođe do stagnacije ili prezašćenja: da dá u zakup svoje zemlje uz pretjerano visoku cijenu riskirajući da upropasti čovjeka koji se nalazi na njegovoj zemlji i koji mu neće moći platiti. Slobodan špekulirati dizanjem i spuštanjem cijena, zelenašiti na burzi, hazardirati, kroití zakon drugima, služiti se i iskorištavati monopol čak ako mora podnositi još teže uvjete i izvrnuti nevolji svoju subraću uz rizik da sam postane žrtva njihove osvete. Buržuj nije prijatelj sigurnih operacija, naročito kad one od njega traže neku uzajamnost. On traži hazard, kako god bila mala nada u uspjeh. Sve je za njega prilika, sredstvo ili izgovor za pomamnu konkurenciju, bez razlike na ono što je učinio čovjek ili što proizlazi iz biti same stvari. I osiguranje, koje je tako lako podvesti pod načelo mutualizma, on radije prakticira na monopolitički način.

Ta ekonomska nesolidarnost, morao bih reći taj nemoral u transakcijama koji tako pretjerano hvali politička ekonomija engleske škole, za buržuja je postao načelo, teorija, doktrina. Zamisao o ekonomskom pravu koje će biti komplementarna potkrepa političkog prava i građanskog prava, za njega ne postoji. On je smatra besmislicom. *Svatko sebi, svatko za sebe, Bog (!) za sve*. To je buržujeva lozinka. Ekonomska znanost, kako je on shvaća, ne temelji se na pojmu s dva značenja, prema tome sintetičkom i pozitivnom pojmu koji znanost o interesima tvori prema slici same pravde; ona počiva na elementarnim jednostavnim, antinomijskim pojmovima, koji se ne mogu odrediti po sebi i naći vlastitu ravnotežu, te dovode znanost do nesigurnosti i trajne proturječnosti. Za buržuja, na primjer, nema prave VRIJEDNOSTI, iako on neprestano govori o zakonu *ponude i potražnje*; premda ta dva izraza *ponuda i potražnja*, uključuju, svaki sa svog različitog gledišta, ideju o pravoj vrijednosti, a rasprava između nudioca i potraživača pokazuje potrebu za njenim otkrivanjem. U očima buržuja vrijednost je suštinski svojevoljna, ovisi o shvaćanju. Pa budući da je vrijednost *mobilna*, on zaključuje kako je ona nužno lažna. Sam Bog zna koliko ta lažnost, koju on pripisuje stvarma u buržujevim očima opravdava zablude njegove savjesti! Nikada nećete vidjeti da se buržuj ni pri svojim transakcijama ni u razmišljanjima koje ove izazivaju u njemu zabrinuo za usklađenost vrijednosti, za primjerenu cijenu roba, za mjerilo usluga, za normalnu kamatnu stopu ili za stopu nadnice. On ništa ne drži

do tih tlapnji. Kupiti, ako može, za tri franka ono što vrijedi šest; prodati za šest franaka ono što vrijedi tri, i to usprkos osobnoj svijesti koju ima o situaciji i o stvarima, usprkos šteti koju može namijeti svom bližnjem: evo njegove trgovačke maksime koju on ispovijeda bez stida. Recite mu nakon ovoga da bi bilo lako ozakoniti njegove rente, interese, povlastice, sav taj profit mijenjajući dovoljno praksu, ali on radije nastavlja rat lukavstava, zasjeda, iznenađenja, monopola, što omogućava nadmoć njegova kapitala i špekuliranje trgovine. Recite mu da je sve to nelojalno, a on će se rasrditi i to mu spasava poštenje. Uvjeren je da su djela, više ili manje sablažnjiva, kojima se bavi svakog dana, od jutra do večeri, budući da su potrebna, zbog toga i ispravna; i da prema tome nema prijekora ni krađe osim što određuje Zakonik.

Što kažete nakon toga o njegovim akademskim ekshibicijama gdje se dijele nagrade na nagrade mladim piscima koji se ističu u ratu protiv socijalizma smatrajući gnusnom njegovu doktrinu; što o tim predavanjima i tečajevima gdje se hini osveta povrijeđenog vlasništva; što o maltuzijanskim misijama gdje se hvale da su uspostavili odnose između političke ekonomije ljudoždera i vječnih principa pravde i morala? Zar zato što imaju na raspolaganju katedre, fotelje, natječaje, škole, nadaju se da će u masama stvoriti iluzije, a ljudsku savjest smatraju glupošću? Bijedni sofisti, nemaju ni toliko duha da vide kako ih mase, zabrinute zbog vlastitih nevolja, uopće ne razumiju, i da nemaju što naučiti one koji ih uzdržavaju! Usuduju se govoriti o ekonomskom moralu, iako se cijeli njihov napor, četrdeset godina, sastojao u tome da dokazuju kako je moral jedno, a politička ekonomija sasvim drugo; ondje gdje prvi kaže da, drugi može lako kazati ne. Najjasnija od njihovih teorija sastoji se u tome da se iz domene političke ekonomije izbaci upletanje prava, poziv na ljudsku solidarnost, kao da je to napad na znanost i na slobodu! Tko bi se od njih usudio potvrdno odgovoriti na pitanje: postoji li izvan ekonomskog prava, zasnovanog na obaveznoj mutualizmu, neka znanost i ekonomska istina? Pitajte ih i vidjet ćete što će vam odgovoriti.

Koja se vrlina, koja dobronamjernost može održati u društvu čija je osnovna maksima da ekonomska znanost nema ništa zajedničko s pravdom; da je od nje radikalno nezavisna i da je ideja o nekom ekonomskom Pravu ekonomska utopija. Oni smatraju da ekonomski poredak postoji po

sebi i ne može se temeljiti ni na kakvoj pravnoj činjenici. Ljudi mogu jedni drugima obećati sve što hoće, ali oni jedan drugome ne duguju, po samim ekonomskim odnosima, apsolutno ništa. Prema tome, budući da svatko ima pravo slijediti svoj interes, prijatelj može legalno racionalno i znanstveno uništiti prijatelja, sin napustiti oca i majku, radnik izdati gazdu, itd. Kakvo poštovanje vlasništva može postojati u sličnom sistemu? Koja je moć u udruživanju? Kakvi obziri prema vlasti? Koja je vjera zakonita? Kakvo je dostojanstvo čovjeka? Mogao bih ispuniti cijeli tom izrečenim bes-tidnostima takozvanih ekonomista pod maskom njihove tobožnje znanosti: ostavljam da to učine mlađi od mene. Nebu hvala, potomstvo neće to zaboraviti.

Nemoralnost buržoaske klase naročito se pokazala u slobodnoj trgovini. Nema nijednog buržuja koji ne drži do toga da ima povoljnu bilancu i smatra se izgubljenim ako je ne postigne: ali nema također ni jednoga koji ne kritizira grozan monopol ostalih buržuja i ne smatra pravednim ukidanje protekcija što ih uživaju. Neka ga se oslobodi plaćanja poreza, ništa bolje od toga: radi se o interesu društva — neka se opterete drugi — to je pravedno. Isto je s eskontom. Koji trgovac, mali ili veliki, ne bi bio sretan da mu se zajamči eskontiranje mjenice s dva umjesto s tri potpisa i kamatnom stopom od pol posto umjesto 5, 6, 7, 8 ili čak 9 posto koji se iznuđuju svojevoljno, iznenada, u teškim trenucima? Upravo to stanje određenosti diskonta i kredita pristalice uzajamnosti stavljaju sebi u zadatak da zauvijek stvore. No čekajte: buržuj neće uvijek biti zle sreće. I on će imati svoj sretan dan. I, evo ga, kako je nakon nekoliko uspješno završenih poslova ostvario stotinu hiljada, dvije stotine hiljada franaka. Novci se prelijevaju iz njegove blagajne: on ih brzo nosi u Banku. O, ne govorite mu više o eskontiranju za pol posto i o dva potpisa. On je bogat, on je gospodar vlastitog položaja; on propisuje zakon bankarima, jer je i sam bankar. Neka uvidjeti budu strogi za njegove manje sretne konkurente, neka ih zelenašenje proždre! . . . Naći će da su poslovi krasni; približit će se vladi i glasat će za ministarstvo.

Takav je buržuj u poslovima, a na takvog ćete naići u politici. Zapravo on nema načela; ima samo interese. Tečaj burze određuje njegovo viđenje. On je čas dvoranin moći, čas pristaša opozicije, ponizni molitelj ili razbješnjeli klevetnik: *Zivio kralj!* ili *Živjela liga!* prema tome da li vrijednosti na burzi rastu ili padaju, da li se njegova roba prodaje ili mu

ostaje na teret, prema tome da li intervencijom neke visoke ličnosti veliki potražni zahtjev upućen od države njemu ili njegovu konkurentu — dolazi da ga spasi od propasti ili da ga baci u beznadni položaj.

U djelima političke ekonomije koja su objavljena već prije trideset godina i u kritici koja je o njima izrečena treba vidjeti do koje je niske grane zlosretna buržoazija pala i u koju su je duboku provaliju bacili natječući se vlastiti državnici, predstavnici, govornici, profesori, akademici, sofisti, sve do romanopisaca i dramaturga. Svi su oni prionuli da u njoj zajedno sa zdravim razumom unište i moral. A one koji su učinili to krasno djelo nazvala je svojim spasiocima. (*Quos vult perdere Jupiter, dementat.*³⁸)

Ono što je francusku naciju nakon izlaska iz revolucionarne kušnje obilježavalo i što je od nje gotovo za pol stoljeća učinilo uzornu naciju bio je njen duh jednakosti. U jednom se času činilo da se ta težnja za izjednačavanjem nalazi pred stapanjem kapitalističke aristoracije i radništva u jednu jedinu klasu koju su tako pravilno nazvali srednjom klasom. Jednakosti u pravima, jednakosti u razdiobi i u slobodi industrije trebalo je samo dodati svemoćni poticaj mutualističkih institucija, i ekonomska bi se revolucija odigrala bez potresa. *Red*, tako drag buržoaziji, ne bi bio poremećen ni jednog jedinog trenutka.

Od tada već gotovo dvadeset i pet godina zemlja je podnosila utjecaj u suprotnom pravcu, zahvaljujući zakonima o rudnicima, bankovnim privilegijama, koncesijama za željeznice, te je kapitalističko i industrijsko bogatstvo odnijelo odlučnu nadmoć, tako da se srednja klasa svaki dan pomalo gasi, napadnuta s čela dizanjem nadnica i razvijanjem akcionarskih društava, a bočno porezom i stranom konkurencijom ili slobodom trgovine, te konačno zamijenjena funkcionarizmom visoke buržoazije i plaćenom radnom snagom.

Odakle je došla propast srednje klase, propast koja za sobom povlači propast nacije i slobode? Od ekonomskih teorija koje je ona sama ludo prihvatila, od lažnog liberalizma u koji se ne prestaje zaklinjati i koji joj je kao jedino dobro dao administrativnu centralizaciju, stalnu vojsku, parlamentarno šarlatanstvo, anarhičnu konkurenciju, monopolistički parazitizam, neprestani porast cijena u korištenju no-

vca i kapitala, kozmopolitizam slobodne trgovine, opću skuću i posljedicu toga radnička udruženja i štrajkove. No nema tako velikog zla kojem se ne bi mogao naći lijek; kako se radi o zajedničkoj stvari između radnika u gradovima i radnika na selima (vidi gore 1. dio, pogl. II), isto vrijedi za Radničku demokraciju i srednju klasu. Kad bi i jedna i druga mogle shvatiti da nije spas jedino u savezništvu!

Također možemo tvrditi da su odsad uloge između buržoazije koja je kapitalističko-vlasničko-poduzetnička te vlade i radničke demokracije u svim točkama preokrenute. Ovu zadnju ne treba više nazivati *masom*, *mnoštvom*, *prostim pukom*; to je prije ona prva. Uzet u svom zajedništvu, narod nije više hrpa pjesaka koji je poslužio Napoleonu I da odredi društvo. Što je to društvo? Govorio je on. Administracija, policija, sudovi, crkva, vojska; ostalo je prašina. *Rudis indigestaque moles*. Sada je radni narod dobio tijelo, on osjeća, on misli, on glasa, bez savjeta, jao! Ali na kraju krajeva on glasa po vlastitoj volji i već razvija svoju zamisao. Ono što ne misli, ono što je ponovno palo na stanje neprobavljivog klateža to je buržoaska klasa.

I dok se narod, pod pritiskom energične svijesti i zahvaljujući moći pravedne ideje, pokazuje svijetu u snazi i sjaju organske tvorevine, zahtijevajući vlastito mjesto u Savjetima zemlje, nudeći srednjoj klasi savezništvo za koje će uskoro biti i te kako sretna da ga može dobiti, vidimo da se visoka buržoazija — pošto se kotrljala iz jedne političke katastrofe u drugu, došavši do posljednjeg stupnja intelektualne i moralne praznine, raspršila u masu u kojoj nije ostalo ništa ljudsko osim egoizma. Ona traži svoje spasitelje kad za nju više nema spasa i kao jedini program proglašava ciničnu ravnodušnost te radije nego da pristane na neizbježnu preobrazbu, zativa na zemlju i na sebe nov potop, bijesno odbijajući ono što je sama pozdravila i čemu je klicala 1789, Pravo, Znanost, Napredak, Jednom riječju Pravdu.

O municipalnoj slobodi: kako tu slobodu, suštinski federalističku i inkompatibilnu s unitarnim sistemom, ne može zahtijevati opozicija niti je može dati carska vlada

Jedno od pitanja za koje opozicija vjeruje da će dobiti odobravanje zemlje i pristanak Vlasti jesu municipalne slobode. U želji za nezavisnošću komuna poslanici opozicije naročito

³⁸ One koje Jupiter želi upropastiti, raspamćuje ih.

se vole udvarati pariškom stanovništvu ne mareći ni za vlastite zakletve, ni za vlastita uvjerenja ništa više nego za logiku i činjenice. Već dvanaest godina gradom Parizom upravlja carska komisija: da li je njemu bolje, ili mu je lošije? Može se podržavati jedno i drugo. Ali bez obzira na to da li je dobio ili izgubio, Pariz, prema onom što se tvrdi, žali svoje gradske savjetnike. Koje li prilike da predstavnici steknu popularnost!

Pitanje municipalnih sloboda jedno je od najsloženijih i najširih; bitno se odnosi na federativni sistem, rado bih rekao da je cijelo stvar federacije. Mislim da nema nikakve potrebe objavljivati moj pristanak jednoj takvoj reformi, u korist koje sam se izjasnio već odavno i u mnogim prilikama. Danas se spremam pokazati s nekoliko presudnih zapažanja u kojim su točkama oni — koji iz potrebe za pobijanjem ili iz posve drugih razloga prave najviše buke oko municipalnih sloboda, a ostaju vezani za unitaristički centralizam — u suprotnosti sa samima sobom; kakav trijumf spremaju svojim protivnicima i koje razočaranje zemlji!

Tvrdim da je municipalna sloboda takva kakvom su je htjeli i kakvom su je definirali jedan za drugim svi ustavi, po svojoj prirodi inkompatibilna s vladinim unitarizmom. Dodajem da je ta inkompatibilnost u Parizu, zbog njegova naslova prijestolnice, još veća nego u bilo kojem drugom gradu Francuske.

Učinimo tu tvrdnju još eksplicitnijom, ako je moguće. Kako je prije rečeno (II. dio, IX. poglavlje), dva su načela uzeta u obzir u buržoaskom svijetu, takvom kakvim ga je učinila Revolucija, kao dva stupa društva i države: s jedne strane radi se o načelu političke centralizacije, s druge, o načelu ekonomske nesolidarnosti, drugim riječima o industrijskoj i merkantilnoj anarhiji koja, čineći protutežu prvom, nužno dovodi do moći kapitala. Dakle, ta dva načela moraju, prema zakonima historijske evolucije koji upravljaju svim vladama, s vremenom proizvesti svoje posljedice, a budući da im municipalna sloboda smeta, proizlazi da se komunalni život mora, kao slabiji, postupno podrediti djelovanju centra; i ako viši autoritet, centralna vlast, svoje sjedište smjesti u jedan grad, taj grad postavši prijestolnicom mora, više nego ijedan drugi, i brže nego drugi, izgubiti svoj municipalni značaj.

Ta je tvrdnja jasna svakome tko se snalazi u izrazima iz kojih se ona sastoji, a ja je suprotstavljam pariškim municipalistima, jer ukida njihove zahtjeve.

Vjerujem da će onim mojim čitaocima koji nemaju običaj na prvi pogled shvatiti definiciju i sve što ona sadrži govoriti činjenice.

1. *Dekadencija municipalnih sloboda.* — Francusko jedinstvo je autentični proizvod naše historije. Ono počinje rimskim, a nastavlja se franačkim osvajanjima; zatim, poremećeno, ili bolje rečeno transformirano feudalnim sistemom, ponovno počinje dolaskom dinastije Capeta i akcijom kraljeva. Nacionalni skup, takav kakvim ga mi danas podrazumijevamo stvoren postupnim aneksijama, smatra da bi provincije i komune — progresivno uključene — morale, kroz određeno vrijeme, sačuvati nešto od vlastite autonomije, što su smatrale svojim običajima, povlasticama itd. Ali malo pomalo kraljevska administracija i pravosuđe odnijeli su pobjedu. Poslije Richelieua upravljanje pokrajinama, povjereno intendantima, prinčevim ljudima, izišlo je iz isključive nadležnosti krune i postalo gotovo jednoobrazno. Reformatori iz 1789, nastavljajući djelo monarhista, uzdigli su režim jedinstva do državne doktrine, na jednodušno odobravanje, sve do dana današnjeg, cijelog naroda.

Ipak, komune su prilično dugo nakon uspostavljanja velikog jedinstva sačuvale neke ostatke vlastitog života. Pokrajina, manje određena i prostrana, bila je već generacijama razdrobljena i integrirana, dok se komuna svojim lokalnim duhom i svojom životnošću još opirala. Bila je izravno pođena Ustavima iz II. i III. godine, koji su od municipalne uprave učinili jednostavno unutarnju podjelu centralnog upravljanja, a to je potvrđeno ustanovljivanjem *prefekata*, 17. februara 1800, koji su nadomjestili *centralne komesare republike* i imali za pomoć *savjete prefekture*. Može se tvrditi da je zlo u to vrijeme već bilo učinjeno, i to nepopravljivo zlo. Petnaest godina nakon toga, u vrijeme pada Carstva, komuna je već bila preživjela, i trud liberalizma da je povraiti pokazao se bezuspješnim.

Gore govorim (II. dio, XII. poglavlje) kako je buržoazija, prestravljena pretjeranom moći centralne vlasti i primjerom koji joj je dao Napoleon I, nastojala vlast podrediti sebi dajući joj trostruku protutežu: 1. ustavni sistem, predstavnički i parlamentarni; 2. municipalnu i departmansku organizaciju, 3. ekonomsku anarhiju. O toj drugoj protu-

teži, o obnovljenim bivšim komunama, želim sada kazati nekoliko riječi.

Pod vladavinom Louisa-Philippea mnogo se razmišljalo o toj *municipalnoj i departmanskoj organizaciji*; bilo je to kao i *Zemljišni kredit* i toliko drugih stvari, jedno od čuda buržoaske vladavine. O tome se govorilo u doba Restauracije; a činilo se da zanima i samog Napoleona I; više nego ikad o tome se raspravljalo u vrijeme njegovog nasljednika. Ljudi iz prave sredine, uvijek najbrojniji i najneinteligentniji u našoj zemlji, inzistiraju na tome s najviše upornosti. Čini im se da će vraćajući komuni izvjesnu inicijativu konačno dati ravnotežu centralnoj vlasti: da će centralizmu uzeti ono što je u njemu okrutno i da će tako izbjeći federalizam, koji im je godine 1864. odvratan isto toliko koliko je to bio, ali iz drugih razloga, patriotima 1793. Ti se čestiti ljudi rado dive švicarskoj ili američkoj slobodi. Poklanjaju nam je u svojim knjigama, služe se njome kao ogledalom da bi nas postidjeli zbog onog što obožavamo. No ni za šta na svijetu ne bi dirnuli u to prekrasno jedinstvo koje, po njima, čini našu slavu i na kojem nam nacije zavide. S visine svoje akademske nadutosti prosuđuju pretjeranim pisce koji, vjerni logici i historiji te čistim pojmovima prava i slobode, ne vjeruju u političke preporode. Zamoreni eklekticizmom, oni žele da se jednom zauvijek oslobode doktrinarnog žongliranja.

Gospodin Edouard LABOULAYE jedan je od tih omlitavjelih genija, veoma sposoban da shvati istinu i da je pokaže drugima. Njegova se mudrost sastoji u tome da okljaštri načela preko nemogućih izmirenja. On ne traži ništa bolje nego da državi nametne *granice*, ali pod uvjetom da mu se dopusti da ih nametne i slobodi. Bio bi sretan da podreže nokte državi, ali pod uvjetom da se slobodi odrežu krila i dok njegov razum strepi pred svakom širokom i smionom sintezom, on uživa u tome da se brčka u nekom galimatijašu. G. Laboulaye, kojega Demokracija umalo nije imenovala, umjesto g. Thiersa, za svog predstavnika, pripada skupini ljudi koja, premda stalno rogobori protiv carske autokracije i takozvanih Julskih garancija, ima misiju da odbija težnje za socijalizmom i federalizmom. Upravo je on napisao ovu lijepu misao koju sam čas prije gotovo uzeo kao epigraf: »Kad je politički život usredotočen na jednu tribunu, zemlja biva podijeljena na dva dijela, na opoziciju i vladu.« Eh, neka se g. Laboulaye i njegovi prijatelji, tako zabrinuti za municipalne slobode, udostoje odgovoriti na jedno jedino pitanje.

Komuna je u biti, kao čovjek, kao porodica, kao svaka zasebnost i kao svako razumno moralno i slobodno zajedništvo, suvereno biće. U tom svojstvu komuna ima pravo upravljati sama sobom, samoupravljati, određivati poreze, raspolagati svojim vlasništvom i svojim prihodima, otvarati škole za svoju omladinu, u njih namještati nastavnike, imati svoju policiju, svoju žandarmeriju i svoju civilnu gardu, imenovati svoje suce, imati svoje novine, vlastite skupove, vlastita akcionarska udruženja, svoja skladišta, svoju banku itd. Komuna, prema tome, donosi odluke, izdaje naredbe: tko je sprečava da ide dotle da sebi propisuje zakone? Ona ima svoju crkvu, svoj obred, svoje svećenstvo koje je slobodno izabrala, svoj ritual čak i svoje svece. U krilu municipalnog savjeta, u svojim novinama i u klubovima, ona javno raspravlja o svemu što se događa s njom i oko nje, što zadire u njene interese i što uzbuđuje njeno mišljenje. Evo, što je komuna, jer evo što je zajednički život, tj. politički život. No njen je život jedinstven, potpun, nedjeljiv; ona odbija svako ograničavanje osim onog koje sama nameće; svaka joj je vanjska prisila antipatična, i ako ne može s njom izići na kraj — smrtonosna. Neka nam g. Laboulaye i njegovi politički istomišljenici kažu kako misle pomiriti taj komunalni život sa svojim unitarističkim rezervama u mišljenju? Kako će izbjeći konflikte; kako misle održati jedne kraj drugih lokalne povlastice uz prednost centralne vlasti; ovu ograničiti, a onu zaustaviti; kako afirmirati najedanput, u istom sistemu, nezavisnost dijelova i autoritet cjeline? Neka se izjasne da ih upoznamo i da ih prosudimo.

Nema sredine: komuna će biti suverena, ili će biti podružnica — sve ili ništa. Udijelite joj toliko lijepu ulogu koliko vam je volja: od časa kad joj se uskraćuje da uživa vlastito pravo, koje mora smatrati najuzvišenim zakonom jer je velika skupina čiji je ona dio, proglašena njoj nadređenom, i budući da nije izraz federativnih odnosa, neizbježno je da se one jednog dana nađu u kontradikciji jedna prema drugoj i da izbije konflikt. A u času u kojem postoji sukob, logika i snaga zahtijevaju da centralna vlast odnese pobjedu, i to bez diskusije, bez suda, bez natezanja, jer se debata između nadređenog i podređenog smatra skandaloznom, nedopustivom. Dakle, mi ćemo se uvijek vratiti, poslije dužeg ili kraćeg perioda nemira, do negiranja duha vlastite župe, do apsorbiranja od strane centra, do autokracije. Ideja o *ograničavanju Države skupinama*, ondje gdje vlada načelo podre-

đenosti i centralizacije među samim tim skupinama, nedosljednost je, da ne kažemo protuslovlje. Nema drugog ograničenja za državu osim onog koje ona sebi nametne svojom voljom, ostavljajući municipalnoj i individualnoj inicijativi neke stvari za koje se sama privremeno uopće ne brine. Ali neka dođe dan kad ona bude vjerovala da mora ponovno tražiti, kao da su u njenoj domeni, stvari koje je prvo od sebe odvojila, a taj će dan doći prije ili poslije, jer je razvoj države neodređen. Tada ne samo da će država dobiti stvar na sudovima već će imati pravo i u svjetlu logike.

Budući da se smatraju liberalnima i da su se usudili govoriti o ograničenjima države, uz očuvanje njenog sizereniteta, neka se još kaže da će ona predstavljati ograničenje individualne slobode, slobode udruživanja, regionalne i socijetarne slobode, ograničenje za sve slobode. Neka se objasni, jer su uvjereni da su filozofi, što je to potlačena, preteknuća, držana na oku sloboda; sloboda kojoj je rečeno, pošto joj je za vrat vezan lanac i pošto je privezana za kolac: ti ćeš se napasati ovdje, nećeš ići dalje! . . .

Činjenice su potvrdile cijelu tu kritiku. Trideset i šest godina parlamentarnog režima koji je uspostavljen nakon pada Prvog carstva municipalne i departmantske slobode stalno su propadale, čak i kad se vlade nisu trudile da ih napadaju. To se događalo samo od sebe, jer je bilo u prirodi unitarističkog principa. Konačno, nakon serije najezda, čiji bi detalji bili suvišni, komuna je bila definitivno vezana za državu zakonom od 5. maja 1855. koji je pripisao caru, ili prefektima njegove *missi dominici*, imenovanje gradonačelnika i njihovih pomoćnika. Zakonom od 5. maja 1855. komuna je dakle postala ono što je od 1789, 1793. i 1795. logika unitarizma odlučila da će biti; obična podružnica centralne vlasti.

Tvrdim kako je taj rezultat bio neizbježan i da u njemu treba vidjeti samo proizvod javnog rezona angažiranog na putu monarhije i unitarizma. To što je carska vlada učinila 1855. jest posljedica, koju su nametnuli sami događaji, onoga što su prije toga učinili svi njeni prethodnici. I učiniti od tog neophodnog slijeda sredstvo opozicije, dok se sami deklariramo kao pristaše unitarizma, jedna je od dvije stvari: ili djelo neznanja, ili zlonamjerni čin. Municipalni režim, kakav je postojao još pod Louisom-Philippeom, iako je osobito propao, činio je, u odnosu na prefekturu, dvostruku vlast, *imperium in imperio*, ako se ne kaže kako je prefektura

igrala dvostruku ulogu s komunom i s provincijom, što bi opet izlazilo na isto.

Vraćajući se na zakon od 5. maja 1855. vlada Napoleona III. samo je dokinula jedno historijsko zakašnjenje, vršila je svoje pravo i, usudujem se tvrditi, ispunjavala je svoj carski mandat. Tako se nastavlja monarhistička, unitaristička i centralistička sudbina Francuske, a predmet predbacivanja uopće ne treba uputiti poludinastičkoj, ustavnoj, unitarističkoj i dužno zaprisegnutoj opoziciji.

II. *Pariz prijestolnica i municipij*. — Što se tiče grada Pariza i grada Lyona, čije je municipalne savjete imenovao car, to jest preobrazio ih u komisije, dok svagdje drugdje građani sudjeluju u upravljanju svojim mjestima biranjem vlastitih savjeta, tu ima još manje smisla optuživati vladu. Dva glavna grada carstva tretirana su, ne kažem prema njihovim zaslugama, što bi se moglo smatrati uvredljivom ironijom, već u skladu s njihovim dostojanstvom. Pariz ne može u isto vrijeme uživati počasti prijestolnice i povlastice, kako god bile slabašne, koje se ostavljaju slobodnim gradovima. Jedno je nepomirljivo s drugim; treba izabrati svoji dio.

Pariz je sjedište vlade, ministarstva, carske porodice, Dvora, Senata, Zakonodavnog tijela, Državnog Savjeta, Vrhovnog suda te samog pokrajinskog plemstva kao i velikog broja njegove služinčadi. U njega dolaze ambasadori svih stranih sila, u njega hrle i putnici, ponekad ih je od 100.000 do 150.000, te špekulanti, znanstvenici i umjetnici cijelog svijeta. Pariz je srce i glava države, okružuje ga petnaest tvrđava i četrdeset i pet kilometara bedema, čuva ga garnizon koji je četvrtina efektivne vojske zemlje i koji treba da ga brani i sačuva pošto-pošto. To sve, očito, nadaleko prelazi nadležnosti slobodnog grada, i cijela bi se zemlja digla na noge ako bi, prema odredbama nekog municipalnog statuta, Pariz postao tako reći jednak Carstvu; ako bi Gradska vijećnica postala rival Luksemburga, Burbonske palače i Tuileriesa; ako bi neka odredba municipaliteta mogla prouzrokovati poraz carskog dekreta; ako bi, u slučaju invazije, pariška nacionalna garda, kapitulirajući pred pobjedonosnim neprijateljem, htjela prisiliti snagom vlastitog primjera, linijsku armiju da položi oružje.

U glavnom se gradu nalaze akademije, visoke škole, čak i rudarske škole i velika kazališta; tu imaju svoja sjedišta velike financijske i industrijske kompanije i *eksploatorska*

trgovina sirovina koje se koriste, ima svoje najglavnije ustanove. U pariškoj banci i na pariškoj burzi nastaju, raspravljaju se i izvršavaju svi veliki pothvati, operacije, posudbe, itd., Francuske i cijelog svijeta. U svemu tome, treba se složiti, nema ništa municipalno.

Ostaviti da o tim stvarima odlučuje jedan municipalitet značilo bi abdicirati. Poduzeti nešto da se odvoje municipalni poslovi od poslova prijestolnice značilo bi pokušati nemoguću podjelu; u svakom slučaju, značilo bi stvoriti između municipaliteta i vlade, između carstva i glavnog grada, stalan sukob. Odvojite, ako se radi o ukrašavanju Pariza, ono što on ne duguje vlastitim izvorima od onoga što mu se daje iz državnog budžeta; odvojite, u razvitku te goleme prijestolnice, ono što je pravo pripisati aktivnosti industrije i utjecaju njegovih stanovnika, od onoga što pripada višem utjecaju Vlade i Zemlje! Htjeli ili ne, trebalo bi da Gradska vijećnica bude samo podružnica Prefektore. Konkurencija Gradske vijećnice, od 1789. do 1795, zadala je najteže udarce monarhiji; manje zla nije nanijela ni Revoluciji i čudim se što pristalice unitarizma poput G. Picarda žele uskrsnuti takvu dominaciju. Ne, dok Pariz bude ono čime su ga učinile politika i grad Carstva, Monarhije ili Francuske Republike, naziv uopće nije važan, Pariz bude imao aspiracije na još superiorniji naslov metropole civilizacije, Pariz ne može pripadati samom sebi. Takvo posjedovanje samog sebe bila bi prava uzurpacija; kad bi vlada i pristala, to ne bi mogli dopustiti departmani. Pariz ima poseban život: kao carskim Rimom, njime mogu upravljati samo carski činovnici.

To što kažem istina je i toliko proizlazi iz same prirode stvari da čak i u konfederativnoj Francuskoj, pod režimom koji se može smatrati idealom nezavisnosti, a čiji bi prvi gest bio da komunama potpuno vrati njihovu autonomiju, a provincijama njihov suverenitet, Pariz, ako bi od carskog grada postao federalni grad, ne bi smio sebi natovoriti nadležnosti dviju različitih priroda. Morao bi dati garancije provincijama, dopuštajući federalnu vlast u jednom dijelu svoje administracije i svoje vlade. Bez toga bi Pariz, zahvaljujući svojoj moćnoj privlačnosti i neproračunljivom utjecaju koji bi mu dalo dvostruko svojstvo najmoćnije od konfederativnih država i glavnog grada konfederacije, ubrzo ponovno postao kralj republika, čijoj se dominaciji provin-

cije ne bi mogle oduprijeti osim učinivši, kao u Švicarskoj, federalnu vlast tako reći nomadskom, određujući joj za sjedišta čas Rouen i Nantes, čas Lyon, Toulouse ili Dijon, a Pariz samo jedanput svakih deset godina. I s koliko bi više razloga Pariz, glavni grad Carstva, mogao pretendirati na autonomiju koja bi za cara značila dijeljenje suvereniteta, pa čak i abdikaciju!

Uostalom, ispitajte fizionomiju prijestolnice, proučite njenu psihologiju i, ako ste dobronamjerni, naći ćete da je Pariz išao unisono sa zemljom i s vladom. Što je bivao slavni, više je gubio svoj individualizam i svoj karakter, a to se više njegovo stanovništvo, koje se neprestano obnavljalo iz departmana i iz inozemstva, udaljavalo od svoje autohtonosti. Na 1,700.000 stanovnika, od kojih se sastoji departman Seine, koliko ima istinskih Parižana? Ne više od 15 posto: sve ostalo došlo je izvana. Od jedanaest predstavnika što ih je grad Pariz poslao u zakonodavno tijelo ne vjerujem ni da su četvorica rođeni Parižani. Što se tiče mišljenja tih predstavnika, za koje se vrlo olako pretpostavlja da je to mišljenje grada Pariza, što da učinimo? Tko će mi reći mišljenje grada Pariza? Hoće li to biti mišljenje 153.000 glasača opozicije? Kako su to oni imenovali tako različite osobe kao što su gospoda Thiers, Guéroult, Havin, J. Favre, E. Ollivier, J. Simon, Garnier-Pagès, Darimon, Pelletan? I što će biti sa 82.000 glasova danih vladi i sa 90.000 glasova onih koji su se suzdržali? ... Što da se kaže o 400.000 ljudi u ukupnom broju od 1,700.000 stanovnika koji uopće nisu izišli na izbore? Hoćemo li iz novina saznati mišljenje grada Pariza? One dolaze u protuslovlje kao i predstavnici, i onaj tko je izbliza vidio te različite kuhinje, odmah je izgubio svako mišljenje o njima. Pariz je svijet za sebe: to znači da u njemu ne treba tražiti ni jednu individualnost, ni jednu vjeru, ni jedno mišljenje, ni jednu volju; on je pluralizam snaga, misli, elemenata, u kaotičnoj uznemirenosti. Pariz, shvaćen kao slobodan grad, kao nezavisna komuna, kolektivni individualitet, originalnost, preživio je svoj vijek. Da bi ponovno postao nešto, treba da ponovno s odlučnošću i svjesno pođe obrnutim pravcem; da odloži, svojom krunom od bedema, svoju krunu glavnog grada i da janvo pristane pod zastavu federacije. Ako je gospodin Picard čekao da dâ takav znak, zahtijevajući u ime grada Pariza ponovno uspostavljanje municipalnih sloboda, u dobar čas. Možemo pljeskati njegovim naporima. U protivnom, g. Picard je na potpuno krivom putu i g. Bil-

lault je imao pravo kazati mu da vlada nikada ne bi ustupila upravljanje glavnim gradom.

Za mene, izjavljujem to sažimajući samog sebe: vjerujem kao u aksiom vlastitog razuma, u opću tezu da svaka evolucija nekog života mora imati završetak, a taj je završetak ujedno početak nekog drugog života; u posebnoj slučaju da razvitak francuskog *jedinstva*, koji je počeo otprilike prije dvije tisuće godine, dolazi do svog završetka; da centralizacija kod nas nema više što obuhvatiti, da vlast nema što uključiti, da porez nema više što iscijediti. Da je stari duh komuna mrtav, doista mrtav, to je svjedoči Pariz, i da je lik municipalnih ustanova, kojima su nas zaveli u času proglašenja poznate Republike, jedan i nedjeljiv, preživio svoje vrijeme. Vjerujem da nas od čistog komunizma, političkog i ekonomskog, dijeli samo debljina jednog statuta, hoću reći list papira. Pa kako, po mom mišljenju, narodi ne mogu umrijeti niti se civilizacija može vraćati natrag, ostajem u uvjerenju, do dna duše, da se približava čas u kojem će, nakon posljednje krize, nakon proglašenja novih načela, početi kretanje u obrnutom smjeru. Tada i samo tada, ali u novom obliku i u novim uvjetima, ponovno ćemo naći naše slobode. To mišljenje, a ono nije samo moje, štampanjem objavljujem javnosti i radničkoj demokraciji, čiju osnovnu zamisao upravo ovdje izvodim. Ne znam što će Demokracija učiniti s mojim upozorenjima. Složit će se bar u jednome: da s tim mislima u duši, o uvjetima municipalne slobode i o političkom centralizmu, moji prijatelji i ja ne trebamo slati svog opunomoćenika u zakonodavno tijelo, odnosno onamo gdje će, znamo to već otprije, ako ostane vjeran svom mandatu, samo izazvati skandal. Ako bi se pak, u protivnom, pokorio svojoj zakletvi, postao bi izdajnik svog političkog uvjerenja i svojih prijatelja.

Sloboda štampe. Pravo zbora i dogovora; njihova nepomirljivost s unitarnim sistemom

Sloboda govora i pisanja; sloboda udruživanja i sastajanja: još jedan predmet kojim se ustavna opozicija voli bavljati, na veliku štetu vlasti, koja ne zna što da odgovori, i Ustava, koji ne može odgovoriti, dok ona zloupotrebljava zemlju na svoju najveću slavu i za vlastitu popularnost. Doista, ti ljudi mora da su malo razmišljali posljednjih sedamdeset i pet go-

dina naše povijesti kad nam stalno ponavljaju o našim slobodama, što čini da njihova politika teče, ili su duboko uvjereni da propovijedaju pred publikom glupana.

Što! Od pronalaska sloga, što je uradio J. Gutenberg godine 1438, do Francuske revolucije štampa se smatrala za đavolski izum. Bila je izvrnuta mržnja ne samo kongregacije Indexa, najneopasnije sile koja joj je prijetila, već i svih vlada, svih stranaka, svih sekta, svih privilegiranih građana i plemića. Od Revolucije do naših dana, da ovdje govorimo samo o nama, progonile su je sve vlade koje su, pozivajući se na načela iz 1789, implicitno obećavale da će je ostaviti slobodnom: može se čak sumnjati da je uzrok tog jedno-dušnog i zadržanog ugnjetavanja bila neka sudbinska nesnošljivost više nego volja državnika.

Konvencija je *terorizirala* štampu: Direktorijum je morao, u svoju obranu, neprekidno zlostavljati novine i klubove: on ih je *fruktidorizirao*,³⁹ kao što je postavljao predstavnike naroda i same direktore; Konzulat je naglo završio rat zečepivši usta i periodičnoj i neperiodičnoj štampi; Restauracija je protiv nje skovala arsenal zakona. Julsko kraljevstvo ju je pogodilo munjom svog septembarskog zakonodavstva, na koje je februarska republika, četiri mjeseca nakon svog ustoličenja, bila prisiljena da se vrati; vlada od 2. decembra, na kraju, nije se osjećala sigurna sve dok nije ediktom izdala svoj dekret od 17. februara 1852.

Pravo na udruživanje i na sastajanje slijedilo je sudbinu štampe. Pošto su ga zapisali među načela iz godine 1789, sve su ga policije suzbijale propisima i proskribirale. Što se tiče prava sastajanja, udruživanja, sporazumijevanja kao i prava objavljivanja svojih mišljenja putem govora ili štampe, naše se zakonodavstvo sastoji, već sedamdeset i pet godina, od zbroja tiranija što su ih sve liberalne ili reakcionarne, republikanske ili monarhističke stranke, proizišle iz Revolucije, naizmjenice nametale jedne drugima. Nikada, baš nikada, sloboda nije bila istinski ustavna i legalna; uvijek je značila razočaranje.

I u tom redoslijedu, u toj uzajamnosti ugnjetavanja, suzbijanja i restrikcija, znaju vidjeti samo zaslijepljenost, konstantnu zlonamjernost, potpisivanje pod rednim brojem tog

³⁹ Fructidor — nov naziv mjeseca koji je donijela Francuska revolucija. Fructidor traje od 18. VIII do 16. IX (nap. prev.). Dvanaesti mjesec republikanske godine.

anonimnog bića koje se naziva Vladom! Optužuju se prinčevi i ministri, uvijek se optužuju samo oni: kao da se stranke, skupštine, direktorji, buržoaske i demokratske republike nisu pokazale isto toliko netolerantne koliko carevi i kraljevi! Nakon četiri stoljeća i više priznate nepomirljivosti između političke i vjerske vlasti te štampe, nakon sedamdeset i pet godina revolucionarnog proturječja, predstavnici naroda, znanstvenici, filozofi, pravnici, čija bi zadaća trebala biti da prosvjećuju javnost i da prodru do korijena zla te da istražuju suprotne stavove u idejama, došli su do toga da tričavo ponavljaju bljutava opća mjesta što su ih već sto puta istakla potkupljiva pera novinara, klevetnički demagozi, advokati bez uvjerenja, plitki pedanti, koje su ljudi politike svih stranaka i svih škola već sto puta prezreli! Gdje smo dakle i koju korist izvlačimo iz naših iskustava? Govori se o niskom carstvu; doista se bojim ne treba li kazati niska demokracija, niska buržoazija, nisko pisanje. Tko će nas spasiti tralalikanja? Kada ćemo prognati to graktanje koje je isto toliko neukusno koliko i zlonamjerno, koje je kuga političkih tribina, bič štampe i slobodoumne misli?

Istina o odnosima između vlasti i štampe tako je lako shvatljiva, tako očita, tako opipljiva! . . . Točno je da se vlast, koja ima dubok smisao za tu istinu, ništa ne usuđuje reći, bojeći se kako se javnost, dovoljno prosvijećena, ne bi protiv nje poslužila istovjetnim zaključcima što ih ona sama neprekidno donosi protiv svoje protivnice. Vlada se radije drži podalje, radije daje samo nepotpuna objašnjenja, optužuje smionost stranaka, podržava mišljenje da ona nije ni protiv slobode, ni protiv filozofije, ni protiv prava zemlje; da ona samo progoni zloupotrebu, laž, klevetu, uvredu vjere i morala; prema potrebi ona osigurava šutnju kad ne može osigurati one koji će pisati u njenu korist i koji će pod krinkom umjerenosti i nepristranosti odozgo upravljati idejama plašeći ljudski duh.

Što se pak tiče onih čije se umijeće, gotovo podignuto do ustavne povlastice, sastoji u tome da poriču sve što vlada kaže i da ocrnjuju sve što ona čini, njih također ne zanima da otkrivaju bit stvari. Gdje bi tada bilo njihovo uzdanje i što bi bilo od njihovih ambicija? Oni žele da na njih dođe red i da se oni dokopaju vlasti, naravno ne mijenjajući sistem; u međuvremenu, i dok u svojem otporu drže pritiješnjeno ministarstvo, hine ulogu liberalizma koja je uvijek dobro došla masama. Pozivaju se na svete principe iz 1789,

na nepropisiva prava ljudske misli, trude se da prikažu odvratnim svako ugnjetavanje i smiješnim svako ograničavanje, pripisuju neiskustvu vlasti te pogrešnim maksimama te iste vlasti i njezinoj mrskoj politici strah koji je obuzima od mišljenja, kao i rat što ga ona vodi sa štampom i s udruženjima i skupovima građana. Slobodni, kad na njih dođe red da se bave tim poslovima, da oglašavaju besprije-kornost svojih namjera i da okrivljuju žestinu stranaka zbog administrativnih mjera koje im je nametnuo viši interes države! Od 1789. prisustvujemo toj komediji dostojnoj da se odvija na sajmištu, u kojoj gospodin komesar uvijek dobiva batine dok slave Harlekina.

Želite li dakle doznati, prijatelju čitaoče, tu istinu, tako sramotno nepoznatu, o odnosima štampe s vlašću, istinu koju svi u sebi osjećaju, ali je nitko ne obrazlaže? Eh, Bože moj, dolazim, sve u razgovoru o štampi, vlasti i opoziciji da vas upozorim na ono što niste zapazili. Postoji radikalno, bitno neslaganje između sistema jedinstvene države koji smo sebi stvorili i koji su sve naše vlade dobile u zadatak da primjenjuju i održe, a na taj sistem pristaje i opozicija, te primjenjivanja onih prava koja nam je revolucija zajamčila kao što su pravo na slobodu, pravo na rad i na osiguranje, pravo na obrazovanje i na zapošljavanje, pravo okupljanja i udruživanja i povrh svega pravo objavljivanja vlastitog mišljenja preko štampe.

U Francuskoj, tvrdim, postoji nesnošljivost između jedinstvenog sistema i štampe:

1. Kad je riječ o vlasti, jer usprkos načelima koja jamče suverenitet nacije suverena je zapravo vlast koja nastoji da postupa tako i da se nju smatra za takvu. U svom svojstvu suverena, ona ne trpi ispitivanje, kontrolu, polaganje računa, ni bilo kakvo raspravljanje ili kritiku vlastitih postupaka; to joj je tim mrskije što je postala veća, što su njene kompetencije brojnije, njena moć sveobuhvatnija i opća, te što zbog toga osjeća da je predmet većeg nadmetanja i uzrok većeg bijesa.

2. Kad je riječ o štampi, ona je zasnovana na anarhiji i monopolu jer je dio ekonomsko-političkog sistema, koji je protuteža vladi; zbog toga je štampa, naravno, uz rijetke iznimke, zlonamjerna, uvredljiva, potkupljiva, pristrana i klevetnička, neprincipijelna, bez garancija, to žešće u raskrinkavanju vlasti, pa čak i kad je u krivu, od toga izvlači popu-

larnost i korist jer je njen cilj, i cilj opozicije, da se sama dokopa vlasti.

Između takve štampe i vlasti koja nema mjere, za koju se čini da je namjerno od nje učinjen mamac za sve ambicije, neslaganje je duboko, a rat neizbježan.

Moram inzistirati na toj zaista čudnoj strani našeg političkog sistema: zato preklinjem čitaoca da mi dopusti nekoliko minuta strpljenja.

Treba prvo imati na umu da je vlada, golemošću svojih nadležnosti i pretjeranošću svoje centralizacije organizirana tako da protiv sebe ujedno podiže sve moguće nestrpljenje i svu moguću zavist. Dok bi je jedni htjeli razbiti, drugi snuju o tome da je dogra-be. Iste kritike i isti prigovori poslužiti će protiv nje i jednima i drugima. Ponavljam i nikada neću dovoljno puta ponoviti da je to stanje pogubno; da je ono prouzrokovano jedinstvenim ustrojstvom države, pretjeranom ulogom koju je pozvana da igra vlada, pravom priznatim svakom građaninu da izrazi svoje mišljenje o politici ministarskog kabineta, zadnjom mišlju koja je od sistematske zavidnosti manjina prema većinama učinila jamstvo protiv apsolutizma svake vlade.

S druge strane treba uzeti u obzir da je vlast sama protiv svih, tako da joj baš ništa ne pomaže što ima pravo ako nema uza se većinu koja je podržava, podrazumijevajući da se između nje i njenih protivnika ne postavlja samo pitanje prava, već se radi i o snazi. Jer, koliko god bilo brojno vladino osoblje, ono ne bi moglo odoljeti većini nacije. Budući da je u samoj prirodi stvari da neizbježno nezadovoljstvo nacije naciju vodi da se bezosjećajno odvoji od vlasti i da se organizira protiv nje, neizbježno je da malo prije ili malo poslije nacija zadobije utjecaj na vlastitu vladu. Tome dodajte nerazboritost, nespretnost, drskost itd. od nekih visokih državnih ličnosti i otvorit ćete još više novih mogućnosti za njen poraz.

Sad uzmite u obzir da je Vladi antipatična svaka kritika i svaka kontrola, da joj je to antipatičnija što su njene nadležnosti više, njen mandat širi, broj njenih činovnika veći. Tko god je sazdan kao vlast želi postati nepovredivim. Nije li Povelja iz 1814. učinila takvima istinske protivnike princa, poslanike?

Tako, osim šefa države postoje državna administracija, državna pravda, državna vojska, državna mornarica, državni radovi, državna industrija, državno sveučilište itd. čije se sve

osoblje više ili manje, poput princa, smatra sastavnim dijelom države koje vrijedi u sistemu nešto više od njihovih usluga i postupaka i ne možete ga poistovjetiti s gomilom nadničara koje industrijski poduzetnik angažira ujutro da bi ih otpustio navečer pošto im je isplatio radni dan. To je svijet vlasti, veličanstva, nepovredivosti. Sudac je nepovrediv i gotovo svet u svom sudu, a izvještajima lugara i žandara vjeruje se sve dok se ne dokaže njihova lažnost. Napadi na ličnost činovnika, zbog njihovih funkcija, kažnjavaju se drukčije nego napadi na ličnost običnih građana.

Sve to, osobe i materijal, čini, usprkos našoj ustavnoj metafizici, samo jedno tijelo, jednu dušu, jedan razbor i jednu volju. U tom velikom tijelu, koje nam se nalazi preblizu da bismo mogli shvatiti njegovu ukupnost i slijediti njegovo kretanje, ključaju intenzivne strasti; iz njega izbija zastrašujući bijes, uvreda se žestoko osjeća, suprotstavljanje je nepodnošljivo. Najmanji napad, bilo da se odnosi na osobe, bilo na sistem, izgleda kao zločin protiv države. Zamislite samo što znači, na primjer, u ruci tog Briaréea sitna ličnost, građanin, čije su namjere više ili manje sumnjive, često bez iskustva i bez nadarenosti, koji se, napuštajući vlastito i privatno mišljenje, trudi da primijeni više državne razloge, što bez sumnje nisu nepogrešivi, ali čiju dubinu on nikada neće moći ispitati da bi provjerio svoje mišljenje! ... Svaka vlast, kažem vam, poput glave porodice okružene dječom s nestrpljenjem podnosi kritiku, čak i dobronamjernu: što će tek biti ako se kritika pokaže uvredljivom? Što će tek biti ako unaprijed postoji sigurnost da svi ti napadi imaju samo jedan jedini cilj: da razvlaste visoke ličnosti i da taj bogat plijen koji čini Država, to dijeljenje počasti i namještenja, to manipuliranje budžetom, ta velika slast da se naređuje jednoj naciji i da se upravlja njenom sudbinom, da sve to, kažem, prijeđe u ruke druge stranke, odnosno rivalske dinastije? Vlast će se protiv toga podići u svoj svojoj moći. Koliko će više Partije opozicije unositi žara u napadaje na vlast toliko će više razviti energije armija vlade da pruži otpor. Tada, ako većina pristane uz vlast, bar u Parlamentu, imat ćete, već prema prilikama, ili septembarske zakone ili dekret od 17. februara 1852; pravosuđe će zlostavljati, a vlada će se na neko vrijeme osloboditi svojih nemilosrdnih protivnika osuđivanjem, zatvaranjem, uništavanjem štamparija, globama i progonima. Naprotiv, bude li vlast osjećala da njena popularnost slabi, pokazat će više suzdržljivosti.

Antipatiju vlasti za taj način ispitivanja zaoštava i pogoršava priznato suparništvo između nje i štampe anarhistički i nemoralan karakter štampe; to su njene šarlatanske navike, njena potkupljivost i njene klevete.

Prvi razlog opadanja morala štampe, opadanja koje je danas došlo do tog stupnja da javnost od njega trpi više negoli vlast, leži u tome što se tipografiji, usprkos zakonu koji ih je učinio odgovornima, gotovo ih uzdigoše do cenzora, ne smiju upustiti u ispitivanje napisa što ih štampaju. Prisiljeni su da se ograniče na obavljanje svoga posla. To je uostalom opće pravilo — u suglasnosti s pravim načelima političke ekonomije i prava — štampar ne zna sadržaj publikacija. Osim dosta rijetkih slučajeva zavjere, difamiranja ili opscenosti, on ostavlja piscima odgovornost za njihov *napis*.

Budući da je stanje takvo, može se kazati da je štampa upućena na sve besramnosti. U naše vrijeme naučili su izvlačiti korist iz propagande; iz našeg vremena datira poplava laži koja je izopćila javno mišljenje. Pišući o bilo kojoj stvari, štampa se pokazala korumpiranom i potkupljivom. Stekla je običaj i postao joj je zanat da govori *ad libitum*, bilo za bilo protiv, bilo o svim predmetima; da brani ili napada sve stvari; da objavljuje ili demantira sve vijesti, da propovijeda ili ocrnjuje, zavisno od plaćanja, svaku ideju, svaki izum, svako djelo, svaku robu, svako poduzeće. Burza i Banka, dioničko društvo i dućan, književnost i industrija, kazalište i umjetnosti, Crkva i obrazovanje, politika i rat, sve je za nju postao materijal iskorištavanja, sredstvo za agitiranje, ucjenjivanje i intrigiranje. Ni Vrhovni sud ni politička govornica nisu zaštićeni od njenih laži i njenih podvala. Ovog je krivca proglasila nevinim; a onog nevinog opteretila zločinom. Najvažnija politička pitanja u njenim su se rukama pretvorila u novčane poslove: istočno je pitanje prodano, pitanje Italije prodano, poljsko pitanje prodano; pitanje Sjedinjenih Država prodano. Ne tvrdim da joj nekad ne promakne istina, bilo iz ravnodušnosti, bilo da u tome nalazi korist, bilo da se pretvara kako je o nekim predmetima zauzela strog stav udešavajući stvari tako da još uspješnije u neko drugo vrijeme trguje vlastitim mišljenjem.

Koja bi vlast imala i najmanje obzira prema takvoj štampi? Javnost je otrovana pogrešnim idejama, našopana predrasudama; svi interesi trpe, mir u Evropi u svakom je času doveden u pitanje, mase su dovedene u stanje pretje-

rane uzbuđenosti, konačno sama vlada, pod svim režimima, diskreditirana, razobličena u očima javnog mišljenja, i to uvijek upravo u onom času kad se činilo da zaslužuje naklonost zemlje. Vrišti se protiv ugnjetavanja: u usporedbi s množinom nedjela, s dubinom nemoralna, ono je beznačajno. Tisuću godina zatvora i sto milijuna globe ne bi okajalo zločine štampe samo od 2. decembra do danas.

Nije poznat lijek protiv te poplave. *Podvođenje pod pravila* ne može tu ništa. Štampa je po pravu slobodna industrija u koju se Vlada ne smije miješati. Zakoni koji se odnose na zvanje štampara ili knjižara izuzetni su zakoni, u suprotnosti s građanskim pravima, a odnose se samo na stvari ekonomskog značaja, što je u opoziciji s velikim ustavnim principom koji mogućnost kontrole pretvara u jednu od garancija nacije. Za cijele vladavine Louis-Philippea i za vrijeme Republike novine su uživale neograničenu mogućnost da na svoj način polažu račun o debatama u Parlamentu: poznato je dokle je, s tim u vezi, došlo umijeće maskiranja i klevetanja. Carska vlast je htjela dokrajčiti tu zlonamjernost: sredstvo je bilo jednostavno, trebalo je novinama nametnuti šutnju ili puko oponašanje *Moniteura*. Ali to bi bilo nametnuti načelo koje bi moglo odvesti daleko. Opozicija se usprotivila u ime povlastica štampe i interesa novinara; vlada je bila prisiljena da se nagodi i, što je sasvim nepravilno, protivno javnom pravu i ustavnoj istini, predsjedništvu se polagao račun o skraćenim napisima iz svih novina.

Konkurencija je također nemoćna, što god se kazalo, i nije istina da štampa može biti sama sebi protuteža. Po prirodi stvari štampa, naročito periodička, klasificirana je tako da isključuje nove kategorije, što ograničava i uništava konkurenciju. Da se uopće ne govori o patentima koji ograničavaju broj štamparija ni o dekretu iz 1852. koji ograničava broj novina, očito je da može postojati samo određeni broj službenih novina, nezavisnih novina, monarhističkih i demokratskih novina, katoličkih novina, židovskih i protestantskih novina; financijskih, trgovačkih, tečajnih i sudskih novina i određeni broj revija, zbornika itd., itd. Uočite da su sve te novine, kao nezavisne, neprijateljski raspoređene prema vlasti: čemu bi joj služila konkurencija? Bi li ona time pokušala stvarati vijesti za sebi privržene kao što je to nedavno učinila izdavnjem *Večernjeg Moniteura*? U sistemu koji bi bio drukčiji od našega, u kojem bi se objavljivanje

vladinih ukaza, službenih novosti, oglasa, tržnih izvještaja, burzovnog biltena, akademskih izvještaja, sudskih i supštinskih izvještaja, smatralo za javnu uslugu, svakako da bi vlada imala potpuno pravo da izdaje slične publikacije, čak da ih dijeli besplatno. U sadašnjem režimu svaki sličan pot-hvat smatra se gaženjem prava industrijalaca od strane države. Tako, kad je g. Guérout, govoreći u ime cijele štampe, došao da izrazi nezadovoljstvo zbog prostora što ga je dobio *Moniteur* i da podržava najbjeđnijim razlozima najbjeđniju od svih teza, vladin komesar ograničio se na to da navede razloge za presedan s *Moniteurom*, uvjeravajući da se radi samo o *odatku*, izjavivši kako vlast poštuje prava merkan-tinog novinarstva i novinske industrije.

Hoće li konačno vlast pokušati *opće ukidanje!* Ona se to nije usudila učiniti 1852, a stvar je izgledala nemogućom. Napoleon I, prema riječima g. Thiersa, činilo se da je 1815. bio uvjeren u to: sigurno je da je negiranje prava slobode štampe ni manje ni više već ukidanje principa iz 1789, to jest uništenje svih političkih garancija. Istina je da je ustavnopozicija prva dala primjer za to i stvorila odlučan presedan za posljednjih izbora. Slobodoljubivi novinari, shvativši svoju dužnost, bili bi se požurili već prije osamnaest mjeseci da stave svoju porodicu na raspolaganje demokratskim komitetima i svim mišljenjima koja nemaju svog glasila. No, umjesto toga prosudili su kako je za njihovu ambiciju korisnije da se dokopaju izbora i dobiju glasove: tako su se gospoda Guérout, Havin, Darimon i njihove kolege popeli na vlast. Što bi oni danas odgovorili ako bi Car održao zemlji ovakav govor: »Francuska, koju sam ja 1851. spasio građanskog rata i pregovora, ponovno se upropašćuje svojim maštarijama s govornica i u štampi. Ukidam i jedne i druge. *Jutarnji* i *Večernji Moniteur* bit će zaduženi da udovolje svim potrebama javnog karaktera.«

Eh, reći ćete, budući da je štampa jedan od prijeko potrebnih kogača našeg političkog sistema, i budući da je tvrdokorna prema podvođenju pod pravila kao i prema konkurenciji i ukidanju, najjednostavnije je prepustiti je samoj sebi i ostaviti joj slobodu. To je teza G. de Girardina koji se trudi da uvjeri vladu kako je štampa *nemoćna*.

Štampa je sredstvo propagande, samo po sebi ravno-dušno prema istini koliko i prema laži, prema slobodi kao i prema despotizmu, ona vrijedi koliko i moć stranka kojima služi. Može li se dakle reći da su pobornici prava štampe,

prava sastajanja itd., nemoćni prema vlasti? Upravo na toj nemoći stranaka zasnovan je parlamentarni sistem i pogledajte kako se njime koriste od 1789.

Bivša monarhija, koja je sazvala glavne staleže, izazvala je revoluciju, a koju je samu reformirala Ustavotvorna skupština, koja je trajala *tri i po godine*.

Prva je Republika održala u svojim ustavima iz II. i iz III. godine sve slobode i sva prava što ih je dalo pokojno kraljevstvo. Zar je mogla učiniti manje? Trajala je *sedam godina*; prošla je, kao zlokobna munja, kroz urote; ustoličila se državnim udarom, živjela je od državnih udara i poginula je od državnog udara.

Druga je Republika isto tako dala i jamčila, ustavom iz 1848, sve slobode i sva prava. Trajala je *tri godine*, kao i već spomenuto, i ona je živjela od reakcija i državnih udara i završila se državnim udarom.

Vlade koje su loše postupale sa štampom kao što je Prvo Carstvo, Restauracija, Julsko kraljevstvo trajale su duže od drugih: to dokazuje da je štampa poput prostitutke, prevrtljiva sila koja ne uquine pod udarima. Ne bih htio reći da taj dobar primjer treba slijediti, jer smo na kraju mi odnijeli prevagu nad svim tim vladama i jer najduža od tih vladavina nije trajala više od osamnaest godina, a osamnaest godina nije trajnost jedne države. Samo želim pokazati da urođena nesnošljivost štampe nije manja ako je se veže u lance, ili joj se ostavi sloboda, jer u prvom slučaju ona truje vladu, a u drugom je slučaju davi.

Mislite li da bi sadašnja opozicija ako nekim obratom sudbine dođe na vlast, više od Napoleona III. i njegovih prethodnika otkrila tajnu života uz slobodu štampe? Slaganje s njom ne bi potrajalo ni petnaest dana. Mi već odavno znamo kakav je liberalizam tih ljudi, a nedavno smo ih vidjeli na djelu kad se radilo o njihovoj kandidaturi. Jedan od najmanje okrivljivanih, g. Marie, dokazao nam je procesom koji je vodio za švedsku kraljicu protiv Marmontovih *Memoara* da bi u prilici bio izvrstan cenzor. Ali nezavisno od manje ili više mirnih sklonosti tog osoblja, tko bi ih mogao vidjeti kako se vraćaju a da ne zadržće od gnušanja? Što Zar da se financije povjere G. Garnier-Pagèsu, javno obrazovanje G. Carnotu, pravosuđe G. Marieu, unutarnji poslovi g. Julesu Favreu! Kad bismo bili sveci od drveta i republikanci od kartona, ne bismo mogli šutjeti vidjevši ih zapri-

segnute; ako bi zakazala naša pera, ustala bi i sama kal-drama! Dobri ljudi koji već tri četvrtine vijeka podnosite da vas nadmudruju tim slobodama iz komedije, shvatite već jednom: s tim fiškalenjem, s tom prevarom koja je poput ispljuvka bačena na golemu centralizaciju, pojačanu neizlječivom merkantilnom anarhijom, zaštićenu oklopom financijske moći što vlada samom državom, nećete doći do *slobode* i *reda*, ni do *povjerenja*. Sama činjenica sistematske nedjeljivosti vrhovne vlasti u Francuskoj, u sprezi s vašom ekonomskom nesolidarnošću, za vas je siguran zalog da se dani mira i obilja nikada neće vratiti.

Neka vlada i buržoazija spoznaju istinu o svom položaju. Na političku demoralizaciju koja se očituje u omalovažavanju značenja što se pridaje zakletvi nadovezuje se, kao potkrepa, nesnošljivost unitarizma prema svim slobodama, nemogućnost postojanja normalnog budžeta, razočarenje u opće blaženstvo i napredak. Sve tada postaje urota protiv postojeće vlade, sve je prema njoj neprijateljski raspoloženo: književna, znanstvena ili moralna predavanja, čitanje poezije, sjednice akademije nauka, inauguralni govori, javna predavanja, adventske propovijedi i propovijedi o korizmu, priredbe, banketi, rođendani, dobrotvorna društva. Treba ih sve spriječiti ili ispitati otrov.

Sastajanje i udruživanje. — Beskorisno je sada govoriti o političkim skupovima i udruženjima. Kako podnositi, pored centralizirane vlasti, stvaranje neprijateljskih žarišta? Municipalna sloboda je nepodnošljiva, kako dopustiti slobodu klubovima! U 1848. godini zakon o političkom skupljanju i udruživanju činio se nerazumljiv; sjećam se da me argumenti opozicije, izvučeni iz prirodnog prava i iz pisanog prava uopće nisu uvjerali. Nesnošljivost je izgledala očita: opazilo se to 21. februara, kad je samo pokušaj jednog sastanka odlučio o padu vlade. Zar nije skup u ulici Poitiers ubio Republiku? 1793. zar društvo jakobinaca nije postalo gospodar Konvencije? I kasnije, nakon smrti Robespiera, zar ona umalo nije ukinuta? ...

Kakva žalost vidjeti bivše poslanike, kandidate za legislativno tijelo, ljude koji su se dekretima od 27. i 28. jula 1848. mogli pohvaliti da su sudjelovali u zakonodavstvu usmjerenom protiv slobode štampe i prava udruživanja i sakupljanja, kako su, uzdigavši se do Narodnih savjetnika, objašnjavali dekret od 2. februara 1852. i kako su organizirali, s tim izgovorom, širom Carstva, veliku izbornu zavjeru. Zatim,

kad vlast od njih traži da polože račun o svom vladanju, kad izlazi s formalnim tekstovima člana 291. krivičnog zakonika i zakona od 10. aprila 1834. te dekreta od 28. jula 1848, kad objavljuje njihovu tako čudnu prepisku, umjesto da otvoreno priznaju svoj prijestup, umjesto da izjave kako su između prava i dužnosti, koji su međusobno nesnošljivi, žrtvovali najmanje važno onom značajnijem, oni daju izjave o dobronamjernosti vlastitih intencija i mucaju bijedne sofizme! Suvremena Demokracija nije vidjela ništa bjednije od obrane *Trinaestorice* pred krivičnom policijom. Po tom se procesu mogao prosuditi makijavelizam opozicije koja, kako bi spasila svoj mrski sistem unitarizma na štetu vlastitog dostojanstva, vara zemlju i igra mučenicu, kao da između prava na sakupljanje i državnog centralizma naši zakoni i naša povijest jasno i glasno ne objavljuju da postoji proturječnost.

Slobodni skupovi i slobodna udruženja u sistemu poput našeg, gdje po samoj prirodi stvari vrve žalbe protiv vlasti, gdje se ambicije ubrzano množe, gdje su stranke i koterije uvijek u akciji! Pogledajte što se događa u najbezazlenijim od tih društava, u onima koja vlada dopušta. Svuda se traže aluzije; nalaze se i ondje gdje ih govornici nisu htjeli učiniti. Što su napadi pokvareniji, oštriji i prodorniji, što se tvrdo glavije istupa protiv vlasti koja se za to brine, to se nju više optužuje zbog tiranje. U odnosu na vlast nema više pravde: njoj se ne dopuštaju objašnjenja; odbija se da je se shvati; protiv nje se organizira zmijska urota koja sebi začepkuje uši, kako kaže Sveto pismo, da bi se protiv onog koji nas oćarava sačuvala sloboda vlastitih zuba i vlastitog otrova. Riječi vlasti lišavaju se prirodnog smisla, njeni se činovi kleveću, nju se davi, gazi, prema njoj se postupa kao prema piscu prema kojem se ne uživaju sklonosti. Konačno, vlasti kojoj je došao kraj ne preostaje ništa drugo nego da junački snosi svoju sudbinu, odnosno da do kraja iskoristi sredstva koja joj je zakon stavio u ruke i da dostojno umre pošto se hrabro borila.

Zamjerava se navodeći za primjer Englesku i što ja sve znam? Belgiju; više se ne usuđuju govoriti o Sjedinjenim Državama. Postavlja se pitanje: ako su Englezi znali uskladiti svoje slobode sa svojom vladom, zašto ne bismo i mi mogli učiniti to isto?

Eh, bez sumnje smo sposobni toliko koliko i Englezi da uživamo istovremeno prednosti slobode i vlasti; tko je ikad

tvrdio suprotno? Ali to sve pod uvjetom da promijenimo naš centralistički i ekonomski sistem: izvan toga nema spasa.

Engleska nije tako jako centralizirana država kao Francuska.

Njeno javno gospodarstvo posve je drugačije od našega: ako su trgovina i industrija u Engleskoj, kao kod nas, potpuno slobodne i nesolidarne, to ne vrijedi za zemljišni posjed čiji režim nije režim zloupotrebe, *jus utendi et abutendi*, već položaj lenskog dobra.

Ne postoje tri dinastije i jedna republika koje se nalaze u neprestanoj zavidnosti, svi priznaju suverenitet Hanoverske kuće i kraljice Viktorije.

Englesko društvo nije demokratsko: to je vrsta feudalizma zasnovana na dvostrukoj aristokraciji, zemljišnoj i kapitalističkoj.

Engleska je na kraju ostala vjerna svojoj državnoj religiji: ako tolerira papinsko bogoslužje, to je zato što smatra da ga se ne treba bojati.

Dakle, sve dok se vrhovna vlast u Engleskoj bude dijelila tako, dok se god ne budu osjećale ugroženima ni monarhija, ni aristokracija, ni buržoazija, ni Crkva, ni tako ograničena i određena sloboda, neće naići na ozbiljnu prepreku vlasti. Onoga dana kad se puku dopusti da se bavi politikom i kad se objavi rat iskorištavanju zemljišta i tvorničkoj industriji, kad se i dinastija i kraljevstvo dovedu u pitanje, kad episkop posumnja u napredovanje papinstva, kad centralizacija probuđena revolucionarnim pokretom bude morala pojačati svoj intenzitet, a to se može očekivati, jer u Engleskoj postoji cijeli arsenal zakona koji su ostavljeni da spavaju, toga dana vlada neće više oklijevati da ih primijeni, i snošljivost između Vlasti i Slobode pojavit će se u svem svojem sjaju.

Belgija je u sličnom položaju: s vremena na vrijeme daje nam čudne dokaze ljubavi svoje vlade prema slobodi; imao bih mnogo govoriti o toj zanimljivoj zemlji, ako bi unitarni liberalizam kojim smo je mi obdarili ikoga zavaravao. Možda danas u cijeloj Evropi samo u Italiji sloboda živi donekle u slozi s vladom: to proistječe iz njihove zajedničke brige, pred kojom uzmiče svaki interes, a nestaje svaka poteškoća, iz stvaranja i dopune talijanskog ujedinjenja. I još!

Moja bi teza bila nepotpuna i nešto bi nedostajalo mojim dokazima kad u nekoliko redaka ne bih napisao pod kojim uvjetima u jednoj velikoj državi može postojati sloboda.

Pretpostavimo da je to lijepo francusko jedinstvo podijeljeno na trideset i šest država, veličine prosječno 6.000 četvornih kilometara, od po milijunu stanovnika. Pretpostavimo da u svakoj od trideset i šest država vlast obavlja samo ono neophodno, da je budžet doveden na pravu mjeru, dok isti princip ujedno upravlja političkim i ekonomskim poretkom, a da je društvo organizirano prema mutualističkom zakonu, u skladu s vladom kojom ono samo upravlja po federativnom načelu. Iznad konfederiranih država nalazi se jedan vrhovni savjet koji gotovo da i nema administrativnih i pravnih ovlaštenja i raspolaže minimalnim budžetom, čiji bi se mandat sastojao prije svega od toga da štiti građane u svakoj državi protiv lokalnih uzurpacija, i lokalne vlade protiv bezobrazluka stranaka, a on sâm bio bi zajamčen ugovorom svih država. Odmah se sve mijenja, kao kulise u kazalištu. Ponajprije centralizacija, načelo nesloge, njena vlast, njeno bogatstvo, njezina slava više ne bude ničije ambicije. Svemoćna da se brani i da štiti, jer je tijelo konfederacije, centralna je vlast nesposobna za uzurpaciju i za osvajanje. Ona čak ne posjeduje vlastiti teritorij. Što joj tada mogu stranke? Što bi one imale protiv nje? Što bi im to donijelo? Dakle, snaga napadaja ovdje opada kao četvorina površine dana kao cilj za gađanje. Sama sloboda, nezainteresirana za takvu borbu, čuvajući svoje povlastice i vršeći svoja prava, postaje draga prijateljica; štampa okružena mutualističkim institucijama, izgubivši one goleme razmjere koje joj je dala centralizacija, postaje moralna; saučesništvo javnosti, sa svoje strane, koje nikad nije bilo dobrovoljno, nestaje zajedno s utjecajem velikih novina glavnog grada i s brojem njihovih pretplatnika. Države međusobno sklapaju sporazum o uzajamnoj zaštiti i tako ih ne može pogoditi nikakva urota. Tko bi se rotio i zašto? Skupljajte se, udružujte se, pišite i govorite: što se to tiče vlade? Svuda je očvrsnuo red. Vlast koja je na oku i nadohvat ruke koju tvori elita građana može se smijati neobičnosti kritike i kako god bila velika njezina osjetljivost, može biti bezbrižna i dopustiti da se sve štampa i sve govori.

Poslije ovog dugog izlaganja uzdržat ću se od daljih razmišljanja.

Prevela Jasna Tkalec

Bibliografija

DJELA P.-J. PROUDHONA

I. Nouvelle édition

Paris, LIBRAIRIE INTERNATIONALE A LACROIX, VERBOECKHOVEN, ET Ce, ÉDITEURS. A Bruxelles, à Leipzig et à Liourne.

A. Oeuvres complètes de P.-J. Proudhon

- Tome I — *Qu'est-ce que la propriété?* Premier mémoire. — Recherches sur le principe du droit et du Gouvernement. Deuxième mémoire. — Lettre à M. Blanqui sur la propriété. 1867.
- Tome II — *Avertissement aux propriétaires; La célébration du dimanche; Plaidoyer devant la cour d'assises de Besançon; La Concurrence entre les chemins de fer et les voies navigables; Le Miserere.* 1868.
- Tome III — *De la création de l'ordre dans l'humanité ou Principes d'organisation politique.* 1873.
- Tome IV — *Système des contradictions économiques au Philosophie de la misère.* — Tome premier. 1872.
- Tome V — *Système des contradictions économiques au Philosophie de la misère.* Tome second. 1872.
- Tome VI — *Solution du problème social.* 1868.
- Tome VII — *La Révolution sociale démontrée par le coup d'État du 2ème décembre; Le Droit ou travail et le droit de propriété; L'impôt sur le revenu.* 1868.
- Tome VIII — *Du Principe fédératif et de la nécessité de Reconstituer le parti de la Révolution; Si les traités de 1815 ont cessé d'exister actes du futur Congrès.* 1868.
- Tome IX — *Les Confessions d'un Révolutionnaire pour servir à l'histoire de la Révolution de février.* 1876.
- Tome X — *Idée générale de la Révolution on XIXe siècle.* 1868.
- Tome XI — *Manuel du spéculateur à la bourse.* 1876.
- Tome XII — *Des réformes à opérer dans l'exploitation des chemins de fer.* 1869.
- Tome XIII — *La Guerre et la Paix.* Tome premier. 1869.
- Tome XIV — *La Guerre et la Paix.* Tome second. 1869.
- Tome XV — *Theorie de l'impôt.* 1868.
- Tome XVI — *Les Majorats littéraires; La Fédération et unité en Italie; Nouvelles observations sur l'unité italienne; Les démocrates assermentés.* 1868.

- Tome XVII — *Mélanges. Articles de Journaux 1848—1852. Premier volume.* 1868.
 Tome XVIII — *Mélanges. Articles de Journaux 1848—1852. Deuxième volume.* 1869.
 Tome XIX — *Mélanges. Articles de Journaux 1848—1852. Troisième volume.* 1870.
 Tome XX — *Philosophie du Progrès; La Justice poursuivie par l'Église.* 1868.
 Tome XXI — *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église.* Tome premier. 1868.
 Tome XXII — *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église.* Tome deuxième. 1868.
 Tome XXIII — *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église.* Tome troisième. 1868.
 Tome XXIV — *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église.* Tome quatrième. 1869.
 Tome XXV — *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église.* Tome cinquième. 1870.
 Tome XXVI — *De la Justice dans la Révolution et dans l'Église. Notes et éclaircissements.* Tome sixième. 1870.

B. Oeuvres posthumes de P.-J. Proudhon

- Tome I — *Théorie de la propriété.* 1866.
 Tome II — *Les évangiles.* 1866.
 Tome III — *Les actes des apôtres, les épîtres, l'apocalypse.* 1867.
 Tome IV — *France et Rhin.* 1868.
 Tome V — *Contradictions politiques. Théorie du mouvement constitutionnel au XIXe siècle.* 1870.
 Tome VI — *De la Capacité politique des classes ouvrières.* 1873.
 Tome VII — *Du principe de l'art et de sa destination sociale.* 1875.
 Tome VIII — *La pornocratie ou les femmes dans les temps modernes.* 1875.

II. Oeuvres complètes de P.-J. Proudhon

- Tome I—XXI Nouvelle édition sous la direction de MM. C. Bouglé et H. Moysset, Paris, Librairie des sciences politiques et sociales, Marcel Rivière, 1920—1972.

A. Correspondance et Carnets

- Correspondance*, Tome I—XIV, Paris, A. Lacroix et Ce, 1875.
Carnets, Tome I—III, Paris, M. Rivière, 1960—1962.

III. Izabrani spisi

- Proudhon, P.-J., *Textes choisies*, Prés. et com. J. Lajugie, Libr. Dalloz, Paris, 1953.
 Proudhon, P.-J., *Oeuvres choisies*, Textes présentés et Préface par Jean Bancal, Éd. Gallimard, Paris, 1967.

- Proudhon, P.-J., *Ausgewählte Texte*, Hrsg. von Thilo Ramm, Stuttgart, 1963.
 Proudhon, P.-J., *Selected Writings*, Doubleday, pap., New York, 1969.

IV. Studije i rasprave o P.-J. Proudhonu

- Anarchici e anarchia nel mondo contemporaneo*, Fondazione L. Einaudi, Torino, 1971.
 Ansart, P., *Naissance de l'anarchisme essai sur la sociologie du proudhonisme* (Thèse compl. Lettres, Paris, 1969.)
 Arvon, H., *L'Anarchisme*, Paris, 1951.
 Bancal, Barbier, Gorely, Guerin, Gurvitch, Kriegel, Lajugie, Rifflet, Vuyenne, *L'actualité de Proudhon*, Éd. de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, 1967.
 Bancal, J., *Proudhon et la Commune*, «Autogestion et socialisme», Paris, N. 15, mars 1971.
 Bancal, J., *Proudhon, pluralisme et autogestion. 1. Les fondements. 2. Les réalisations*, 2. vol. Aubier — Mouton, Paris, 1970.
 Bancal, J., *Proudhon: une sociologie de l'autogestion*, «Autogestion et socialisme», Paris, N. 5—6, mars-juin, 1968.
 Becarud, J., Laponge G., *Anarchistes d'Espagne*, Balland, Paris.
 Bezat, P., *L'Anarchiste Proudhon, apôtre du progrès social*, Nouv. éd. latines, Paris, 1971.
 Bernstein, E., *Proudhon und der Mutualismus*, «Die Neue Zeit», Bd. X. 2. Stuttgart, 1892.
 Brogan, D. W., *Proudhon*, London, 1936.
 Bouglé, C., *Socialisme français*, A. Colin, Paris, 1933.
 Carter, A., *The Political Theory of anarchism*, Routledge and K. Paul, London, 1971.
 Cohen, H. E., *Proudhon Solution of the Social Problem*, London, 1964.
 Cuvillier, A., *Marx et Proudhon*, «À la lumière du marxisme», Éd. soc. inter. Paris, 1937.
 Cuvillier, A., *Proudhon*, Éd. sociales internat., Paris, 1934.
 Desjardins, A., *P.-J. Proudhon, sa vie, ses oeuvres, sa doctrine*, 2. vol., Perrin, Paris, 1896.
 Diehl, K., *P.-J. Proudhon, seine Lehre und sein Leben*, 3. vol., Fischer, Jena, 1888—1890—1896.
 Dommanget, M., *Proudhon*, Soc. univ. d'édit. et de libr. Paris, 1950.
 Engels, F., *O autoritetu*, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 29. Beograd, 1979.
 Engels, F., *O stambenom pitanju*, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 29, Beograd, 1979.
 Gomez Casas J., *Historia del anarcosindicalismo español*, Editori Zy, Madrid, 1968.
 Guerin, D., *Anarhizam*, Naprijed, Zagreb, 1980.
 Guerin, D., *Ni Dieu ni maître. Une anthologie de l'anarchisme*. 4. volumes. Nouv. éd. F. Maspero, Paris, 1970.

- Gourviteh, G., *Proudhon*, Presses univ. de France, Paris, 1965.
- Gourviteh, G., *Proudhon et Marx, une confrontation*, C.D.U. Paris, 1962.
- Joll, J., *The Anarchists*, Oxford, 1964.
- Kolakovski, L., *Glavni tokovi marksizma*, Nolit, Beograd, 1980.
- Les anarchistes et l'autogestion*, (Etudes, débats, documents), »Autogestion et socialisme«, Paris, N. 18—19, janvier—avril, 1972.
- Lu, S. Y., *The Political Theories of P.-J. Proudhon*, M. R. Gray, New York, 1922.
- Marx, K., *Bijeda filozofije*, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 7, Beograd, 1974.
- Marx, K., *Osnovi kritike političke ekonomije*, tom I i II, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 19 i 20, Beograd, 1979.
- Marx, K., *O P.-J. Proudhonu*, (Pismo J. B. Schweitzeru), K. Marx, F. Engels, *Dela*.
- Marx, K., *Pismo P. V. Anjenkovu*, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 7, Beograd, 1974.
- Marx, K., *Politički indiferentizam*, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom 29, Beograd, 1979.
- Marx, K. — Engels, F., *Sveta porodica*, K. Marx, F. Engels, *Dela*, tom V, Beograd, 1968.
- Mulaibrahimović, H., *Marksizam i anarhizam*, Marksistički studentski centar GK SK BiH, Sarajevo, 1978.
- Nettlau, M., *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin*, Ver. »Der Sindikalist«, Berlin, 1927.
- Pavićević, R., *Država kao konfederacija komuna. Kritika Proudhonovih shvatanja*. Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1969.
- Plehanov, G. V., *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, Beograd, 1954.
- Ritter, A., *The Political Thought of P.-J. Proudhon*, Princeton Un. Press, N. Y. 1969.
- Puech, J.-L., *Les Proudhonisme dans l'Association Internationale des Travailleurs*, F. Alcan, Paris, 1907.
- Sainte-Beuve, P.-J. Proudhon, »Revue contemporaine«, Paris, oct., déc. 1865, Marcel Lévy, 1873.
- Santonastaso, G., *Proudhon*, Bari, 1954.
- Sorel G., *Essai sur la philosophie de Proudhon*, »Revue philosophique«, Paris, 1892.
- Voyenne, B., *La fédéralisme de P.-J. Proudhon*, Presses d'Europe, Nice—Paris, 1973.
- Vranicki, P., *Historija marksizma*, I—III, Liber, Zagreb, 1979.
- Woodcock, G., *Anarchisme*, Penguin Books, London, 1962.
- Woodcock, G., *P.-J. Proudhon, A Biography*, Routledge and Kegan, London, 1956.
- Zaccoli, E., *L'Anarhia*, Milano, 1906.
- Zanfarino, A., *Ordine sociale e libertà in Proudhon*, Morano Edit., Napoli, 1969.
- Zastenker, N., *Marx et Proudhon aujourd'hui*, »Cahiers du communisme«, Paris, 2/1969.
- Zenker, E. V., *Der Anarchismus. Kritische Geschichte der anarchistischen Theorie*, V. von G. Fischer, Jena, 1895. Nahdr. Frankfurt/M, 1966.

Pripremio Radule Knežević

Kazalo imena

A

Agamemnon, 175b
 Ahab, 28
 Ahilej, 95, 174b, 175b, 189, 189b
 Ahriman, 276
 Ajaks, 174b, 175b
 Aleksandar II, 257, 274, 276, 328
 Ananij, 188
 Ancillon, 49
 Anjenkov P. V., XXIX, XXXIb
 Apolonijus, 34
 Arago F., 145, 147
 Arahna, 224
 Aristotel, 7, 66, 90, 161, 175b
 Arnaud V. de, 191
 Atena, 224, 224b
 Atila, 228
 Augustin A. 8, 9

B

Babeuf F. N., VIII, VIIIb, 90, 186
 Bakho, 223
 Bakunjin M., XV
 Baltazar, 59
 Bancal J., VIIb
 Benedikt, XIV, 191b
 Bentham J., 215
 Bergmann F. G., 183b
 Billault, 354
 Blanc L. 236, 239, 242, 245, 251, 252, 254
 Blanqui A., VIII, XIV, 137, 215, 316b
 Bohémond, 189
 Bonald L. de, 161, 329
 Bonaparte Louis, 17, 180
 Bossuet J.-B., 191b
 Bougeat, XV

Bounarrotti F., VIIIb
 Bray J. F., XI, XIII
 Brissot J. P. V. de, XXIIb, XXIX
 Brossard, 189b
 Buchanam J., 114, 115
 Buffon G.-L., 195
 Bull J., 148
 Burlamaqui, 191b

C

Cabet E., 236, 239, 245, 313
 Cadoudal G., 325b
 Campanella T., 239, 313
 Carnot L., 364
 Cerera, 223
 Cezar G. J., 47, 274
 Ciceron, 34, 35, 72
 Charles — Augustin, VIb
 Charles II, 143
 Charles X, 17
 Chevalier M., 18b, 215
 Comte A., 84, 275, 275b
 Comte Ch., 53, 63, 64, 72—75, 77, 83, 84, 161, 214
 Considérant V., XI, 236
 Cousin V., 7, 42—45, 58, 202
 Couthon G., 325b
 Cuvier F., 92, 160, 182, 183, 183b, 195, 196, 218
 Cuvillier A., VIb

D

D'Alembert J. R., 91
 Danijel, 274
 Danton, G. J., 325b
 Darimon, 354, 363
 David, 46, 109, 189

Descartes R., 66, 96
Desjardins A., VIIIb
Destutt de Tracy, 12, 37—41,
116, 144
Deutz, 189
Droz J., 117, 144
Duchâtel P., 144, 146
Duchêne G., 280
Dunoyer, 214—216
Duprez M., 102
Duranton, 25
Dutens J., 41

E

Eduard III, 30
Edvard, 143
Egerija, 226, 226b
Elizabeta, 143
Engels F., XIIIb, XXIXb
Enfantin B.-P., 275, 275b
Epaminonda, 90
Escobar A. V. de, 155, 191
Eustahije, 30
Ezav, 181

F

Favre J., 354, 364
Fedra, 133
Feuerbach L., XXVIIIb
Flachat E., Xb
Flourens G., 182, 195
Fourier Ch., VIII, IXb, X, XI,
XIb, XIII, XIIIb, 84—86, 90,
139, 139b, 140, 145, 154, 204b,
236, 245, 275, 313
Franklin B., 170
Franjo I., 143

G

Galilej G., 66
Garaudy R., XIVb
Garibaldi G., 290, 290b
Garnier-Pagès E., 354, 364
Gerion, 34
Girardin E., 236, 363
Giraud H., 55b
Gourvitch G., VIIb, XVb
Gray J., XI, XII, XIIb, XIII,
XIIIb
Grgur VII, 222
Grotius H., 35, 62, 65, 69—71,
191b

Guérin D., VIIb
Guérout, 354, 363
Guiscard R., 189
Guttenberg J., 356

H

Hanžeković M., 234
Hauteville de Tancrede, 189
Havin, 354, 363
Hegel G. W. F., XXVIIIb, XXIX,
185
Heineccius, 191b
Hennequin, 24, 60, 84
Herkul, 172, 228, 228b
Hermes, 96
Herodot, 117
Hobbes Th., 38, 299, 299b
Homer, 94, 98, 222
Horacije, 189, 226

I

Isus Krist, 191b, 194, 222, 233,
277, 324, 329, 336b

J

Jakob, 299
Jakov II, 143
Jazon, 189
Jean Jacques, 329
Jefte, 189
Jehova, 275, 275b, 277
Joka M., XIVb
Jouffroy Th., 36, 216, 216b
Jupiter, 226, 275b, 345, 345b
Jussieu A. de, 218

K

Kakus, 189
Kalikles, 192
Kant E., XXIX, 7, 213b, 217
Kapetović H., 321
Karlo Veliki, 222, 226
Katarina II, 102
Katon, 182
Kir, 274
Klaić B., 211b
Klovis, 189
Knežević R., XXXIII
Knežević S., 207, 267, 325
Kopernik N., 18, 46
Kropotkin P., XV

L

Laboulaye E., 349, 350
Lactancije, 8
Lafargue P., XIV, XIVb
Laffayette P, 325b
Leon, 228
Leroux P., 215, 239, 245
Likurg, 186, 189
Lincoln A., 327
Linnée C., 218
Locke J., 110
Louis-Philippe, 339, 349, 351, 362
Louis XIII, 189
Louis XIV, 22, 143, 189
Louis XVI, 17

M

Macculloch J. R., 113, 114, 221
Malthus R. Th., 114, 127, 144,
146, 146b, 214, 275, 275b, 288
Marat J. F., 199, 325b
Marmont A. de, 364
Marx K., VIIb, XI, XIb, XIIb,
XIIIb, XIV, XIVb, XXb,
XXVIII, XXVIIIb, XXIX,
XXIXb, XXX, XXXb, XXXI,
XXXIb, XXXII, 275b
Medici C., 177b
Melbourne W., 152b
Michelet M., 177b
Mida, 140
Mill J., 113, 114
Mojsije, 274, 277, 299
Montesquieu Ch., 65, 193
Morelly, 239
Morus Th., 239, 313

N

Nabot, 28, 182
Napoleon Bonaparte, 34, 325b
Napoleon L., VIII, XIII, 20, 25,
143, 222, 226, 325b
Napoleon I, 346, 348, 349, 363
Napoleon III, 352, 364
Nélaton A., 290
Nemrod, 189
Newton I., 4, 92, 98, 141, 211
Nicole P., 191

O

Ollivier E., 345
Orfej, 172
Owen R. J., 239, 313

P

Papinien, 112
Paraclet, 277
Pascal B., 4, 6, 66, 191, 292
Pavao, 67, 254
Pavičević R., XIIIb
Pelletan, 354
Péreire, 308
Periklo, 18b
Perin-Dandin, 116
Perron, 281b
Petar Pustinjak, 223
Picard G., 353, 354
Pinheiro-Ferreira, 140
Pitagora, 67, 274b
Platon, 92, 170, 186, 192, 239, 313
Plehanov G. V., IXb, Xb, XIb
Plutarh, 18b
Pompilius Numa, 226, 226b
Pothier R. J., 46—48
Prokrust, 269b, 270
Prudhon P. J., VI, VIIb, VIII,
VIIIb, IX, IXb, XI, XII,
XIIb, XIII, XIIIb, XIV, XV,
XVb, XVIb, XVII, XVIIb,
XVIII—XX, XXb, XXI,
XXIb, XXII, XXIIb, XXIII,
XXIIIb, XXIV—XXVIII,
XXVIIIb, XXIX, XXX,
XXXI, XXXIb, XXXII,
XXXIII, 33, 268b, 271b, 280,
281b, 318b, 336b
Ptolomej, 18, 46
Puffendorf S., 191b

Q

Quesanay F., 116

R

Rachel E., 102, 103
Reid Th., 7, 36, 37, 216
Ricardo D., XXX, XXXb,
XXXIb, 113, 114, 116, 288

Richelieu A.-J., 348
Ripon, 152b
Rittinghauzen, 236
Robert-Macaire, 89
Robespierre M. de, 325b, 365
Robinzon, 37
Roland M. Ph., 222
Romul, 189
Rossi P., 215, 244
Rousseau J. J., XXVII, 38, 58,
65, 91, 186, 260, 326, 333, 336

S

Sainte-Beuve C. A. de, VIb
Saint-Just L. de, 325b
Saint-Simon C. H. de, VIII, IX,
IXb, Xb, XIb, XXVIIIb, 84,
85, 85b, 86, 90, 140, 142, 246,
257
Salomon, 67
Sanchez, 144
Saumaise C. de, 191b
Say J. B., 61, 62, 65, 84, 91, 95,
96, 99, 100, 113, 115—117, 119,
121, 144, 155, 156, 215
Schweitzer J. B. V., XXVIIIb,
XXXIb
Sieyès E.-J., 339
Simon J., 354
Sinon, 189
Sismondi L., 42, 144
Smith A., 114, 116, 220, 220b,
221—225, 225b, 226, 227, 227b,

228, 228b, 230, 231, 231b, 246,
288, 306
Sokrat, 90, 182 192
Solon, 189
Strafford, 132

T

Tacit, 47
Tanakvil, 226, 226b
Tarkvinije, 226, 226b
Terzit, 175b
Tezej, 189, 269b
Tissot, 132
Tit Livije, 10
Thiers L. A., 349, 354, 363
Tkalec J., 261, 317, 367
Tocqueville A., 18b
Toullier Ch. B., 19b, 25, 27, 50,
69, 175b
Triptolem, 223

V

Vergilije M. P., 92, 211, 211b
Vinçard P., 290
Vojnović M., XIVb

Z

Zastenker N., VIb